यथावच्छ्रुत्वा ३८ कथंभूतासंस्थासकलानांजीवनिकायानांधामआश्रयभूतंवपुः ३९ इतिश्री।

श्रुत्वास्थूलंयथासूक्ष्मंरूपेभगवतोयतिः स्थूलेनिर्जितमात्मा
नंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदिति ३८ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपा।
तालदिग्नरकभागणलोकसंस्था गीतामयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थू
लंवपुःसकलजीवनिकायधाम ३९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्ट
ष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांपंचमस्कंधेनरकवर्णनोनामषड्विंशो।
ध्यायः २६ रामः

भागवतभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेषड्विंशोध्यायः २६॥पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपने: रामः
श्रीयतींपरमानंदनहरिवील्लभाषिते: १ श्रीरामः संवत
१७१५ श्रावणशुक्ल १२ मूलचंदेन
लिखितं॥

पुरुषस्य मेधेन हिंसया भैरवादीन् यजंते याश्च स्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणाः सूनाय यथेह ते पुरुषादाः संतः पूर्वमनुस्मरंत
हृत् २३ वैस्रंभकैः विश्वासोपायैः उपविस्रंभय्य विश्वास्य २४ बिलेशयान् मूषकान् २५ सगरेण सविषेण २६ अति॥

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजंते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादंति तांश्च ते पशव इव निहता
यमसदने यातयंतो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबंति नृत्यंति गायंति
च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३ ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैस्रंभकैरुपसृता
नुपविस्रंभय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयंति तेपि च प्रेत्य
यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्म
तुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति २४ ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयंति नरा उल्बणस्वभावा
यथा दंदशूकास्तेपि प्रेत्य नरके दंदशूकाख्ये निपतंति यत्र नृप दंदशूकाः पंचमुखाः स
प्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा बिलेशयान् २५ ये त्विह वा अंधावटकुसूलगुहादिषु भूता
नि निरुंधंति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुंधंति २६ यस्त्विह वा अतिथीन
भ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि नि
रये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुंडा गृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति २७

थयोऽज्ञातपूर्वाः अभ्यागताः ज्ञातपूर्वाः तान् पापेन वक्रीकृतेन २७ रामायनमः ॥

यमदूता ये श्वानः सारमेयाः सरभसं ससंभ्रमं १९ द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचिशब्दार्थमाह यत्रेति वीचिः तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः २० यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पिबति अन्योऽपि वा व्रतस्थः सन् राजन्यो वैश्यो वा सोम

यस्त्विह वै दस्युरग्निदो गरदो ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपति राजानो भटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति १९ यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरके वीचीमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठम वभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति २० यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति २१ अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरये वाक्शिरा निपातितो दुरंता यातना ह्यश्नुते २२ ॥ राम: ॥ राम: ॥

पीथः कृतसोमपानः इत्यन्वयः तयोः सोमस्थाने फलचमसविधानात् सोमपाननिषेधाच्च तत्पानासंभवात् श्रुतिः न्यग्रोधस्तिभीनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युपसृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति २१ स मृतक एव स मृत्वा राम:

सर्वाभिगमः यत्र कुत्रापि गंता १३ अपाखंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीयांतपाठे सेतुविशेषणं नदीं विशिनष्टि विण्मूत्रेति
१४ पशुचर्यां स्वेच्छाचारं अतीर्थे विहितादन्यत्र विध्यंतीति प्राणनिरोधो दर्शितः १६ निरयपतयो यमपुरुषाः १७ ।

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षयं-
ति १३ ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वाऽपाखंडा धर्मसेतून् भिंदंति ते संपरेत्य वै-
तरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भ-
क्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंत उपत-
प्यंते विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते १४ ये त्वि-
त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पू-
यविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति १५ ये त्विह वै श्व-
गर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतान् लक्ष्य-
भूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति १६ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून् विशसंति तानमु-
ष्मिंल्लोके वैशसे नरके पतितान् निरयपतयो यातयित्वा विशसंति १७ यस्त्विह वै सवर्णां भा-
र्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा
रेतः संपाययंति १८ ॥

लालाकुल्यामाह यस्त्विहेति रेतः पायं कारयंति १८ रामायनमः ॥

विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुग्धा हिंसिताः विहता निद्रारूपा निर्वृतिर्यस्य नलब्धमवस्थानं येन स सन् परिक्रामति ९ यस्त्विह वा इति येन तु किंचन महदादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य अनिर्मिताः पंचयज्ञा येन अत एव वाय

विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रांधकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्राहासौ तैर्जंतुभिः प
शुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोभि
द्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्राम ति यथा कुशरीरे जीवः ९
यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र
कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृ
मिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादो निर्वेशमात्मानं यातयते १०
यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पु
रुषस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषंति ११ यस्त्वि
ह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंतस्तिग्मया सू
र्म्या लोहमय्या पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या १२॥

सः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः

कृमिभोजनः कृमीनेव भुंजानः यावत्तत् यावंति योजनानि तत्कृमिकुंडं तावंति वर्षाणि यावत् तत्साम्यमित्यर्थः अप्रत्तमसं
विभक्तमप्रहुतं चात्तीति तथा सः अनिर्वेश अकृतप्रायश्चित्तं १० निष्कुषंति छिंदंति ११ तिग्मया तीक्ष्णया सूर्म्या प्रतिमया १२

खले समदेशे ६ स्वधर्महा स्वधर्मत्यागी ७ स्वनयन् तुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भवति अदृष्टदोषास्तेनोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगतास्तद्वत् ८ ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां न विविक्ता परव्यथा यैस्तेषां विवे

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तप्तखले
उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बहिःश
नै२ रीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ६ य
स्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति
तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो हा हतो
ऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडानुगतं फलं भुंक्ते ७ य
स्त्विह वै राजा राजपुरुषो वाऽदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरकेऽमु
त्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेह तुदंडं आर्तस्वरेण
स्वनयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ८ यस्त्विह वै
भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिः

किंचित्तेषां पुरुषेण ब्राह्मणादिभावेन विविधनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्यस्य ॥ रामरामरामः॥

पापमेवेन तत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति यस्त्वित्यादिना यात्यमानः पीड्यमानः एकदैव पुरुषं प्रतिवंच।

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकै
स्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानिपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यात्यमा ५ ॥
नो जंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपयाति तामिस्रप्राये १ एवमेवांधतामि
स्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुंक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया।
नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रं तमु
पदिशंति २ यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदि
नं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ३ ये त्विह यथैवामुना वि
हिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसंति तस्मा
द्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः ३ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं
पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयंति यः केवलं देहंभरः ४ यस्त्विह वा उग्रः पशू
न्पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभी

यित्वा २ एतच्छरीरमहमिति इदं धनादि ममेति मत्वा स्वं च कुटुंबमेव पुष्णाति तेनाशुभेन ३ रुरवो भूत्वेति कर्माणि पवत
प्यापरिणामं प्राप्य तत्पर्यः अतिक्रूरस्य मारकं जारवास्य सत्वस्यापदेशः संज्ञा यस्य ३ क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थमित्य ४

प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमसत्वादि तस्मात् तत्रापि कारणं दर्शयन् = आह अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः सृतयो नरकाः तासां ताः अथेदानीं प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः इत्यन्वयः २ कि

अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्याकृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ राजोवाच नरका नाम भगवन् किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदन्तराल ३ ऋषिरुवाच अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ५ यत्र ह वाव भगवान् पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ६ तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ७॥

नरका देशविशेषाः त्रिलोक्या अन्तर्बहिर्वा आवरणेषु मध्ये अन्तराले वा त्रिलोकीव्यतिरिक्ते ४ कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव दमं पापफलं दण्डं करोति अनुल्लङ्घितं भगवच्छासनं येन ६

श्री०भा०
पं०टी०
७१

गिर्यादिसहितंभूगोलंसत्वानिप्राणिनःसहस्रजिह्वोपिकोगणयेत् १२ दुरंतवीर्यंबलंयस्यउरवोगुणाअनुभाव।
श्चयस्यसचसचरसायाभूमेर्मूलेस्थितस्तिष्ठत्यात्मतंत्रःआत्माधारः १३ उक्तलोकविभागस्योपयोगंवदन्नुप
संहरति एताह्येवेहकामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्याइत्यन्वयः तस्यप्रपंचःएतावत्यःविपाकगतयःफलभो
गगतयः ताः व्याचख्येव्याख्यातवानस्मि १५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचविंशतितमोध्यायः २५ षड्विंशेतुततोधस्ता

मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वं आनंत्यादनिमितवि
क्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंत
वीर्योरुगुणानुभावः मूलेरसायाःस्थितआत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेबिभर्ति १३
एताह्येवेहनृभिरुपगंतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्मितायथोपदेशमनुवर्णिताःका
मान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हिराजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यविपाकगतयउच्चाव
चाविसदृशाययाप्रश्नंव्याचख्येकिमन्यत्कथयामइति १५ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कं
धेविवरविष्णुपवर्णनंपंचविंशतितमोध्यायः २५ राजोवाच महर्षएतद्वैचित्र्यंलोक
स्यकथमिति ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धयाकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएव।
सर्वस्यतारतम्येनभवंति १॥ नरकस्थितिरुच्यते पापिनोयत्रदंड्यंतेयमदूतैर्यथायथं १ उक्तागतय।
उच्चावचाविसदृशाइतिभोगवैचित्र्यमुक्तंतदेतत्कुतइतिपृच्छति महर्षइति कर्मणःसमानत्वेपिश्रद्धावैचित्र्यात्फ
लवैचित्र्यमितिपरिहरति त्रिगुणत्वादितिसात्विक्याश्रद्धयाकर्तुःसुखित्वंदुःखित्वंतामस्यादुःखित्वंमूढत्वंचत
त्रापितासांश्रद्धानांतारतम्यात्सुखादितारतम्यंसर्वेषामित्यर्थः १ ॥ रामः ॥ ॥

रामः
७१

संश्लोकयामास वर्णयामास ८ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो नवगुणा यस्येक्षया कल्पाः स्वकार्यसमर्था आसन्
यस्य रूपं ध्रुवं अनंतमकृतं च अनादि तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य ब्रह्मरूपस्य
वर्त्म तत्त्वं जनः कथमु ह वेद वा वेदेत्यर्थः ९ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्त्तिमिति यत्रेदं सदसत् सद्विभाति।
सः नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सत्वम्मूर्त्तिं बिभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्त्तुं कृता यस्य लीला मृगया।

य एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृ
दयग्रंथिं सत्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावं भगवान्स्वायं
भुवो नारदः सह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेत
वोऽस्य कल्पाः सत्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमा त्मन्
नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ९ मूर्त्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्वं संशुद्धं सदसदिदं विभा
ति यत्र यल्लीलां मृगपतिरादत्तेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः १० यन्नाम श्रुत
मनुकीर्त्तयेदकस्मादार्त्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं
शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११॥ तिः सिंह आदत्ते आश्रितवान् यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मात् सं मु

मुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः यद्यस्मात् स्वजनानां मनांसि मनास्यादातुं लीलामादत्ते मृगपति
रिवोदारवीर्यः यद्वा मृगपतेरिति मृगाः कामप्रदाः तेषां पतिर्मुख्यः १० किंच आस्तां तस्य कृपया वपुर्धारणं तद्भजनं वा हि
तन्नाम्नोऽर्थमेवातिचित्रमित्याह यस्य नाम यदि पतितो महापातक्यपि अनुकीर्त्तयेत् सकृद्वा इति किं वक्तव्यं यतोऽसावेव नृ
णामशेषं अंहः सद्यो हंति कथमनुकीर्त्तयेदत आह श्रुतं वा अकस्माद्वा आर्त्तो वा सन् प्रलंभनाद्वा परिहासात् तस्मात्

चारुणि अंगवलयैर्विलसिताश्च ते विशदाश्च विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तंभा
स्तेषु अगुरुचंदनकुंकुमानां पंक एवानुलेपः तेनावलिंपमानाः तस्यामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावे
शेन रुचिरं चलितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागो यो मदस्तेन च मुदिते च ततः मदेन विघूर्णिते अरुणे च आर्द्रे करु
णावलोकयुक्ते नयने यस्मिन् तद्वदनारविंदं विलोकयंति ५ अमर्षोऽसहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तयो
र्वेगो येन ६ उपासनामेवाह सुरादिभिर्ध्यायमानश्च स्मयमानः अनवरतमदेन मुदितश्चासौ विकृतविह्वललो

यस्यैव नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदवि
पुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमाना
स्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदित
मदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल विलोकयंति स ए
व भगवाननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते
६ ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतवि
ह्वललोचनः सुललितमुखरिकामृतेनाप्याययमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनप
रिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैज
यंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलो हलककुदि कृतसुभगसुंदरभुजो भगवान्मा
हेंद्रो वारणेंद्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ७॥

चनश्च सुललितेन मुखरिकामृतेन
वचनामृतेन स्वपार्षदान्विबुधयूथपानां पतींश्चाप्याययमानः हर्षयन् नीलं वासो यस्य एकमेव कुंडलं यस्य हल
ककुदि पृष्ठे कृतः न्यस्तः सुभगश्च सुंदरश्च भुजो येन उदारा लीला यस्य सः न परिम्लानो रागः कांतिर्यस्याः तस्या न
वतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिमधुरसेन माद्यंतो मधुकराणां व्राताः तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्यास्तां।

पंचविंशेनंतोधस्तादाहशेषस्यसंस्थितिं संजिहीर्षोरिदंकालेयस्माद्रुद्रसमुद्भवः १ कोसावनंतःसात्वतीयाःसात्वत
तंत्रनिष्ठाःचतुर्व्यूहोपासनेयंसंकर्षणमित्याचक्षते तत्राख्यानेहेतुःद्रष्टृदर्शनयोर्दृश्ययोःसम्यक्कर्षणमेकीक
रणंयेन तत्कुतः अहमित्यभिमानोलक्षणंचिह्नंमधिष्ठातुर्यस्य अहंकाराधिष्ठानेनद्रष्टृदृश्यसंकर्षणात्संकर्षणाख्यः सर्पः
अनेनतत्वमाह यस्येदमितियच्छब्दानांसएषभगवाननंतइत्युत्तरेणान्वयः २ तामसत्वमाह यस्येदंविश्वमुपसंह।

श्रीशुकउवाच तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्तेयावैकलाभगवतस्ता
मसीसमाख्यातानंतइतिसात्वतीयाद्रष्टृदृश्ययोःसंकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं।
संकर्षणमित्याचक्षते १ यस्येदंक्षितिमंडलंभगवतोनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मि
न्नेवशीर्षणिध्रियमाणंसिद्धार्थइवलक्ष्यते २ यस्यहवाइदंकालेनोपसंजिहीर्षतोम
र्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसंकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं
शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषंडमंड
लेष्वहिपतयःसहसात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतःस्ववदनानिपरिस्फुरत्कुं
डलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमनसःखलुविलोकयंति ४

तुमिच्छतः अमर्षेणविरचितेरुचिरेभ्रमंत्यौभ्रुवौतयोर्मध्ये उत्तंभयन् उन्नयन् सुभगत्वमाह यस्यां
घ्रिकमलयुगले अरुणाविशदानखास्तएवमणयःतेषांषंडःसमूहः तस्यमंडलेषुपरिस्फुरतांकुंडलानां
प्रभयामंडितानिगंडस्थलानियेषुतानि ४ ॥ ॥ ॥

नैकशिरसां अनेकफणानां गणो ऽस्ति एतस्य पंचयति कुहकेति महाभोगवंतो महाकायाः पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात् २९
विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलेष्वपि लोकेषु अनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो
वीर्यमदो येषां बिलेशयाः सर्पा इव इंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवं हि वैदिकमाख्यानं पणीनिरसुरैर्निगू

ततोधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहक
तक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवंतः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमु
द्विग्नमनसः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति २९ ततोधस्ताद्र
सातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेयाः हिरण्यपुरवासिन इति विबु
धप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव ते
जसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिं
द्राद्बिभ्यति ३० ततोधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहा
शंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा नि
वसंति तेषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां सुविरचिता महामणयो रोचिष्णवः पाता
लविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ३१ इति श्रीभा० म० पंच० पातालविवरणं० विंश

ढां गा इति मन्वे हु सरमा देवशुनी इंद्रेण प्रहिता संधिमिच्छंतः पणयः प्राहुः किमिच्छंती सरमेत्यादि साच संधिमनिच्छंती इंद्र
स्तुतिपूर्वकं तान् अति अति परुषमाह हताः इंद्रेण पणयः शयध्वमित्यादि तेच तत् श्रुत्वा बिभ्यतीति महाभोगिनो महाफणाः
महान् अमर्षः क्रोधो येषां पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि येषां शीर्ष्णामिति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यार्षः ३१ इति श्री पंचमस्कंधे भावा

प्रह्लादस्त्वेकस्वार्थे निष्णातः इत्याह यस्येति यस्यानुदास्यमिति स्वपितरि उपरते सति स्वपित्र्यं पदं भगवता दीयमानमपि भगव
तः खलु परमस्त्विति कृत्वा न तु जग्राहेत्यर्थः २५ ननु त्वमतिवीरः कुतस्तमेव बहु मन्यसे तत्राह तस्यानुपथमनुवर्त्म अ
मृजिता अक्षीणाः कषाया रागादयो यस्य परिहीनो भगवदनुग्रहो यस्य स को वा उपगंतुमिच्छतीति २६ अथ शुकोक्तिः
नन्वेवंभूतश्चेद्बलिस्तर्हि तस्यैव चरित्रं विस्तरेण कथ्यतां तत्राह तस्य बलेरनुचरितमुपरिष्टादष्टमे विस्तरिष्यते यस्य

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं पदमकुतोभयं परं दीयमानं भगवतः प
रमिति भगवत्युपरते खलु स्वपितरि २५ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वा
स्मद्विधः परिहीनभगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते य
स्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृ
दयो येनांगुष्ठेन पदा दशकंधरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः २७ ततोधस्तात्तला
तले मयो नाम दानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्ध
स्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन
भयो महीयते २८

यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपितं कृतानुकंपं हृदयं यस्य द्वारपालकर्म दर्शयति येन श्री
नारायणेन बलेर्द्वारि विशन् दशकंधर उच्चाटितः केन पदा तत्राप्यंगुष्ठेनैव २७ यथाह हरिणा स्वभक्तो भवति सुतले।
निहितः सुखमास्ते इति एवं महादेवभक्तोपि मयस्तलातले सुखमास्ते इत्याह तत इति तलं ध्वंसपदं स्थानं येन महीयते पू
ज्यते २८ ।। ।। ।।

ततस्मिद्भगवतो भक्तानां ज्ञानिनां च यत्प्राप्यं आत्मदेत्तानंदे आत्मतमे च हरो समर्पितस्य भमिदानस्य तत्फलमिति
पूर्वेणैवसंबंधः २१ किंच नेदं भगवदनुकंपाफलमपि किंत्वेकांतभक्तस्य तस्मात् रायमोत्रमित्याह नैवमिति भगवानमुष्य
अमुनैवानुगृहीतवान् तत्र हेतुः यदुतेति आत्मनेऽश्वरस्यानुस्मृतिमुष्णातीति तथा तदुक्तं वासुदेवे मनीयस्य ज
पहोमार्चनादिषु तस्मात् रायो मेत्रियदेवं दत्वा दिकं फलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिं स प्रपंचमाह यत्तदिति प्रसिद्धं इति वृत्तमात्मगुवा
चहेस्मान्वयः कथंभूतः न अधिगतः अन्य उपायेन ते न भगवता याञ्चाच्छलेनापहृतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं य

तद्भगवतामात्मवतां सर्वेषामात्मनामात्मदः आत्मनतमेव च २१ नैवं भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह य
दुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यत्तद्भगवताऽनधिगता
न्योपायेन याञ्चाच्छलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च संप्रतिमुक्तो गिरि
दर्यां चापविद्ध इति होवाच २३ नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविंद्रो यस्य सचि
वो मंत्राय वृत एकांततो बृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मन
श्चाशिषो नो एव तद्दास्यमतिगंभीरवयसः कालस्य मन्वंतरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रय
मिदं २४ ॥

यस्य सम्यक् प्रतिमुक्तो बद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपि सन् २३ बतेति खेदे भगवान् विद्वानपि योऽसाविंद्रः यस्यैकांतेन बृहस्प राम:
तिः सचिवः सहायः यतो मंत्रार्थं वृतः सोऽपि गुरुरर्थेषु न तेन निष्णातः न निपुणः यत स्वयमुपेंद्रेणाद्वारभूतेन न तमुपेंद्रं विहा
यात्मानं मालोकत्रयमयाचत तं मंत्रप्रदं बृहस्पतिमतिक्रम्येति वा तस्मिन् प्रसन्ने सत्यनवरतं योऽनलोकत्रयं यतस्त
दृतितुच्छमित्याह अतिगंभीरमनंतं वयो यस्य तस्य कालस्य यन्मन्वंतरं तेन परिवृत्तं विषयस्तं लोकत्रयमिदं कियत् २४ ६८

सुतलेवलिरधुनाप्यास्तेइत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्यप्रियंकर्तुमिच्छताप्रथमंपराक्षिप्तमपहृतंलोकत्रयं यस्यसः पुनर्भगवतानुकंपयैवतत्रप्रवेशितः सन् कीदृशेनयोदितेः सकाशाद्भूत्वावटुवामनरूपेणलब्धकायस्तेन १८ केचित्तस्य सुतलराज्यंभूमिदानफलंमन्यंतेतन्निराकरोति नोएवैतदिति यद्बिलनिलयेविवरस्थानेऐश्वर्यमेतत्भूमिदानस्य। साक्षात्कारः फलंनभवत्येव कुतः तस्यवेत्तायामेवंभूतस्यदानस्यसाक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह यत्तत्प्रसिद्धंदानंतस्यतदेवा।

ततोधस्तात्सुतलउदारश्रवाः पुण्यश्लोकोविरोचनात्मजोबलिर्भगवतामहेंद्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायोभूत्वावटुवामनरूपेणपराक्षिप्तलोकत्रयोभगवदनुकंपयैवपुनःप्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासुसमृद्धयाश्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेवभगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वसआस्तेधुनापि १८ नोएवैतत्साक्षात्कारोभूमिदानस्ययत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवासुदेवेतीर्थतमेपात्रेउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिलयैश्वर्यं १९ यस्यहवावक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविवशः सकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसाविधुनोतियस्यहैवप्रतिबाधनंमुमुक्षवोन्यथैवोपलभंते २०॥

ह भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतश्चासावात्मभूतश्चसर्वजीवनियंताचासावात्मारामश्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपा। दितस्य १९ किंचयस्यनामक्षुतस्खलनादिषुविवशोपिसकृदपिगृणन्कर्मबंधंविधुनोति कथंभूतंयस्यप्रतिबाधनं। त्विहमुमुक्षवोन्यथैवोपलभंते यन्निवर्त्तयितुंयोगसांख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तंकर्मबंधंत्यजति २०॥॥

यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः आचतुर्थाद् वै स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञेयौ १५ स
वर्णेरताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णेऽपि तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः विलायनं बिलायतनं साधयित्वा संभो
गसमर्थं कृत्वा स्वीयेऽसाधारणा विलासाः तत्सहितोऽवलोकः तेनानुरागयुक्तं स्मितं तेन संलापउपगूहनं च

यस्मिन्प्रविष्टे सुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति च १५ अथाऽत
लेमयपुत्रोऽसुरो वलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्या
पि मायाविनो धारयंति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः
कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्व
विलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति यस्मिन्नु
पयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते
मदांध इव १६ ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्र
जापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा
हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति त
न्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु ॥

रामः

तदादिभिः यस्मिन्रसे उपयुक्ते सेविते १६
भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निः तेन निष्ठ्यूतं पक्वं तत्कस्य सक्तं असुरेंद्राणामवरोधेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः १७

उद्यानानि चातितरामपरलोकश्रियमतिशायितानि येषु चकासतीत्यन्वयः काभिः श्रीभिः केषां कुसुमफलस्तवकाश्च सुभगकिसलयानि च तैरवनता रुचिरा विटपा येषां ते तथा विटपिनो लतानानामंगैरालिंगितानां श्रीभिः तथा समिथुनाः। चक्रवाकादिमिथुनसहिताः ये विविधा विहंगास्तद्युक्तानां जलाशयानां च श्रीभिः कीदृशानां अमलैर्जलैः पूर्णानां उन्नरयिकैरतिशायितानि ऊर्ध्वकल्लोलं घनेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन्यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु क्ता।

उद्यानानि चातितरां मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तवकसुभगकिसलयावनत रुचिरविटपविटपिनां लतांगालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानामूर्ध्वकल्लोलघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशायितानि १० यत्र हवा वनमयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते यत्र महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रबाधंते ११ न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १२ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवंति कुतश्चनमृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १३ ॥ तनिकेतनं यैः तेषाम पीत्यर्थः एकोऽद्वितीयो विहारः तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्यैः इंद्रियोत्सवाः तेश्च यद्वा समिथुनस्यादेरुत्तरेणैव संबंधः मनइंद्रियानंदिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजे सामान्येन कमल लोहितं शतपत्रं तद्विशेषः १० अहोरात्रादिभिर्यद्वनं तत्रोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् १२ क्लमः श्रमः ग्लानिरनुत्साहः कल्याणानां मंगलरूपाणां १३ ॥ ॥

श्री०भा०
पं०टी०
६६

योजनायुतांतरेण प्रत्येकमुच्छ्रितः आयामो यः कटाहस्य तावद्विस्तारेण ७ साम्येन विवराणि वर्णयति एतेष्विस्या दिना अपातलं इत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु अधिकः कामभोगश्च ऐश्वर्यानंदश्च विभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धा भवनादयो येषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां न प्रतिहतः कामो येषां मायया विनोदो येषां ८ किं च हे महाराज येषु मयेन निर्मिताः पुरश्चकासतीत्यन्वयः कं
हार २

उपवर्णितं भूमेर्यथासन्निवेशावस्थानं अवनेरप्यधस्तात्सप्तविवराण्येकैकशो योजनायु
तांतरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः अतलं वितलं सुतलं तलं महातलं रसातलं पातालमिति तलातले २
७ एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्धभव
नोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृद
नुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसंति ८ येषु महाराज मयेन
मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगो
पुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रि
मभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासति ९ ॥

कथंभूताः नानाये मणिप्रवरास्तेषां
प्रवेका मुख्याः तैर्विरचितैः विचित्रैर्भवनादिभिः तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलंकृताः कीदृशैर्गृहोत्तमैः रासः
नागाश्च असुराश्च मिथुनीभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः पाठांतरे नागासुरनत्वं मि ॥ ६६
थुनविशेषणं ९ ॥

ॐ एवं त्रिभिर्द्युर्भूर्मध्यानां पालनं वर्णितं तत्पा अधोऽमयीदालनं त्रिभिरुच्यते १ चतुर्विंशे रवेरर्वाक्स्वर्भान्वादिस्थितिः
क्रमात् अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाः सप्त वर्णिताः ॥ २ सूर्यमारभ्य ध्रुवांतं सन्निवेशं निरूप्येदानीं सूर्यादधस्तान्निरू
पयति अधस्तादिति स्वर्भानुः राहुः अलभत ले सैंहिकायाः पुत्रः १ ग्रहाणां वक्ष्यमाह यददः प्रतपतस्तरणेर्मंडलं
अमृतपाने मध्यप्रवेशेन तयोर्व्यवधानं करोतीति पा अत एवैताभ्यां स्वचिन्तत्वाद्वैरमनुबध्नातीति २ तथा भागवते च कृ

शुक उवाच अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वं ग्र
हत्वं चालभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापशदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हः तस्य तात जन्म क
र्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलं प्रतपतः तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्ष
ते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधः सूर्या
चंद्रमसावभिधावति २ तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भा
गवतं दयितमस्त्रं तत्तेजसा दुर्विषहं मुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानः श्च
कितहृदय आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति वदंति लोकाः ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्या
धराणां सदनानि तावन्मात्र एव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां विहारा
जिरमंतरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतर इयं पृथि
वी यावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयः पतत्त्रिप्रवरा उत्पतंतीति ६ ॥ परिवर्तमानं परिभ्रमंतं अभिमुखं
मुहूर्तमवस्थितः सन् दृष्ट्वैव मंतरा तत्र वस्थानमुपरागं वदंति तत्र च अजुवक्रस्थितिभ्यां अर्धग्रासः सर्वग्रासोऽस्ति।
दूरांतरत्वात् ३ तावन्मात्रे योजनायुते अंतरिक्षं ग्रहहीनं तस्यावधिमाह यावद्वायुः प्रवातीति तीव्रो वाति तस्याप्यव।
धिमाह यावन्मेघाः ५ पृथिव्या उपरि भूर्लोकावधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवा विकाराः ६ ॥ ॥ ॥

योराद्येतनक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे तयोरुत्तरपूर्वे धनिष्ठामूले तयोरप्युत्तरपूर्वे मघादीनि यान्यष्टराधान्तानि दक्षिणा
यनान्यष्टतानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु वामपार्श्वास्थिषु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वभद्रान्तानि यान्युदगयननक्षत्राणि

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोः अभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठामूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमः मुखेषु चांगारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुद्धिः प्राणापानयोः राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ७ एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापं ८ इति श्रीभा० म० पं० शिशुमारसंस्थानं त्रयोविंशतितमो

ष्टतानि दक्षिणपार्श्वे शतभिषाज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्यवशिष्टे ते स्कंधयोः ६ यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणो
श्विनौ चककुदिगलपष्ठम्नं ते ७ ज्योतिर्लोकाय पापकालचक्ररूपायनमोभिधीमहीति मंत्रेणोपतिष्ठेत मंत्र

मेढीस्तंभे बद्धा धान्याक्रमणपशवो वलीवर्दाः २ कर्मसारथिः सहायो येषां ३ ईश्वराधीनत्वात् सततं शैकेवनास्तीत्युक्तं म
तांतरमाह केचिदिति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं योगधारणायां स्थितमिति शेषः ४ लांगूले अग्रादर्धभागे उदगयना

स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन
भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते यथा मेढीस्तंभ आ
क्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंति २ एवं भगणा ग्रहादय ए
तस्मिन्नंतर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आक
ल्पांतं परिचंक्रमंति नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तंते एवं ज्यो
तिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतंति ३ केचिदेतज्ज्यो
तिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति ४ यस्य पु
च्छाग्रेवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो ध
र्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदग
यनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुं
डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरवयवाः समसंख्या भवंति पृष्ठे त्वजवीथी आ
काशगंगा चोदरतः ५॥

नि अभिजिदादीनि पुनर्वस्वंतानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायना
नि पुष्यादीनि उत्तराषाढांतानि चतुर्दश वामपार्श्वे ५ तदेव स्थानविशेषेण विभज्य दर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना ॥
पुनर्वसु उदगयनांत्यनक्षत्रं पुष्यो दक्षिणायनस्याद्यं आर्द्राश्लेषा तयोर्निरंतरे अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायन।

अघशंसः दुःखसूचकः यदि न वक्रेणाभिवर्तेत तर्हि त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैर्यदि तु वक्रः स्यात् तर्हि परिवत्सरं इति भावार्थ
दीपिकायां द्वाविंशतितमोऽध्यायः २२ त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्राश्रयं ततः शिशुमारस्वरूपेण हरेश्चास्य स्थितिरुच्यते १

१३ तत ऊर्ध्वमंगारकोपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानः त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशी
न्द्वादशानुभुंक्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ तत उपरिष्टाद्द्वि
लक्षयोजनान्तरगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि
न वक्रः स्यात्प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य १५ तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमा
नः शनैश्चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशत्त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानुपर्येति तावद्भिरनुवत्स
रैः प्रायेण हि सर्वेषामशांतिकरः १६ तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनान्तर उपल
भ्यंते य एव लोकानां शमनुभावयंतो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमंति १७
इति श्रीभागवते म० पं० ज्योतिश्चक्रवर्णनं द्वाविंशतितमोऽध्यायः २२ श्रीशुक उवाच अथ
तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदंति यत्र ह महाभागव
तो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेंद्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं द
क्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभावो वर्णितः १॥

यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोः परं पदं यत्र ध्रुव उपास्ते तिष्ठतीत्यन्वयः समकालमेव युज्यंत इति तथाभूतैः १॥

सोमादीनामपि स्थानं कार्यं चाह एवं चंद्रमा इति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादलक्षाभ्यां सपादद्विलक्षेण ८ सर्वेषां
जीव निवहानां प्राणाः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत एव जीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ९ तदेवाह य एष इति १० दक्षिणेनैव।
न तु तेषां वामतो गतिरस्तीत्यर्थः कालयने कालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषतोऽप्यकालि

एवं चंद्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं
पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादलक्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुंक्ते ८ अथ
चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिरमराणां क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पू
र्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिवहप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहू
र्तैर्भुंक्ते ९ य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभू
तपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयंति १० तत उपरि
ष्टात्त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितान्यभिजि
ताष्टाविंशतिः ११ तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वार्कस्य शै
घ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्षयंश्चारेणानुमीय
ते सकलविघ्नग्रहोपशमनः १२ उशनसा बुधो व्याख्यातः तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बु
धः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्यदार्काद्व्यतिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशं

तेते सह तथा च श्रुतिः अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः इत्यादि ११ पुरतः सूर्येणाभोग्यमाणे नक्षत्रे
पश्चाद्भुक्ते सहैव भुज्यमाने चारेण क्रमस्य नक्षत्रात्राद्यतिक्रमेण द्रुत विलंब सः स्तमनयस्माद्गुहात्तमुपशमयतीति तथा १२ बुधो

तत्तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः साद्गुण्यस्य निमित्तम् आत्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानः वितर्क्यमाणः यथोपजोषं यथाक
र्मभोगं ऋतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषास्त्रय्या आम्नातैः कर्मभिः इंद्रादिरूपैर्योगवितानैश्च
ध्यानादिभिरंतर्यामिरूपं यजंतः ४ स एव स्वगत्या मासादिव्यवहारकारणम् इत्याह स एष लोकानाम् आत्मा द्यावापृ
थिव्योरंतरेण मध्ये यन्नभोवलयं तस्मिन् स्थितस्य मध्ये यत्कालचक्रं तद्गतः राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञा येषां चैत्रादिसंज्ञानां तु
चांद्रमासानां मासस्य समाह पक्षद्वयं मासस्य तिचांद्रेण मानेन सपादं महानक्षत्रद्वयं सौरेण दिवानक्तं च अहोरात्रम् इति पित्र्येण

स एष भगवान् आदिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्म
विशुद्धिनिमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसंतादिष्व्
ऋतुषु यथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचा
रानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजंतोंजसा श्रेयः समधिगच्छं
ति ४ अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरंतरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो
द्वादश मासान्भुंक्ते राशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वय
मुपदिशंति यावता षष्ठमंशं भुंजीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ५ अथ च
यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ६ अथ च यावन्नभोमंडलं सह द्यावा
पृथिव्योर्मंडलाभ्यां कार्त्स्न्येन सह भुंजीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्स
रमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमगतिभिः समामनंति ७ ॥ षष्ठमंशं राशिद्वयं ६ मंडलाभ्यां सह भुंजीत सहितस्य
यदा शुक्लप्रतिपदि संक्रांतिर्भवति तदा सौरचांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवतीति स संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षड्दिना
॥ निवर्धंते चांद्रमानेन च षडूनानीति द्वादशदिनाधिक्यवधानात् क्रमेण योरग्रे पश्चाद्वा वा भवति एवं पञ्चवर्षाणि गच्छंतीत्यन्ये

सूक्तवाकाय स्तुत्यभिधानाय १८ एकैकशश्चतुर्दश द्वंद्वशः सप्तगणाः संतो मासि मासि पुमांसतेऽस्पन्वयः १९ गव्यूतिः क्रोशद्वयं सगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा २० इति पंचमस्कंधटीकायामेकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशे सोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरं।

तथा बालखिल्या ऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवंति १८ तथान्ये च ऋषयो गंधर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तचतुर्दशमासि मासि भगवंतं सूर्यमात्मानं पृथङ्नामानः पृथक्कर्मभिर्द्वंद्वश। उपासते १९ लक्षोत्तरं सार्धनवकोटियोजनपरिमंडलं भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुंक्ते २० इति श्रीभा० म० पंच० ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनं नामैकविंशोध्यायः २१ राजोवाच यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचलितं चाप्रदक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति १ स होवाच यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रांतरे राश्यंतरे चोपलभ्यमानत्वात् २॥ तत्तद्गत्यनुसारेण दृष्टांतं निष्टंतथा।

म्यणां १ राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणं च उपवर्णितं संप्रचलनं दक्षिणेन करोतीति विरोधात् अमुष्य वयं कथमनुमिमीमहि एतत्कथं तत्स्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः १ चक्रवशात्स्वतश्च गतिद्वयमविरुद्धमिति परिहाराभिप्रायः २॥

सहवा सहैव यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्याधिपतिनक्षत्रैः सहैवोदयास्तमयौ तथापि तस्य तत्साहित्यादर्शनात्सोमादीना
मेव तत्साहित्यमुक्तं १२ त्रयीमयः स्तुपारन्नार्थ्यं १३ द्वादशमासा अरा यस्य षडृतवो नेमयो त्रीणि चातुर्मास्यानि ना
भयो यस्य कृतेतरभागो यस्य मानसोत्तरगिरौ लग्नोऽधो द्रुपरि वायुबद्धं भ्रमावितिद्भ्रमं चक्रं तानावष्टिकं इति
मतम् अन्यथा ध्रुवमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्य मेरोश्चान्तरशीत्युच्छ्रयत्वाद्दृष्टस्य साम्यानुपपत्तेः १५ तस्मिन्नक्षे
ऽक्षे चक्रप्रोते कृतम् ऊलः निबद्धपूर्वभागः प्रथमाक्षो मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः

एवं ततो वारुणीं सौम्यामैंद्रीं च पुनस्तथान्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्च
क्रे समभ्युद्यंति सह वा निम्लोचंति १२ एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधि
कानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्त्तते पुरीषु १३ यस्यैकं चक्रं द्वादशारं ष
ण्णेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समामनंति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेत
रभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति १४ त
स्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुरीयमानेन संमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवे कृतोपरिभा
गः १५ रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगो य
त्र हयाश्छंदोनामानः सप्तारुणयोजिता वहंति देवमादित्यं १६ पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च
नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते १७॥ तस्य तुरीयमानेन सार्धसप्तत्रिंशल्लक्षाधिके कोटिचत्वारिंशल्ल
क्षमानेन ध्रुवे कृतो वायुपाशेन निबद्ध उपरिभागो यस्य १५ नीडउपवेशस्थानं युगमश्वारोहं छंदो नाम [illegible] अरुणेन यो
जिताः सन्तो देवं वह १६ पुरस्तात्स्थितोऽपि पश्चात्प्रत्यङ्मुखस्तथा [illegible] यद्वा देवस्य सूर्यस्य पुरः तस्यैव पश्चिमत्वात्पश्चादिसु । १८

[illegible]

तत्रस्थानां मेरुस्थानां सव्येनेति न तु तत्राभिमुख्यत्वं तथा सव्यगत्या मेरुं वामतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्त्तप्रवहवायुनापसव्यमा-
णज्योतिश्चक्रवशात्तस्य हि दक्षिणतः करोति अतश्चक्रगतिवशाद्दतिदूरं गतस्य भूमौ लग्नस्येव दर्शनमुदयः आ-
काशमारूढस्येव दर्शनं मध्याह्नः भूमिं प्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ततोऽतीव दूरगमनेन निशीथ इति समुद्रतीरस्थ-
द्रष्टा च अहो वा एष प्रातरुदेत्यथ सायं प्रविशतीति श्रुतीति श्रुतिः व्यवहारो न वस्तुतः तदुक्तं वैष्णवे उदयास्त-
मयौ चैव सर्वकालं तु सम्मुखे दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः इति

तत्रस्थानां दिवसमध्यंगत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति ८ यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ९ यत्र क्वचन स्यन्देनाभितपति तस्य हैष समानसूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन् १० यदा चैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलते पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ११॥

रोऽभावं च यत्रेति तत्रैवास्तमनं रवेः नैवास्तमनमर्क-
स्य नोदयः सर्वदा सतः उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयं विकर्णौ द्वौ विकर्ण-
स्थास्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथेति अतश्च तत्रैवोक्तं सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति यतो यत्र यः पश्यति सैव
तस्य च याम्यतो मेरुस्तिष्ठतीति ९ यथोक्तमुपपादयन्नस्तमनाद्यनियमं दर्शयति यत्रोदेतीत्यादिना स्यन्देन स्वेदोद्गमेन
प्रस्वापयति निशीथं करोति ये तं समनुपश्येरन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः १० साधिकानि पञ्चविंशतिस-
हस्राधिकानि ११ ॥ ॥ ॥

श्री०भा०
पं०टी०
६१

धावीथीजरद्गवीमता एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिश
ब्दिता श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता एतास्तु वीथय
स्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते इति याम्या भरणी आदित्या अदितिर्देवता का पुनर्वसुः सामी मृगवीथी एवं स्थिते
उत्तरायणे ध्रुवेणायुगाच्च कोटिनिबद्धवायुपाशद्वयाकर्षणेन रश्म्यारोहणं तदान्तरमंडलप्रवेशो गतिः।
मांद्यं चेति दिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्च दक्षिणायने च रश्म्यवतरणाद्वरोहणोव बहिर्मंडलप्रवेशो गतिशैघ्र्यं
चेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः विषुवे तु पाशसाम्यात् समावस्थाने मध्यममंडलप्रवेशो गतिसाम्यं चेत्यहोरा

श्रीॐ नमो भगवते वासुदेवाय

त्रयोः साम्यमिति तथा च वक्ष्यमाणानन्तरं आकल्पान्तेयरातौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ तदाभ्यन्तरतः सूर्यो भ्रम
ते मंडलानि तु ध्रुवेणाकृष्यमाणेन पुनरश्मियुगेन तु तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चैव तदेतदुक्तं यद
मेषतुलयोरित्यादिना उदयास्तादिकं वक्तुमाह तस्मिन् मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतो इंद्रीपुरी उ [illegible] वदिशातीसनु
संगः तासु पुरीषु उदयादीन् सुप दिशति चतुर्दिक्षु मिस्तु तेषां मेरोर्दक्षिणो दशानेषामैंद्रीमार [illegible] भ्य पूर्वाह्णः
पश्चिमे तत्तेषां याम्यामारभ्य उत्तरे तेषां वारुणीमारभ्य पूर्वे तेषां सौम्यामारभ्य ७॥ ॥ ॥ राम:
६१

नवकोटयः इति मेरोः समंततो मानसस्योत्तरस्यां तर्विस्तारेण पंचदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमिते नेदंवरिमं उल्लमान मुल्लेपं एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादि द्वापित्रैराशिकगणितेन तत्क्षमानमुल्लेपं अत्रापेहितो विशेषः पुराणां तराद्व गंतव्यः तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि सेवंगहाणां त्रीणि वस्थानानि हिज ... सततमाः स्थाने जरद्गवमध्यं तथैरावतमुत्तरं वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्वतः इति तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रसे।

[redacted] एवं नवकोटयः एकपंचाशल्ल क्षाणि च योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्त्तनस्योपदिशंति तस्मिन्नैन्द्री पुरी पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानी नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनी नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम तासूदयमध्याह्नास्तम यनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्च

कं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते त्रिभिस्त्रिरश्चिन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्र यं आर्षभी गोवीथी जरद्गवी चेति वैष्णवत्ते मध्यममार्गे वीथीत्रयं अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण मार्गे वीथीत्रयं तदप्युक्तं तत्रैव अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता रोहिण्यार्द्रा मार्गशिरो गज वीथ्यभिधीयते पुष्या श्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता एतास्तु वीथयस्तिस्त्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता ज्येष्ठा विशाखानुरा

उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदशीघ्रसमगतिभि[illegible]स्था कालमा[illegible]रोहणादिस्थानेषु आरोहणाद्यभिपद्यमानो मकरा
दिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि [illegible] यदेति अत्यंतवैषम्याभावात्समानीत्युक्तं सर्वेषा
सांप्रत्येकस्यैवाहोरात्रस्य पर्यायविवक्षया मिथुनपर्यंतं वा वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथापि रात्र्यपेक्षयाऽ

**यस्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासय
त्यात्मभासा स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्रसमानाभि
र्गतिभिरारोहणावरोहसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु रा
शिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाहो
रात्राणि समानानि भवंति यदा वृषभादिषु पंचसु राशिषु चरति तदाहान्ये
व वर्धंते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु यदा वृश्चिकादिषु पं
चसु वर्त्तते तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति यावद्दक्षिणायनमहानि व
र्धंते यावदुदगयनं रात्रयः ६ ॥**

धिकत्वाद्वर्धंत इत्युक्तं एवं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षयाह्रसंती
त्युक्तं एकैकेति स्थूलदृष्ट्योक्तं वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासं वैषम्यात् विपर्ययाणीति अहानि ह्रस्वानि
रात्रयोऽधिकाः इत्यर्थः तावद्वृद्धिह्रासकालमाह यावदिति एवं मेरौ दिगतिसि ६ ॥ रामाय नमः।

विस्तारेणोक्तं ब्रह्माण्डमानं सर्वतोऽपि निरूपयति अण्डमध्यगतः किं तन्मध्यं तदाह द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्य-
दन्तरं मध्यस्थाने सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः अण्डमध्यावस्थानेकारणेन तन्नाम निर्वचनेनाह मृते अचेतनेऽण्डएष सू-
र्यो विराजरूपेण यस्मात्त्रविष्टः किंच सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः खं मन्तरिक्षं भिदा अन्योऽपि विभागः स्वर्गापवर्गौ भो-
गस्थानदेशौ रसौकांसि अतलादीनि उपासनार्थमाह देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ४५ ६

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरं सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ४३
मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भ-
वः सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा ४४ स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्व-
शः देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधां सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः
४५ इति श्रीभा० म० पंचम० भुवनकोशवर्णने विंशतितमोऽध्यायः २० शुक उवाच ए-
तावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः एतेन हि दिवो मण्डलमानं
तद्विद उपदिशन्ति यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसंधितं १

श्रीभागवते म० पंचमे विंशोऽध्यायः २० एवमध्यायविंशत्या भूमर्यादा निरूपिता अतः परं द्युमर्यादापालनं त्रि-
भिरुच्यते १ एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽन्वहं स्वगत्या राशिसंचारैर्लोकयात्रा निरूप्यते २ एतावानिति वि-
स्तारेण कोट्यः पंचाशत् उत्सेधेन पंचविंशति द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुदिश्यते तद्वत् ते
अन्तरेण तयोर्मध्ये तदुभयसंधितं ताभ्यामुभयतः संलग्नं १ ।। रामाय नमः रामाय नमः

आशासुदिक्षुयेधिनिवेशितास्तेआस्ते ३९ तेषांदिग्गजानां स्वविभूतीनांमहेंद्रादीनांचविविधवीर्योपबृंहणायस =
कललोकस्वस्तयेचभगवांस्तस्मिन्नास्तेऽन्वय: किंकुर्वन् आत्मन:स्वरूपंविशुद्धसत्वंतत्संधारयमाण:आवि
ष्कुर्वन्कीदृशंधर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणानियस्यतत् दोर्दंडैरुपलक्षित:सन्महाविभूते:परमैश्व
र्यस्यपतित्वादेकस्यैवमूर्त्त्यासमंतादास्ते ४० नन्वंतर्यामिणा आंत:स्थेनैवसर्वंकर्त्तुंशक्यंकिंतस्यबहि:समंतादवस्था =

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशासु आत्मयोनिनाऽखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशितायेद्विरदपतय:
ऋषभ:पुष्करचूडोवामनोऽपराजितइतिसकललोकस्थितिहेतव: ३९ तेषांस्वविभूतीनां
लोकपालानांविविधवीर्योपबृंहणायभगवान्परममहापुरुषोमहाविभूतिपतिरंतर्या
म्यात्मनोविशुद्धसत्वंधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणंविष्वक्सेनादि
भि:स्वपार्षदप्रवरैःपरिवारितोनिजवरायुधोपशोभितैर्भुजदंडै:संधारयमाणस्तस्मिन्गिरिव
रेसमंतात्सकललोकस्वस्तयआस्ते ४० आकल्पमेवंवेषंगतएषआत्मयोगमायावि
रचितविविधलोकयात्रागोपीथ्यायेत्यर्थ: ४१ योंतर्विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंच।
व्याख्यातंयद्बहिर्लोकालोचलात्तत:परस्ताद्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदाहरंति ४२

नेनेत्याह शाक्यतस्यार्थस्वरूपमेवव्याचष्टे आत्मनोयोगमाययाविरचितायाविविधायालोकयात्रायास्तस्यागोपीथ्याय
रक्षणायएषभगवानेवंभूतंआकल्पंवेषंगत: लीलयाप्राप्तइतिसमंतादास्तइत्यर्थ: ४१ अलोकपरिमाणंचमेरो
रेकत:सार्द्धद्वादशकोटय:ततोलोकालोकात् अलोकाद्यापरस्तात् विशुद्धांविद्धिजयत्रानयनेऽर्जुनस्यश्रीकृष्णे

ततः परस्तादित्युक्ते तद्देवकिंपर्तान्तरेणोत्पेत्यायां तदन्तर्वर्तिनीं भूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं सार्द्धसप्तलक्षोत्तरं
सार्धकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्परतोऽस्ति तत्र च प्राणिनोऽपि सन्ति ततः काञ्चनी भूमिरन्यास्तीत्यर्थः सा चैकोन
चत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिता ह्येषा एवं हि सति मेरुलोकालोकयोरन्तरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमा
णमुपपन्नं भवति एतदेव स्फुटं तत्रैव सूक्तं कोटिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परं पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससा
गराः ततो हेममयी भूमिरीदृशा कोट्यो वराननेः देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परं इति अत्र च दशकोटित्वेप्र

यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चनम्याऽऽदर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो
न किंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् ३५ लोकालोक इति समाख्यायद
नेनाचलेन लोकालोकस्यान्तर्वर्त्तिनाऽवस्थाप्यते ३६ स लोकत्रयान्ते परितः ईश्वरेण विहितो
यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनांस्त्रींल्लोकानावितन्वान
कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायामः ३७ एतावाल्लोकविन्यासो मानलक्षणसं
स्थाभिर्विचिन्तितः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलकस्य तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः ३८

वोक्तभूम्या सह दृष्टव्यं सर्वसत्त्वपरिहृतेति देवव्यतिरेकेणेति ज्ञेयं देवानां क्रीडनार्थापेक्षत्वात् ३६ लोकत्रयस्यान्ते
परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात्प्रतिबंधकात्सूर्यादीनां ध्रुवोपवर्गेतो येषां आवितन्वानाः समन्तात्प्रकाशयन्तः
परस्तोऽगंतु न शक्नुवन्ति तावदुन्नहनमुत्सेधः तदनुरूप आयामश्च विस्तारो यस्य ध्रुवाद्युच्छ्रितत्वात् त्रिलोकीमर्यादा
भूत इत्यर्थः ३७ सोऽयं लोकालोकाचलः तुरीभागश्चतुर्थांशः सार्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यं ३८

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः २८ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानि यस्य तत् देवानामहोरा
त्राभ्यामुत्तरदक्षिणाभ्यामित्यर्थः ३० ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिं सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन ३२ कर्ममयं क

अंतः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः अंतर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे इदमि
ति २८ एवमेव दधिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंतत उपकल्पितः स
मानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन्बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायु
तायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाची
नवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपाला
नामिंद्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां
परिभ्रमति ३० तद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकि
नामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषा भगवंतं गं
ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराधयंतीदं चोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं
जनोऽर्चयेत् एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः इति ३३ ऋषिरुवाच ततः परस्ताल्लोका
लोकनामाचलो लोकालोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः ३४॥

र्मफलरूपं ब्रह्मलिंगं प्रतीयते यस्मा
त् एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अंतो निष्ठा यस्य तत् अत एव वस्तुतोऽद्वैतं ३३ ततः शुद्धोदात्परस्तात् लोकः सूर्याद्यालो
कवान्देशः अलोकः तद्रहितः तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ३४

आपोमयं अस्मयं २२ हे आपः पुरुषवीर्याः ईश्वराज्ञाध्वसामर्थ्याः स्थ अत एव भूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यं पुनंत्यस्तास्तथाभवंत्यो नोऽस्माकं
स्पृशतां स्पर्शनं कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनंतु यत आत्मना स्वरूपेणैव अमीवघ्नीः पापहंत्र्यः २३ दध्नो मंडरसः स एवोदकं यस्य

अभयाऽमृतौघा आर्यका तीर्थवती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्लेति यासामंभः पवित्रम
मलमुपयुंजानाः पुरुष ऋषभ द्रविण देवक संज्ञा वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनांजलि
नायजंते २२ आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनंतीर्भूर्भुवः स्वः ता नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्म
ना भुव इति २३ एवं परस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनाया
मः समानेन च दधिमंडोदेन परीतः यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य
ह महासुरभिगंधस्तं द्वीपमनुवासयति २४ तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः
सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीक
चित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन्स्वयं भगवत्यनंत आवेशितमतिस्तपो
वनं प्रविवेश २५ एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ईशान उरुशृंगो बलभद्रः श
तकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति २६ अनघायुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता
पंचनदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतना
मानो भगवंतं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजंते २८ ॥

अंतः खरस्पर्शानि बहिर्मृदुस्पर्शानि शाको नाम वृक्षः २८ रामाय नमः रामाय नमः

एवं सुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृतः कुशद्वीपः स्तम्बः स्वशष्पाणि स्वकोमलशिखाः तेषां रोचिषा १३ हे जातवेदस्त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि अतो देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज अंगानां नाम्नां दत्तमंगिने समर्पयेत्यर्थः १७ उपक्लृ

एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तंबो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति १३ तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन्हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः १४ तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव चक्रश्चतुःशृंगः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति १५ यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवंतं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजंते १६ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजेति १७ तथा घृतोदाद्बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मिन् क्रौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते १८ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव १९ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वद्वीपं वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान्भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हिणो नंदो नंदनः सर्वतोभद्र इति २१

जलोपस्पर्शेनेन विधूतं रजस्तमश्च येषां हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमं संदर्शनं क्रमस्वेत्यादि रहितं रूपं प्रज-
ननमपत्योत्पादनं च येषां ४ त्रिगीता अपि द्वीपमत्रापठ्यापेते प्रत्नस्य पुराणस्य पुरुषस्य विष्णोः यद्रूपं तत्सूर्यमीमहि शरणं व्रजेम कथं

अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरेति महानद्यो यासां जलोपस्पर्श-
नविधूतरजस्तमसो हंसपतंगोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपम-
संदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ४ प्रत्नस्य विष्णो रूपं य-
त्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषु पंचसु पुरुषाणा-
मायुरिंद्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ६ प्लक्ष-
स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृ-
तः परिवृङ्क्ते यत्र ह शाल्मली प्लक्षायामा ७ यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छन्दः-
स्तुतः पतत्त्रिराजस्य द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ८ तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसु-
तेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत् सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं पारिभद्र-
माप्यायनमविज्ञातमिति ९ तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः
कुंदः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनुमतीसिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति
१० तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ११
स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः प्रजानां सर्वासां राजान्धः सोमो न अस्त्विति १२

भूतं सत्यादीनामाश्रिते अधिष्ठातारं तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः ब्रह्मणः तद्बोधकस्य वेदस्य अ-
मृतस्य शुभफलस्य मृत्योः अशुभफलस्य ७ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिर इत्यादिश्रुतिः ७ दोभिः स्वावयवभूतैः स्तोमेति

२२

शु० ।२९।३०।३१ इति पंचमे एकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे प्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः लोकालोकस्थितिं
चोत्तराहे भीमामानसः १ तावता लक्षविस्तारेण परिक्षिप्तः परिवेष्टितः २ उपास्ते तिष्ठति आकलय्य समर्प्य २ अभि
ज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव अन्ये च पर्वता नद्यश्च सहस्रशः सन्तीत्यर्थः मानसोत्तरस्य मेरुतुल्याकारस्य लोके एते प्लक्षादिपंचद्वीपे

शुक उवाच जंबूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण
इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो
रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलो लंकेति ३० एवं तव भारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षवि
भागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ३१ इति श्रीभा० म० पंच० भुवनकोशवर्णने जंबूद्वीपवर्ण
नो नामैकोनविंशतितमोऽध्यायः १९ श्रीशुक उवाच अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसं
स्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परि
वेष्टितो यथा मेरुर्जंब्वाख्येन लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो
यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जंबूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्नि
रुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्त
वर्ष नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवं य
वसं सुभद्रं शांतं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ३
मणिकूटो वज्रकूट इंद्रकूटो ज्योतिष्मान्सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः॥

षु वर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकारा उभयतोऽब्धिस्पृशः इति गम्यते अन्यथा सप्तभिः सप्तवर्षविभागासंभवात् वैलवे वर्षा
णां एवं वादिक्रमो ज्ञेयः ३॥ ७॥

अतः यत्र वैकुंठकथा न तन्व्रीभवंति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो न स्तोत्रसुखावयेषु नाद्य यज्ञेशमखाश्च ब्रजाः सः सुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यतां अमुं मुकुन्दं नरा नित्यं दृशि प्राप्ताः इति २४ ज्ञानं च तदर्थः क्रिया च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां नृजातिं अपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरंति तर्हि यथा बध्यंते तद्वत् २५ अहो भारतवासिनो भाग्यमित्याह यैरिति अग्न्यादिरूपेण निर्वपामि।

नयत्रवैकुंठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः नयत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यतां २४ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्य कलापसंभृतां न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनं २५ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं २७ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनं तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति २८॥

इन्द्राय जुष्टं निर्वपामीत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक्कृतं केवलं विधिना प्रकारेण मंत्रेण च वस्तुतश्च शुद्धद्रव्येणाग्न्यादिभिर्देवैर्दत्तं वनाम्नि दिष्टं पुरुषः स्वर्गं नित्यं निर्गुणं च ममेदं मिति निःसीमं स्वस्य यागानंतरमज्ञातोऽप्यर्थः सन्नपि यागाद्यन्नामभिराहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः २६ तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याह सत्यमिति प्रार्थितः सन्नपि अर्थितं नानामभिरक्षता आशिषाः प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः २६ तत्रापि निष्कामाः कृतार्थाः यस्मात् यतो दत्तादनंतरं पुनरप्यर्थिता भवति नतु नार्थितं ज्ञाता कमपि दद्याद् अर्थितं ददातीति सत्यं अपि तु परमार्थदो न भवेत्येव यस्मात् यतो दत्तादनंतरं पुनरप्यर्थिता भवति अतः स्वयमेव संपादयति २७ इत्याशयवानाह अनिच्छतां निष्कामानां तुच्छानां निधानं साक्षात्कं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् कीदृशं जन्म स्मृतिमत् हरिरेव सेव्य इत्यनुसंधानयुक्तं यतो हरिर्भजतां शं सुखं तनोति २८।

यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वादि तद्व्यतिरेकेणास्मिन्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति ए
तच्च कर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तं नन्वन्यत्रापवर्गाभावेन तदुपर्य्यपि वादरायणः संभवादिति देवानामपि
मोक्षस्य सूचितत्वात् अपवर्गस्वरूपमाह योसाविति अनात्म्ये आत्मनि भवं आत्म्यं रागादि तद्रहिते अनिरुक्ते वाचा
मगोचरे अनिलयने अनाधारे अनन्यानिमित्तो हेतुको भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं यस्य कथं भवति नानागती।

यद्वर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति योसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येनिरुक्तेनिलय
ने परमात्मनि वासुदेवे अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथि
रंधनद्वारेण यदा हि महापुरुषप्रसंगः २० एतदेव हि देवा गायंति अहो अमीषां किमका
रि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुंदसेवोपयिकं स्पृ
हा हि नः २१ किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नाराय
णपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्ष
णायुषां भारतभूजयो वरं क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः २३

नानिमित्तं यो विद्याग्रंथिः तस्य रंधनं छेदनं द्वारेण महापुरुषपुरुषा विष्णुभक्ताः तैः प्रकृष्टसंयोगोपदो यदा एतदे
व मानुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायंति अमीषां एभिः उत स्वित् अथवा स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोभूत्
एवंभूतस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात् भारताजिरे भारतांगणे नः केवलं स्पृहैव यत् तन्मुकुंदसेवोपयोगि नृषु जन्म ये लब्धं २१
स्पृहामेवाह किमित्यादिभिस्त्रिभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिः नः फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या न किंचित्फलं कुतः यत्र
नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रमुष्ट अतिप्रापितत्वादिंद्रियाणामुत्सवो भोगात्प्रमुष्टा भूत् क्षणमल्पमेवायुर्येषां
वरत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं संप्राप्नोति ॥ ॥

यस्माद्दुर्बोधोपीयमेवं दृशातस्मात्हे प्रभोऽधोक्षजत्वमेवनोयोगं विधेहि कीदृशंत्वयिस्वभावंसहजवासनारूपं येनयो
गेनवयंत्वन्मायया नः कुकलेवरेऽर्पितां अहंमहं ममतांशीघ्रंभिंद्यामत्यजेमसुदुर्भिदांउपायांतरैः सर्वथात्यक्तुमशक्यां१५

तन्नः प्रभोत्वंकुकलेवरार्पितांत्वन्माययाहंममतामधोक्षज भिंद्यामयेनाशुवयंसु
दुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनः स्वभावमिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाः संतिबहु
वः मलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्योदेवगिरिऋष्यमू
कः श्रीशैलोवेंकटोमहेंद्रोवारिधारोविंध्यः शुक्तिमान्ऋक्षगिरिः पारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटो
गोवर्धनोरैवतकः ककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलः कामगिरिरितिचान्येचशतसहस्रशः शैलाः
१६ तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्चसंत्यसंख्याताः एतासामपोभारत्यः प्रजानामभिरेवपुनंती
नामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रवशाताम्रपर्णीअवटोदाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणा
पयस्विनीशर्करावर्तातुंगभद्राकृष्णवेणाभीमरथीगोदावरीनिर्विंध्यापयोष्णीतापीरेवासुर
सानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुरंधः शोणश्चनदौमहानदीवेदस्मृतिऋषिकुल्यात्रिसामाकौशि
कीमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतीसरयूरोधवतीसप्तवतीसुषोमाशतद्रुश्चं
द्रभागामरुद्वृधावितस्ताअसिक्नीविश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्म
भिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यः आत्मन
आनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंते ॥ इलावृतवदस्मिन्नपिवर्षेसरितः शैलाश्चसंतिनितंबप्रभवाः तटे
प्रभवाः संभूताः १७ आत्मनाचदेहेनाप्युपस्पृशंति १८ लब्धंजन्मयैस्तैः पुरुषैः सात्विकादिस्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगत

भगवदनुभाव उपवर्ण्यते येन पंचरात्रेण तत्सावर्णेर्मनोः उपसरति सेवते १० उपरतानात्म्याय निरहंकाराय ११ अस।
क्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै नमः असक्तत्वं दर्शयति अस्य विश्वस्य सर्गादिषु कर्त्तापि यो न बद्ध्यते अहं कर्त्तेति।
न मन्यते विविक्तत्वात् विविक्तमाह देहगतोपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्य द्रष्टु
रपि सतो दृग्दृष्टिः गुणैर्दृश्यैर्न दूष्यते न विक्रियते १२ योगकौशलं निरूपयन्योगं प्रार्थयते इदमिति त्रिभिः हे योगेश्वर हिरण्य

तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां
भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणा
ति १० ॐ नमो भगवत उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषभाय नर
नारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ११ गायति चेदं कर्त्ता
स्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोपि दैहिकैः द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमो॥
ऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२ इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत् यदं
तकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः १३ अथैहिकामुष्मिककामलं
लंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् शंकेत विद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव के

गर्भो यद्योगनैपुणं जगाद इदमेव तत् किं जन्मप्रभृति भक्त्या अंतकाले पुमांस्त्वयि मनो धारयेदिति यत्कथंभूतः सन्नुज्झि
तदुष्कलेवरं तदभिमानो येन १३ अन्यथा तस्य शास्त्राभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह ऐहिकामुष्मि ककामलंपटो मूर्खः
सुतादिषु योगक्षेमं चिंतयन् कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययात् मृत्योः शंकेत तथा विद्वानपि सन् यः शंकेत तस्य यत्नः श्रम

कथंतर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसोरावणस्य वधार्थं तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् न केवलमेता =
वत् किंत्विह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथा स्वस्वरूपे रममाण
स्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानि कुतः स्यात् ५ विषयासक्त्यभावेनैव्यसनाभावं हेतुमुपपादयति न वै स भग =
वान् त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमः अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणं चेति देवदू
तेन श्रीरामं मंत्रयता विज्ञापितं अत्रागतस्त्वया वध्य इति तदैव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्ट

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोन्यथास्याद्रमतः स्व =
आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ५ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलो
क्यां भगवान्वासुदेवः न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ६ न।
जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाग्न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौक
सश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृ
तज्ञमुत्तमं भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भार
तेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमा।
त्मोपलम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९॥ हेतुमुपपादयतो वसिष्ठवाक्यात्त्याज

तच्च न युज्यत इत्यर्थः ६ अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किंतु भक्तिरेवेत्याह न जन्मे
ति महतः परमाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा सौभगं सौंदर्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टान् ७ तस्मात्सुरो
वान्यो वा यः कोऽपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत् सुकृतज्ञं अल्पस्यापि भजनेन बहुमानिनं य उत्तरान्कोसलान्योध्यावा
सिनः ८ उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्रोपशमः इंद्रियाणां संयमः उपरमो निरहंकारता आत्म

भागवतटीकापंचमस्कंधे १९ ॥

उक्तविशेषः किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रैष्ठ्यमेव च १ भर्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथां २ आ
र्याणां लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन् उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपासितोऽनुष्ठितो लोको येन साधुवादः साधुत्व
प्रसिद्धिः तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्धारणस्थानाय परमशीलायेत्यर्थः ३ आरामं परमार्थरूपेण नमति यदेकं वे
दान्तेषु प्रसिद्धं तत्त्वं तदहं प्रपद्ये कथंभूतं विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रा स्वरूपं यस्य विशुद्धत्वे हेतुः प्रशान्तं तत्रापि हेतुः

श्रीशुक उवाच किंपुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं तच्चरणस
न्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणे
न सह गंधर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गाय
ति २ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने
उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजा
य नम इति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थं प्रत्यक्प्रशान्तं सु
धियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ४

स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यव
स्था यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यग्दृश्याद्व्यावृत्तं कुतः अनामरूपं ननु वस्तुन एवंभूतस्यापि जीवस्येव सर्व
विपर्ययो दृश्यते तत्राह निरहं अहंकाराभावात् न तथा वैपरीत्यमित्यर्थः ननु श्रीरामस्य स्वरूपं नैवं प्रतीयते तत्राह
सुधिया पुंसानुपलभ्यत इति उपलंभनं शुद्धचित्तेन ब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ४ ॥

मंत्रैस्तत्त्वेनलिंग्यतइतितथातस्मैयज्ञाअपशवःक्रतवःसयूपाःतद्रूपायअतएवमहांतोऽध्वराअवयवभूतायस्यकर्म
णाशुक्लायशुद्धायप्रकाशितत्रियुगायकृतयुगेयज्ञाभावात् यद्वाकलियुगेछन्नत्वात् कवयोविद्वांसःविपश्चितोनि
पुणाःगुणेषुमंथनेईरितःप्रकटितःआत्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः ३६ मथनमेवदर्शयन्नाह द्रव्यंविषयाःक्रियाइंद्रियव्यापा
रःहेतुर्देवताअयनंदेहःईशःकालःकर्ताहंकारःएतैर्मायायागुणैःकार्यैरुपलक्षणैःवस्तुत्वेननिरीक्षितायआत्मातस्मैअ

ॐनमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगाययज्ञक्रतवे महाध्वरावयवायमहापुरुषायनमः कर्म
शुक्लायत्रियुगायनमस्ते यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसंम
थ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृ
भिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये
नमोनमः ३७ करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितमीक्षितुर्गुणैः मायायथायो
भ्रमतेतदाश्रयंग्राव्णोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयो
मांरसायाजगदादिसूकरः कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मितं
विभुमिति ३९ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनेअष्टादशोध्यायः १८

न्वीक्षयाविचारेणअंगैर्यमनियमादिभिःअतिशयात्मानिष्ठयवतीबुद्धिर्येषांतैःनिरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मात्तस्मै ३७
तदेवंनिर्गुणंरूपेणप्रणम्यगुणप्रणामति यस्येप्सितंजीवानामीक्षितंअपेक्षितंनिष्ठायामीक्षणाद्गात् स्वार्थंतुनेप्सितंविश्वस्थित्यादि।
स्वगुणैर्मायाकरोति तस्याजडत्वेपिईश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिरिति दृष्टांतेनाह यथाअयोलोहंग्रावाचुंबकःतत्सन्निमित्तात्भ्रमति
तदाश्रयंतदभिमुखंसंतगुणानांकर्मणांजीवादृष्टानांचसाक्षिणेतस्मैतेनमः ३८ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति योजगतामा
दिकारणभूतःसूकरःमांपृथ्वीं अग्रदंष्ट्रेकृत्वा रसातलादारभ्यउदन्वतःप्रलयार्णवात् इभोगजइवनिरगादुत

श्रीभा०
पं०टी०
५२

अकूपारायकूर्मायसर्वःसंघणःसत्वगुणोविशेषणंयस्यनउपलक्षितंस्थानंयस्यवारिचरत्वात् वर्ष्मणेवर्षीयसेका।
लानवच्छिन्नाय भूम्नेसर्वगताय अवस्थानायाधाराय निजमाययार्पितंप्रकाशितमेतद्दृश्यस्वरूपंयद्रूपंयस्यादियस्मै
बहुरूपंयतयःपृथग्नामाभिःकर्मभिःतद्बहुभीरूपैःरूपितंनिरूपितंयस्यचसंख्यानास्तिकुतःअयथ्यामिथ्यैवोपलंभनात्
नहिमरीचिजलमेतावदितिसंख्यातुंशक्यतेअव्यपदेशरूपिणोऽनिरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ बहुरूपत्वंदर्शयंस्तस्याव्य

ॐनमोभगवते अकूपारायसर्वसत्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानायनमोव
र्ष्मणेनमोभूम्नेनमोवस्थानायनमस्ते यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपंबहुरूप
रूपितं संख्यानयस्मान्नयथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेद
जमंडजोद्भिज्जंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियंद्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षे स ७
त्यभिधेयएकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयं संख्याय
यातत्वंदृशापनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायतइति ३३ उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्य
ज्ञपुरुषःकृतवराहरूपआस्ते तंतुदेवीहैषाभूःसहकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधा रव२
वति इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ३४॥

राद्व्यतिरेकमाह जरायुजेति द्वीपग्रहर्क्षाद्यभिधे
यस्त्वमेवैकःनत्वद्व्यतिरिक्तोऽस्तिसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः सप्रपंचनामरूपतन्निरासेनप्रणमतिय
स्मिन्निति असंख्येया अनंताविशेषायेषांतानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चयस्यतादृशेयस्मिंस्त्वयिकविभिःक
पिलादिभिरियंचतुर्विंशत्यादिसंख्याकल्पितासतीययातत्वदृशायेनतत्वज्ञानेनापनीयतेतस्मैसांख्यसिद्धांतरू रामः
पायनमः परमार्थरूपायेतिच भूमिरुपधावतीत्यन्वयः ३४॥ ॥ रामः

५२

सत्वाः सत्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय सूत्रात्मने उरुः स्वनो वेदात्मको नादो यस्य यदिदं विश्वं ब्राह्मणादि नाम्ना विधिनिषेधात्मे
वन भूतेन वशे ऽनयत् नियमितवान् स त्वमीश्वरः तथा च श्रुतिः तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानीति नन्विन्द्रादयो वशेन पति
लोकपालकत्वात् कुतो ऽहं तत्राह यमिति मत्सर एव ज्वरो येषां ते यं हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं जंगमं स्थावरं च यदत्र दृ
श्यते तत्किंचिदपि पातुं न शक्ताः सत्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वर इत्यर्थः तथा च श्रुतिः ता अहिंसन्ताहमुक्थमस्म्यहमुक्थ

रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीम
पि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्वाय प्रा
णायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नम इति अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो वि
चरस्युरुस्वनः स ईश्वरस्त्वं य इदं वशे ऽनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियं यं लोकपालाः कि
ल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तो ऽपि पृथक्समेत्य च पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु
यदत्र दृश्यते भवान्युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिं मया सहो म३
रु क्रमते ऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ हिरण्मये ऽपि भगवान्निवसति कू
र्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावति मं
त्रमिमं चानुजपति ॥ मत्स्मीत्यादि ॥ अवतारचरितमाह भवानिमां क्षोणीं मया मनुना सह मत्स्यहितां ध्रुवेत्य
ध्याहारः ऊर्मिमालावति प्रलयार्णवे ओजसा उरु क्रमते विचरति यद्वा पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणीं पातुं क्रमते उत्सा
हते इत्यर्थः यतः अजः कीदृशीं ओषधीनां वीरुधां च निधिं आश्रयभूतां तस्मै नमः जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्म ॥ ॥
नेनियंत्रे तत्प्रियतमां तां प्रियतमां ॥

किंचनिष्कामभजने प्रार्थिता एव सर्वे कामा भवंति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यं चेत्याह यास्त्रीति तस्य ल॰ लक्षण
स्य॰ ते पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेन्न फलांतरं सा अखिलेषु कामेषु लंपटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सिते
मीप्सितः फलांतरममुमुक्षितः सन् अर्चितश्चेन्नार्हणं तदेवैकं रासि ददासि किंच यद्यतः फलभोगानंतरं भग्ना याच्ञाया
चितोऽर्थो यस्याः प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तदेव रासि न तु नित्यं २१ ननु ममार्हणात्कुतः सर्वकामप्राप्तिस्त्वमेव हि कामार्थिभिः सेव्य

यातस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साखिलकामलंपटा तदेव रासीप्सितमीप्सितो
र्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रंतप ऐंद्रि
ये धियः ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतोजित २२ स त्वं ममाप्यच्युत
शीर्ष्णि वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वतां बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वरस्ये
हितमूहितुं विभुरिति २३॥

से॰ तत्राह मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यंते कुर्वंति कथंभूताः ऐंद्रियेसुखेधीः
येषां अलुक्समासः तथापि भवत्पादपरायणान् ऋते मां न विंदंति मत्कटाक्षविलसिता विभूतीर्नैव लभंत इत्यर्थः यतस्त्व
य्येव हृदयं यस्याः साहं त्वत्परतंत्रत्वात्त्वदनुवर्तिनमेव विलोकयामि नान्यमित्यर्थः २२ इदानीं तत्कृपां प्रार्थयते सत्वमिति
पङ्कजं न विना न कश्चिदुत्कर्षार्थः सत्वं त्वद्वंदितं त्वया यत्करांबुजं सात्वतां भक्तानां शीर्ष्णि अधायि कृपया स्थापितं तन्ममा
पि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः कथंभूतं वंदितं सर्वकामवर्षित्वेन सद्भिः स्तुतं न च मय्यपि तव नादरः यतः हे वरेण्य मां वक्षसि लक्ष्म
बिभर्षि अहो विचित्रमेतत् मयि केवलमादरमात्रं भक्तेषु परमा कृपा अत ईश्वरस्य तव मन्मायया ईहितं को वितर्क
यितुं समर्थः [illegible] ॥२३

तद्भर्तृभिः दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता ।१७। सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षीकृत आत्मा यस्य आकूतीनां क्रियाणां चि-
त्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकला अस्य एकादशेंद्रियपंचविषयल।
क्षणाय छंदोमयाय वेदोक्तकर्मप्राप्याय अन्नमयाय अन्नोपष्टंभत्वात् अमृतमयाय परमानंदाविष्कारत्वात् सर्व-
मयाय सर्वविषयत्वात् सहसे ऊर्जसे बलाय मतेर्हेतुत्वात् ।१८। त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वाद्देहे कृतार्थोऽस्मि अन्यकामेन

तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरु-
पेताहःसु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति ।१७। ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशा-
य सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षो-
डशकलाय छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कान्ता-
य कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ।१८। स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लो-
के पतिमाशासतेऽन्यं तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः ।१९। स वै पतिः
स्यादकुतोभयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं जनं स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभाद-
धि मन्यते परं ।२०। यातु त्वामर्चितो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रिय इति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतं।
[redacted] ध्यया: स्त्रियोऽन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामानां हि कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धं तासामपत्यादीनि ते पतयो न पांतुश।
का: ।१९। अतस्त्वमेव पतिर्भवनान्य इत्याह स वा इति स चैवंभूतः पतिर्भगवानेक एव नान्यः यो भवानात्मलाभात्परमन्यदधि-
कं न मन्यते इतरथा अन्याधीनसुखस्य न स्वतंत्रता स्वतंत्र नानात्वं च मंडलेश्वराणामिव मिथो भयस्याद्विशेषः ।२०।

श्री० भा०
पं० टी०
५०

यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वाऽकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्यसुरानुपदिशति कीदृशं गृहं रजस्तस्य रागोऽभिनिवेशः रज आदी
नां मूलं कारणं अत एव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्रवालं मंडलम् अविच्छेदो यस्मात् १४ केतुमालेपि कामदेवस्वरूपे
ण आस्ते इति शेषः किमर्थं माऽऽस्ते तत्राह लक्ष्म्या इति प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः तस्य दुहितरो रा
त्र्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा दिवसाभिमानिनो देवाः तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषा वर्षशतेन यान्यहोरात्राणि तैः परि

तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृ
सिंहपादं भजताकुतोभयमिति १४ केतुमाले भगवान्कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकी
र्षया प्रजापतेर्दुहितॄणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां ग
र्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरान्ते विनिपतंति १५ अ
तीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभि
त सुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रिया रमां रमयन्निंद्रियाणि रमयते १६

संख्यानं गणनं येषां षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितॄणां महापुरुषस्य महास्त्रं चक्रं यस्य तेजसा १५ र
मां रमयन्स्वीयानींद्रियाणि रमयते केन साधनेन रमयंस्तत्राह अतीव सुललितया गत्या यो विलासस्तेन विलसितो
रुचिरो हासलेशो मंदस्मितं तत्सहितोऽवलोक एव लीला तया किंचिदुत्तंभितं उत्तुंगितं सुंदरं यद्भ्रूमंडलं तेन
सुभगं यद्वदनारविंदं तस्य श्रिया १६ ॥

रामः
५०

नसंनः कायिमास्यात्स्वयदि कंप्दसि स्यात् तोदित्त्वगानादि पुमास्यात् किंस नैवात्वि वेष्वेनु प्रगायु दितं गं देषुसा दष्वंगितिषु
वधिवेषस्द्रु याससेः २० मनवी घुवसंगेगुरम माहदेवा मगवधि यापांसंगातलवे स्नेदविक्रमेमन्नक्रि सिः प्रवगादि
मेः संस्पृशनो सेव मानानां वृक्षा मेतगनेजो मानमे मलेदरत्निकंप्यतनेपि नमेतिजनसावारसंवीधीयेमवेध्यमावा तिश
वोवस्थतीर्थं नगगादि मद्गुः संस्पृशन् कौमगजेमलेवेषलेदरति वं कोवेनसेवेन्म त्ववः २१ मानस्मनाषगमक्ल मादू
वस्थतिस्थ किं च नाति ष्कामामनः ॐ दौदरेभेति मर्वतिनवप्रतत्वसादेसतिसर्वे देवाः सर्वे गुणेषु यमे नानादिभिः स

मगास्यारादिष्ववित्तवे धव संगोपदिस्यात् गवाक्षिवेष्वनः वः प्रागावत्यावदि
त ... षस्पालकवासिदुत्यदृग तनपद्विवध्रुवः २० वत्संगलध्रुजिजवीवव
भवेतीष मुदुः संस्पृशन्तो हि मानमे दूरत्यजेतः प्रतिभेगतौ गजं को वेन
सेवेन मुक्तो दविक्रमे वस्यास्तिननितिनागवल्या किं च नासवै जुरेगस्त्वं समा
सतेस्रः दरावनमत्कस्यवकुतो मन्द दुर्गाममोरप्येनास्तिथा वनोवदिः २२ रि
रिहिंसा वाङ्मावोरारीरिराम गामगाम जवारामिवनो वन्नीपितेदि त्वाम
दास्तिवद्धसजन्ते स्रदेतवाम दत्वे वबसादं वतीनां २३ रामराम ॥

दतत्र सम्यगाहनेसित्वो वसंतिस्रत्ताघासक्रस्वतदरिमहृयसंभवात्र कृतोनदत्तां उरागाः ज्ञानवैराग्यानवैतिः पूर्वतिवि
ववदरवेहनो रप्येनवादिधावतः २२ ननु दरिद्रिप्रवेस्यगदाब्रूसकेस्यापि लोके मदत्वे दस्वनोमत्मनद्रमदत्रासाक्ष दुर्मितिसदे
दवकस्माद्दरिद्रीतिवषाकुवाहोमानानामसि हितेनो यमेवात्मा नेननहि काजीवनानावात् मृतानतिवसि क्रोधिष्ट दृष्टे सनोतनवादवनी
नोसिधुनानां मरुद्विषु पुष्पिद्व वपसीवलेवनादहृत्वेतत्वेनस्य मवतिमनज्ञानादि नासिषु नेष वदसमानेषु सोमः पुसोमहत्वेवाले सिधुना

श्री॰भा॰
पं॰टी॰
५२

परमेश्वरत्वेनस्तुत्वाप्रस्तुतावतारचरितमाह। वेदानिति तमसा इत्यरूपेणतिरस्कृतान् अपनीतान्ताचतुरंगऽश्व
तुरंगौनदूपोविग्रहोयस्यकवयेब्रह्मणेतदर्थंअवितथेहितायसत्यसंकल्पाय ६ उत्तरत्रप्रह्लादचरित्रेमहापुरुषस्यगुणा
नांभाजनंः आश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंयस्यफलसंकल्पेनअव्यवधानमनन्यशासावनन्यश्चा
व्यभिचारीयोभक्तियोगस्तेनोपास्तेसेवते ७ तेजसामपितेजसे आविराविः अतिप्रकटोभवबीजावाकर्माशयान्कर्मवा

वेदान्युगान्तेतमसातिरस्कृतान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः प्रत्याददेवैकवयेभियाचतेतस्मै
नमस्तेवितथेहितायेति ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमु
त्तरत्राभिधास्यतद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकर
णशीलाचरितः प्रह्लादोव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ७ ॐ
नमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान्रंधय
रंधयतमोग्रसग्रस ॐस्वाहा अभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाः ॐक्ष्रौं ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यख
लःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधियामनश्चभद्रंभजतादधोक्षजेआवेश्यतांनो
मतिरप्यहैतुकी ९ ॥ ॥ ॥

सनाः कर्माश्रयानितिपाठेरागादीन् रंधयनिर्दहभूयिष्ठाःभूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत् तच्च।
साधुपीडाविनानस्यात् अन्योन्यममंगलध्यायतांचभूतानामन्योन्यघातंविनानभवेदित्याशंक्याहखलःप्रसीदतु
क्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथःशिवमे वध्यायंतुतेषांमनश्चभद्रंउपशमादिकंभजतु नोस्माकमपिमतिः अपि
शब्दाद्भूतानांचमतिः अहैतुकीनिष्कामास्तिति ९ ॥ ॥ ॥

राम:
५२

अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनं भद्राश्ववर्षपतिः तस्य कुलपतयः सेवक
प्रधानाः ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुरिति सार्धेन तत्र उपधावतीति वक्तुं लक्षणया तद्योगाद्गौणलिंगसमवायेन बहुवचनं ॥२॥ अयं ज
नो मिषन्नपि पश्यन्नपि पितरं हि संतं न पश्यति नालोचयतीति भगवद्विचेष्टितं मेव तच्च विचित्रं अदर्शने लिंगं पुत्रं वा लं पितरं
च वहन्तं निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तद्भयधनैर्जिजीविषति जीवितुमिच्छति यावत्तावत् तुच्छः सामंजस्य जिजीविषति किं धर्मार्थेन।

शुक उवाच तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो
वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्
त उपधावन्ति ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥२॥ अ
हो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नन्तं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं
निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः ॥३॥ वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विप
श्चितः तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तं ॥४॥ विश्वोद्भवस्थाननि
रोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्यतिरि

यर्हि यतः असत्तुच्छविषयसुखं सेवितुं विकर्म पापमेव ध्यायन् ॥३॥ नन्वविद्वान्न पश्यति किमत्र चित्रं तत्राह नश्वरं वदन्ति स्म
शास्त्रतः पश्यन्ति च समाधौ हे अज तथापि मायया मुह्यन्ति एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितं अतिविचित्रं अतः शास्त्रादिक्रममवि
हाय तं त्वामजं नतोऽस्मि ॥४॥ इदमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि त्वयि न चित्रमित्याह विश्वस्योद्भवादिकर्म अकर्तुरपि अप
गतावृतेः आवरणशून्यस्यापि ते अंगीकृतं चेदेतन्न त्वयि तन्न चित्रं यतो मायया सर्वात्मनि कार्यस्य कारणे अस्त
व्यतिरिक्तं कर्मयुक्तं वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्ते निरुपाधावनावृततत्वमकर्तृत्वं च युक्तं ॥५॥ ॥ ॥

श्री०भा०
पं०टी०
५८

तत्रैहे जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति यस्य गुणनिमित्तो महात्मा विग्रह आसीत् विज्ञानेन सत्वं धिष्ण्यमाश्रयो
यस्य सः तस्याश्चद्रूपत्वेन सत्वप्रधानत्वात् स एव किलाधिदेवो वासुदेवादिभेदाद्विवक्षया भगवानजो ब्रह्मा यत्संभवः यस्मा
द्ब्रह्मणः संभूतोहं रुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेणाहंकारेण वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ऐ
न्द्रियं इन्द्रियवर्गं च सृजामि २२ किंच एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्माण्डं सृजामः कथंभूताः यस्य महा
त्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यन्त्रिताः प्रोताः शकुन्ताः पक्षिण इव लौकिकेन सूत्रेण वयं मिस्तु

यस्माद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल यत्संभवोहं
त्रिवृता स्वतेजसा वैकारितामसमैन्द्रियं सृजे २२ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः
शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः महानहं वैकृततामसेन्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं
२३ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोयं गुणसर्गमोहितः नवेद निस्ता
रणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने २४ इति श्रीभागवते महापुराणे
पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने सप्तदशोध्यायः १७॥

कृतानेवाह महानहंकारश्च वैकृताद
यः पूर्वोक्तावर्गाश्च २३ स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन् प्रणमति येन निर्मितां मेतां मायां मेवायं जनोंजसा वेदन तु तन्निस्ता
रयोगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रन्थयः तानि नयति प्रापयतीति
तथा तां प्रलयहेतुत्वमाह विलीयते स्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादित्युदयः विलयश्चोत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ॥
२४ इति श्री सप्तदशोध्यायः १७ ॥

राम:
५८

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेन प्रसक्तमनादरं वारयति नयस्येति निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैः चित्तवृत्तिभिः करणैश्च अण्वपि ईषदपि नाज्यते न लिप्यते किमर्थं निरीक्षमाणस्य ईशाईशनाय ईशनमीदृसंपदादित्वाद्गुणविक्षिप् अत्रैव धर्म्म दृष्टांतः यथाऽजितक्रोधवेगानां नोस्माकं दृष्टिरज्यते न तथेति अतः आत्मन इंद्रियाणां जिगीषुः जेतुमिच्छुः मुमुक्षुः तं को न मन्येत नाद्रियेत १९ ननु सुरामद्याभ्यां मत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह असतीदृग्दृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया क्षीवो मत्त इव योभ

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपिरज्यते ईशो यथा नोजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः १९ असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीवेव मध्वासवताम्रलोचनः न नागवध्वोर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमंडलं मूर्धसहस्रधामसु २१

यंकरः प्रतिभाति मध्वासवाभ्यामाताम्रलोचन इव नागवधूर्विमोहने न तथा प्रतिभातीत्युक्तमित्याह नेति यावदार्चने यत्पादयोः स्पर्शनेन धर्षितमोहितमिंद्रियं मनो यासां ता ह्रिया लज्जया भुजार्हणे न ईशिरे न शेकुः कस्तं न मन्येतेति पूर्वेणैवान्वयः २० अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमे हेतुं यमाहुः अतएव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं अनंतं च यमाहुः ऋषयो मंत्राः छंदोनुरोधेन दीर्घपाठे अकारो देवमाता लक्ष्मीः सा च ऋषयश्चेत्यर्थः अनंतत्वं दर्शयति मूर्द्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु कचिदेकदेशे स्थितं भूमंडलं न वेद सिद्धार्थं सर्षपमिव तस्मै नम इति चतुर्थेनान्वयः २१ ॥

नवस्वविधवर्षैवपेवस्त्पात्तेषांलवन्तगनावसवासौवत्वमारोमन्ता ततदर्पणमालगात्वमदेनत्वमर्हिससदेतत्वलिभीवतेस
लिहितोमवति १४अथमदन्तर्वीचीनः वश्यान्तवमस्कंधे १५ मवामीनाममावानिनविवांते श्रीगणनामम्कुं पश्यत्वरवस्वश्यमा
नःसर्वतःसेव्यमानः अन्तेनतःवक्षीकारंगंतन्यानितसमाधिर्थ्यानेवश्यतेनस्पैरण रातकृत्स्नमातोमेत्रादिकेश्वमिरण

२१ नैवस्वविधवर्षैवमगवाल्लौवस्येमम तावस्त्वपवस्मारणतदन्तया तावात्मनात्वक्ष
देनानावगधिसलिभीवते १५६ लोवतेनमगवान्नैवराकरावत्सालवि०
मस्तत्रापरोनिर्विणानिमवान्यारणावनिमिन्नेशः वत्नेवेदांतःश्रीमावसत्वेण
ग्राह्वदपानि १७ नवानीनामेः श्रीगणनाकुंददसद्देवरवस्वभमानोम...
गवेतमेत्तेंमत्तावस्वपस्थनरीषां तानसोस्त्रिश्वनेनिमाममनःसेकेषेण
सेत्तामालसमाधियहपेरणसलिभीवाप्येनदर्शिजराननवेदवश्यावति १९ श्री
मगवानेवाव ॐ नमोमगवते मत्तपस्पापसर्वगुणसंख्यानायानेवाव
व्यक्तायनमइति २० मजेमजन्यारणपादपंकजेमगास्यरूपस्वपरवरावण
मतेष्वलेनाविनमन्तमावनेमवावदंत्योमवमावमीश्वर २१ एम०

ज्ञापन सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात्स्वयंतुअव्यक्तायअप्रमेयाय २१ हेमजन्यमजनीयत्वांपरमीश्वरंभजे रामः
इत्यन्वयः अरणंशरणंपादपंकजंयस्यतं कृत्स्नस्यमगस्यैश्वर्यादि वाड्गरणस्यापरमवत्साश्रयमतेष्वलेनमदर्पणा
वितेमन्तमावनेस्वरूपेणनवामदसारदंमतेष्वलेनवत्समवमावपतीतितथापिनेग्रंथर्थान्तदमतेविकि द्रष्टव्यम् २२

स्वकनेपुस्वमानेनस्मापमेपाशिपेषां वजूवद्दंसंदननवेपाशेरंगास्विनवलवपोमोपाः मेःपमुध्यिनामिमतासोरत्नामिमि
पुनाभिमेषांक्ष्मावापापवर्षेसेम्मेगाबसारेराकुवपवेपेस्मापमिपपनः राकोगर्भेयिःनात्र्याणिकलत्राणिपेषां नेना
पुगलमः विपपमस्वोत्केषां नस्वेनापगोदिस्वर्गेस्वानमिषाः बापरादोलदुःखेःपुजा १२मनेहरेपदुदिवर्षेषपुस्वपताः

रागदुष स्वबालामकुलव स्वबालवावर्धी लोदेव कल्यानां नागानुकलनायाला नावकु
संद्रूननवलवपोमोद्भूमध्यिनम तसोरतमिपुनव्मवावापयुगवर्षपनैक
गर्भकलत्राणं नवत्रनत्रेताकुगमसः कालोवर्त्ते १२ पत्रस्वदेवपनपः स्वैः
स्वैर्गरानापकैर्विस्तिनमहार्द्दरणाः सर्वत्तकुसमस्तवकुफलविसलपा
क्लिपानस्वमानविरचलताविरपिमिस्वपमेमानस्वविरकानामश्माप
तनवर्षगिरिदुर्गोष नपाचामस्तजलापपेषुविकेचविविधनवबेनस्तुता
मोदमधिनराजहंसजजेकुटकोरंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मध्कारनिकराद्यैरति
स्वपदूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विविधविनोदैः सलतिनहस्रासंदरीरणांकामकेलि
लविलासहासलीलावलोकापूषमनोद्भवः पः स्वैरंविहरंति १३ रामः ० रामः

स्वैःस्वैःसेवकनगोष मस्वैः नगमहेपपाराः संतः स्वैरंविहरंतीत्यन्वयः केषु स्थानेषु सर्वेषु अरुषु कुसमस्तवकादिनांक्लिपासस्व
स्वाद्रस्पतनस्वमानाविरचमाः रताक्लिनानताप्रमेषुतोविरपिमिदूपमेमसानामिपोषमानामिह विराणिकामनामिमेषुतो
क्षाणमापानेषुवषेगिरिदेशाश्चतेपाश्च मलेषु जलाशयेषु च पिकेश्वामि विविधानिनवानिवनानि गुहासमलानिगिरा
नितेषां मामोदेनमदितेराजहंसादिभिःमेमध्कराणोःमोदातामजातिवि रामेस्वपदूजितेषुकामेनकेलिलेःरामेर्विलासादिमिःस्वरूपे

श्री०भा०
पं०टी०
५६

अ्रमिसंदतीअ्राभितेजसंसीय केसराय लानां मेरुसमानो ध्रुपत्वात्रुपमतेसामाहि तिखरेषु महत्वमं गेषु पनतित नतृत्योपो
धोपः सुसवेतीसती ६ मालेव छि खरात्के लमालानि प्रसंखिनि व्यंतरीष्प नत्य दो सेरा ७ गिरिरिखराहि तो कुरुदलिनरा॥

तच्चेवलद्धो। मेघमानाम्बरा भिंगा मणिप्रभंगुदन माभिसंदती नदनदीपतिमेवाभिनिवि
रातिसीनालेकनेदावरामेष्टुति पसीतानलचूलसदना त्वेसराबुलादि तिखरेम्भो ६
धोपः पुसवेतीगंधमादनम्भंस्पतित्वानरेगासूदाषूवषेपाच्यादि शिखारस
मनुमलिनि विराति ६ एवंमालमवंछिखरालिष्प नेगानतो नूपरतवेगाधे लमाल
मलिवेतः पूतावासाहि तिसरित्पतिंपूविरातिं ७ मनुवो नेरतोमेरुशिरसोनिपतिता
गिरिशिखरात्रुडिरिशिखरमतिलमगावतः शृंगादवृंसदमानाउत्तरा लसुरन
मितउदीच्यांदिशि लवणाणवेपूविरातिं ८ नवेबालवेनेदाधहितोनमूल ८
सदनासहूनगिरिके सन्यतिकाल्पदे मकृताहि मतूतान्यतित्याति रमसतारे ९
देसामूवेतोनीमारतेमाभेवतंदहिरणास्यांदिशि जेलाधिम नामपुविरातिं लव स्यासाह
नासेवागछत: पृसः वदधारेइमे प्रानजस्यादीनाकलेनइलेमलिनि भरतेव ९
मदान्नपधमात्रवंवंपतितिवद्धुणोमेर्वादि शिगिरिंदुंदतर: णतरा:तेवापिनारतमेवंवपि १०
केषहेवमस्यास्याववबंधलेगिरेगावसुरापरोवोपमोगस्यानानिमोमानेसरगिवादनि ११
हे च्चलिताणीलशीरवरेगानक्षुलितान्निनशिरवरेत दप्पतिनाप्ंगावन: गृगादध: सवेती ९ अतिरमसतारे दसाप्रसवलितानीव ९ राम:
तस्येगतनवदूरा: तदुविभ्यामेमी दिशिशिरागांदृहिकर:गमसताग १० चिमास्यापिलेमहरस्रिविम: स्वगंतत्रनेभमत्तगस्यपवानिस्यामाभिमायदि ११

५६

कोसोऽपि यो मूर्च्छा माद्ध्वादि ति किंतादृशस्य दत्तं दाद्धत्रेति वीरस्वनोः ६ सं कल्प्यः भ्रस्य त्वाज्ञ दवताया हरे भ्रु रणार वि
देवदकमिति देवो: परमाद रेणा विभृती लब्धपः कृष्णस्य: सत्र पुत्रिदेणा वर्धमानेन भगवद्भक्ति योगेन द्द ७ मस्त्व ना लि घमानं
नाद्दि दय वस्त्र भूत ताद्वोल्कैतेन विवपरमापीलिताप लोचन पगालेन देवकुपालेनाप्योविगलितमसलीवाष्प तस्यकी
लपासदद्रप्याभेव्यजमानेरोमपुलकानां कुलंवस्य २ तत: समूर्धप: तस्या: गंगा वा: पूमावाभिजा: संतोषाजलं ३

पत्रादि लक्षणधर्मा: यत्रद्भावाबाधार्थत्वं श्रोतानपादि: परम भागवतोऽस्मत्कुलदेवता
चरणाराधि देवकीसिंहपामनेस्सवनमल्ल व्यमानाभगवद्भक्तियोगेन द्द चालेः
घमानानंदहृदयपुलकैत्वविवरणामालित लोचनपगालकुपालविगलिता मल
वाष्पकलपाभिव्यंज्यमानेऽमपुलककुलकोद्धतापि परमादरेणाभिरसाभि
नंति २ ततः समूर्धपर्यस्तत्पूभावाभिज्ञाः संततपसस्वात्पतिकीसिद्धिरेनावती
भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेऽनन्तपरमभक्तियोगलाभेनैवोपहितानन्दाभ्यगत
बोधभक्ति निवागलांमस्र देवरावसवद्धमानमपाभिजतजे ६ स्व हृदंते ३ तातेनेका सद
स्वकाः विमाननीकेसे कुलदेवपानेनावलंरेनोऽमसलमानापवृत्तसद्वेनिवतेति ४

स्वहृदंतीस्वन्यप: राताबल्पेवनानोप्पिकास्त्वीन्यामिप्राप्यवेन: तत्र देतुः भगवतिस्सर्वेनेभक्तियोगलाभेनैवोपहितानन्दस्पुरुषा
र्थाग्राप्ननानेवपे: कालितकुंदपधारयतिमृत्यंदतमनि निवनामागतांमसस्नतोजनाद्देति ३ ततोनेकसहसकोटी
कांविमानानामनीकैः सकुलेनदेववानेनाकामार्गेणापनरंतोसवृष्टिवीजिवत्परा: कामिरणा गति दितिनृता
र्थाजवसं कुलत्वेसक्षंत्राचार्यस्वाहावस्वामि स्व स्वहृदंते लसदतं जिवतानि ४ राम: राम: राम: ० ॥।

श्री०भा०
पं०टी०
६५

यथादिशंआदिशिनुयथारूपंइंद्रादिवर्णानतिक्रमेणाक्रमतुरीयमानेनसार्धद्विसहस्रप्रमाणेनेनामानिपुराणांनस्त्रानव्या
नि यथोक्तंमेरोर्नवपुराणास्युर्मनोवत्यमरावती तेजोवती संयमनी तथा कृष्णांगनापरा श्रद्धावती गंधवती तथाचान्यामहो
दया यशोवतीचब्रह्मेंद्रवह्न्यादीनांयथाक्रममिति ३० इतिश्रीपंचमस्कंधेषोडशोध्यायः १६ ततःसप्तदशेगंगागमनंतच्च
तुर्दिक्षु इलावृतेचरद्रेणास्तत्कर्षणानिषेवणं १ यज्ञलिंगस्यबलेर्यज्ञेलिंगत्रिविक्रमस्यतिर्यस्यविक्रमतः दक्षिणेनपदाभुव
क्रांत्वावामपादमुत्क्षिपतोवामपादांगुष्ठनखेननिर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागोयस्याण्डकटाहस्यतस्यविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्य

मेरोर्मूर्धनिभगवतआत्मयोनेर्मध्यतउपक्लृप्तांपुरीमयुतयोजनसाहस्रींसमचतुरस्रां
शातकौंभींवदंति २९ तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंयथाहूपंतुरी
यमानेनपुरोष्टावुपक्लृप्ताः ३० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशव
र्णनंनामषोडशोध्यायः १६ श्रीशुकउवाच तत्रभगवतःसाक्षाद्यज्ञलिंगस्यविष्णोर्वि
क्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्यजलधारात
च्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामलासा
क्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिधीयमानातिमहताकालेनयुगसाहस्रोपलक्षणेन
दिवोमूर्धन्यवततार १॥ जलधारासादिवोमूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्यचरणपंकजंतस्यावनेनक्षालने
नअरुणानिइतकंकुमंतदेवकिंजल्काःतैरुपरंजिताअतएवाखिलस्यजगतोघमलापहमुपस्पर्शनंयस्याः तथाप्यम
लातन्मलसंसर्गशून्यासाक्षाद्भगवत्पदीतियदनुपलक्षितंजाह्नवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितंवचोनामतेना
भिधीयमानातस्मिन्समयेभगवत्पदीतिनामपश्चान्नामांतराणिजातानि १॥ ॥ " "

रामः
६५

ध पद्मपञ्जोषणात् यस्य रसस्य सेवनात् अनस्थिप्रायाणां अतिस्थूलबीजानां अत्र निपतंतीति तत् अरभ आत्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं
आप्यायतीत्यर्थः १९ तावत्तर्वतः रोधसोः तटयोः २१ आयामो दैर्घ्यं व्यासः स च व्यामो बाहू सकरौ प्रसारितौ यस्य ... पंच

पद्मपञ्जोषणाद्धृवास्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामव यवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समंता
दनुवासयति १८ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां र
सेन जंबूनाम नदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिला
वृतमुपस्यंदति १९ तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन
सदामरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति २० यदुह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटकक
टिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयंति २१ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृ
ताः पंचायामपरिणाहाः पंच मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्यः परेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति
२२ या ह्युपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति २३ एवं कुमुदनिरूढो
यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः
सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति यानुपजुषाणानां न कदाचि
दपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भ
वंति २५ यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनि
षधशिनिवासकपिलशंखवैडूर्यजारुधिहंसऋषभनागकालंजरनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिका
या इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसाहस्रमुदगा
यतौ द्विसाहस्रं पृथुतुंगौ भवतः एवमपरेण पवमानपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ
एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरौ अष्टभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः २८॥

व्यामं परिणाहः स्थौल्यं यासां ता इत्यर्थः केचित्तु पंचव्यामपरिणाहाः इत्येवं पठंति २२ नीचीनाः अधोमुखाः २५ चतुर्दिक्षु मेरुमूलो योजनस

२८

अयुतयोजनप्रमाणो विस्तार उन्नाहो येषां विस्तीर्णमूर्ध्वं मेरोरवष्टंभात् पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ दक्षिणोत्तरौ च पूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारांगीकारे त्विलावृतलोपात् पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयतीत्यादिविरोधः स्यात् ११ अधिकसहस्रमेकादशशतानि उन्नाहो येषां तावत्प्रमाणा विटपविततिर्येषां शतयोजनप

मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कुमुद इति अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमव
ष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः ११ चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रव
राः पर्वतकेतव इव अधिकसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरि
णाहाः १२ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगै
श्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयंति १३ देवोद्यानानि च भवंति चत्वारि नंदनं
चैत्ररथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललनाललामयूथपतय
उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति १५ मंदरोत्संग एकादशशतयो
जनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि निपतंति १६
तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १७॥

रिणाहो विस्तारो येषां १२ यदुपस्पर्शिनः यत्सेविनः १५ ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठा याः स्त्रियस्तासां यूथपतयः सहसंभूय येषु विहरंति १६ एकादशशतयोजनमुत्तुंगो यो देवचूतस्तस्य शिरसः सकाशात् फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि च फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति १७ अतिमधुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगंधिश्च अन्येषां गंधैरधिवासिनः बहुलश्चारु

[illegible]

नाभ्यांमध्येरीवस्य आयामो लक्षयोजनप्रमाणः तावत्समुन्नाहः उच्छ्रायो यस्य मूले षोडशयोजनसहस्रं विततः तावांस्तावो
डशसहस्रयोजनमानेन चतुरशीतिसहस्रमानेन च बहिर्दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्नाहः ७ उत्तरोत्तरेणेलावृत इलावृतस्यो
त्तरोत्तरतः क्रमेणानीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदएवावधिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशां
शाधिकपंचकोपीशस्तेन दैर्घ्य एव ह्रसंति न तु उच्चत्वे पृथुत्वे वा यथोक्तं विष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे

एषांमध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वसौवर्णः कुलगिरिराजो
मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्रयोज
नविततो मूले षोडशसहस्रं तावतांतर्भूम्यां प्रविष्टः ७ उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः
शृंगवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारो
दावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव
ह्रसंति ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयो
ऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ९ तथैवेलावृतमपरेण पू
र्वेण च माल्यवद्गंधमादनौ आनीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं वि
दधाते १०॥ ति एतच्च स्थूलदृष्ट्यैवोक्तं तयोरपि यथावत्सम्मत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ अयुतयोजन उत्सेधः उच्छ्रायो
येषां अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं चैषामपि द्रष्टव्यं यथासंख्यं मर्यादागिरय इति शेषः ९ आनीलनिषधौ आ
तौ उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घौ पप्रथतुः विस्तीर्णौ भवतः तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षसीमानं कुर्वाते नन्वे
वं सति पूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं च नातः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायां तु तथैवेलावृत
वेष्टितो मध्ये मेरुः उभयतस्त्रीणि त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वं जंबूद्वीपस्य उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः इला
वृतस्य आदिलावृतस्याष्टादश अन्येषां वर्षाणां चतुःपंचाशत् गिरीणां द्वादशैवं दक्षिणोत्तररेखायां तावत्सत्त्वे पूर्वापररेखायामपि समे

१०

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानं च लक्ष्मस्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पंचाध्यायीततः परं १ षोडशे ध्रुवस्तथा चोर्ध्वं परितः सन्निवेशतः मे
रोःस्थितिर्महीकंजकर्णिकाचोपवर्ण्यते २ प्रियव्रतचरित्रोक्ता वुक्ता द्वीपादिकल्पना तद्विशेषविजिज्ञासुः कर्णोतेपरिपृच्छति उ
क्त इति किंपर्यंतमुक्तं तत्राह यावदादित्यस्तपति यत्र यत्र चासौ भूमंडलं कृत्स्नमपश्यन्नक्षत्रगणैः सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत् १ यतो
येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्या भुवः स्थितिः सैवैषा तो दर्शिता जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति २ मायायां गुणविभूतिस्तस्याः काष्ठां अंतं रूप

राजोवाच उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र यत्र चासौ ज्योतिषां
गणैश्चंद्रमा वा सह दृश्यते तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सिंधवः उपक्लृप्ताः
२ यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन्खलु सूचितः एतदेवाखिलमहं मानतो
लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि २ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितमनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्म
तम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्ण
यितुमिति ३ ऋषिरुवाच न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वा
धिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्ष
णतो व्याख्यास्यामः ४ यो वा द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः
समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं ५ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादा
गिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ६॥ सन्निवेशः लक्षणं चिह्नं ४ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः ते
षामभ्यंतरः कोशः प्रथमो जंबूद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवयोजनसहस्रायामो येषां आयामोऽत्र विस्ता
रः एतच्च मध्यमानां भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं तयोश्च त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नायामयोः स
मुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तयोरपि संकोचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति सन्निवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे द

छं दांसि वेदास्तच्छिन्नकर्माणि च दुदुहुः दुदुहुः प्रार्थयन्त्यं विना आशीः प्रतिमह्यं जितान् नृपाः यस्य बालिं सा नद्दुः यथा
स्वधर्मेण पालनेन दक्षिणीं ददुः पष्ठमंशं विना विप्राः तदा परेत्य लोकान्तरेऽपि ददुः धर्मफलानां षष्ठमंशं प्राजहुः
च यथा सा स्तुः प्रार्थ राजा स भगमां यज्ञे मा वेन यरि या लभामिति स्तुते १०४ उरुसोमपीथे बहुसोमपाने अध्वरे मघोनि
इंद्रे माद्यति मदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो यो अचलो भक्तियोगः तेन समर्पितं यज्याफलं प्राजहार स्वयं ददामि

छंदांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदूहुराजहुरथो बलिं नृपाः प्रत्यंचिता युधि
धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य १० यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा
मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफ
लमाजहार ११ यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंचात्
प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य १२ गयाद्गयन्त्यां चित्ररथः
सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः १३ चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट १४
तत उत्कलायां मरीचिः मरीचेर्बिंदुमत्यां बिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुर्नामाभ
वत् मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते मंथोः सत्यायां भौवनः ततो दूषणायां त्व
ष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल
जातं १५ तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं
यथा १६ इति श्रीभा० म० पंच० प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम पंचदशोऽध्यायः १५ बहुत्वं ततः स्वाकृतया निस्य

यः ११ यस्य भगवत्प्रीणनादेव सर्वे तुष्टाः इत्याह यत्प्रीणनादिति स एव विश्वजीवः सर्वेषां जीवः स्वयं प्रीति स्वयमेव
ह गयस्य हस्तात् प्रीतिमगात् तत्रोक्तमिति प्रत्यक्षं प्रीति मा विश्वं तथा नित्यपरः समग्रं सिद्धिः यां कीर्त्या इति तत्र पालनकरोत

श्री०भा०
पं०टी०
६२

महापुरुषत्वमाह स वै इति धर्मस्तस्य द्विविधः आभिषिक्तत्वात् प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपि भगवा
ति सर्वात्मनार्पितः सन् परमार्थलक्षणस्तेन परिभाविता संस्कृता अतिशुद्धा मतिर्यस्य अत एवोपरतमनात्म्यं देहाद्यहंभावो यस्मिन् त
स्मिन्नात्मनि विदिते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मरूपात्मानुभावो यस्य तादृशोऽपि निरभिमान एव अवनिमजूगुपत् पालयामास ६ कर्मभिर्ग
यं कः प्रतियाति अनुकरोति न कोऽपि अत्र हेतुः यज्ञादिरूपो भगवत्कलां गयमृते अन्यः कः तत्र यज्वा अभिमानी सर्वतो मानास्पदं मन

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भ
गवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवया
आपादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आ
त्मनि स्वयमुपलभ्यमान ब्रह्मात्मानुभावोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत् ६ तस्येमां
गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति ७ गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्ध
र्मगोप्ता समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ८ यमभ्यषिंचन्प
रया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुण
वत्सस्नुतोधाः ९ ॥

स्वीति वा समागता संप्राप्ता श्रीर्येन यमिति वा सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यद्वा यज्ञादिरू
पोऽपि भगवत्कलामृते गयं कोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः ८ सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः अग्रयो मैत्र्यादये
स्ताभ्यः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सः तेन स्नुतमूधो यस्याः पृथिव्याः यच्छ
न्दानीत्तं गयं कः प्रतियातीति संबंधः ९ ॥

रामः
६२

एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योत्क्रमीरीतं ततःपंचदशेतस्यकीर्त्यते राजसत्तमाः १ ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्त्तमानं
दृष्ट्वा विशेषः यद्यपि सुमतिं अवेदसमाम्नातांदेवतांकल्पयिष्यंति बुद्धोयंसाक्षादवतीर्णइतिमंस्यंतइत्यर्थः १ तत्तनयःदेवता
जित्पुत्रः २ आत्मविद्यां वहुभ्य आख्यायानेनैवस्वयंसंशुद्धोनुसस्मार २ अपरोक्षतयाऽनुभूतवान् ३ प्रतिहर्त्ताप्रस्तोताउद्गाते

श्रीशुकउवाच भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनऋषभप पं१
दवीमनुवर्त्तमानंचानार्या अवेदसमाम्नातांदेवतांस्वमनीषयापापीयस्याकलौकल्प
यिष्यंति १ तस्माद्वृद्धसेनायांदेवताजिन्नामपुत्रोभूत् अथासुर्यांतत्तनयोदेवद्युम्नस्त
तोधेनुमत्यांसुतःपरमेष्ठीतस्यसुवर्चलायांप्रतीहउपजातः २ यआत्मविद्यामाख्यायस्व
यंसंशुद्धोमहापुरुषमनुसस्मार ३ प्रतीहात्सुवर्चलायांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्निज्याको
विदाःसूनवःप्रतिहर्त्तुस्तुत्यामजभूमानावजनिषातां ४ भूम्नऋषिकुल्यायामुद्गीथ।
स्ततःप्रस्तावोदेवकुल्यायांप्रस्तावान्नियुत्सायांहृदयजआसीद्विभुःविभोरत्यांचपृथुषे
ण तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रुतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायतसा
क्षाद्भगवतोविष्णोर्जगद्रिरक्षिषयागृहीतसत्वस्यकलाऽऽत्मवत्वादिलक्षणेनमहापुरु
षतांप्राप्तः ५ ॥ ॥ ॥ ॥

ति त्रयोयज्ञनिपुणाःसूनव आसन् अजनिषतांजातौ ४ हृदयजःपुत्रः जगतोरिरक्षिषयागृहीतंसत्वंयेनतस्यविष्णोःक।
ला अंशःसन् ५ ॥ रामायनमः रामायनमः रामः॥

श्रीभा॰
पं॰ टी॰
६२

सवानुरागमेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपाय धर्मपतये पारलौकिकफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्मात्तस्मै ध्य-
मीन्द्रच्छात्रैयोगो योगस्तस्मै सांख्यज्ञानेन शिरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानि-
यंत्रे नारायणाय नारा जीवसमूहः अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रति-
पादिताधिताय हरये नम इति उदारं उच्चैः सम्यगुच्चारितवान् मृगदेहमपि हास्यन्त्यक्ष्यन्नपरव

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृ-
तीश्वराय नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः सम-
दाजहार ३६ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्या-
नुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणो-
त्याख्यास्यत्यभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन
परत इति ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतोपाख्याने
ब्राह्मणरहूगणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४

एवंभूतस्य तद्विवित्तिविवादा नस्यान्ववर्त्मनार्हतीति संक्षेपः भरतस्य चरितं श्रवणादिफलमाह इदमिति
३६ भागवतैः सभाजिता अवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स॥
आत्मन एव सकाशात्सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु कंचिदन्यस्माद्देवादेरित्यर्थः ३७ इति श्री पंचमस्कंधे टीकायां चतुर्दशः १४

रामः
६२

अनावृत्तौ हेतुमाह यदिदमिति मनस्विनः स्वादि व्याचष्टे यदपीति यैर्वै राजर्षयस्तेपि नावरुंधते किंनु परं केवलं मधेशयीर
न् प्रसज्जनीत्यादि गिरिकंदरादस्थानमपक्ष व्याख्यातं अपयमति कस्य वल्लीग्राहीत्यादिकं व्याचष्टे कर्मवल्लीमिति ए
वमुपरिस्वर्गगतोपि नरलोकसार्थमेवोपयाति तदेवं भरतोक्तिं व्याख्याय तच्चरितसंग्रहश्लोकानाह तस्येदं कमिश्लोके स्य
गायति आर्षभस्यत्यादिषु भवत्वस्य अन्योन्य: अनुवर्त्मनार्हति वर्त्मानुगंतुं न शक्नोतीति तत्र हेतुमाह यदिति सुहृद्रान्ययोर्द्वे

यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुंधते यन्न्यस्तदंडा मुनय उपशमशीला उपरतात्मा
नः समवगच्छंति तदपि हि गिमज्जपि नो यहि नो वै राजर्षयः किंनु परं मधेशयीरन्स्वामे
वममेयमिति क्रतवैरानुवंधाः यां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः कर्मवल्लीमवलंब्य तत आप
दः कथंचिन्नरकाद्विमुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति ३१
एवमुपरिगतोपि तस्मैरमुपगायति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मनः नानुवर्त्मा
र्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ३२ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव
मलवदुत्तमश्लोकलालसः ३३ यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यां श्रियं सुर
वरैः सदयावलोकां नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गुः ३४

कं यो दुस्त्यजानित्यारारीभैश्लिष्टामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे हेतुः हृदिस्पृशः मनोज्ञान्स्यागे हेतुः उत्त
मश्लोके लालसा लंपटत्वं यस्य तस्यैवं विषयत्यागो न चित्रमित्याह य इति क्षितिपः सः श्रियादीन्नैच्छदिति यत्तदुचि
तं सदयावलोकां भरतस्य पद्मा भवत्वेवमवलोको यस्याः इति परिजनावलोकः श्रियामुपवर्णयति यतो मधुद्विट्सेवाया
मनुरक्तं मनो येषां महतामभवो मोक्षोपि फल्गुस्तुच्छ एव ३५ ॥ ॥ ॥

श्री०भा०
पं०टी०
८०

दुःखेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्भूमवद्दिनिश्चवायत्तरणाः मिथुनोत्सवो भवति क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे एवमध्वनि।
सुखदुःखाद्यवरुंधानो गिरिकंदरप्राप्तेतमसि रोगाद्यापदि पतितो निःशेषः क्वचिच्छीतवातेत्यादि पूर्ववत्॥ श्वभ्रकोकिः रागाद्याप
दि पतितः सन् शीतादिभिः क्लिश्यन्नात्तःस्पर्शः तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थं यथास्थानमपक्रम्य व्याख्याय क्रमस्थ
मनुवर्त्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्निपश्यति वित्तशाठ्येन कदाचिद्यत्किंचिद्दानमुपयाति वित्तशाठ्येन क्वचित्क्षीणधन

क्वचिद्भूमवैदेहिकार्थे स्वगृहे सुरंस्यन्नप्यावानरः सुतदारवत्सलोऽथवापत्तरणाः एवम
ध्वन्यवरुंधानो मत्तगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राप्ते क्वचिच्छीतवाताद्यैनैकदैविकभौ
तिकाध्यात्मिकानां दुःखानां प्रतिनिवारणाऽप्रकल्पो दुरंतविषमस्थो हि २८ क्वचिन्निषेधा
व्यवहरन्यत्किंचिद्दानमुपयाति वित्तशाठ्येन क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाद्युपभोगवि
हीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथः तस्माद्दानेवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनाद्भि
लभते २९ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापि
वहति ३० एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नो यस्त
मुहुर्वावेतरस्तत्रविसृज्यजातमुपादाय शोचन्मुह्यन्विभ्यन्विवदन्क्रंदन्संहृष्यन्नापि
न्नत्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्त्ततेद्यापि यतस्त्वारब्धगणवनरलोकसार्थः यमध्वनः पा

नः इत्यप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वांछितं तस्माद्दानेस्वीकारे निश्चितमतिः सन् अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेति अप
वर्गो हतिन्यजति ३० अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपद्ग्रस्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्र यस्त
मितरः तत्रैव विसृज्य पनत्यमानः वध्यमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ३१ ॥ रामः ॥

रामः
८०

कश्चित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाण्वादिः द्विपरार्धोऽपवर्गोऽन्तस्तद्देवोपलक्ष-
णं यस्य तस्मात् कालोपलक्षणादिति पुष्पकादित्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्र-
मणेन वयसा बाल्यादिक्रमेणाऽभिव्याप्य तृणस्तम्बादीनि भूतानि चक्रतः सकाशात् वित्रस्तहृदयः सन् पाखंडदेवता
अभिमुख्येन धत्ते इत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतां प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः क-
र्मणि षष्ठ्याः कर्मणा कालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य सांकेत्येन स्वकल्पप्रमाणोक्त्येन पाखंडागमेन तैर्वञ्चित इत्यर्थः।

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपल- ल१
क्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो मि-
षतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पा-
खंडदेवताः कंकगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते २६ यदा तु
पाखंडिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरु वञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौत-
स्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयञ्छूद्रकुलं भजते निग-
माचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं यथा वानरजातेः तत्रापि निरवरोधः स्वैरे-
ण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः २७

तद्व्याचष्टे यदा त्विति आत्मना वञ्चितैः उरु अधिकं वञ्चितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि तदरोचयन् शू-
द्रवद्वर्तते निगमोक्ताचारे अशुद्धितः संस्काराभावात् यस्य शूद्रस्य केवलो मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं च व्यापारो नाग्नि-
होत्रादि तज्जातिरासेनेत्यादि व्याचष्टे तत्रापि निरवरोधः प्रतिबन्धरहितः स्वैरेण स्वेच्छया क्रीडन् विस्मृतमृत्युकालः
सन् २७॥ ॥ ॥ ॥

क्वचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे क्वचिन्मिथो यद्धनं व्यवहरन् काकिणिकामात्रं विंशतिकपर्दमात्रं ततोपि न्यूनं वामा त्किंचिदपहरन् विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २३ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमे उरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथा सुखदुःखदयश्च २४ व्युत्क्रमेः पुनरुक्ते अनानापार्थैरतः प

क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २३ अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २४ क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति २५॥

रं दुर्गमोपि मार्गो वाध्वपसंप्रदायेन प्रतीयते॥ तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिना सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थं संक्षिप्य क्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नमपगतं विवेकविज्ञानं यस्य स यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभे तद्व्याकुलं हृदयं यस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातं तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे तस्याश्रये अवसक्ताः संलग्नाः सुतादुहितरश्च कलत्रं च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृदयं यस्य स आहिणोति प्रक्षिपति २५॥

पक्षेपरेऽभ्यंतरवह्निनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चदुःसहेति १६ क्वचिन्निगीर्ण इत्येतद्व्याचष्टे स एवेति १७ दष्टः दंशेनेति व्या
चष्टे कदाचिदिति मानो गर्व एव दंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् भग्नमानदंष्ट्रा यस्य अत एव न लब्धो निद्रायाः क्षणो पि येन १८
कर्हिचित्क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे कर्हि स्म कामामधुलवानिति यदा निहतो भवति तदा सद्य एव निरये पततीति प्रसंगा
त्प्रकृतस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति अथ चेति १९ यस्मादेवं तस्मादैहिकानंतरमेव उभयथा इह च परत्र च

क्वचिच्चदुःसहेन कायाभ्यंतरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय क्रुध्यति १६ स एव पुनर्नि
द्राजगरगृहीतोंधे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किंचन वेद शव इवापविद्धः
१७ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीय
माणविज्ञानोंधकूपेंधवत्पतति १८ कर्हि स्म चित्कामामधुलवान्विचिन्वन्यदा परदार
द्रव्याण्यवरुंधमानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये १९ अथ च तस्मादुभय
थापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २० मुक्तस्ततो यदि बंधाद्देवदत्त उपा
च्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः २१ क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैवि
कभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरंतचिंतया विषण्ण आस्ते २२

अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं कर्मोदाहरंति २० तत्रातिकृच्छ्रप्रतिलब्धमान इत्येतद्व्याचष्टे मुक्त
इति यदि बंधान्मुक्तो भवति तर्हि ततः सकाशादन्यो हरति तस्मादप्यन्यः न त्वसौ भोक्तुं लभते इत्यर्थः २१ क्वचिच्च
शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति शीतादयोनेकाः आधिदैविकाद्या दशाः दुःखावस्थास्तासां २२ ॥॥

क्वचिद्द्वितीयाः सरित इत्येतद्व्याचष्टे एकदाक्वचिदसतां प्रसंगात् निकृता वंचिता मतिर्यस्य सः निरुदकनदीगर्तपाते यथा सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि च तद्दुःखानुवर्तते एवमिह च परत्र दुःखदं १० परस्परं चालघनेनिरं इत्येतद्व्याचष्टे यदा त्विति अंध अन्नेनोपनमति नोपतिष्ठति पितृपुत्राणां बर्हिः कुशाः तद्वतस्तद्युक्तान् पितुः पुत्रान्वा कुशादिन् ग्रामान्नमपि येषु पश्यति तान् भक्षयति बाधत इत्यर्थः पितृपुत्रबर्हिष्मतोनितिपाठः सुगमः ११ आसाद्येत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदासाद्येति १२ क्वचिद्यदेद्दतासुरित्येतद्व्याचष्टे क्वचित्कालेन विषमितं प्रतिकूलतां नीतं यद्राजकुलं तदेव र

एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतस्स्खलनवदुभयतोपि दुःखदं पाखंडमभियाति १० यदा तु परबाधयांध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वा स खलु भक्षयति ११ क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थविधुरं असुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते १३ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १४ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्करक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति १५॥

क्षः तेनापहृताः प्रियतमधनरूपा असवो यस्य विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य शरीरे ईहतस्वः इत्यप्यनेनैव व्याख्यातं क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्ट इत्येतद्व्याचष्टे १३ कदाचिन्मनोरथप्राप्तपित्राद्यसदेव सदितिमत्वा पूर्वं गंधर्वपुरवद्घटमानदर्शनमुक्तं इदानीं तन्निमित्तसुखासक्तिरुच्यते इतिभावः १४ बल क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेयाः कर्मचोदनास्तासामतिभरो गिरिरिति विस्तारः स एव गिरिस्तमारुरुक्षन् तदं तं गंतुमिच्छन् १५॥

क्वचिच्च वात्योपमितेत्याह क्वचिच्चेति आरोहसंज्ञं यस्मिन्काले यद्रजः रागः तेन स्वहस्त्याकरके रजन्यां रात्रौ
भूता इव बहुस्वपाठे रजनीभूतस्तमोमय इति अतीव रजसाच्छन्नमतिः अत एव रजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षु स्थिता मर्या-
दातिक्रमसाक्षिभूता देवता न जानाति अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णातीति ७ प्रक्रमस्याजात्याद्युत्तरश्लोकचतुष्प-
पादप्रथममाह क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिमित्तमिथ्याभि विषयेषु तत्पटलमुक्तनिवासतोयस्मैतदर्जे
न यथा सदुक्तः अत्रवाधितेष्वपि पुनः प्रवृत्तिरस्य तदिति अयोनरतं स्वयमेव सकृदवगतं विषयाणां वैतथ्यं वि

क्वचिच्च वात्योपम्यया प्रमदयाऽऽरोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूत इवासाधु
मर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ७ क्वचित्सकृदवग
तविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तानेवा
भिधावति ८ क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुरा
जकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कार
स्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृतान्स्व
यं जीवन्म्रियमाण उपधावति १० फलत्वयेन पराभिध्यानेनास्य निर्धस्य तयैव विभ्रंशितयास्मृतिर्भ्रं
शादेवेत्यर्थः ८ अहृद्यपझिल्लीस्वनेसेतद्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोरभसइत्याह तेनाटोपः संभ्रमो यथा भव
त्येवं रिपूणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेन अतिव्यथितकर्णमूलं हृदयं च यस्य अपुण्यवन्त्यानित्येतद्व्याचष्टे स
यदेति दुग्धमुपभुक्तं पूर्वं सुकृतं येन नदाकारस्करो विषविंदुः तन्मुखाः ये उपुण्यद्रुमाः तथाविधा लता अविषो
दपानाश्च विषकूपाः नत्तुल्यान दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यान् १०॥

नरदेहाभिनिवेशेन विभ्रंशि ५॥

श्री०भा०
प०टी०
३१

दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चोपरुध्यमानः पीड्यमानो बहिःप्राणो वित्तं यस्य तथाविधो---- ध्व
न्यस्मिन्नविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरवत्तुच्छमघटमानं नरलोकं सत्यतया मिथ्यादृष्टिरपि पश्यती
ति प्रशान्तस्य चित्तमर्प्यालिदं दर्शयति तत्र च गंधर्वपुरे क्वचिदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तत्तुल्यान्विषयाननुपधाव
तीति ५ क्वचित्क्वचिच्चासुरयोल्मुकग्रहमित्यन्वयस्तमाचष्टे क्वचिच्चाशेषाणां दोषाणां निषदनं स्थानं पुरीषविशेषं।
अग्नेर्विष्ठा तस्य वर्णो लोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मितात द्वेषया मतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अ

तत्र गतो दंशमशकसमापशदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरु
ध्यमानंबहिःप्राणः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तम
नसानुपपन्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ क्वचि
दातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः क्वचिच्चा
शेषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकात
र इवोल्मुकपिशाचं अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभि
निवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ६॥

ग्निकामेन कात[illegible]रः परवशः उल्मुकस्य
पिशाचमिव शीतानुरोधेन ग्रहणाय अग्निवज्ज्वलमानं ततस्ततो धावंतमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्या
नुधावति न तं प्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत् तर्हि तेन भक्षितः सन् म्रियते एवं सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः नि
वासतोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे अथेति निवासादिष्वनेकेषु आत्मनः उपजीवेष्वभिनिवेशो यस्य ६॥ राम: राम:
३७

दस्युतुल्यांस्तेषां कर्म दर्शयति तद्यथेति धर्मौपयिकं धर्मकारणं तमेव स्वाभिप्रेतं धर्ममाह साक्षादिति तं तु लोकपण्ये परलो
कार्थमुदाहरंति यद्धर्म्यं धर्मार्हं धनं दर्शनादयः पंच ज्ञानेंद्रियाणां तथा संकल्पव्यवसायौ अंतःकरणस्य एते हि देयार्थो
ध्युपभोगः तेन कुनाथस्य कुबुद्धेरजितात्मनो विलुंपंति यथा चौराः कृपालकस्यानवहितात्मनः सार्थस्य धनं हरंति।
तदुक्तं २ गोमायवो यत्र तद्व्याचष्टे अथ चेति अथ चेत्पर्यंतरोधप्रवासि कर्मणा तु वृकाः शृगालाश्च करटश्च पांति।

तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचिद्धर्मौपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साक्षात्परमपुरुषा
राधनलक्षणो योसौ धर्मस्तं तु सांपराय उदाहरंति तद्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणा
स्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो यथा सा
र्थस्य तथाजितात्मनो विलुंपति २ अथ च यत्र कौटुंबिका दारापत्यादयो नाम्ना क
र्मणा वृकसृगाला एव अनिच्छतोपि कदर्यस्य कुटुंबिन उरणकवत्संरक्ष्यमाण
मिषतोपि हरंति यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले
गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नहि कर्माण्यु
त्सीदंति यदयं कामकरंड आवसथः ३॥ लुब्धस्य प्रमत्तवीरुत्तृणगुल्मगह्वरत्वेन व्याचष्टे
यथा हीति नरग्यानि बीजानि यस्मिन् यद्यस्माद्गृहमावसथः आलयः एव कामानां करंडः यथा कर्पूर
भाजनं कर्पूरकरंडः पेटिका तद्वत्सलीनत्वीयते एव मन्त्रवासनानामतो गृहात्कर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ३॥

चतुर्दशे भवारण्यरूपकव्याकृतिः कृता। प्रस्तुतं तस्य गोमायुमशकाद्यर्थकल्पनं ॥१॥ यः परीक्षितावधः सः श्रीशुक उ-
संहेतिस्तोक्तिः दुरत्यये ध्वन्यजया निवेशित इति यदुक्तं तदेव निवेशनप्रकारकथनेन प्रपंचयति य एष प्रसिद्धो जीवलोकः
अयं विष्णोर्मायया सुगमे ध्वन्यापतितो भवाटवीं गतः सन् हरिरूपस्य गुरोश्चरणारविंदे ये मधुकराः सेवकास्तेषामनु-
पदवीं नैवरुणद्धि न भजति मार्गमद्यापि नावरुंधे न प्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहे।

स होवाच य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमव-
हारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन ष-
ड्डिंद्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्ति-
न्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशा-
नवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं ह-
रिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्यामु ह वा एते षडिंद्रियनामानः कर्मणा द-
स्यव एवैते १॥

आत्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलमिश्रकर्माणि
तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिः संसारः तदनुभवद्वारभूतेन तस्मिन् संसाररूपे दुर्गमा-
र्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथा वणिजां सार्थः समूहः अर्थार्जनपरः स्वदेहे निष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानु-
भवो यस्य विफला अबहुप्रतियोगाः बहुविधा ईहाश्चेष्टा यस्य सः तस्यां संसाराटव्यां ये तापास्तेषामुपशमनीं
नाशनीं यस्यामित्यादिश्चाचष्टे यस्यां भवाटव्यां १

संततमुपासितैः त्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहो यस्य तस्याधोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं यस्य तव मुहूर्तमात्रभवात्समाग
मनाच्चापि दुस्तर्केण बद्धमूलोपि ममाविवेको नष्टः २२ ब्रह्मविदः केन रूपेण विचरंतीत्यपेक्षायां नात्यवीन्नमस्यति नमइति यव।
वटवोऽक्रीडारतत्वाद्भक्तेऽपि धीरेयास्तानभिव्याप्य सर्वेभ्यो नमः स्त्वपि स्वदृष्टांतेन राज्ञां संभाव्याह राज्ञां शिवमस्त्विति २३
तरामातायहे उत्तरामातः विगणयतः नगणयतः अवमत्तर्यपि परमकरुणाकरत्वेन सिंधुपतय आत्मतत्त्वमुपदिश्य

नत्यद्भुतत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेमला मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमा
च्चमेदुस्तर्कमूलोपहतोविवेकः नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटु
भ्यः येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञां शुकउवाच इत्येवमुत्तरा
मातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतयआत्मसतत्त्वंविगणयतःपरानुभावःपरमकारुणिक
तयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याश
योधरणिमिमांविचचार २४ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरात्मसतत्त्वआत्मन्यवि
द्याध्यारोपितांचदेहात्ममतिंविससर्ज एवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५ राजोवाच
योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाभिहितःपरोक्षेणवचसाजीवलोकभवाध्वासह्यार्य
मनीषिकयाकल्पितविषयोनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमःअथतदेवैतद्दुरवगमंसम
वेतानुकल्पेननिर्दिश्यतामिति २६ इतिपंचमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३॥ निभृताः शांताः करणा।

नाम्रूर्म्योयस्मिन्स आशयो यस्य २४ सुजनात्तस्मात्सम्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः सन् तदानीमेव देहेऽहं॥
त्ममतिं च विससर्ज वह हे नृप भगवदाश्रितो भरतः तदाश्रितो रहूगणोयः तस्यानुभावः सद्यो देहाहंकारत्यागः २५ परोक्षेणव
हिताक्तार्थकरूपकेण आर्याणां विविकिनां मनीषयैव स्पष्टस्थानीयो ... ऽव्युत्पन्नानां ... नवबोधः ...

तैर्वचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलेपुनःप्रविशन् तेषांशीलंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनरुपनयनाद्या
चारंअरोचयत् अपिपवश्यन् वारनुल्यान् भ्रष्टाचारान् शूद्रप्रायाननुपैति तज्जातिरासेनवानरवज्जातिक्रीडया
स्त्रियामिथुनीभूयपरस्परमुखोद्वीक्षणेनविस्मृतोजीवनावधिर्येन १७ द्रुमवल्केवलेरुष्टापर्यंगृहेषुव्यवायदी
नःसुरतेच्छयाकृपणःएवंस्वस्यबंधनेप्राप्तेतस्मिन्विवशःपरिहर्तुमशक्तःपादान्तरेतुवनेसंसारेचरन्निलयः।
गिरिकंदरवदतिभयानेकरोगादिदुःखपतनंकंदरस्यआगंतुल्यात्मत्योःभीतःसन्वल्लीतुल्यप्राचीनकर्मा

तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्शीलमुपैतिवानरान् तज्जातिरासेनसुनि
र्वृतेन्द्रियःपरस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः १७ द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदी
नोविवशःस्वबंधने क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः
१८ अतःकथंचित्सविमुक्तआपदःपुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मि
न्नजयानिवेशितोभ्रमञ्जनोद्यापिनवेदकश्चन १९ रहूगणत्वमपित्यध्वनोस्यस
न्नस्तदंडःकृतभूतमैत्रः असज्जितात्माहरिसेवयाशितंज्ञानासिमादायतरातिपारं २०

न २ ना २

राजोवाच अहोनृजन्माखिलजन्मशोभनं किंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् नयद्धृषी
केशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१॥ वल्लीव्यावलम्बितोभवति सार्थंप्रविशति।
यथापूर्वप्रवृत्तिमार्गेरमते त्वमपि अध्वनिनिवेशितइत्यनुषंगः अतोस्याध्वनपारमतितर असज्जितात्माविषयेष्व
नभिनिवेशितचित्तःसन्हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतं २० अखिलजन्मसुशोभनं नजन्मैवपरंश्रेष्ठं येभ्योदेवादि
जन्मभ्यःतैरपिकिंअमुष्मिन्स्वर्गादिजन्मभिःकिंनकिंचित्यत्येषुजन्मसुयत्रस्वर्गेवा वोमहात्मनांसमागमः

[illegible] पंक्ति [illegible]

शय्यादिहीनः आस्यतेस्मिन्निति आसनं कंबलादि स्थीयतेत्रेति स्थानं गृहं विहरंत्यनेनेति विहारो यानादि याचमानोपि परा
परस्मात् अप्राप्तकामस्तदा परकीये वस्तुनि दृष्टिरभिलाषो यस्य सोवमानं प्राप्नोति १२ एवमन्योन्यवित्तव्यतिषंगो धन
विनिमयेन विरूढो वैरानुबंधो यस्य तथाविधोपि परस्परं विहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैः वित्तबा
धैः उपसर्गैश्च दस्य्वादिभिः विपन्नः मृतप्रायो भवति १३ दुरत्ययत्वमध्वनो दर्शयति तांस्तान्विपन्नान्मृतान् विहा
य [illegible]जातं जातं परिगृह्य विहरन् यतः प्रस्थितः तं प्रति नावर्तते हे वीर अध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति अत्र सार्थैक

क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन्नाप्यासनस्थानविहारहीनः याचन्परादप्रतिलब्ध
कामः पारक्यदृष्टिर्लभतेवमानं १२ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगरूढवैरानुबंधो विवहन्मि
थश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तांस्तान्विपन्नान्स
हितत्रतत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्थः आवर्ततेद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपै
ति योगम् १४ मनस्विनो निर्जितदिग्गजेंद्रा ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः मृधे शयीरन्न तु त
द्व्रजंति यन्न्यस्तदंडो गतवैरोभियाति १५ प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्य
क्तपदद्विजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यं विधत्ते वककंकगृध्रैः १६ ॥

श्चिदस्ति समर्थोपि १४ तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेंद्रा यैः ममेयं भूर्ममेयमिति भुवि निमित्तभूतायां ब
द्धवैरा ये न्यस्तदंडः संन्यासी यद्विष्णोः पदमभियाति तत्तु न व्रजंति सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्त्तयति १५ प्रस
ज्जति आसक्तिं करोति कीदृशः लतानां भुजाः शाखाः तद्वत्सुकुमाराये स्त्रीणां भुजास्तदाश्रयः सन् तदाश्रयाः अव्य
क्तपदा अस्फुटाक्षराः कलभाषिणो ये द्विजाः पक्षिणः तत्तुल्येषु स्त्रीसंगप्रसक्तेष्वपत्येषु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा
हरिचक्रात् सिंहसमूहः तत्तुल्यात्कालचक्रान्निमित्ताज्जो मरणादेः त्रसन् तत्परिहाराय केश्चित्खलाभिर्तोवकादिव

आलयते दायादादिभिर्जन्मादिर्वा छ्यति उभयत्रापि सणवार्थः दावं दावाग्निं तत्र दुःखदं गेहे साध्यशोकाग्निना तप्तो
निर्विद्यते विश्लीरत इति तत्र च यक्षराजैः सतु स्वैरराजभिर्हृते असुबलत्वेषु धनं यस्य स निर्विद्यते ६ अन्यैः शूरैर्हृतं स्वं
वित्तं यस्य निर्विण्णं चित्तं मा विषण्णं चेतो यस्य कश्मलं मूर्छा गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगतापत्यपुत्रादिसमाजे प्रविष्टः न
यान् ७ कंटकादिविद्धाङ्घ्रिरिव विघ्नैरभिभूतः सन् नगवत्तु महत्कर्मारोढुं कर्तुमिच्छुर्विमनाइवास्ते पदेपदे जठराग्निना

क्वचिद्वितीयाः सरितो मियाति परस्परं चालयते निरंधः आसाद्य दावं क्वचिद
ग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ६ शूरैर्हृतास्वः क्वच निर्विण्णचेताः शोचन्वि
मुह्यन्नुपयाति कश्मलं क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तं ७ च
लन्क्वचित्कंटकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते पदे पदेऽभ्यंतरवह्निनार्दितः
कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ८ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्वि
पिनेऽपविद्धः दष्टः स्म शेते क्व च दंदशूकैरंधोंधकूपे पतितस्तमिस्रे ९ कर्हि स्म चि
त्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो ब
लाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये १० क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आ
स्ते क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११॥

अभ्यंतरेण वह्निना जा
ठरेण ८ अजगराहिना निद्राहृदयेण गिलितो न वेत्ति विपिने त्यक्तः शववत् दंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधो
नष्टविवेकः अंधकूपे मोहे पतितः तमिस्रे दुःखे शेते लीयते ९ क्षुद्ररसान् परयोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिका
भिर्योषादिभर्तृभिः स्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितः सन् व्यथितो भवति यदि कथंचित्तन्नातिक्लेशेन प्रतिलब्धं

यस्यां भवाटव्यामिमे इंद्रियनामानः नरदेववद्दस्यवः चोराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्मं धनं उपभोगेन मुष्णंतीत्यर्थः । गोमायवः स्त्र्यादयः त्वमेव भर्ता पिते त्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं । सार्थस्थितं हरंति स्वतः स्वतः आकर्षंति उरणं मेषं २ वीरुधो लताः तृणानि च गुल्मानि च लतानि प्रभूतैरेतैर्गह्वरे दुष्प्रवेशे देशे कठोरैः तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्च यथा क्लिष्ट उपद्रुतो भवति एवं कामे कर्मादिभिर्गह्वरे गृहे । अमेध्यमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः । गंधर्वपुरवद्घटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति प्रपश्यति क्व ।

यस्यामिमे षड् नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ३ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्यां क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा अपुण्यवृक्षान् श्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ५ ॥ रामः

चित्क्वचित्काचित्कापि रयः अतिवेगः उल्मुकाकारो यो ग्रहः पिशाचस्तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ निवासादिष्वात्मस्वभावो यस्य सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो धावति भृशं मृत्रता वात्येवार्थः वात्या चक्रवातः तस्यामुत्थितः पांसुस्तेन धूम्रा दिशः रजस्वले रजोव्याप्ते अक्षिणी यस्य सः न जानाति तथा चास्मिन्भ्रमयतीया स्त्री तस्या मुहूर्ते रागादिभिः प्रकाशमानान्दिग्देवताः कर्मसाक्षिभूतान्न जानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानां झिल्लीनां भृंगाख्यानां क्षुद्रजंतूनां कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलं यस्य सः उलूकाद्याः काकास्तेषां वाग्भिर्व्यथितांतरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षं निंदकाः झिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षं निंदकाः उलूकतुल्याः येषां छायापि पापहेतुः ते अपुण्यवृक्षाः तत्तुल्यान धार्मिकान्सेवते मरीचितोयानीति निष्फलत्वेन विज्ञातानपि विषयान् विनोदाय सुसरिल्लुपतितस्य गात्रभंगात्संघात दुःखं भवति न चोदकलाभः तद्वदिहापर

यत्रेत्येषु महत्सु ग्राम्यकथानां विघातो यस्मात् १२ विषयसंगस्तु योगभ्रंशक इति वदन् स्ववृत्तं निगूढं स्ववैरस्यमिति प्रश्नोत्तरमाह अहमिति द्वाभ्यां १३ विमुक्तो दृष्टश्रुतानां संगनिमित्तो बंधो येन हतोर्थः प्रयोजनं यस्य १४ कृष्णार्चनं प्रभवो यस्याः दूरतो यद्यहं सेति जनसंगाद्विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः असंगो महद्भिर्यः सुसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिस्तेन छिन्नो मोहः स नरः अध्वनः संसारमार्गस्यातिशयितं पारं हरिं याति अतिरिति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीयातत्पुरुषः। तदीहा लीला कथनश्रुताभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः १६ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वादशः १२ त्रयोदशे विरक्ताय

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः निषेव्यमाणोनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः आराधनं भगवत ईहमानो मृगोभवं मृगसंगाद्धतार्थः १४ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति अहो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानो विवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इति श्रीभाग० ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशः १२ ब्राह्मण उवाच दुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितो रजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थोर्थपरः परिभ्रमन्भवाटवीं याति न शर्म विंदति १॥

लब्धात्तत्वनिरूपणां इति वैराग्यदार्ढ्याय भवाटवीमुपवर्णिते १ अध्वनः पारमित्युक्तं तमेवाध्वानं प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमःसत्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्याणि यया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः सुखार्थः सन् यथा वणिक्सार्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्नटवीं याति तद्वत् अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोस्ति

पं० ८ ॥ [illegible]

रामः

तर्हि क्षितिः सत्यमस्तु तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनं अर्थो विनैव निरुक्तं यद्वा क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेन नि
रुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु कारणभूतेषु निधानाल्लयात् अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः पर
माणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह न मनसा कार्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषां समूहेन विशेषः कृतः तेषां स
मूहः पृथ्वी वृक्षालंबनमित्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात् समूहग्रहणं न चापि सत्याः स्युः नाविद्यया अप्रपंचस्य भगवन्माय
याविलसितत्वाद्रुज्ञानेन कल्पिताः ९ एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं वस्त्वप्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना उपलक्षितया
ऽजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशं ह्रस्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि अणुबृहतोः पृथगुपादानात् असत्कारणं सत्कार्यं जीवं चेतनं अ

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये अविद्यया मनसा कल्पितास्ते ये
षां समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत्
द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयं १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमे
कमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्मसत्यं प्रत्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ११
रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा नच्छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना
महत्पादरजोभिषेकं १२॥ जीवं जडं तर्हि किं सत्यं तत्राह १० ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्तयति परमार्थं
रूपमिति ज्ञानमपवेच्छेदार्थो निषेधद्विशेषणानि विशुद्धं तत्तु अविद्यकं एकं तच्च नानारूपं अनंतरं त्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यं
तत्तु विपरीतं ब्रह्म परिपूर्णं तच्च परिच्छिन्नं प्रत्यक् तत्तु विषयाकारं प्रशांतं निर्विकारं तदेवं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तं कीदृशं
तत् ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य तत्स्वज्ञानं वासुदेवं वदंति ११ एतत्प्राप्तिश्च महत्सेवां विना न भवतीत्याह
हे रहूगण एतज्ज्ञानं तपसा उरूषा न याति इज्यया वैदिककर्मणा निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन दानेन गृहाद्वा तन्निमि
त्तपरोपकारेण छंदसा वेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः महत्सेवया तत्प्राप्त्युपायान्नाह १२॥ राम राम:

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भारवाहनादिक्रिया च तत्फलं श्रमादि च प्रत्यक्षादिसिद्धं दृश्यमानं सत् अबाधितं मपि व्यवहारमात्रमूलं यद्वा सतः अबाधितस्य व्यवहारस्य मूलं कारणमपि न तत्त्वं अंजसा तत्त्वविमर्शनाय ... मिति भवान् यदाह अमुष्मिन्नर्थे मे मनो भ्रमति ४ अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्विकारात् पृथिव्यां चलन् भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः तस्य च जडत्वान्न भारः श्रमश्च किंच भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति अवयवव्यतिरेकेणाश्रमास्पद।

यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलं न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ४ श्रीब्राह्मण उवाच अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेधिदार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोसि जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७ यदा क्षिताववचराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यं तन्नामतोन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयं ८॥

स्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीविकारस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति अवयवव्यतिरेकेणाश्रयाभावात् अंघ्र्योः अधि उपरि गुल्फादयः उरसः सलोपश्चार्षः ५ शिबिकायामप्यवयवी नास्ति त्वय्यपि नास्तीत्याह सौवीरराजेत्यपदेशो नाम यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरार्षः यस्मिन्भवान्निरूढाभिमानः सिंधुषु राजास्मीति दुर्मदेनांधः सन् ६ शोच्यान्विष्ट्या निगृह्णन्निग्रहं कुर्वन् वर्तसे अतो नि ... वृद्धानां सभासु श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे यतो धृष्टः ७ न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदाम विद्मः ततः क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात् ना

आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावत् न वेद तावत् भ्रमतीत्यनुषंगः तापावपनत्वे हेतुः यन्मनः शोकादि
नुबंधममतां च विधत्ते १७ तस्माद्भ्रातृव्यं शत्रुं अत्येधितं सेवया हृत्स्थं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति तथा गुर
रेव हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य भूतः सन् जहि घातय १८ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११
द्वादशे ७ नारायणः छः संदेहेन मोहीभूतः सयोगी सर्वसंदेहानयानुरहितीर्यते १ कारणमीश्वरः तस्यैवलोकसंरक्षणार्थो।

न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभ
वैरानुबंधं ममतां विधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनं पददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः गु
रोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं इति श्रीभागवते महा० पंच
मस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ११ रहूगण उवाच नमो नमः कारण
विग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोऽवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवा
य तुभ्यं १ ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः कुदेहमानाहिवि
दष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधं मे २ तस्माद्भवंतं मम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधु
ना सुबोधं अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ३ ॥

विग्रहो देहो यस्य स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हे अवधूत योगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेन वेषेण निगूढो
नित्यानुभवो येन तस्मै नमः १ विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यमभिनंदति ज्वरेणामयेन रोगेण आर्तस्य यथा सत्त्वादु अगदमौषधं
यथा च निदाघेन दग्धस्य संतप्तस्य हिमांभः शीतलमुदकं गोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् कुत्सिते देहे योमानः अहंकारः।
स एवाहिस्तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिः विवेकलक्षणा यस्य मे तव वचः अमृततुल्यमौषधं २ मम संशयविषयं संशयपश्चा
त्प्रक्ष्यामि अधुना तावत्त्वदुक्तं वचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं सुबोधं यथा भवत्येवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य

प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः ननु मिथः स्युर्न वा स्वतः किं तु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्य चानन्तशक्तित्वात् अ-
नेनास्य स्थित्यर्थः यद्वा तासां मिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशो भवन्त्यस्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युः तत्सत्तयैव सत्तालाभेरत् ननु मि-
थो न च स्वतः इति यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मान्न स्युः तस्याविकारित्वान्न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेर्न स्वतः आत्माश्रयत्वा-
पत्तेः अतो मिथ्याभूता एवेति तदेवं श्लोकत्रयेण गुणकर्मानुरुद्धमनोवृत्तीः आयतन इति यदुक्तं तत्प्रपंचितं अन्यदायतनत्वं।
अयन इति यदुक्तं तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाः जा-
ग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मतत्त्वमित्यर्थः क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदा-

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूती-
र्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः १२ आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्य-
विशुद्धकर्तुः १३ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो
भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः १४ यथानिलः स्थावरजंगमानामा-
त्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः १५ न
यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र विधूय मायां वयुनोदयेन विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्र-

र्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थमीश्वरं निरूपयति १३ क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पूर्णो जगत्कार-
णभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स च स्वयंज्योतिः ननु ज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन वापरोक्षः अतो जन्मादिशून्यः परेषां
ब्रह्मादीनामपीशः नारं जीवसमूहः स अयनं यस्य नियन्तुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान्वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीन
या मायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तृत्वप्रयोगः तन्नियन्तृत्वेन वर्तमान इत्यर्थः एतत्सदृष्टान्तमा-
ह यथेति १४ आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशेन्नियमयति इदं विश्वं १५ तदेवमात्मनः शुद्धत्वे संसारस्य च मिथ्यात्वे प्रदर्शिते यदानीं त-
न्निवर्तत इत्याह न तनुभृद्देही वयुनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावन्मायां विधूय आत्मतत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति यावच्च विषयानुरक्तं

कृपयैकत्वविलक्षणयोः कारणं अवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यं निर्गुणं अथो अतिकारतम्येन दृष्टांतेन स्फुटयति यथेति अ
श्नन् दाहयन् तदेव स्वं पदं भजति भास्वररूपं महाभूतात्मत्वं च ८ अन्यत्रासतोऽस्य वृत्तीर्दर्शयति एकादशेति वृत्तय आसन् आकूतयः
क्रियाकाराः पंच धियः ज्ञानाकाराः ५ च अभिमान इति ९ हे वीर भूमीः विषयान् विषयानेवाह गंधादयः पंच ज्ञानेंद्रियद्वारा
धीवृत्तीनां विषयाः आकूतिरूपस्य वशब्दः विसर्गादयः पंच कर्मेंद्रियद्वारा कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः संभोगः अर्ति
र्गतिः १० पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशं पुरं स्वीक्रियत इति स्वीकरणं अयमर्थः शरीरमभिमानस्य नत्वेय

गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् यथा प्रदीपो घृतवर्तिम त १
श्नञ्छिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वं ८ पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्र
यतेऽन्यत्र तत्त्वं एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकूतयः पंच धियोऽभिमानः ९ मात्रा
णि कर्माणि पुरं च तासां वदंति हैकादश वीर भूमीः गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि वि
सर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः १० एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः
द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ११॥

तथा गंधादिवद्विषयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोग्यायतनत्वेन स्वीकार्यतया विषय इति एके तु विवे
किनामेव पुरं ममत्वाभिमानविषयः न तु मूढानां अतो मूढदृष्ट्या अहं अहंकारं द्वादशं वृत्त्यंतरमाहुः तस्य च पुरमेव श।
य्यासंज्ञं द्वादशं विषयमाहुः तत्र हि जीवोऽहंकारेण शेते यतः पुरिशयनात्पुरुष इत्युच्यते तासां वृत्तीनामवांतरभेदे कारणा
न्याह द्रव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म अदृष्टं कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः ११॥

श्री० भा०
पं० टी०
२०

साक्षाद्यथावत्तत्वज्ञानाय वरीयस्योपि वेदांतवाचस्तस्य न समासन् न बभूवुः स्वप्ने यथा निरुक्तिस्तथा स्वप्न-
दृष्टांतेन दृष्टत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न स्यात् ३ एवं प्रपंचस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्या-
पि तदुक्तो सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह यावदिति यावद्यासमाधिः मनो यावद्रजआदिभिर्गुणैरनुब-
द्धं वशीकृतं भवति तावन्मनो निरंकुशं सत् पुरुषस्य कुशलं धर्मं इतरमधर्मं वा तनोतीति केः ज्ञानेंद्रियैः आकूति-
भिः कर्मेंद्रियैश्च ततश्च नतश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करोतीत्याह स इति ५ षोडशात्मा
विशेषणत्वेन तन्मनः स्वरूपः वासनायुक्त आत्मोपाधिर्वासनात्मा विषयैरुपरक्तो न विद्युः अतो गुणप्रवाहः गुणैरितस्ततः

न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ३ यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्वेन वा तमसा वानुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरंकुशं कुशलं चेतरं वा ४ स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा बिभ्रत्पृथग्नामभिरूपभेदमंतर्बहिष्ठं च पुरैस्तनोति ५ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति आलिंग्य मायारचितांतरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ६ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ७॥

नीयमानः अतो विकृतः कामादिपरिणा-
मवान् षोडशात्मा षोडशकलासु भूतेंद्रियरूपासु मुख्यः पृथग्नामभिः सह पृथग्रूपभेदं देवतिर्यगादिरूपं बिभ्रत् अंतर्बहि-
ष्ठं उत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरैः स्थूलदेहैः हेतुभूतैस्तनोति नाममिश्रित्यत्र रेफलोपे दीर्घाभाव आर्षः फलं च तदनुरूपं
करोतीत्याह ५ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं कालप्राप्तं फलं सर्वतोभिव्यनक्ति सृजति ननु जडः कथं सृजति
तत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगने कारणमाह मायया रचित अंतरात्मा जीवोपाधिः उपाधितामाह संसृतिचक्रे कूटयति
वलयतीति तथा यथा ग्रामकूटकः एवमयं मनोनिबंधनः संसारो जीवे फलतीत्याह तावानिति ६ आविः प्रकाशमानः

रामः
२०

अधुना वस्तुविचार्यते यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च यदुक्तं स्तब्धादेः शिवापि पिष्टपेषः इति तत्राह यो अच्युतस्य किंकरः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति स्तब्धत्वाद्यानयनमपि विशिष्टानुरीश्वराज्ञासंपादनेनैव सफलत्वात् तत्राह स्वधर्मरूपम् अच्युतस्याराधनं कुर्वन् यस्मादघौघं जहाति २२ यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति तत्तस्मान्नरदेहाभिमानमदेन तुच्छीकृता तिरस्कृताः सत्तमा सद्वाद्या येन तस्य मे मैत्री दृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कृषीष्ट करोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथा तरिष्यामि २३ ननु मम अवज्ञाकृतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह नेति यद्यपि तव विक्रिया नास्ति विश्वस्य सुहृच्चा

शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघं २२ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः २३ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः इति श्रीपंचमस्कंधे दशमोध्यायः १० श्रीब्राह्मण उवाच अकोविदः कोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनंति १ तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु न वेदवादेषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः २

सो स्याच तस्मात् सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य तवापि महतामवमानात् स्वकृतो मादृक् नंक्ष्यति अदूराच्छूलपाणिरपि ...

का१

स्वस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति अहं चेति इह संसारे यत् अशरणं शरणं तत् किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्यावतीर्णं
कपिलं साक्षाद्भवान् किं स्विद्विचरति २०।२१ गृहाविष्टः कथं विचक्षीत पश्येत् एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तराणि दू-
षयति तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह दृष्ट इति आत्मवतो भवतो भर्तुर्वोढुः गन्तुश्च कर्मतः श्रमोऽस्तीत्यहं मन्ये य-
था आत्मनो मे अनुमन्ये अनुमिमे अनुमानेनैवं भवान् भारवाहनादिना श्रान्तः कर्तृत्वात् यः कर्ता स श्राम्यति य-
थाहं पुत्रादिकर्तेति नन्विदं व्यवहारमात्रेण न तु सत्यं तदुक्तं व्यवहारतोऽन्यत्र पश्यामीति तत्राह यथेति व्यवहारमार्गः

अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्सा-
क्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णं २० स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्य-
पि स्वित् योगेश्वराणां गतिमंधबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः २१ दृष्टः श्रमः क-
र्मत आत्मनो वै भर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथाऽसतोदानयनाद्यभावात्समूल इष्टो
व्यवहारमार्गः २२ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रि-
यास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् २१ ॥

प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारि-
त्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति २२ यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः स-
न्तीति औपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्थाल्यामग्निना तापात्तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्य तापस्तस्य तापात्तंडुलानां
बहिर्भागस्ततस्तु गर्भस्य च रंधिः पाकः न चात्र किंचिन्मिथ्या एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुष-
स्य भवति असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधात् उपाधिधर्मानुवृत्तेः तथा हि निदाघादिना देहे तप्ते इंद्रियाणां ता-
पः ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथा यथा सत्यं यदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह शास्तेति २१ ॥ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भावेन तं प्रत्युत्तरं दत्त्वा उपरतं अनात्मदेहात्मत्वनिमित्तमविद्या यस्य आरब्धफ।
लं कर्म तत्क्षपयन् १५ हे पांडवेय सम्यक्श्रद्धा तया तत्त्वजिज्ञासायामधिकारी येन यथावदर्शनात्मा।
साधिकृतस्य हृदयग्रंथिर्देहाहंमानेन परिकामस्य अयं ग्रंथिरिति गुणाः फलसंबंधेष्वधिकारः एवं साधिकमश्रद्धयाम
धिकृतस्य वा आत्मानमधिकारस्तद्वतः बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृपदेवो अधिराज इति ग

श्रीशुक उवाच एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपर
तानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १५ स चा
पि पांडवेय सिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्
हृदयग्रंथिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रंथसंमतं त्वरयावरुह्य शिरसा पा
दमूलमुपसृतः क्षमापयन् विगतनृपदेवस्मय उवाच १६ कस्त्वं निगूढश्चरसि
द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोवधूतः कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्चे
दसि नोत शुक्लः १७ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दंडात् ना
ग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात् १८ तद्ब्रूह्यसंगो जड
वन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमन्ते मन

र्वो यस्य १६ द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कतमोवधूतः इहापि कस्माद्धेतोः
प्राप्तः नोस्माकं क्षेमाय चेदागतः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिः न मन्ये किं उत इति वितर्के किं मनसा चिंतया शिविकां तावद्वहामी
चेत्तत्र आह नाहमिति १७ वित्तपः कुबेरः १८ यस्माद्भृशं शंके तस्मात्त्वमिति आदिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि निगूढेति हितं विज्ञा

एतत्प्रपंचयति स्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारेण मदः अन्य देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भवन्ति मम तु विदभिमानस्य न संति यद्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानि मम तु तत्र न जातस्य न संतीति ११ यच्चोक्तं जीवन्मुक्तोसीति तत्राप्याह। जीवन्मुक्तत्वं न केवलं मम किंतु विकृतस्य वपरिणामिनो दृष्टं यद्यस्मादिकृतं नश्यति। एवमाद्यंतवत् यद्युक्तं भवेच्छास्त्रनियमानिचरत्सीति तत्राह स्वस्वेस्वाम्यं च तयोर्भावः तत्राहेऽस्य यत्रयते ध्रुवः यदि भवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधिर्वा नियोगः कल्पकर्मत

स्थौल्यं कार्श्यं आधयः क्षुत्तृड्रूपं कलिरिच्छा जरा च निद्रा रतिर्मन्युरहंमदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न संति ११ जीवन्मुक्तत्वं नियमेन राजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्य दृष्टं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र तर्ह्युच्यतेसौ विधिकृत्ययोगः १२ विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च पश्याम यत्र व्यवहारतोन्यत् क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन्करवाम किंते १३ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन अर्थः कियान् भगवान्शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः १४॥

योर्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति उच समवाय इति धातुः यदि तु तव राज्यभ्रंशो मम च राज्यं स्यात् तदा सर्वमेतद्विपरीतं स्यादित्यर्थः १२ ननु यावद्राजा हं तावत्तव स्वामी भवाम्येव इति चेत्तत्राह विशेषो राजाऽस्मत्यादिभेदबुद्धेर्विवरमवकाशं व्यवहारादन्यन्न पश्यामि मनागीषदपि अत्याप्यन्तवान्यमभिमानश्चेत्तर्हि कुहि किं ते करवामेति १३ यत्तं प्रमत्तस्यैते चिकित्साकरोमि यथा स्वास्थ्यं प्रकृतिम। जिघ्यसि इति तत्राह उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्य वस्तुतः स्वसंस्थां ब्रह्मभावं गतस्य भगवतानन्तेन चिकित्सितेन दंडेन शिक्षितेन च कियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात् यदि तु न रहे न मुक्तः किंतु प्रमत्तः स्तब्ध एव तथापि मम शिक्षादिकं पिष्टपे

मामनादृत्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सां शास्तिं दंडपाणिर्यमो यथा जनसमूहस्य शास्तिं करो
ति तथा स्वां प्रकृतिमप्रमत्ततां ८ अबद्धमनन्वितं नरदेवोहमित्यभिमानो यस्य तं अनुविद्धेन संगुणितेनातिरस्कृत:।
अशेष: संपूर्णो भगवत: प्रियो निकेतं आश्रयो येन तं यद्वा अशेषाणां भगवत्प्रियाणां निकेत: सर्वेषां भूतानां सुहृच्च आत्मा च
योगेश्वराणां चर्या जडादिवत् आचरणं तस्यां नात्यंतं अत्यंतापरिचिता मतिर्यस्य स: तं स्मयमान: हसन्निवेति मुखप्रसत्ति
र्द्योत्यते विगतस्मय: गतगर्व: ९ तत्र वक्रोक्त्या यदुक्तं त्वं न पीन: न च दीर्घमध्वानमागत इति तत्रोत्तरमाह १० त्वयोदितं।

किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च करोमि चिकि
त्सां दंडपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ८ एवं बह्वबद्धमपि भाषमा
णं नरदेवाभिमानिनं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं
पंडितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूत: सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायाम
नतिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ९ ब्राह्मण उवाच त्वयोदितं व्यक्त
मविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर भार: गंतुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न वि·

तं उक्तं भ्रमादिना नास्ति तद्व्यक्तं स्फुटं तथैव अविप्रलब्धं विप्रलंभेन भवति हे वीर यदि भारो नाम कश्चित्स्यात् स च भर्तुर्वोढु
र्देहस्य यदि स्यात् स च मे यदि देह: प्रसक्त: स्यात् तर्हीदानीं भारात् विप्रलंभ: स्यात् न त्वेतदस्ति भारस्य वोढुश्चानिरूप्य
त्वात् मम च तत्संबंधाभावात् तथा गंतुरधिगम्यं प्राप्यमध्वा वा यदि स्यात् अदृष्टेति पाठे साक्षात्परमार्थत: तच्च मे यदि स्या
दित्यादि योज्यं यच्चोक्तं नातिपीवेति तत्राह चेतनमुद्दिश्य पीवेति प्रतिवादो विदां विदुषां न भवति किंतु मूर्खाणां यदितो
यं प्रवादो राशौ भूतसंघे देहे न त्वात्मनि देह एव पीनो नाहमित्यर्थ: १० ॥ रामाय नमः ॥

श्रीभा॰
पं॰टी
२१

[illegible]

संसर्गिकोदेवलव्वरननमेकस्याचिसर्वेषांसंसर्गरगामसचिनमर्हतीतिनि
श्चित्यनिशम्यकृपणावचोराजारदूजगणउपासितवडोघ्निसर्गेणाव
लोक्यतेदमद्दुस्थितमनुरश्रियस्यवधूलतेजसंस्तानवेदसमिवरजेसाऽव
तमतिरादूपश्रुहेकंवमूतंलंकेसदस्यचरिस्मांणोदर्शमध्यानमेकारव
कुंठिवानसत्यंरेनातिधीवानंसंदननांगोजरसाचोपद्गुतोमवानस
खेचोपवावरराते संवृंठिनदृतियद्दुविवृलवोप्याविपवाघिदितिदूष्या
णकर्माण्यवखेवरमकलेवरेऽयस्तनिसंस्थानविरोधेऽहंममेत्यनध्यारोपि
तनिष्पापूत्यचोवृत्समनसःसौतिविकापूर्वेपदुवादृद्रूपपनःखशिष्ठिकापां

[illegible]

रा॰
२१

दण्मे हि पणराज्ञा पिंकं स्यां वदत्स्वजि । स्वहु यां दानवादेन हि शापा फल प्रभावितः २ यदेस्मा विका हित्यम शास्त्र विशयोः सभे रति सर्वेश
ता सिद्धौ रहस्य राक पिरसां ३ एव गयोनाम हिंसु सौवीर देशपेः राजा नवजिता स्वः कपिला श्रमं पदगवश ति स्मत दाछ्लेन दाद श्रपेति
इ द्व मत्स्यानेवा सौरेणो भां वि विकावादा गोवु । लक्ष्मनार्य राजगो दिव खेरद्रश्च सारं यो ६ सम किं रति स्थि पादृश्वि देवे खनवि व्याव लाद्

श्री भगवानुवाच श्र पपि सिंधु सौवीर देन हुग मा ख वृजन दहभ मस्या सख ते नक्कुल
पतिना पि विकाव दपर स्थान्व व ग सम पदे वेनो पसादितः सद्धि ज वरं ३ पल
घवप बपीवा सद्दे ननो गो गोस्वा व हुरं यो ६ मलमिति पर्व वि छि गद्द ते । सद्
द्रित । प्रसम मतन्द हुवा द स्मि पि विका सद्द मन्त नमावः २ पदा दि हि ज वरा स्य ब
मात्रा व लोका त्रुगते न समाहिताय स्वभगति स्वदा विषम गलां स्वापी वि कं
र कुगण ३ पथापद स्थाने कि व ह त श्रा द हे वो ढरः सा बति के मते वि मि
ति वि ष म स पते या न मि ति २ भ्रष्ट न दृष्ट र व च । सो पालं न म पा करा पा पा
ब न री बा द्धि । तमन नस्त वि शा व पा व र व । ३ न व प न र दे व श्रमता न व त्रि
य मा न म पा । सा हे व व ह्मनः भव न प न धु न व नि षत्को पिनहुते बुजने नान न स र यो

मीनाते । स दूषणम वलाद्दत्तोन । सन् श्रुत दर्शे विसम सान्न माव । पि विकान्नवादे त्स्यपः २ हि सापरि न राणं इ भुसा नप्र दे शाव लोके स्या
नु व श्राव्या गति नस्माद्दे न श्रुता पापाः । पुद्द बारला गतिर्नसम श्रगाद्धिता एक रूपा ना रते ३ सो पालं मे शा नेय ३ सा म दा मम दद दे
व पापेषु च न र पि दृष्टि । कि न चिन्ता । मय न लेप मान्न व पा । वेदा शा न व तिंनः नवार्यां मो न राके म । २ राम । राम । राम ।

ननु कथं तेषां द्वेष्याराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह एवमेवेति महत्सु अभिचाररूपो तिक्रमः अपराधः
न चासंभाविनमिदमेवं पन्मरणे व्याकुलत्वमात्मके युवत्रसोधाभावरूपादित्याह नवाइति विमुक्तो देहा
द्यात्मभावलक्षणः सुदृढो देहग्रंथिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुहृदः आत्मनश्च येतेषां नचैतेषां देहाद्यभिमानस्य

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति नवा एतद्विष्णु
दत्त महद्भुतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेपि विमुक्तदेहाद्यात्मभा
वसुदृढहृदयग्रंथीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगव
ताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां
तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसा
नां २२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे पंचमस्कंधे जडभरत
चरित्रंनाम नवमोध्यायः ९॥

द्भावे विमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताऽभिरक्ष्यमाणानाम् येन अनिमिषः कालः स एव अरिश्च
तत्तेन वरायुधेन तैस्तैर्भावैश्च अन्तर्यामितया प्रवर्तमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन्
भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानाम् २२ इतिश्रीभाग॰ भावार्थदीपिकायां पंच॰ नवमः ९॥

वृषलराजस्य पणिः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चोरः तदभिमंत्रितं भद्रकालीमंत्रैरभिमंत्रितं १९ धनमद एव रजः
तेनोत्सिक्तमुत्क्रममर्यादं मनो येषां भगवत्कलायुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तुच्छीकृत्य उत्पथेन वर्तमानानां य
त्कर्म तदुपलभ्य देवी उच्चचाट प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्गता कथंभूतमालंभनं सूनायामपि आपत्कालेऽनुज्ञा
तायामपि हिंसायामननुज्ञातं भद्रकाली प्रतिगच्छ २० अमर्षोऽपराधासहनं रोषः क्रोधस्तदावेशो दाहेन तयोरावेशात्तस्य

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रि
तमसिमतिकरालनिशितमुपाददे १९ इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां ध
नमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां
हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्व
भूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालंभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेण दंदह्य
मानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली २० भृशममर्षरोषावेशरभसविल
सितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हंतुकामेवेदं महा
ट्टहासमतिसंरंभेण विमुंचती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां
गलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः
सह जगौ ननर्त च विजहार च शिरःकंदुकलीलया २१ ॥ रभसेन वेगेन विलसित उत्तंभितो भ्रुकुटि
लक्षणो विटपः शाखा कुटिला दंष्ट्राः अरुणानीक्षणानि च तेषामाटोपः संभ्रमः तेनातिभयानकं वदनं यस्याः
इदं तु जगत् हंतुमुद्यतेव महान्तमट्टहासं समहाट्टहासं ततः स्थानादुत्पत्य विवृक्णानि छिन्नानि शीर्षाणि येषां गणेन

श्री० भा०
पं० टी०
२५

तस्य राजगाहिरा हित्यमलो लं चैव मीरीतं अथास्य चूरिप्रतं प्राह चित्रं मत्या वसं त्र मम वृषलपतिः फ्रदूसा
मतः श्रीरराजः आलभत आलुब्धुं प्रवृत्तः दैवाद्विधिविमुक्तस्य पशोः तमसा व्याप्तायां निशि तत्रापि नि॰

अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः १६
तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये
तमसा वृतायामनधिगतपशवः आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन
मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरः प्रवरसुतमपश्यन् १७ अथ त एनमनवद्य
लक्षणमवमस्य पर्तृकर्मनिष्पत्तिमानावधारयन्तया चण्डिकागृहमुपनिन्यु
र्देवाविकसितवदना: १८ अथ पणयस्तं विधिनाभिषिच्याहतवाससाच्छाद्य भू
षणालेपनस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाजाकिसलयाङ्कु
रफलोपहारोपेतया वैशसस्य याम हता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुष
पशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः १९ ॥ ॥ ॥

श्रीथसमये अर्द्धरात्रावसरे आकस्मिकः दैवनिर्मितः विधिः प्रकारः तेन वीरासनेन उर्ध्ववस्थानेन १७ रामः
अवमस्य पत्रात्वा पणयश्चोराः आहतेन नूतनेन उपस्कृतं अलङ्कृतं वैशसस्य यया हिंसाविधानेन जीॅ २५

अत एव शीतोष्णादिष्वनावृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहन्यंते निविडीभवंति
अंगानि यस्य कठिनावयव इत्यर्थः स्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनं अनुन्मर्दनं मर्दनाभावः अमज्जनं स्ना-
नाभावः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मं तेजो यस्य यथा महामणिरनभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सितेन
पटेनावृता कटिर्यस्य उरुमषिणा अतिमलिनेन न तत्त्वतस्तं जानंति ये तैर्जनैरवमतः सन् यदा तु परेभ्यः

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशना-
नुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटि-
रुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबंधुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो विच-
चार १३ यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारक-
र्मणि निरूपितस्तदपि करोति किंतु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद १४ कण-
पिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति १५॥

कर्मफलेनाहारमपेक्षमाणो भवति तदा केदारकर्मणि शालिक्षेत्रे कर्दमविलोडनादौ आहारफलो-
भेन नियुक्तः सन् करोति किंत्वत्र कर्दमस्य प्रक्षेपे क्षेत्रे समं भवेत् इत उद्धरणे विषमं स्यादित्यादि न वेद १४
भ्रातृभिर्दत्तान् कणादीनप्यमृतवद्भुंक्ते कणाः क्षुद्रतंडुलाः पिण्याकं तैलयंत्रोद्धृतं तिलकिट्टं फली-
करणास्तुषाः कुल्माषाः कीटदष्टाः माषाः स्थालीपुरीषं स्थालीलग्नं दग्धान्नं १५ ॥ रामायनेमः

श्री०भा०
पं० टी०
२४

सपत्न्यै समर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेन सन्नमंत्त पाठोऽयमेवार्थः न्यवृत्सन् निवृत्तिमेच्छन्निवृत्ता इत्यर्थः
यदाभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते मत्तोऽयमितरेणाबलात्कर्म कार्यते सा विष्टिः वेतनं मूल्यं वि
ष्टादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति ११ परं केवलं भुक्ते न त्विन्द्रियप्रीतये अत्र हेतुद्वयमाह नित्यसहानि

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थ
या पतिलोकमगात् ९ पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्या
मेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बंधान्
न्यवृत्सन् १० स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो
यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वे
तनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मिष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रि
यप्रीतिनिमित्तं नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः
सुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः १२ ॥ ॥

वृत्तं निवृत्तं निमित्तं यस्मात् उत्पादकमन्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकमनन्यः विशुद्धः केवलो योऽनुभवः स एवानंद
रूपः स्वात्मा तस्य लाभः एवंभूतोऽहमिति ज्ञानं तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य द्वंद्वानि सम्मानावमानादीनि
तद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः १२ ॥

राम:
२४

अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः सकाशात् पुत्रेणेति सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्बन्धनिवृत्तये असध्रीचीनमसमीचीनमिवकरो॥
तिस्म ६ उपाकरणावेदव्रताद्यनन्तरं श्रावणादिमासेषु वेदानध्यापयिष्यन्नारोतावद्व्याहृतिभिः सहप्रणवशिरःसहि-
तां त्रिपदीं चैत्रादिचतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथा भवत्येवं ग्रापयामास तावतापि कालेन स्वैरानुरूपमधि।

अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ५ स चापि तद्वृत्तिसन्निधावेवासध्रीचीनमि-
वस्मकरोति ६ छंदांस्यध्यापयिष्यन्सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं
ग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ७ एवं स्वतनुजस्या-
त्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाण-
कस्य कर्माण्यभियुक्तान्यपि समनुष्ठितेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं
तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्तः उपसंहृतः ८ ॥

तस्य नागतमित्यर्थः ७ आत्मन्यतेस्वतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन शौचादीनियमान्यौपकुर्वाणक-
स्य सावधिब्रह्मचर्यवतः कर्माणि तेनानभियुक्तानि अनादृतान्यपि तं पुत्रं प्रत्यनुशास्यापि आप्राप्तपुत्रयोग्यताति-
त्यमनोरथः स्वयं कालेनोपसंहृतः मृत इत्यर्थः अनुशासननिर्बन्धेऽपि न स्तोमेव हेतुमाह अनुशिष्टेन भाव्य-
मित्यसन्नयोऽस्य आग्रहो यस्य ८ ॥

अंगिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य त्यागो आतिथ्यादि श्रोतरानादि विद्या कर्मविद्या कर्म आत्मज्ञा नेन्दहादिव्यतिरिक्तो आत्मज्ञानं आनंदो धर्मस्य पतिजः आत्मना सदृशाः श्रुतादयो गुणा येषां ते समाना नव उत्राबभूवुः १ यवीयस्याः कनिष्ठायां मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं उत्सृष्टं मृगशरीरं येन श्रुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्र ष्टोभिजायत इति स्मृतिः २ तत्रापि चान्यसंगादात्मनो भ्रंशमाशंकमान आत्मानमुन्मत्तादिरूपेण दर्शयामास्या।

श्रीशुक उवाच अथ कस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नवसोदर्या अंगजा बभूवुः १ मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायां यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः २ तत्रापि स्वजनसंगाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ३ तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयदनु ४ ॥

भगवतः किंकुर्वन् कर्मबंधविध्वंसनं श्रवणं स्मरणं गुणानां विवरणं कथनं च यस्य तद्भगवच्चरणारविंदयुगलं मनसा विशेषेण धारयन् प्रतिघातशंकायां हेतुः अनुस्मृता स्वीय पूर्वजन्मनामावलिः पंक्तिर्येन सः ३ पुत्रस्नेहेनानुबद्धमना यस्य जडस्य अनर्हस्याप्यनधिकारान् समावर्तनांतान् संस्का

अहो कष्टं धीराणां मार्गाद्भ्रष्टोहं भ्रंशमेवाह यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगा येन विविक्तं पुण्यमरण्यं यस्य आत्मव
तो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं च सत् आराद्दूरादेव सुतावग
लितं निःस्तं केन समावेशितं तत्स्यानुश्रवणादिस्वभियोगेनाभिनिवेशेन अशून्याः सकला यामा यस्मिन् तेन का
लेन ३१ निगूढो नाविष्कृतो निर्वेदो येन सा लब्धोपलक्षितं गता मे कालंजरात्पत्रहरिणो जातः तस्मात्पर्वताच्च ३२

अहो कष्टं भ्रष्टोहमात्मवतामनुपथात् यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरण
स्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनारा
धनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन म
नस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्याराल् मृगसुतमनु परिसुस्राव ३१ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य
मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं सालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं
कालंजरात्प्रत्याजगाम ३२ तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न
आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्
मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ३३ इति श्रीभा० पंचमस्कंधे भरतचरितेष्टमः ८

म२

आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षणस्यैव प्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रं अर्धोदकस्यमि
त्यर्थः ३३ इति श्रीधराचार्यविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधेऽष्टमः ८ नवमे जडविप्रत्वेतस्य परा
गाद्यभावतः भद्रकालीपशुत्वेपि निर्विकारत्वमीर्यते १ पितुः प्राप्तात्मविज्ञानो भरतो मृगतो गतः प्रार
ब्धकर्मवेगेन तद्देते जडविप्रतां २ रामाय नमः रामाय नमः

मगवदकवचसामसमानेनव्याख्यकर्मिणामगवदराधनलक्षणंकर्मणपृछति ॥ तिनः ३१ आख्याहीति कथं कृपया मे कथय
सादात्स्वपत्त्रव्यत्वार्थमास्मगःस्यात्त्र ददिवयरित्यत्का हुस्सजातोरसाटेन २८ श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मि विदितयोगारम्भपरास्यश्रात्मानमा

त्वमप्रमेयः॰मानम्मनोरथाकुलहृदयोमगवदरकामासेनव्याघ्रुकर्मरागयोग
रंभरागतोविन्दुमिनः सेवोगतायसोमगवदराधनलक्षणंकर्म ३१ कथमितरपा
जात्मेतरस्सगकृताकस्थासंगःसाक्षान्निःश्रेयसप्रवृत्तिपदतमयाप्राक्स्यरितोऽ
स्यप्रहृदयामिजानस्य २८ तस्येवमंतरापविदितयोगारंभरागस्यराजपेमेवत
स्यतावल्गार्भकपोषरमपालनप्रीणानलालनानुषंगेरागविगरागपनस्था
त्मानमपिहिरिवाव्यक्तिलदुरतिक्रमः कालः केरालरमसस्थाप्रघतनदानीमपि
पार्श्ववर्तिनमालज्ज मनबानुपोचेतमस्मिवीहयमागामगरावामिनिवेशित
मनाविस्ज्यलोकात्मिसहमगेराक लेवरमतमनमतनलासस्वातिरिनाव
त्मगशरीमवापर॰ तस्माद्विद्वांस्यालेनामगलकोररागमगवदराधनसमीकरमावेत

विगरागयतःस्यात्मयितामस्कवतःगावदेवतीयुवेगः कालोमस्यसमपस्थापयत लोकेयदंसगेरागसदितोविस्यपद्या
केनमगरातरीमवापकथं मतः केलेवरमतमनमनमतान विनष्टाप्रवेजस्सानुस्मृतिर्यस्य ३१ आदस्यविलो ३०॥ रामः रामः

रामः

इति वक्ष्यमाणलक्ष्यो ग्यापवदिति गन्धवाहनरवृक्षान्तरभागे मलमसमृशं ततः पद्मस्या हि किं वेति ऽभ्रेऽस्मात्प्रमगपाक्षिप्यापि वेगवमावरि ॥
गतप विन्यास भागवपापपक्षा दिवंस विनवस्य कुर्वतान नवस्य तन्त्रतराः समगाम्भ्रसिववगमाम्भ्रासरा न्वहरपवे छतोपापदमन्तव्यत्सं
किंतान्तापक्रिमि: कुविगं मगसे गरदिनस्याभ्रगतावानर्दस्य दुःविनस्य मम कुविया मार्गस्य चपतीसतीवात्मानय चतामि: कृतसंस्कृतं द्विजानां
पद्मा भूमिं करोति पसिन्देरो मग: कुसुहासिम्पमात्रिबोधनोतिसूते २४ ताव दुःखितोचं पुरगाकेमगपादम्नद्रष्ट्वा त्वमगक्वसंभावपक्षा ॥

किं वाऽभ्रेऽस्माच्चरितैर्नपेतुर्वपरिवस्याऽनयापापीदपमवनि: सखिनपकेसप्तगारतनगुपतल
वेरमुमगरोवनमारवरखेरयपदपैस्त्रिमिद्रविरगोभिमरारवरस्याकेपरगस्पममद्धविग
पद्वीरच्चपत्पालान्नेसवेग: क्षेतकोनवेद्विजानास्वर्गापववंगेका मानादेवेपजनके
नु४ रोतिरऽभ्रूपिविवदसोमनगवाडुवतिरेनमग्यवतिमयपात्मनमानरेमगबालकेखामृम
परिभूयमनकेपपाकापरराजनवसलः वरिपाति २५ किंचात्मजानिभ्रेपत्रारदवद
रनसिरवाभिरपवनप्यमानैर्दपः स्थलनलिनीकेमामृपस्तनमगीननवेत्तारिर ॥२६॥
पोतानरागगुरिगतेनिजवदनसलिलामृतमयगमस्ति: स्वपपतीति २६ राम:

हे अपि स्विदिति चंद्ररश्मिस्पर्शात्तुरवं प्राप्याह किंचेति २५ संभावनायां आत्मज निश्लेषण ज्वरस्तापः सएव दवद
वेदकनूतनस्य त्वात्मापरैर्व्यपतप्य मानाहृदयस्य पालनलिनीपत्र जलस्य पृष्ठुतापंसोढुं दमनमेति स्थलेऽपहृतां अपहृतोमृगीतनयोपेनेतसंभेदः
स्वधनतिरातिनमपतिके शिशिरं वेतच्छांतिचमनपनुरागेताउरिता: बिम्बायतिमिप्रनः दुःखे स्वयंरपदुःखनस्ता लोलन्नदेवाप्तनमगा नमसायः
के हिमवत्रवादिनो वदनसलिलैस्तापश्रमयतीति प्रोस ठंडपस्त स्पमगीतनयइतिपाठे मनोरथांतरेमेतत् उपस्तस्पमगीतनय: किंचमांस्वयपिवाती

श्री० भा०
पं० टी०
२१

राख्यारिगे कोमलदलनानि २ तेनै पक्वरोदपचरः स्वकरार्पितं श्रुक्कचरति यः कुरङ्ग मावो व्याधादिभिर्नत्वं पतीविं सुकपले लो
नास्य दृष्टमावस्त्वास्वं उदपो वस्य वेदत्रे वीव्यालामा स्वहर्षे वस्वसः स्वर्णे विषेशावनि कसम्प्रति रागवध्वा स्त्रौ सीतिर्विचेपम्यूतः रंगशिला
पर्वराजकुमारः आगत्य मामपिखिलस्वविषपानीत्यन्वयः किं कुर्वन् विविधरत्नवरदरी नीजेपि निजेन गदारकविनोदेः स्वीयां

अपि हे मे गोऽस्मिन्नैकमोपवने रम्याराम चरं तं देवराजं दृष्टवानसि १९ अपि
नवकेशालाव कोऽन्य गमो वा नैकचरपक्वरो वामदो पति १९ निशोवति
हि मगवास्वकलजगद्धे मोदयस्वच्छालापापि नमममगवे वृक्षा सम
गच्छति २० अपि विलिवदकेतसकलमागत्य मां सखे विधाति हरिण राजकुमारो
विविधरत्नवरदरी जालानि जमगदारकविनोदेर संतोषस्यानामपतन्दन २१
इलिकायां मा रवास माध्विनाम्नामीलित हशा प्रेमसंरनेराव विलम्ब विकि
तस्य कस्य बदय हषविषाणगोरोगल्ल इति २२ आसादितं दविविविर्हि विदधि
ते मधुपाल्ल लोनीलमीनः सपल्लवपरिरतमसः कर्षिकुमारदेव धार्हि तके रोगाकेला

नं खेदनमपनुदन्स्त्रामवतिचेतदिन्याह २२ वेलिकायां क्रीडायां मया पसमाध्विहोनामीलितेन हृशोपेनतं मां प्रेमसं मे लाक्षया राम:
नं खेदनमपनुदन्स्वासमवति चेतदित्याह २२ आसादित इति सपल्लवपति २२ आसादित दविपक्षिसास्मिन्नीदिविद
मकोपेनपवजेलविंदुः नहृदयदेशे मेगोमहलाविषाणगोगल्ल इति सदा यति २२ आसादित दविविधविषदेवपरीनके त्येत्यर्थः सपाध्विरीगः सरला मेघोपातकीडा २१
मेदताकविषाणादिनाचायमलेनदपिते सति हृषित्वेति का द्वाविंशविविषदेवपरां वकेत्ये त्यर्थः

१ त्येवं कृतो नं वंगं स्त्रासनि येन मगजदृनाम गा पत्येन सह देवे देवानं यद्वं सह एवेन ११ ह्रेस नठ वेष्म सेव प्र पंच व तिस्त्र ए सन्ने त्यादि
नायिवपचपतीत्य तोनं परलाव्र कोः स्त्राजः पदम धरांस प्रासो भवति नयातो नमह सवनं समायिरा ति १२ स्त्र सिदा पित प्रयाग पत्रोपस्य
त छन्दन पस्त्राद १३ नवं पति मैरतः प्रवृत्तीस्येन घ स्येन सा द्भूपात १४ प्रस्म दाद पर्वतो नसकः रांग वपा नवा ये नमठरो त्वा स्त्रिति

इति कृतानं वंगं स्त्रासनं शपवना तने स्पानाणनाछि व सहमगजदृनाजेतनवा।
द्वहेदव स्त्रासीत ११ नु इन कुम समित्य लापा फलमलो पक्का म्या दरिख्य माण
वकेणालावकोदि वोनपमोससमानो पवसहदरित वेणवे नवेन समाहिपणति १२
पदपणि कवमग्य माबेनं तत्रा विवत्कमति पुणवमहदवः कावरपात्संभो धेनोद्वत
१३ एवमसेगे उरसि वापाये पलाल वमस्दवरमामभावप १४ क्ति कावाने वेसे माना
पसे तरालेयू म्पापो स्मावपदेनमा मेवकीत तदि वावेवववति पव तिसेनमन
सातस्तास्त्र तिबसणातेसवत्ति सलाह सतेसवेल दलि १५ श्रुवदमद पणसिहसमनानय
द्वविण १६ वकेवणा सवके रणमति नवराहरिणवुणवे विरहविहं नेसद्ध वन्नावहाम
चानपो चविलकम्मलमदद मेरने नातिदे नाव १६ श्रुपिवननसे वेपणारणालवीस
नहरितीसन श्रुदे समानाव सवणाठ विणतमने रक स्पवेत विसवसमत्र पुस्वेनन सवण

दे वाचेत्यववप १७ इति न विरण्णतो सह मेन दरिसा कुरा कयिरदे रा विद्ध ले सह दवे हंना तो पवस्प वारमलेतो हं प्राप्तिपिः मरह १८ न्यपातिसे
सावप नो वत्तेत्य रस्त्रके पापा त्र दो १ इति वेदे रावकिरा नवा हि स्त्र कंय नवरामे राव मतिवे स्पम्रके नहदवे तस्य तेसी स्पृस्प ममतवच
पाछि कसगराय नवित व नागसि स्पतातिसि श्रम याधा वितने दे नः स्त्रास प्रलपेन मयिन प्र चारह त वियान सस्त नेत्र व पा गत प

श्री०भा०
पं०टी०
२०

[illegible]

ये त्वेता वृत्ताके कपता सोऽनसार [illegible] मानसमाने वीक्ष्याय विहृवे [illegible] रि वाजके
पपारजर्षि [illegible] मात रमिस्या [illegible] नपत ७ [illegible] वारागा
कुलाके उद्वेरेत स्मिन [illegible] निजामिमानस्या [illegible] स्यापरा पालन लालेन
[illegible] नान [illegible] ने [illegible] नियमा सहपमा : [illegible] पा रावे [illegible] केति
पपेनाह [illegible] न [illegible] ज्यमाना : [illegible] लस [illegible] पसन ८ [illegible] ता पं हरि
रा [illegible] : [illegible] चरण परि [illegible] पे [illegible] :
परिवजितः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ११ ॥ राम: राम: राम: राम:

[illegible] २० राम: राम: राम: राम: राम: ॥ २०

[illegible]

मे॰१ अ्अएनअतोविरुतंनमनकुमीतरापतः पपरदाव्रसकेस्वजामतमेरात्वमापते१कपपाधिपमाःसंगःपननापेवपोरि
नःइतिपूपरीपत्राद्गमरतस्पेपोषगा२नैपमिकेनिनेमिनिकविश्लियूयनं अ्रावरपकेअ्रर्थपावूमरत्रोत्सगाद्किनाममि
षेकेपेनवूलादेरंवूणावेजपनरदकोतेनयास्तीरे१जेनागपाथ्यांरांतयाःसमीपे२पेपीपमानेन्यत्यामत्तापीपमा
मेसतितापदेयात्वेराणमेव अ्वविदूरेसन्निधोमगपतेःसिंदस्यउन्नापेमत्ताद्याप:३मतः३अ्रद्रेअ्रमोत्पमा[illegible]वनवि

धम्मकहउवावलएदानमत्तानयांकेनामेवेकेनैपमिकावरपकोवूलाद
रमामेगणानोमूदत्तेवपमहकानउपविशेषा१नत्रेतदराजनदरिणापिपा
सपाम्पारामेवैवोपजगामर२नपापेवीपमानउदकेनावदवाविदूरेणान
दतोमगपतेदत्तोदेलोकमपंकेरदपनर३नमुपमूत्पसामगवधः व
केतिविलकेपावेकिननिरीतरणामतरामपिदरिमपामेतिवेणम्मगद्दपा
पारिपूवेदरगतनरपामूपालमदसेवोघ्रक्रामर४नस्पाउत्पतेन्पामंनवेत्पाउद
नेपावेगलितोपोनिर्गतोगमः सोनासिनिपपातप५नपसपोत्मपेणामपहेद ॥
नसगणोनविपज्पमाला कस्पाविद्धपोकेसपारसतोनिपपातेअ्रपवमर्मा

लेकेवाक्याक्केलारुनरांतदरिमपस्पा।मिविवेपेनव्यगंव्यापकुलं दृदपेपस्पा।पाद्दिपूवदीहः परिमांगनेत्रानगतात्वातपस्पा।
उझकामनदीमलंविनवसी४०वनेवत्पागमिएपा२हमपेनस्पागाधिवालितःपोनेनिंगतःमन्नद्योगसिपूवादेनपतितः५
नत्पूसपोगंमयातः३त्सपेणमूलंवनमपंचरातेःसेदेगाल्दपिडितादर्पागिरिनूतापांमरिणापदुः पपातअ्रपानंतरंमनोव६
गु २

श्री॰भा॰
पं॰ टी॰
१९

ध्यानातिभगवद्धर्मानुतिष्ठेत् इत्याह इत्थं इति इत्थं ध्यानेन सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठत इत्यन्वयः एतदुहोवाच एतद्वक्ष्यमाणं उवाच ऐणेयाजिनवाससेत्यस्य
एणस्य चर्मवाससा सह अनुसवनं त्रिषु कालेष्वभिषेकेणार्द्राः कपिशाः कुटिलाश्च या जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा सूर्यप्रकाशिकया ऋचा आदि
त्यं पुरुषं ध्येयः सन् सवितृमण्डलमध्यवर्तिनं हिरण्मयं उज्जिहाने उद्गच्छति सति सकारान्तपाठे सन्नत्ता एवायं सूर्य इत्यत्र सवि
तुः परो रजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्देवस्य रूपं भर्गः तेजः स एव मनसा इदं जजान जातवेदो ध्यानैः कर्मफलप्रदानं

इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाक
लापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डले
ऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं ज
जान सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृषद्रिङ्गिरामिमः १४
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे भ
गवत्यास्त्रिवर्णीयां सप्तमोध्यायः ७

तत्कर्मफलं दर्शयन्नुपतिष्ठते अत्र देवः परमात्मा सैवेदं विश्वं जजान सृजति पुनश्च स्वयं सृष्टं विश्वं अन्तर्यामि रूपेणानुप्र
विश्य गृध्राणं कांक्षन्तं हंसं जीवं सुरेतसा चित्शक्त्या विचष्टे परिपाति पालयतीत्यर्थः नृषद्रिङ्गितिउपाधिग
गतिरवतीति नृषद्रिङ् तस्मा इरिङ्गिरिङ्गतां गतिं रातीति नृषद्रिङ्गिरां बालेन्दुसदृशमिदं बीजरूपं त्वाभावः
तद्भर्गः शरणं व्रजामः इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां पञ्चमे सप्तमोध्यायः ७ रामः रामः रामः रामः

रामः
१९

एकलःएकः आराध्यनेसमीक्षमानः कुर्वाणः विविक्तः अद्रुः उपरतोविषयपा अभिलाषोयस्यउपरतः संब कृः उपशमो
यस्य १० पूर्वं वृद्धमानानुरागस्य भरेणा द्रुतहृदयंद्रवीभूतं हृदयं तस्मिन्न रोपिल्ल मन्त्र यस्यो यस्य आलम्बितेहेतो उद्धिद्यमानेरोमपुलककुल
लेरोमांचवृदयस्यककारः सम्भासां नः डोल्केः यात्पूर्वत्तेनवपूरगणवपाण्यनिसद्धोऽवलोकोयमोहेतेनयनेयस्य सः एवं भवति

तस्मिन्नवावकिलसमयेफुलःफलदाम्रमोपवनेविविधकुसुमाधिसलयपत्लसि॥
कोकिलाभिःकेकामलमकलोपवत्तरैक्षसमीक्षमानोभगवतःआराध्यनेविविक्तोउपरता।
विषयःपापिलाषउपरतोपशमःपरांनिर्वृतिमवाप १० तपेस्यमविरतपरिषदपरि
चर्यपाभगवतिपूर्वभ्यमानानुरागभरद्रुतहृदयपरोपिलल्पःप्रहर्षवेगेनात्मनु
द्धिद्यमानरोमपुलककुलकडोल्केपपूर्वत्तपूरगपवपाण्यनिसद्धावलोकनव
नरावनिजरमरागाहृतावरनाररविंदानुध्यानपरित्यिनमक्तियोजेनपरिप्लुत
परमानन्दगंभीरहृदयदृदावगाढध्यिषतमन्त्रामधिक्रियमाणांभगवत्सपर्या
नस्मार ११

मानस्तामपिभगवत्सपर्यांनसस्मारेत्यन्वयः तत्रहेतुः निजरमरागाहृतस्य प्रतिदानंर्यमहस्तोचारणा अविंदनयोरनुध्यानेनयत्
रिचित्तसमाक्षेपभक्तियोगः तेनपरिप्लुतः सर्वतोव्याप्तः परमानन्दः यस्मान्नेदोयस्मिन्गंभीरहृदयपदेतस्मिन्नवगाढानि सज्जात्याधिक्याणि ८

श्री०भा० पं०
१८

एवं रूतया कर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्वस्यमनसो राजायतेत्यन्वयः अन्तर्हृदयाकाशः सएव शरीरमभिव्यक्तिस्थानं यस्य
तस्मिन्ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषरूपं स्वरूपोपलक्षणं यस्याकारो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लि
नारदादीनां हृदि लिखितवल्लिखितेन प्रकाशितेन उक्तेन पुरुषरूपेण आत्मनि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अनु
दिनमेधमानरयामानोरयो वेगः एवं कर्मणां वर्षायुतसहस्रपर्यंतमवसितं तदनंतरं काले कर्मनिर्वा

एवंकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवे
महापुरुषरूपोपलक्षणेश्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षितेनि पत्र२
दि३ जपुरुषहृल्लिखितेनात्मनिपुरुषरूपेणविरोचमानउच्चैस्तरांभक्तिरनुदिनमे
धमानरयाजायत ६ एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधि
भुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसं
व३ पन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राजः ७ यत्रहवावभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानांनि
जजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतइच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभि
भिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ९ रामः रामः

ततः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगावसानसमाप्तिसमयो येन सः अधिभुज्यमानं रिक्थं धनं यथाभागं विभज्य रामः
सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ७ यत्रेति यत्र तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यते सन्निहितो भवति
इच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदानि उभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रैः शालग्रामशिलाभिः चक्रैश्चक्र
चक्रनदी गंडकी सरितां प्रवरा पवित्री करोति ९ रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः १८

किंच संक्षेपतस्सुप्रवर्तमानेषु नानायोगेषु विरचिता स्वन्तस्वांगक्रियापेक्षांतेषु यदपूर्वं तद्वासुदेवाराधनमौपमानं क्रिंत
त्स यज्ञमानो यज्ञभाजो ये देवाः स्वर्गादिपदस्थान् प्रत्यक्षस्वरूपा वासुदेवस्यावयवेषु च दशादिक्स्थानध्यापदनन्तरं पत्केनेत्यन्वयः
स्वर्वं प दोदयमीमांसकानां तदानीमेव सूक्ष्मदेहत्वेनोत्पंनफलमेवादर्शकालांतरफलोत्पादिकाकर्मरानिर्वैति तद्दृक्तैया
गादेव फलं तद्विपाकि वारंवारं सिद्धति स्वदेशात्सात्मयं चापि फलमेवोपजायत इति तदेवाद्राक्पाकलक्ष्मीं खपमितीव
स्तुत्यपयागदेवता कर्मप्रधानमिति मतं तदीकर्माणि प्रसूर्वं स्यात् तदुक्तं कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः फलस्वरूपायोग्य
तापास्वरास्यापाः परासादर्थमिष्यत इति श्रुपदेवताप्रधानं कर्मदेवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादस्वरूपत्वादपूर्वस्य देवतानाम्

संक्षेपतस्तु नानायोगेषु विरचितांगक्रियेषु पूर्वं यज्ञक्रियाफलं धर्मात्स्वयं परेषु तत्रा
यज्ञपक्षेषु सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणां यफलिताय मकेनपासादी लक्ष्मीरिपरदेवतायां
भगवति वासुदेवस्य वेभावयमान स्वात्मनैवराधयमपदितके पापोद्धिविष्णुरूपेणैषु
पूमाणोऽयं यजमानो यज्ञभाजो देवास्तान् स्वस्वभावयवेषु स्वध्यापयत उपरामः

पत्वमेवपत्के स्रोतराणां पदसर्वस्येव वापुरवधायुवत्वं कुतो वासुदेवाश्रवमसर्वं भावुवपति उच्यते यदि कर्मणि वस
सर्वं तर्हि वासुदेवस्यांतर्यामिनः प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवासर्वं नतनत्वप्रयेज्यमानाश्रयेणास्वफलं
प्रयोक्ती तिन्यायात् स्वत्वयापाकृत्विजाम नाद सर्वाश्रयत्वपूर्वंसंगात तदेन दाद सात्हात्कर्तारीति देवताश्रयत्वेपि वासुदेवाश्र
यत्वमेवेत्याद स्पर देवताद्यामिति यदेवतात्येदेतउः सर्वदेवतालिंगानां तत्तद्देवताप्रकाशकाराणां मंत्राणां येषां इन्द्रादि देवता
स्तेषां निधानकानमात्रसैद्ध सुमादनीयत्वात् फलदानत्वोद्धयदको भेवा सर्वाश्रयत्वेऽपि स्पष्टं एवं भावनमेवात्मा
नोमैवरायवकौशलेन सदिलोः दीरात्रः केपाचारागादपी यस्य स्वध्वर्दुः सिदिति विष्णुवैनेनात्रकर्माणि प्रामेरा प्र

११

श्रुत्वा वानां त्रयोदशा नमतः साख्या ...स्ते स्वयं स्वायंभुवादयः तेषां मन्वंतराणि स्वायंभुवादीनि ... चिदं चतुर्दश ... स्वायंभुवः कमिव
वीरादिदेवः ... सकलं ... मन्वादि ... स्वायंभुवादिर ... वृत्तांतानि ... तिर्यग्व
दृष्टांतः ... यथा सकलं ... धर्माधिपतिः ... स्वायंभुवः स्वयं ... पत्नी ... स्तथावः ... तद्धं

॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट् कल्पे स्वायंभुवादयः आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च संभवः
आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान् पुत्रतां गतः
कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितं आख्यास्ये भगवान् यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह
विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत्
सुनंदायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ॥ मनुरुवाच ॥

... भगवान् ... स्वयं ... सत्यात्मा ... अत्र ...
... सदा ... सकलं ... अतीतेषु ...

लोकानां ... सकलं ... कपिलः ... भगवतः ... यज्ञः ... विसृज्य ... तपसे ... वनं ... प्रविश्य ... सुनंदायां ...
... सकलं ... स्वायंभुवः ... मनुः ... धर्म ... कालः ... पत्नी ... विश्व ... तत्त्व ...
विविधं ... ४ रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः रामः ११

ग्रवधूनवेषेणान्यपमदेवसत्रगतइत्येनस्वसच्चकमादः पस्याकिलाभ्रमातीतमनुचरितंनदेशवासिप्रवापाकएव
ग्रहतितिनामवस्वसराज्ञौखपतत्रउपरिदृष्टानिस्याकुपपप्रासोपावंडमूतानिजेनीषपासेपूर्वजेविष्यतिइत्यन्वयःतत्रदेतुः
कलाविलापिनवितध्येनप्रातिनावृवसेवितपापकलेन २० वेनपूर्वनीकेनमनुजापवदाःमनुजेषुपपदानिकेप्रास

पस्याकिलोन्वरितनृपाकएषश्रीकेवेककुकणनांराजार्दलोमोपणिासकलावश्रम
उत्केष्यमाणेमविनत्येनविमोदितःस्वर्धमपपमकृतीनपमेरापकुपवेपावउमसमन
सेनिजमनीषयामेदःपूर्वर्वाविष्यति २० वेनदवावकेलोमनुजापसदवेवसापामोदिताः
स्वविधिनियोगरोभ्यवैरिवितीनादेवदेलनानावपवृतानिजानिजेध्रुपायहूनात्यल्पा
नानाथनेचमनाशेभ्येरापलंवनादीनिकेलेनाथ्यमवजुलेनोपहतद्विषोपूलाक्षा
लगपवजपत्सषलोकेविद्वकःप्रावेगमबिष्यति २१ तेवहपर्वाकेनपानिजलोकेभ्य
त्रपांघवरंवरपाऽध्वस्तात्तमस्पंधेस्वषमेवपूपतिष्यति २२ ऽपूपमवेनारोरजसो
वल्लवृकेवल्येवशिनदतणाप्रेः २३

विधिनानियोगोपस्मिन्शोभ्यचारित्रेतद्विदीनाःदेवायत्तात्रपारपसानादीनिवृत्तानिगदत्तानावेदादीनांविदूषका
नविष्यति २१ तत्केलेवांयेनमःप्राप्स्यतीत्यादतेवेतिस्त्रवर्णतोनपाऽवेदमूलपानिजलोकपात्रत्ववत्काकेनप्रवृत्त्याऽ
स्प्रष्वत्ताःकृतविश्वासाः २२ नृनादिंस्मृतपकारीयेमर्षपमपमावनारहतत्रतापमितिनिजोप्रापूर्वनाजनानांमोदमार्गविषी

श्री॰ भा॰
पं॰ टी॰
१५

६:

तत्र हेतुः मनसोऽनवस्थितिः कृतविश्वासो के योगिनः ... कामस्य तमनु येऽरयस्तेभ्यः छिद्रं ददाति ... विश्वस्य ... पत्युः पुंश्चली जारेभ्यः ... छिद्रं ददाति यथा ... ४ ... इति ... कुर्यात् ... स्वीकुर्यात् ... लोकपालललामोऽपि ... लोकपाललामो ... ५ ... प्रकारेणैव ...

नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनु येऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्यु
र्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५ अथैवमखिललो
कपाललललामोऽपि विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांप
रायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण
उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
देह इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः कोङ्कवेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्
यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवी
त एव विचचार ७ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमा
लेलिहानः सह तेन ददाह ८

... प्रकारं ... देहः ...
... ७ ... देशान् ...
... राम: ८ ... सर्वतो ... ८ रामराम

राम:
१५

नानायोगचर्याश्चाचरतीति तथा लोकयात्रापरित्यागयोगिनामेवं वृत्तिं न क्वेमितित्वपूर्णानायतत्त्वाद्धनाश्वद्यामनगथान्तरपत्तः स्वयि
रतः परमत्तानन्दानुभवो यस्य तथाभूत आत्मनि क्वचिद्वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेनाभेदेन न विपतोऽन्येषा
मिव सर्वेषां रामपश्चेदुदरस्य देहो यथा धेमो वस्तेनमितपाभिव्यक्तोपा धित्वेनेत्यर्थः स्वतः सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णः योगैश्वर्या
णि नाम्नाह वैहायसं खेचरत्वं मनोजवं मनस इव देहस्य वेगः दूरग्रहणं दूरदर्शनं वैहायसं पदं भूतानां ससा ३५ इति श्रीधरस्वामि
कृते श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ योगैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानीति चेदत्राह षष्ठे

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरतपरममहानंदानुभव आ
त्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन
सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रह
णादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इति श्रीभागवते पंचमस्कं
धे पंचमोऽध्यायः ५ राजोवाच न नूनं भगवन्न आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जि
तकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हंति यदृच्छयोपगतानि १ ऋषिरु
वाच सत्यमुक्तं किंत्विह वा एके न मनसोऽद्धा विश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव संगच्छंते २
तथा चोक्तं न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कंद तप ऐश्वरं ३

भगवन्नः हे भगवन् योगेन समीरितमुद्दीपितं यत् ज्ञानं तेनावभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादीनि येषां यदृच्छयोपगता
जैर२ नि येषामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हंतीत्यर्थः किंत्विति नानामनंददित्यपेक्षः १ सत्यमुक्तं किंतु एके बुद्धिमंतोऽपि
अनवस्थानस्य मनसो विश्रंभं न संगच्छंते न सम्यक् प्राप्नुवंति शठः किरातो व्याधो यथा अपि वशगतेषु मृगेषु न विश्वसिति तद्वत् इति सदृष्टांतः
अनवस्थितचेतसः किं तु एके किरातवत् उपायैः किरातो विश्वासं न याति २ त्वत्पादाब्जयो देवीं सा वर्जनीया यथा चोक्तं नाभ्यनंददित्याह २

पद्धिश्वमानवस्य विश्वासात् चिरमाचीर्णं बहुकालेन संचितं तपः चस्कंद स्रस्तं अतश्चरा वंदि
स्रोभं कृता सदापदेवोनेन पक्षाश्वरातां समर्था नामि सौभरेः प्रख्यातां तपः ३ ५

सनोपेँ सभवंन स्वरूपेणापस्वमहिमावस्थानेनेन भूतगणान्देहिनं मनोवस्वस: परिवषाम: ३० सवेन दास्य स्मा हीन नोकस्यनन
ने हेतु: वराके पद्मोऽवलेव मानात्मकुटिलाभ्रान्ते कुटिलाक्ष्मकपिशाक्षकेशा: नेषां स्फुरितभासो पद्मस्य अव धरन मनाक् तं भ्रातरावम
स्मितं निजदारीरेनेव स्वयं स्फोऽऽचेव मह स्वपन आवृतिस कुमारवरतोक रवस्तोर स्थल लाभित्या घिप लोवा ह्रादपत्र रत्वावपवः तेषां
विशिष्टोन्नास: तामेवे होप वस्व स: गपायद्वपेवसंदर: स्वभावसिद्धो स्वभाव: तेनरोमनं नमस्वेवस्य तपचानवेनलोनदलपयर

एवं देवा उभयान् भव स्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिता हि समया ... नत्वा रम्यविवे
कृतमनाः प्रपदी मेचकचरः परिवेषाम ३० स्मृतिस्कुमारवरस्वत्तोरस्यलंघिपलवाद्भूसगल
वदनापदंवदवविन्यासः प्रकृतिसंदरस्वभावस्तसमन्वेन चनलिनदलापमानं शिरताशहस्ताप
तनुपनरुस्त्रिर: सहस्रासमगकपोलकर्णीकेनासाविस्फुरस्मितयदनमहोत्सवेनपवेनितानाम
नृसिंह्वसमगनासनमपदध्यानः पराग्ऽवलेवमानकुटिलकपिशकेशस्फुरितभासोवरुतमलिन
निजदारीरेणासहस्रालितरयाहरपत ३१ वर्द्धिवावसमगवानस्तोकमिसंयोगस्याऽऽद्राघ्रातीपमिवावेला
तास्तस्मृतिक्रियापाकेमिविभरसितमितिबनमाजगरमाप्यितः शपानगावाग्राणितिषवनियोदस्यवमे
हतिप्रहतिस्यवेरमानउऽीरितस्मृादस्यादेशः ३२ नेस्पृह ... परीषलराभिसोगध्योवापद्भुतदेहोदशपोज
नसमं नास्तरामेवकार ३३ तवेगोस्मगकाकेवकंपावुजेसिवलासीनः शपानःकाकेगोस्मगावरितः
पिवतिस्वादत्यवमेहतिस्म ३४

तोपेक्षितो रनारेमापदापिकनीतिकेअस्पयोऽग्वपतोगयेनेनाम्बीरस्थैरः गपाहदग्रोऽग्नस्तनाधिकास्यमगा ग्राकपोलकर्णीके
नासिकापस्यगप्पाविस्फुरस्मितवदनेतस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणापरंतं मागोमनसिकामदीरवनरावंभ्रूनोपिनपादस्यतेस्य
स्यपः ३१ वर्द्धिप पाश्रो केजनपोगस्पदृतिपवेच्च कामायाः वरपरन्त स्वरूपवृतिक्रिया करतवामिद्रितामित्या च्चदारणः तदामाजगरं
वृतमाश्रितः स रपापान रुपाश्राति सेतपन्वपः आ तेगरवृतेनामेणवैरोतस्थिपात्रार कवाणीपमोगः अ वपेहतिस्म वपतिहलतिप्रति
मगस्यजति उऽीरिवरीपिवेर गानोपित्त टर गैगेद स्थाऽऽप्राले प्राऽ देशादेशात्पव देशापस्यस ३२ वीमास पिवायावचातहत स्यतिवदरिवस्य

सर्वेकर्मणां नाश्वरार्थं संगतेि ध्याते मनोवचोभ्यां नमस्ते कोप्य करणं नानागादित ध्याप्पुणात्स्य मे पदं रागात्स्कारा धनमे प्रसादात्कृतं कलं
वेवणरिवदि रोमविनाकालणात्स्व विमोहान्न इ रोतनसप्तमेद २७ स्यातयत्र विद्यातानपि लोकान्य समानार्थे मत्तत्त्वान्मनीमा
प्रारम्भ स्य धर्म ठ्व शिक्षा विष्णवमत्त नापि चित्र कार्य समस्यपदे रोनाम परस्य भगवाव्या कार्यत्व देणात्पूर्व ग्रहो मय्यपदः
वैरिवोवारि प्रः शरीरमात्रपरिग्रहे पत्य २८ ऋषि भाष्यमात्मापि तमानांनमध्येनहादि बलेर्ण मानसत्त्वे पिमत्स्याख्य वस्त्येयधे
रिव १

मनोवचोभ्यां करणेन्द्रियैस्तस्य साक्षात्कृतं मे पदं रागादि विनाकमानयेन मद्विमोहात् कृतान्तमा
णान विमोहं मीरोन २७ श्रीकृष्ण उवाच रवमन्यणां स्वात्मजा स्वपमन्तरित्यान विकानशासना
र्थमत्तन्माव परमसहे भगवान्नवभापदेशं उपसमस्तीलानामपरतकर्मीणां महन्मनी ना
मतिलानि वैराग्यपल वणापार मदस्य धर्म मपरीक्ष समाराः स्वान्नपपूतत्र्यषवरमेभागवतेम
गवज्ज्ञानपरावणम रतधरिणा पालनापाविश्व स्वयं मवतरावो वैरितश रीरमात्र परी सहउम
नेरवगगनपरिध्यानः प्रकीर्णकेशपुत्रान्मनारोपितादहवनीपोवलाव रात्रवृबजे रजडो
धरत्कवधिराविपणा चोन्मादकव दवधूतवेषो भिभाष्यमाणो पिजनानां गृहीतमौन वृतस्तुष्णी
बभूव २८ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटखर्वटवाटि विविक्तस्थलसार्थ गिरिवनाश्रमादिष्वनुप
थमवचराप सदैः परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमाननमेहनष्ठीवनग्राव
शकृद्रजः प्रक्षेपपूतिवात दुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सद
पोतस्य २९ तत्रतत्र पुराकरादिषु अनुपथं मार्गे अवचरन्नेव रापसदैः दुर्जनैः स्तर्जनादिभिः परिभूयमानोपि न दधिगणयन्नेवैकचरन्नेका
की दृश्यमे परिवश्रामे मत्स्यबधः तर्जनं वचनेनगमनं ताडनंविकृतानाकृति कुत्सितो व्याजेन्वच मन्नेवुषित्वाप्रदिव्यायप्रिका शीर्षे रेसेना
पायास मस्त्यानं कुजो गत्वा सप्तानं शोभाराणो पानानां सार्थं पतित कजनैः संचारा मार्गकामा अयोगान्तर्ज्ञं मवज्ञानं गतां तेनैव कारः मेहनं उपरि
मूत्रं छीवनं स्लेष्मा पृष्ठप्रक्षेपः गवादिदृष्टि रजसं पृष्ठेपः दुष्टिकाङ्ग्रोभ्योवायुः दुरुक्तं दुष्टवाक्यं एतेषां गणनेन छन्तः प मक्षिकाभिरि वेवित जैव देह

लो २

श्रीमद्भा°
पं० टी°
९३

इदानीं वृक्षलतागुल्मसेव्यादित्यापायेन तेषां सृष्टेः। ब्रह्मणस्तमः शाम्भवाभिः सतैव चेतनाचेतनेषु विरोहं तीर्त्वा वीरुद् अस्या वरा: ऊर्ध्व
श्रेयस्त्वात्मपेनोत्तमः तेभ्यो विप्रेश्वरीसृपाः सर्पतीति जङ्गमाः तेषूत्तमाः इति सर्वत्रानुबन्धः तेषु विसर्गो ध्यानि ब्राह्मणिर्वर्णापस्यादिनां
कीर्णाभिध्यः ततः तेषु ध्यानवस्याः ततो विप्रमध्यास्तद्गुणाधयः ततो विजं घातः ततः सिद्धाः ततो ध्येयिवत्त्वाद्गणाः किन्नरादयः २१
तेभ्यो ऽसुरादयः असुरेभ्यः सविद्याधरः देवास्तमनन्तमुख्यानाः देवेभ्यः इन्द्रः श्रेष्ठः इत्यर्थः ततो भूतलस्तरात्वादयः तेषां मध्ये मन्वन्तरे
ष्टसः भवेः विश्वो वर्णना तिः कारणं व स्वपत्ति विप्रः भवति शनैः तत्सृजनकल्याद्धि स्थितस्तत्र नयतः इत्यर्थः नवविधं सृष्टिमत्र

स्तैश्च वीरुत्तुङ्गमापे सरीसृपास्तेषु सर्वेषु निश्चयः ततो मनस्याः ब्रह्म ध्यायतोऽस्य विजृम्भतः विप्रवि
५२ वृक्षाननगापे २१ श्वासरेभ्यो मध्ये त्वध्यानादद्भ्यः देवो भूतलस्तस्माल्लतेषां भवः परः सोऽपि विस्वरवीवस
मल्पतोऽहं हि जदेवदेवः २२ नयुक्तान्तरो स्तवये स्वतममन्त्रपरपापि विप्राः किमतः पूर्णं मासिन्नाभिः प्र
कृतेश्च वृधाद्यमस्त्रा मिकाम ननपापिनस्त्रोत्रे २३ ध्यानात्तन्न स्फुरतीमे पुरातनीयेनेदसत्त्वे परमे पवि
त्रे धामोदमः सत्यमनन्तमद्यन्तवदिति तिस्रोऽनुभवश्चपत्रे २४ सतो ब्रह्मनेतात्परतः परस्मात्स्वर्गोऽप
वर्गोऽधिपतेर्नैव कि विरवेषां किम स्वादितारेणातेषां मकिंच नानामपि मन्त्रिणाजो २५ सर्वा लोम
द्विष्ट त्वनया मध्ये द्विष्टतालिमतानिलमाद्भवालोसे माविनश्यामि पदेपदेऽवोविविक
धातिस्तद् वृत्ताह्लमे २६

त्वयेव वस्तु द्विज देवाद्य भूतल गतानुदेवाः रूपात्परस्तोऽहं २२ भूतलतोऽस्मद्धृतेन नरल पेसम नन परस्मामि भूतो भूतलगतान्
रे तदन्ते किं परस्मामि नाकिं स्वरविप्राः मिनद्या न तत्रस्या नाभूतलतां मोक्षो ध्यनेन समस्ते वामापादश्चिके कुतस्त्वामि यथा:
तत्र हे रुमाद्वस्ताद्रीभ्यां परसिन्त्या भूतलगतोऽस्य भूतवाकर्षणाद्भृतमन्त्रादिकों मे व वैष्णवदसप्तमि २३ मे तन्तु स्मृतिं वेदाद्या
वेनवृक्षलतो मे इह लोके ध्यानात्परतत्त्व भूतलतोऽसत्वादपो ऽत्र गुरुः वेतिनतः परं के परस्मास्मि इयन्धे च: २४ निस्सद्द्रवेषां
मतो विपेषां न विश्वनन्नापनीप मलितेषां मिन नेरतास्यादिना किमनस्मानन किं मधिरपनदेवं भूतलतानमाने विधापेदानीलवे
स्तल मानेन विध्यते हि स्वगाः सर्वाणि तेन गमास्पाद राजिन्त्र मूतानि मदृश्यवानन पाचोदमा मे: स्त्रमानन वापामिमदेवदेवतोदी

राम:
९३

[illegible]

[illegible]

पुत्रं [illegible] लोकः कामो [illegible]
[illegible] १५ लोकः [illegible]
[illegible] १६ [illegible]
[illegible] १७ [illegible]
[illegible]
[illegible] १८ [illegible]
[illegible] १९ [illegible]
[illegible] २०

[illegible]

नुन्नवयोवयोगंसिवामिष्यनीश्वचसबमात्रमनभवत: कुलस्यामा:स्व:गच्चाद्वंसरतिवृत्वेकेयोरवैकोहृदयगंधिरस्येवय
नमियोन्योन्यस्य लमन्येहृदयंगोधि दुर्मेदवदतिकुतरत्यनश्चादश्वत:श्वस्मात्मि ष्यनीमावार वृत्वेकेहृदयगंधिना
तदेहैं द्विपामात्रेरुदंममेतिमोह:श्वस्मात्नगतानिमेविंवयम्रतेर्मदान्नोतेमवेदेलयं:लक्दातर्दितस्यमिवतितेनश्चादवदा
स्यजनस्यकर्मामेरेवद्वाद्दतेमनोहृयोहृदयगोधि सिष्यलोमवेन तदास्मातमिष्यनीमावान्लिवतोने नतश्चदेतमदंका

पुंसस्त्रियामिष्यनीमावमेमेतयोर्मयौहृदयगंधिमादु:श्वगोगदृदवेत्रसत्वावृवितैजेनस्वमोकोय
मदंममेतिंदयदामनोहृदयगंधिरस्यकर्मान्नवद्वेदत्वाश्चयत तदाजन:संपरिवतैतेस्यातमु
नो:परंपात्यतितावदेले ऽदंसेगुरोमपिमन्यान्दत्याविलस्यपादृदवितितपावासवेत्रजेतो
सनायगत्माजिशासयानयसेतानिवत्स्या १० मत्कर्मामेमेत्कोपयावामिलमदेवसंगालउगाकी
तेकोमे निर्वैरसास्योयदामेनयत्राजितासयादेदजेतालकद्दे ११ श्वध्याततयोगेनबिविकसेव
वायूरागोद्विमामामेजयेनसध्युवसध्युदुमायुलत्वयेगारासदसंपुमादेनयमेनयावा १२
सवेत्रमद्गावविचदरोनतानेनविस्ता नविराजतेनयोगेनध्यत्स्यमसत्वपुकोलिंगव्य
वोदेवारालोहमाकें १३ ओमीणवंदृ दृष्टांविवेयमविवपासादितमवृमत:श्चुनेनयोगेनयश्चोयदे

रत्यकामहो:सनयरंवदयाति ऽदेतमतिलावेद्यतो नत्रपेत्रविंशतितसायमास्यामयेतामें:हसेमविगुरोमनि:सेवाश्चरवति
लस्यातोविगातरसायासर्वत्रलोकानेविश्वसनगत्याद्वयान्तुसंध्यानेनरतानिवत्पाकाम्यकर्मत्यागेन १० मदर्पकमोमित्रंद
मेवदेवोवेवातेसंगातदेहत्रा:देहगेदयोगात्मवद्वेश्वदंममेतिवद्दे ११ पुध्यातमयोगेनश्वध्यातमशात्मत्याश्वासेनसध्युव
द्रुतिसर्वत्रवेध्यश्वसंपुसादेनवर्तव्यस्यायरित्यागेन १२ सर्वेत्रमद्भावोमद्भावमात्रेविचादरोनानिदरोनाविसानविराजो
तेन श्वकृतवयर्तेनतानेनयोगेनसमाधिनाधत्स्यमसत्वपुको:यौर्युवतविवेवैपुनो:सन्तत्कारात्म्यमयाधिव्यवोहेत

मित्रे धनं वा प्रांते तीरे जा वा दिश्वेदेशु वा वदर्पा स्म पा न दर्पी मे वार्थो पे वा मिति मव्य मण दलो वी स मासः देह निर्वा ना धिक
स्य ता मस्मा रत्यर्थः ३ कामा ना क्रतिति पदुष्ठै दद्यु वा दधि स्व नंहति प दारं द्विवं प्राप वे स्मा वरो नीति पा व पतेन दाग्रम
नेः सम विकर्म पापं स्व नं कुरुते व ने विकर्मरोः प्रायी ना द वं लो शदे दे हे जानः तस्मै वरुणः कर रांसा ध्रुन म स्मै ४ दे
ना देने स्वरत्वा लिकि पान पमन नर्थ इच्छा पोरां क्या हु वरा मवो दे ना दि वा स्व स्थ पा मै मपः स्व स्ना नर्वे नास्मा च हृ प ति म त्रे दे त का

तू२

स्नं व मनः कुरुते विकर्म प दिं द्विव प्रा त प स्मा प होति न सा ध्रुम न्ये व न स्मात्मनो प मस
ना पि लो श दस्मा स देहः । व रा न यस्ता व दवो ध जा तो पा व न्न जिता स नस्मात्मन त्वं पा वं क्रि
पा स्ता व दि देमृ नो वै कर्मात्म के पे न शरीर वंध । ५ एवं मनः कर्म वरो प्रवर्त्ते स्मा वि ष पात्म
स्ब प धी प मा ने प्राति नं पा व न्मा पि पा स देवे न स्म ते देहपोगे न ना वेत्त ६ प दान व एप त्म प
पा उ रो हा स्वार्थे व मनः स हसा वि प क्षि र ज न स्मृति विं दे ति न त्रे वा ना सा प मे प्र न्म स्मा ग र म तेः ७

वक्रिपाः स्व नाव दिदं मनोदि कर्मस्था मा व मे व स्वा र पे न कर्मात्मके न मन सा प उ ना सुप सं हरति एवं स्वर्थे स्त तं कर्म करः
स्तं मनः कर्म स्तं न व रां प्रवर्त्ते प नः कर्मा मिक्ष करोति जी व स्तु के कर्म व्या व त्यर्थ मा ह स्व वि ष पे ति स्व वि ष पात्म
मनि ठ व धी प मा ने स्वा ध्या य मा ने स ति एवं प नः कर्त्व कस्य पे कर्म व रां प्रवर्त्ते ह ती वा ६ न पे व ले देह पो ग मा
त्रं स्व न र्था च र चे त्या ह प द उ र मा ना सिद्वि पा तो रं ना वे रं स्व प प्पा मि प्पा स्मात्मी प न म व ति म वि व क्षि वि वे का स
न न पस्प ति न्व पस्प नी ति पाठे स्व प प्पा स्मात्मा प त्वे ने त्यर्थः न त्र न दा स हसा गत स्मृतिः स्व स्प स्म ति स्व स्व र स्व रो सूः मै

[illegible]

पुण्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज
१८ भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवात्मनो
न्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण २७
स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशा
मयंतीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति हो
वाच १९ इति श्रीभागवते म० पं० चतुर्थोऽध्यायः ४ ऋषभ उवाच नायं देहो देहभाजां नृलोके
कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतं १ महत्से
वां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः सुहृ
दः साधवो ये २ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहंभरवार्तिकेषु गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न
प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ३

[illegible]

[illegible]

ते भरतमन्तु कुशावर्तादयो नव प्रधाना ज्येष्ठाः तदनन्तरं कव्यादयो भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारद
योः संवादोऽयस्मिन्न उपरिष्टादेकादशे १२ महाशालीना अत्यन्तविनीताः १३ केवलः यद्यपि विपरीतवत् अज्ञवत् कर्माणि

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ९ तमनु
कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवति प्र
धानाः १० कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः
११ इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं व
सुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः १२ यवीयांस एकाशीतिर्जायन्ते
याः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः १३ भगवान्
ऋषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीतव
त्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मै
त्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् १४ यद्यच्छीर्ष
ण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः १५ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गे
ण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १६ ...

ये च ... परंपरा यस्मात् ... ईश्वर एव ... कर्माणि ... धर्मं ... आचरणेनोपशिक्षयन् ... ज्ञातुं ...
... धर्मार्थ ... प्रजानन्दामृत ... गृहेषु ... लोकं नियमयत् १४ शीर्षण्यः श्रेष्ठः ... आचरितं ...
... वर्तते ... १५ सकलधर्मं ... गुह्यं ... विदितं ... तथापि ... ब्राह्मणैर्दर्शित ...

णालापांवदरिकाम्रमेखलंपरानदेजनकेमिपरांमवतीवृतेन उदासीनः कालेनतमेदिमानंजीव
लतिज्ञामपधनामे॰नेनरकमित्रवन्दनंनोरंकौनपमानेम्येरेतेरनको।पीतमर्थः ६ मंगलेदधि

षंमापाविलसितेमतिवेसतातोतिसानरागमपलालेवनपरांमिवतिमपगतः४
विधितानरागमापोरकेतिजनपदराजाना।मेरामनेसमपसेतरदानापामामेछिन्न
वृक्षिलोषृपनिधापसद्मेसदेव्याविशालापांवृसनमिवुरोननवसासमाधिपो
नेननरनोरावणास्वंभगवतेवासदेवमपासीनःकालेनतमदिमानमनीवप
पसहृदंपोदवेपश्नोकाकुचद्दंतिकोरतव्कोमेराजर्षेनामेरवावेरेसमानश्रुपयता
मगापस्यहरि॰कुतेनकेमेरणा६वृन्दापोमवकुलोनामेविप्रामंगलपलिनापसहार्दि
छिपवेशंदर्शयामासराजसा७वृषभभगवानवृषभदेवः स्ववर्षकेमिदेवमनस्मसमानःवृ
दर्शिनगहृकेलवासोलक्षवरेगेह।मेरनतागोयद्रमेधिनोधर्मानन्दोशितमागोजवंसाधिदृदपौ

ताणाभिःहृजिताःसंतःश्रोजसामेत्रवनेवश्रन्योपांगहृदरागप वृदर्शिगोगृहकुलवासोयेनश्र
नशिवमानःश्रनंषिदापनउभमवविधांगतिसदीलवोरांकमेविधेश्रमेजरश्रुतेतिहंजवंसांमाधि

मभवविधंकेमेसप्रालतमिषंजनरश्रासाजानासामसमानाशितेजनपामासः८ सलसंटी

व र्णरागादे हेमनस्य विरोषणाद्दुवं वरी पक्षाश्रेष्ठमेनच रंगः श्लोकाः पपानिकथीनां वस्मि
रतोऽस्य वेडो जस्तोजः वीर्यं वृ नाव. शौर्यमुख्या हृ. रागौद्रुरौरति श्रेष्ठत्वाद्दवनं. श्रेष्ठ इति नामचका
ररनस्य वर्षे मद लेउस्थ वस्त्य वक्षापस्यैरंद्वचुपाउस्रीनो गरलोकसमातव मौमम ष्या।

नस्य दवाइस्पे वर्णरागावरि वसावस्त्श्लोवे नचौजसावलेन क्रियापशास्ता
वीर्यरौधाम्पोचव्पेनाश्च पमइति नामचकार स्वस्पद्दीदुःस्य द्रुमानो भगवाने
र्वेनववर्वतदवेधावूभगवानदवनदेवोवोगेष्ठांद्रस्थैलपोगमामपास्ववर्षमज
नामंनामाऽस्यवपत्उ नामिलपपामैलविनसवुजस्तमवेस्थ्यालिवृमोदम
रविंदूलोगद्रदा दोपागिरास्वैरंगस्तीननरलोकसव्यमैभगवंतेपरागाव · स्त

कारोषनंतं स्मृगुल्वमावपास्वक्त्राइतिविलसिनामतिवंस्यस्यामोरक्षितिपोरागस्त्रे
नीश्रामैव्याव्यविधितोमरराजोपाश्मिनकंपमनतोनामिजनपदः पौरादवः पदवृमारां
वस्पसम्प्राप्तजवमैमर्यादादोगार्पमामैविष्पवू स्नगनामदोसं गे लिव्यामवि

श्री॰ गौ॰
पं॰ टी॰
२

इति निगदेन उद्दालकस्तोत्रेण वर्धयेत् सा नत्वर्धपतिनाभिः तेनाभिवाधितादेवा क्षिजरोरमिवंदितो स्वरयो पस्य रत्नस
लमलेदेलः मनादमेवाभिसदयः सदृशाकेवल्यादहितोपल्वारद्धिजेष्ठदेवादवद्यालयगासोवांकुले १८ स्वामीश्रेयेना
सो १९ पतिनाभिं २० देवि ल्ल दत्तनस्यायरो धावनेन्द्रः पदेमेसदे व्यापूर्वपोद्भुसलवसर्वाय्वननाधेबाधमीरवातरस
ना नेदिय्या ससंवापद्विव्याधव्यावियादः श्रमत्या केतापक्षिनो चरिवरंगसानितो उर्दुमीपिनानेषिकवूलव्याहितो २१ इति

इति निगदेनाभिवपमाने मगवानाभिर्बमो पराभिनादिनाद्गाभिवेधिनवरता: सदपभिद्मान्य २७ श्री
मगर्वनिधाव स्पूदोवनाद्मवधोमवद्गिरवितपामितिगाभिर्बरमसलमनाभिवाविनोवदम
ष्पस्पामेलेगमयास दणोमृपाधितिनसादमेवाभिसदपः केवल्यादपामिवूलवोदनरषामवि
नरह्तिननेवाद्मिसवमतेदेवकुले १८ ननः स्वराश्री धूपेनकलपावत्तरिष्याभिस्यामेलव्य
मनुपलप्यमानः १९ तिनिरगमपंचमामेसदेव्याः पतिनाभिव्यावांगादेवेनगावार २० वाहिरि
नाभिलेयद्विल्ल दनमगवानपरमर्षिभिः प्रसादितोनोमेः स्त्रियम्चिकीर्षयानद्वरोधावनेन
सदेव्यांधर्मानदर्शयितुकामोवातरशनानांश्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनां शुक्लयातनया
वाद्यवतनार २१ इति श्रीभा॰ म पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुक उवाच अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्य
ज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा
ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः २

पंचमेतृतीयः ३ चतुर्थेद्धितितिः प्रोतेसमुपतितोदितमद्द लोकापवैतत्राधमाते काम्यै वमिवशिन २ चतुर्थे राजा
देवमेतृतीयः ३ चतुर्थेपिदितिः पोतेमसमूने लेताद्वितमदद लोकायवनेसत्यर्मनेकाम्येचमिदर्शिन २ सुत्र
जेप्यदात्पन्नप्याधवरचेत्यवद्वात्सोगनेः सर्व सेतोक्षामनानिषेवाः २ स्वायप्यमानत्विमत्तवक्षसदेवालाविलान्न लाहिवपगांक
ष्टावोनिवस्थमलविस्रदितः सर्वसपतिः साम्यादिभिः सहवर्धमानपसांशुव हृदयेः सात्यां भ्रः तगदन्यः स्वामिकोटितिहितः २१ म

दर्शनस्य दुर्लभतमत्वात् दुःखसंयोगेन राज्येन । विशिते वन ज्ञाने चायाव लक्षोन विधनात्‌ भ्रूणो धम लापे यो भ्रनो भवतः स्वस्वभावो
पेयाना मेवाद् स्मृत्या लाता मातां ताच व्रतानां ज्ञानां भवि पदमंगलाय नेत्र रागगति कष्प मेवन तदर्शनेव स्व भूतहोत नव
दलं पशिगुणतानागभ्रमहत्‌ गुरागतागत वस्येति संवोधन २२ दर्शनेनै व कोलात्‌ थं भ्रू धिवर मे व प्राप्ते यतेन्‌ भ्रूपेति स्मरतावा
विवशानां त्वां स्मरन्तु भयानां नाम २२ ० मृत्युमध्ये प्रार्थनीय स्मृतीयोऽ: किंचेति प्राप्तो वामे द्विका नां स्मर्शा पवर्शाकोदविहिता

भ्रूसंगतिशीत ज्ञानानलावि धनापे धमलानां भव स्वभावा ना प्राप्त मातामातां मनी ना भवर्तन पदिगुणो
तगुणत्यरम मंगलाय नगुरागतागत कपनोसि २३ भ्रू पकपवि स्व बलन चेतपतन जं भरागदु:खस्या
दिवविवशानां न: स्मरतावश्य । मे शेदशायामविसकेल पारम लेनि इव नाम्नित वगुरागतेतना मृत्यु
पातिवव नगोत्तराशीतमवेन २४ । किंत्वा पं राजनि चिरं भवत्व कामः वृजो भवा दयो माशा शाला नदृक्षः ।
विवान्वशा पव वंशा कोर विभगवत मुपध्यावलिवृत्तापामर्षं पुष्पपोधनदभिवाघन: कलीकोरतो २४
कोवाहतेऽपराजितय राजितपाभातपवाष्य वसितमपद्ध्यो ऽना हतमतिर्विपय विधारवानात्स्व पूर्व
तिरस्कारितमभ्युदय: २५ धर्मदुर्ह्वावलं वेपुनरदभूकर्तरि हृतमाहत खदर्पो । विभा मंदानोनपदेवेदव
नेदवाहृसिसाम्ये न सकोनर प्रीतिवो दुर्गमविरुद्धवा २६

दं लोक ३ पध्यावलि व्रतापा मे व पस्यापं । शिरः भ्रमपोपस्म भ्रूध्यगो पषा फली कोर तो लक्ष कारणा द्विकमयशानानो धन
दमपध्या वति २८ तिष्ठनाति पिच्छमित्याउ: २६ संसारे भ्रम गोनपामाय पा भ्रूणवसितपद्धयो ऽलद्धिनुमार्गपामत्रपराति
न: यौवनकोऽपि भ्रमन्नत्तापूनावत मति: नकोपि भ्रमरावविषयविरां नस्पृशत्पावे गाले रनापनिमं स्पर्श सकः पपुनरपासि
नमस्ति रकाः भ्रूणस्व मापामो द्वितीये वमारापाप्पं नद्रुमपर्वं २५ भ्रूद भ्रेवकर्तः हेवदुका मिकोरन भ्रूल्पी पसेका पीय
त्वे पपस्यादिद समाद्यतो सितत्र वृजापामर्षं ध्यार्थे वामदानोतो कां कोपदेवेह लनमवता नन्सर्वीनवृतितवसाम्येनहेत

बुद्धेन त्मात्र मेवार्द सिना ध्यकमित्या दुःसकलजीवानिका पस्यथजिने नि रस्मं नी तिम पा शिवनमाः पूर्वस्यस्य वेगस्गगस्ता सो बांमे
कदेशेः नस्य कष्प नाधिता ध्वागमन सागेयसो धिवि मक्का नास्खा गध्वरा वे ध्याहः देपामपरिजनेरकरागे गानिरविमा येश
वलसंशवागद्रु दानराः स्तन पः सालेलेन्वा सिताः किरालपाभ्र पदु पलंनाः दीलेतिपाते शितेनु पादि संजरी रवा
माधिमेः सम्रत पाधित पा पूजया वरिलथ्यति ७ अपे तिपूका गंतेरे प्रमपान अगे पा इम पा पाजेन उइन्गा रपाभ्रे
कागस्वयसुद्धमास्रपिमंगनः सस्थितेमये जित प्रयोज नेनेव पपापामः अग्रेदेतः अग्नेलानः स्वरावअग्रसवेन

सकलजननिकाय व्रजिन निरसन शिवनगर पूर्वरत्नगगोरौ कदेशकल्पनाध्यौ हिमरिजनानुरागविर
चितरावलसंशयसलिलस्थित निराजनललितदूर्वाकुरैरचितसंस्रजपास्नभार्थपाविशलेपम पित
ध्यति ७ अपूपअग्नपाधिमवतरसपोपस्तारमरपास्रविनमर्षा सितेपलमासदअग्नलेनरवानेसवनमे
जसावानिरेकेगपोरुपमानारोपपस्पार्ष स्वस्पमस्मे किलनापाशिपअग्रणसानामेनद
मैसेध्वानमात्रेभवेतसर्दते ८ नपपावालिशनां स्वपमालनः श्रेयः परमेपिदुर्माप मेवरसव ९
स्थः वृकर्धकुस्तापास्वमदिसानेवार्भवर्गात्मरमृपकेलविषपस्यवेनापविनरयेनरवादितपर्वं
दितः १० अपूपापमेवपरोद्रहितमपादं वदिकिराजर्वरदवमोमपान निजपस्थवेरगाविपपस्ताह

सर्वदात्रं जसासादायोस्पमानारप्रजिरायेनभविनोऽहो पापस्थार्थलोस्वस्थंपस्यपरमानदस्व ८ नचैवेसत्यपिपा
जानर्षकामित्यादुः किंवनिसका सानामस्याकनेवेतदुप यथेननवेत्यर्थ ९ खोपयोगमेवपदरोवमितपयोगिपरमे
ध्योऽपिपरमपदस्व वृकेर्ध पक्केपाकेस्तपाउपकेलाविषपस्वकारारकालिम्वगापवितः अग्रनपस्थितः अजिनरावद
ज्ञानवेदेत्वा स्वमेवोपलक्षिताः दपोऽस्निरनरवक्ष्यादेतेनर १० यधुपिलेवरारदनस्मापिशतोऽस्तितपापदेअपूर्वदिवमराजर्षवे
र्दिषिपजेनिजपदस्थापारत्नदुका गनस्मापे मितरानिमपोमगात्यार्द्वदाभ्रासीतरनदायमेवपरः हजानः ११ राम
८

अथ देत्यादि निपातवाऽर्लंवयाख्या लंकायवञ्चावि: कृतो मज्ञानां वृगलछ्वंच न ब्वंपेनदिव्यम्पंतोजोमवंवृस्वोब्यिशिष्यतस्ति
तथावृस्वषोनमभिल्पथ: अर्थ्येनार्थेणास्त्वेवनस्थ: अजानित्यन्यव: विलमस्तत्रीवस्वएवललामवित्वृ वृस्पदरवर: शंख
वनस्त्दंवनंगसृध्युस्थिवकें अस्वतमयिणेको स्वम: एवमायिभि: स्कृ: विरणावेवृवयमयाव: तत्रयानियाभिमृक बाधिन्जं
गानामृवशामितो विमृषतं वञ्माने द्यात: अध्यनाद्योतमध्यनं भिधं ३अद्सीयादिनानिपदेनस्वंवतिदे अर्द्तामयदि

अथध्तमाविष्कृतमृजवृगलछ्वंदिरयामपवृस्वविशेवंकापिशकोणेपांवरधरमृवषि विलमस्तत्री
व२ वस्मललामपवरनेस्वृवनमालाध्युपेसवतमयिणगदाभिमेस्वपलदितंवृस्कु: विरणवृवरमयिणम
यमकुंडलकेरकेयूरवलयादिवृस्वनेतारवेपरत्नपरार्ध्यंगमूवरणविमूषतमत्रिविक्रमस्पन्दपनपोऽध
नाद्योतमधनमपलास्वसवञ्माननमदेणेनावननतशीर्षाणउपतस्थु: १ अर्द्सिमदुरदत्ता
मार्देणमस्याकेमनुवपानोनमोनमस्तेनावत्सद्वशिदितंकोऽर्द्द तिवृमान वृतेति२ ४
णध्यतिकरमतिरत्नोशश्वास्वरस्वप्रकृतिपृस्वपोऽध्यौकेनामेनोमस्वपास्तिमीस्वपमिस्वणं

वृणेशिवित्वमनुवपाणां अरणानामस्याक मदेशंमदु: स्वपंमेवज्ञोअर्तमर्द्सिननवपंत्तोनेशकारत्याद्: नमोनम
इत्येतदेववास्याकेसद्भिस्वपरिदितंत्वद्वृवस्वदुस्नेवन्याद १ नदेवाद्: कोदेनातिवकृतेगुणानाव्याकर: वृपव
लक्षिनेवमतिमस्पं अवरणवाऽनीशः वृकृतिपृस्वपो: परस्यमअवरणवेश्वरस्य अर्थां केणामे ह्याम स्व
शंतामि: वृपंचांतशेनामि: नामवस्वपंचअपाकातिअपाकारस्तामेत्तवस्वस्वपमिस्वपणांकुतंकोनामवमानदेति ५

व आदीनां द्विदेकं च १९ स्तत्वावृस्तवनस्यै अभजत २० श्रौत्पत्तिके नैव स्वभावेन सदनं दर्शनं २१ कामानां भौगे अप्यधिपे मम
मानः कृतिभिः शैदै नैः कर्मभिः अवाङ्मुखवाव मादयंते मोदते २२ हितावंस्ता सत्ताः पासंगाः परिणाम यतः २३ अचम द्वितीयः
तृतीये च हितनामे परं मंगलं मीयते पस्यपत्तवृत्तीनः सम्बन्धो मह्य मोहदिः १ नाभेरग्नीधू सनमवचः मेहदेव्याभा॥

स्वाचतनस्तस्यवीर्यवपनैर्क द्विलाल सहपववः श्रेपौदार्य गवराद्विवृभनातेन सत्तावतावतनपरिवत्स
रोपललदगकालेजंबूद्वीपाधिपतिनाभौमस्वर्गभोगानकृमृजे १९ तेस्याम हत्वाभ्यालजान्सरजेबरम्रा
ग्नीध्रो नाभे किंपस्तवद्दरिवर्षेलावृतरम्यककेद्विरण्मयचकृम्सन्भेद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रान जनय
नत सोस्तुत्वाप्पहत्यालवान वृत्सुरंत हृत्वापत्नापपूर्व वित्तिभिः पुरावाजे देवमवनस्य २० श्राग्नी॥
धूल्तनास्तैमात्ररनुगादादौत्पत्तिकेनैव संहननवलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथा
भागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमान
स्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुन्धन यत्र पितरो मादयन्ते २२ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितृ र्मेरुदे
वीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति नव सोदवहन् २३ इति श्रीभागव
ते महापुराणे द्वितीयाध्याय: २ श्रीशुक उवाच नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽ
यजत १ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणाविधान
योगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधि

यथा स्वहृदयवर्ग्येषु केचकोमि ऋत्विजमाराधयेद्यदवसपुयोगीउपापाहोषामस्यपवत्यांसंवत्पादर्शिनमोदुष्यावोधिमागवतेषवेपालनयास्व
मीकरोमनापेपवःसत्यालानमाविर्भावरतपद्यराजितनेते त्रिभिननमका नावेराभिष्ट्वा यायानाविविधिसपत्दीनमाहू इदंच पवित्रिनपसहदचिगमसवे

श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे २

द्वितीयोध्यायः

[illegible]

लोकेवृद्दर्शपत्रस्तनमत्तानकेमेपत्रत्वंइष्यमरसाऽवपवावपर्वौं अस्त्वद्धिष्यस्यमनउन्लवमोधि
नोतिवद्धऽधौसरसरासत्सुध्यादिवक्के २३ काबात्मवतिरदनाद्धविंरगवातिविलो:कलास्वनिमिबो
म्नकेरौचक्षेरगौंउद्धिग्रमीनवगलंद्विजवंक्तिशेत्विपसलमगानिकोरंसरइन्मखंवते २४ पोसोत्वपाक
रसरौजस्ते:पतेगोदिक्रग्रमततरजेववेऽहैत्मीमसकेनतेस्मरासिवक्रोजतवस्त्वपंकोमोऽनेलोहरतिल
पटरबनीवी २५ स्तवतेपोध्यनत्तेवस्त्रीरनोतवपोपूछेतनुकेनेतपस्तामवनोपलेध्यंचेर्नतवोऽहिस
मपासस्तमिवमनुकेबावुसीदतीसवेमवमावनीमे २६ नत्वोत्मजामिदधेतेद्विजदेवदत्तेपस्ते:मनो
इगाधिनोनविपातिलगंमेभोवास्मंप्पर्द्दसिनेतुमनवुनेतेबिनेपतः पुतिसरेनषीवा:सविथ्य: २७ स्त्रीमुक
उइतिललेनानुनपातिविशारदोऽस्तास्पवेदऽष्मापापरिमाबपातोविवधमतिरध्यिलमभाजपामास २८

[illegible]

कालेऽपौले गिरावसि किंचकीर्णस्ति मनिपर्वतस्यासि दृष्ट्वा नसवोध्वनादिना मन्त्र करलार्थ स्वनदाचन अदेवना स्वस्मापादि
मृणालेदृष्ट्वा देदे स्वस्त्वाविज्ञाविमलो मनवृषी विमर्षि विसा लमनोऽधुनवेताच्चा किं कादमास्ति किं पादमन्ता स्वभूजितेद्धिकान
स्मगतस्वात्स्वमदादेश मनगवमे नाथवीकादन्धनवी धारयली त्वर्थ ८ चालदाम्याल दन्तादकालापि मोधालवते मे वेषभो
तलवतश्री गिरि विधतां तिपदा स्नातो वि सुमे गोप्य वर्ते दुल्लो म विमाविदद्ववि वलवको कलिलते वीच्या वदभागस्य दृतस्या
नापस्यात्सा व्यापारवृत्तितो गोमो नौ तोऽपौ दतो सुगमागो पपौ नौ कस्येषु पो कि मे पुरुलीति नविसः ल्लुना मपादेयता वस्याच्यपामदे न

कालेऽधिकीर्णसिवर्किं मुनिर्वर्षे पौले माया सिकाच्छ भगवत्परदेवतायाः। वैज्येविमर्षि धनवीसदृदासनो
र्थ किं वाम गान्तगवसेवि पनेव मतान् ८ चालनाविमो मगवतः शानववम वेशनावपरवसुचिरापति
तिसदे तो कसेपदे सिवनेविचरन्नविद्धः नेमापनो जडाधिपानवेविक्रमोस्तु ९ शिखाद्युभगवन्
यति। पतितगापे तिसा मत्वादस्य मजस्वमोऽ पुपादिव त्वाविलः लेना सम नोऽभिषवः सर्वमजेस्यवि
गरलाद्वेदलाखाः १० वाचेचरंचरलापवंजेरतिति रीलांवुलन्नस्य मसुवरांमरलावामतेभ्य लव्धा
कदेवदृविरंकेपिंकेविवेवस्यामलालपारिधिः पञ्चवल्केलते ११ किं सन्नतेद्वविरमोहिजमगवो
तेमध्येकलोवदसिवन्वदरिधि नामे वकाहताः सराभेरा मविवाताः दद्धवेनाभूमत्समगमेसुरामि
केरोचि १२

कापविक्रमोऽस्याके दे मापालस्य ८ नद नतीमलन्नोमे नानुगत्यतो मम रूनालसमात्र शिखाद्वि गिरजस्य संनतेवृतलगपिरवाने विलहिनि
नाविमालेना: स्वमनसा मामे तोत्र व्याणगलेना ने कुलमा मिजे कि त्वषे पर्वते नोपमावे दत्सावे थे गि १० व्वरस्व नमावेश्यपादवाव
सिति तयेवच्चामागतवेज पो: स्वयंपो किनि दोलाम्बे तो मसलो नामरकेमले नावेतलालं वामः कल्पसतौ सुखदया स्वधटद्यादे
कामस्वदगलि तु कदाशाचतोचतोचविनपृहिला न पनविरिने पनको विलेन पत्रको व्याद केस्वकेन मस्स दृ विदेहि भिः व्युक्तविटेकोवि
दे मितेवस्पदेदरसेलाशे तलच्या वातं तरोगेनी सेमोधने मेरलालगाले दृष्ट्वा सुवस्पामलो तवहि विषोते वदेनितेवको
लेन मकल्पवतिसदृवेवधति धन्याते वल्केलमिति ११ सालामा वालसमाद सगपो: विस्मिनेकिं पूर्ण मतिमनोदराकेविदली विनावन

तउवलस्स मज्झा वा गुणाऽत्राभिहावयामास संभोगा वं वस्यावप्यासात् ३ सावनदशमो यनववृक्षाणांपन्यपः रमणीयवनमेनाद्धपीठ
एवं क्षानि निज्ञाञ्चैविद्धविनः स्तेषां विहगाः रूक्ष्या तेषु सिके तानि तेषु दुग्धा पद्दलता सताय त्यः ताप्याद्दाः स्वतलबिंदगासप
तदपहोपामिषुनैः प्रोक्तसामाभिसृपाभिः उत्तार्यमाणैः वद्दजादिद्वारैः पूर्तिवोधमामानावेशलिल वृषुंपादपहोविविवेषु पः॥
पातषोपवृक्ष जितानाभिजान्नसलाजलाना वा तो षुकम लामितैवामा केरसवपवनै २ स्कलालितैगजगनेवेपदद्धिस्थामाहिंगतो

तउवलस्स मज्जवालऽग्गाहिवइस्स णं सदाहिणपुरच्छिमेणं तिंसा सामाणियसाहस्सीणं पत्तेयं पत्तेयं २ सात्थवनदाक्षमो
पुव्वेणमहिदरमली पेयि विषपि विडवि पिवि पपुरंठ लेताहृ स्पलोपि हंगासिष्पूनेः प्रोक्तसागश्रुते
भिः पतिबोधमानसालेलवेषुचूहकारं उवकलेहंसादि मिविविचित्रसपवृक्ष जिगामलजेलजेलाशपवे
सलाकेरसपवनसूसप नस्पालेटिवनगासन्नपदधिन्यासगति विलासापाश्चान्त्वपदेवताखेचारापसासे
२५ स्तविवैलागररगसवनस्प्रयाकरपिनरदेवकुमाराः सपाधिपोजनाः मोलितनपननालेनसकुलपग
लसीपलिर्धवधपव्यवपउपगामे वाउविद्भुरेसव्वकरीमितेलसमवसंउपजिप्नुतीदिविजसमनुजसलोनप
नाकूलद्दुचोगति विपारविनपावलोकसृपरानागमववेसंनसिनरणांकुशुसाद्वपस्पविद्द्वतोवि
वारे ६ तिजसलविगलितासवसतसमाबुरगासोहृस ॰ दाधमनधुकारनिकरोपरोधेनाद्वानमदविन्यासेगवे
लास्पदनसलनकेलपाकेवरमास्पनाहैवीतेदपलोकनैनलिवस्ताऽवसरस्पमलावलानमकोरल्वेनस्पवेपामप
नीतोजेउवद्धितिदेवा व १
विलासोपस्पाद्यकारस्तास्पाष्टोपेकयाकपन्तपः स्वनपदवेगरवगीतिपोलिकुवृनोह्रस्विस्पवरगामरगास्पस्वनेऽप्रासोलितेनपनेत्व
नलिनसुकेलेनयोः पुनालसोपदिवेचव्यपिविद्धनीलत्पप्पवपदपदीपगामे वृदेवीननरव्याजनस्पवेरासपनीनः तारजे उवदिविद
वे दसमालामनरहजन्मैकाननुवाची जोथ्यानुकूरतांवेदंसेनेतहतीकापविपिजानादेवालोसनजोप्यानिसिनाभिनपनासिव
नेवीमान्यदुष्टेजनासाधिमिः नरतांतुनानि कानस्पविपरलवेषुतारसे दव्यांगनिहावितारश्रुतीडाविनपदजोवलोकागुल्लृहन्दृ
रपदवानीतिःस्वपवाज्ञानेत्रादपतीः ६॥ जमरवाद्दंगलिननसरयाद्धपसमपदप्रयादकेवेपललेतावसावगतालिसनत्पासोपनिषी

श्री॰भा॰
पं॰ टी॰
५

तस्मादस्य पाञ्चरात्रस्य ऋषिरेव पञ्चरात्रमिति वेदितव्यः नरनारायणाख्यं लक्ष्मीविषये चिन्तो धर्मस्य ३४ पूर्वदेवतानां देवप्रसादेनाधिगतः कापिलाख्यो स
पूर्वमृषयो विवेकतेन तदा दत्तस्य पत्नी च उवाच दत्ता गीता च तत्रार्थस्य पञ्च कल्प वेदगोत्रा पञ्चम सो पञ्चेति मन्त्र
मन्त्रो मे तस्याः नाम तद्विज्ञाति सांख्यं ज्ञानं च यत्तत्त्वदर्शिनामदर्शी नरनारायणादि धर्मस्य धर्म च ऋषिभिर्दिष्टो निर्वेदो ये च दत्तस्य प्रोक्तं
रत्न्या प्रत्नस्य च ऋषिरन्यदेवोऽनेन विप्रो दत्तः ऋषि सारस्वतान्तर्यामात्यान्तमात्म पश्चात्तस्य ३२ तस्य मदि मोपदेशस्य श्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते
३१ पूर्वे पञ्चरात्रे वशिष्ठं तं पदं स्मिन्निवेशितो नोऽदृष्टिं द्विपेरविचारधिनविषयां पञ्च एते तत्र दत्तस्य ख्यापनेनापादितो
मा दत्त एषा दृष्ट्वा विज्ञानं चोपाकरं ३५ पद्देवतां पूर्वसिद्धा नामानं पूर्वस्य महानात्मा एव तेन पञ्चमः पञ्चमः ऋषमः पञ्च
दया वित्तस्य मन्त्रो योगं च महर्षीमंत्रे केनचित् समद्वाविंशति मन्यतां तपश्च धर्मं प्रतिदिनं निर्वेदेन दिक्‌ष्वहिता तद्वितिद्वि
ताल्प मा वो नारदस्य पञ्चवी दुन्दुभेपातसस्य ३७ तस्य श्लोकाः मिथुनमानस केनेकोऽन्य कुर्वाद्विनेश्वर वो ने मिति
मन्त्ररक्तो तदा पातु रसपूर्वा रिपौ नर ३८ नरस्यान्ते कृत्ये पतन्तु राज्ञि अ नादि नैः सीमान्तरत्नविद्रुमेन वृष्टिः
मागरः ३९ सौमदेवस्य मानसं पंचमादिवेषाम लोगजे पश्य केनिरचेनोपरत्नवानुरूप्यमदिवः ४० निभृश्री मागनानेनपंचे
वन केचिदेवेन केचिद्द्विपरवृत्ति जीवन पुरुषमो ध्यायः २ ऋ कञ्च राजविश्राम सेवते तेन दत्तस्य सनेत्रनमानः श्राणां
ध्रुवं जेलो द्वीपो केसः पञ्चमाः श्लोकैः समबद्धकर्म पेवत्यः धर्मको पावन १ सवक राज्ञि त्वत्तरलोककाम सरा ये रवमिन्नाक्षी वा स्वगुरु
पण्डितेन पद्यं पञ्चकोमन्त्र तितिकान्तको नाम कुर्यात् लंकांप्रभुत नमो निरस्य ३८ अस्यं सनाते द्वीपे कृतवशी हिंस्र नादि मेसोमाद्य पे
नद्रुमानन्ता नाभिः श्री देवस्य पञ्चविनाशाय ३९ मो मे मतां लर्त्ते दिव्यस्वर्णं जे मानुषं मर्त्ये लोकं जे मद्दिव्यं वे सवे वो नरवरत्वं
मे नेयस्य पानं ग्रन्थाविसृज गन्धान् सवपिपामस्येति ४० तिभ्रापं च मे पूपमः २ द्वितीयेश्वरो नामार्गो पूजेवरित्रं वेदानं समं पश्यो
हिरण्यं पिता सो नाभि सव्याजतीजनतर २ श्लो ऋषि न्यवो पसिद्धो देव मायापीयः सत्य दंशवपि [illegible] हंस जितानां पञ्चरितानां तिरपूर्व तरमं दि
पमोको पासां ना ऋषिः पत्रेव स्थाल वायास धर्मावे दत्तांपनि मवेदेषा राज्य पूर्वपेः १ विदलोके काम पत्र काम सरवरत्तं पने नाम्नायानां श्रीता
पञ्चाब्दी निपेत २

५

येवेऽतुदस्मृतिपुष्टिप्राक्तास्वरूपस्य क्रोशाकृताः परिखातागर्भाः पञ्चयेरेवकृताः ३०॥ तेषां परिमाणं प्रभवति शेषः पूर्वस्य पादे कृता मानं सुवर
स्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेत्येवं सिंधुमोव द्विः समंततः ३१ तत्प्राः रचिताः ३२ पण्मासिध्रुमोव द्विरेकैकः प्रोक्ताः पारावद्धिपानानाभिव
द्विः सिंधवः स्याद्वारोदे सिद्धिमन्द्रोमण्डितः द्विरात्रेसपूर्जलधयः समवृद्धिपानाय परिखोद्धवा मंत्रं रं तैः सं येष्ट नावेष्टीपानेः समा
नलिस्याताः वर्द्धितातः प्रप्रबन्धुसंक्षीरित पा ३२ ३३ जिताः पट्टरतार्द्रद्विपालिपट्टमेवो नाये तेषां मेवं विधः कृतककार

येवाउस्नद्रुप्पवरलोमेमिकृत परिखानास्ते सपूर्सिंधवस्त्रासन पतः रावके ताः सवृत्तुवो दीपाः जंबद्वी
दृप्ताल्पालिकुशक्रौञ्चपाकपुष्कर संज्ञाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मात् उत्तरोत्तर पाखवे द्विगुणमानेनवोद्दिः।
उ समंततः पद्मपूर्वाः ३४ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सपूर्जलधयः समवृद्धिपवरि
खोद्वाभ्यंतरद्वीपसमानाप्रकेकप्येनवप्पानुस्वं सपूर्ण्यपिवर्द्धि द्वीपेषु प्रप्पकं प्रप्पकं परितउपकल्पिताः
सुजंबादिषु वर्द्धिपातीपतिरन्वनानान्मंजानानाफीधेपाजिदूपदत्ताव्द्विरालपरतोम्बलपप्लमेषातिषिवी
तितोऽत्र संस्थानवषासखेनएकेकस्मिन्नेवाधिपतिर्विदध्ये ३२ प्रहितं वोजस्वतीनामोपानस्ते प्राणपूर्व स्वा
ह सीदेवपानीनामका असृता ३३ तेवं विधः कृतककार ३५ कमसेवसातदधिरजसाजितपटुग्लानो विवेविदु
रविगतः सकृदापदीनपन्नामचेपमधुनासजन्मा तिंतध्ये ३४ सत्यमपरिमितवलमराक्रमैकदानदेवाधि
वरणानुगपनानुपपतिनगुणविसर्जसंसर्गेणानिर्वृजमिवालानेमन्यमानस्मृत्नोनिवेदस्पमाद ३५॥ रामः

इतिन चित्रेनासमाविते विदूरविगतः गृन्त्रानजोभिप्रणस्तो रुकमस्यनामसकृत्स्वारपेधः सन्नपत्रनालस्यागमेववं सं संसारं तत्त्वमि
तिपादप्पवमेवार्थः पाठेतरत्वचारालबनर्दिति स्वद्वैनवातीत्वपु ३४ तस्यपराक्रमस्तु पसंदरानेवति कमप्रादस्रावमिति दे
वर्धिचरणयोऽनुगपनम्नु वसंति गदनपतितोयोऽगुणविसर्जोऽगोदिवृपं वः तत्संगेनाभ्यालानिनमेसिनिवेदोपस्य ३५॥ रामः

भा० स्की०

पं० टी०

७

वितलितन्मुरवं ऽिन्तोप. परमोमकिपोगतस्यात्माधेन विरोधितां तकरतोन योगो यो भगवान तास्मिन्नात्मनः स्वेव सर्वस्यतापात्मं श्रुवि
यो वेग्ता ऽिरो यो देवलप्पयाथ्रिःत्म दप्पोदृन्यप्यायः २० उपया मात्र मेघसत्स्य पराक्रोधि मेरेकमधं दएता दएतानि वर्षीरता मेघकापदरूढेन नि
जगनी क्रमजेरत्नस्वपः रात्रोवमेयालनेन विधवनोग प्रभाविमात्मरत्नानापादिने वस्व धर्मपालनेनादत्प्रमादताश्रविलाःपरस्य
कारा यो हत्या लिपसा न्नेनसारेणावलेन समनोपद यौं दोर्दण्डौ तपोयुगलं तेनापादिनं श्या[illegible] क्रेप्टे मौर्वीगुणस्तस्य स्वस्ति नितं ठं

अन्यस्य स्वामिनिजापापांत्वपः प्रत्याख्याय मन उत्तम श्लोकसैवन तृप्तिमन्ये न तावद्यतयः २८ यथा मृणमावने
पुरुषननमेघपजगती मति जगती मृणैः दुग्धे कादणमधिवृत्स्यमानगता सम्माहृताखिलपदस्यकारस्तासमन्त
दोर्दण्डपञ्जलापीडितमौर्वीगुणास्ततैतविशिखितल्पमेवृत्तिपत्तोर्वर्द्धिष्णत्याख्यातनदीनमेघमानपूर्णदृप्त
सरलपौषिल्पवृद्धाप्रनषित त्यासावलोकरत्वविरहवेल्याद्विभिः प्रत्यनुपमानयिवेकख्याता
वकध्यमानस्वमहात्मनानुमेत्री २९ यावदवमासपतिसरगीमनुपरिक्रमन भगवानादि
सोवस्थानलमहुनैव यतवल्पहुनाश्चादवलितदाहिमगावडपासमोवविनातिपहपष
भावस्तदनामेनेदरममजवेनरथेन ज्योतिमयेनरजनीमपि दिनेकरिष्यामीति सप्तकृत्व
स्तरणिमनुपर्यक्रामन द्वितीय इव पतङ्गः ३० [illegible] । राम राम ०:

कारः तेनैव युद्धे विनाविरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपक्षायेन भोगातिशयमाहृत्य वर्द्धिष्णत्याऽस्वमार्यापा श्रुन्दधि
नमेघमानैः प्रमादादिभिः परास्यमानविवेकस्वश्रुतरावविषपासस्या [illegible] मानमनेवधनुष्यमानस्वव्रजे
जेतत्रमोदःश्वावंतेवर्तिरूपादर्थःतेतः प्रसरस्तामञ्चस्यामापिलीला मतो यो विरागो विरुद्धभावदर्शनेऽपरा
न भावप्रकाशनेतनोऽपौ प्रतिबिलाः स कोऽपि चितापि सावलाकाः तेनोत्स्वविरहवेल्याद्यपः परिसृत्या क्यादीनि तैः २९
प्रमादितावमाह यावदुत्थानलेलो कालोकपर्यंन्तमवभासयति मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यतस्मिन्नर्द्धेने योयहदिनप्राप्त

४

८

पूर्वं राज्येऽसंगोऽपि विश्वस्य वनवासाभिलाषोऽभवत् परेण ईश्वरेण प्रतिसंधितः संपादितो मनोरथो यस्य सः नारदस्यानुमतेन राज्ये स्थापयित्वा
अतिविषमो दुस्तरो यो विषय एव विषजलाशयः तस्याशा उपरराम २२ अधिनिवेशितः
स्थापितः कर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगतो बंधध्वंसनः

मनुरपि परेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम २२ इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो महतां महीतलमनुशशास २३ अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश भावयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः २५ त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभाविता‍न्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते

परानुभावो यस्य तस्य पदद्वययुगलं तस्यानवरतं ध्यानं तदनुभावेन परिरंधितकषायो दग्धाशयः सर्वमलिनवासनो यस्य सः अतएवावदातः
शुद्धोऽपि महतां ब्राह्मणादीनां मानवर्धनेन मानवर्धनः २३ उपयेमे विश्वकर्मणः ऋषिः सुतां बर्हिष्मतीं तस्यां आत्मजान्ददर्श
आत्मसमानशीलान्दश भावयामास २४ आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः वीति-
होत्रः कविः इति अग्निनामानि येषां ते २५ अर्भभावात् बाल्यादारभ्य २६ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदविरतस्मरणेन

३ ...वरेवः षड्वैरिणां षडिंद्रियाणां विजिगीषमाणः पूर्वं गृहेस्वखि
नृपः स देव सतत्वहृक्वस्य राज्यादयः संभवंति ततवनेष्वपि स्यात् ... अत्र यथा विचरेत् ततो लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रितः ...
त्वा तेषामत्यंतं निःसंध्यम कुर्वन् जेतुं यतेत क्षीणेषु तेषु कामं यथेष्टं विचरेत् १८ त्वं त्वब्जनाभस्य पादसरोज ...
...ति जयति यद्वा पुरुषस्य ... विचरेत् ... दुर्गाश्रितः ... निर्जितषट्सपत्नः ... राज्यकार्यं ...
नाभेर्नाभ्यंघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितः ... निर्जितषट्सपत्नः ... भुंक्ष्व १९ ... आत्मने ...
गान्हत्वा ... भुंक्ष्व ... विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्वहृदं भजस्व ...

यं षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं
विचरेद्विपश्चित् १८ त्वं त्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वेह भोगान्पुरुष
ातिदिष्टान्विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व १९ श्रीशुक उवाच इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरो पि
रनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह २० भगवानपि मनुना यथाव मी२
दुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानम
वाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् २१ रामः रामः ० रामः ० रामः

...तिरस्कारः अंगीकारः ... आत्मनो लघुतया ... बाढमिति ... सबहुमानमुवाह ...
तथा ... २० मनुना ... उपकल्पितापचितिः ... प्रियव्रतनारदयोः ... अविषमं ...
...२० मनुना ... उपकल्पिता ... प्रियव्रतनारदयोः ... अविषममभिसमीक्षमाणयोः ...
...आत्मसमवस्थानं ... आत्मनः स्वस्य ... वाङ्मनसं ... अव्यवहृतं ...
...प्रवर्तयन् ... २१ रामः रामः रामः राम

न त्वदेहयोगेनात्मसारं तत्त्वं प्रसिद्धमित्याह भवापेहि भयोजन्मभवाय पं॰ स्वजनेन स्वदेशादिवं देहं देहयोगं जनताजीवस्य हृदःसमं
धत्तेनत्वस्य याकृत्स्नं न करोति ॥ यूयं देहिपृथक्त्वम् ॥२३॥ कर्मकारयोपि यारतं स्वभावाद वहतीति यस्य वाक्ये वेदनं देहत्वं नाम त्याग नाम त्यागगुणः
सत्वादयस्तत्स्वयं कारिणि वयानि कर्मणि तानि वधेनेदमामेव सत्वाद्यैः सह गुणैः सहैव देवस्य तत्वं सर्वेषु योजितं निर्गुणः सतः
स्वैः स्वरूपवलिवत्समः तृष्णया कर्म कृतः न हि नास्ति कायं वाक्तानां तमः सेतुः स्वतन्त्र्यं देवलोके दीप्यादि वदेपस्य वा ॥२४॥ योगोपि
यारतो स्वस्वरूपे हृदि स्थितः स्वात्मनि स्वदेहे ब्रह्मवदनं भवस्वरूपविषये तत्र नित्यं सह स्वात्मकर्मणि यथाचार्यो निमित्तस्य वक्तारिणाद्युले लीयते
न हि पति न खेदं च पातकं तत् मे चैवं वदेव स्वमीश्वरस्य परोऽनुयायी कर्म सङ्गा न्याय्यं पादानीति गादिलं वदेत् स्वरूपके योजितवा
क१ न भावनात्मकत्वे कर्मत्वेन कायमोक्तावसाम वा पश्यत्वा यद्यत्वयं देहयोगमस्य नित्यं जननात् ॥२५॥
यद्याचित्तत्वात् गुणकर्म दानानि सप्तसर्वेत्त्वं वधस्य योजिताः सर्वे वदतो मो चालेमान्तराय गुणानाम सीवाद्धि सप्रदेवेत
प्रदः २४ ॥२५॥ गृणसञ्ज्ञितं हृदये स्वकर्तृगणस्य खेदं एवा गुणकर्मसङ्गात् स्वातावततेपदयते नायांसां तत्त्वतोऽध्याय
वर्णीयमाना १५ स्त्रीपो विनाशाद्धि भवान्त्यदेहमात्मनामस्य नाभिमान त्वन्यः प्रपाम्यतं प्रतिपात्तजितं द्रके त्वमय्य
तापगुणात्वेनतो ॥२६॥ मयं प्रम तस्य व ने पृथिव्या प्रकृतः सत्त्वात्मसंवरं सचरः जितेन्द्रियस्यात्मरतो बुधस्य स्तु
श्रूयते किलकरोत्यवधयम् ॥२७॥
न तत्त्वस्य पक्षीकल्पन ममांऽध्याः वद स्थानाभ्यासात् मनस्यात्मीयमानाः सतः २५ न ह्येतत्सर्वं न विपुष्टं वचत्त्वाल विदयत्वा
एवं वयाद नतो व्यतिरिक्तयवरयाख्यात कर्मतावत्वात् यागप्रेम प्रत्यपरिणामानि द्वःगतानि द्वःस्व स्वभावश्च न्यः एवान्तः स्तोत्रिते उ२
तर्हि योगवास नयापुरुषोऽस्य भवेत्तत्वाद्विलेद तत्वतोऽत्र संसारात्मगुणात्म कर्माणि वासनास्य न चतो न संभजते ॥२६॥ न स्वदे
वर्तिकानस्य भोगार्थं जानस्यवक्तात्मिमानाभावो योद्वावास्य तत्त्वात्मनेवन कामादयः वक्ते तत्रादन्यमितिमयं संसारस्य
देवपूर्ण तत्त्वजितेन्द्रियस्य यन्ने देहिनां सत्त्वापायनाद्धि नानारंगधूतोऽपि तत्त्वपूर्वः सदैव वरः स्वपत्नी रात्रयो मनो बुद्धौ द्विवानिशंच
यस्य सत नपामतं एवं यन्नेवपि यत त्वात्रात्मेवध्येने जितेन्द्रिये पदात्मरतेः आत्माराम स्वरूप वर्णसंगादि देव किं कर्मकरोति न क

श्री·भा·
पं· टी·
२

[illegible]

[illegible]

श्रीशुक उ० बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतसो
भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहितां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ५ यर्हि
वाव ह राजन् स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसावगतपरमा
र्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणो ऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतया
स्वपित्रोपामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रि
याकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनो ऽन्यस्मादसतो ऽपि पराभवमन्वी
क्षमाणः ६ अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलज
गदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ७ राम

[illegible]

१ भा० टी०

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय ॥ पंचमे स्कंधे भूम्याद्यनेकविशेषवान् । प्रियव्रतान्वयो यत्र वर्ण्यते पुरुषस्थितेः ॥१॥ षड्विंशत्याऽथवाध्यायैः पंचमे स्थानमीर्यते । लोकद्वीपादिमर्यादापालनामनेकधा ॥२॥ सप्तभिश्च प्रियव्रतो लोकेस्मिन्पादात्रिविधा मतां एवमेकैकेन कथ्यते सम्यगेवमिह ध्यायमानाः ३ ऽवधिद्वीपादिमर्यादाः पाल्यंते राजभिः प्रपञ्चस्मिन्सम्यक्प्ररिदेवादेः ततश्चाध्यायैरादिभिः ततश्चाध्यायैस्तु विराड्याप्रियव्रतप्ररसरैः सप्तद्वीपादिमर्यादाः पालितास्तिवर्ण्यते पंचभिः स्थावादिभिः तेजोनीतिः सप्तकादिषु स्थितिकीर्तिर्भरतादिभिर्वर्ण्यते पालनं च नवाशिभिः ५ तेन तत्प्रपंचमध्याये ज्ञानिनो राज्यनिष्ठेति दर्शयन्नाह

राजोवाच प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने गृहेऽरमत यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः ॥१॥ न नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ गृहेष्वभिनिवेशोयं पुंसां भवितुमर्हति ॥२॥ महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ॥३॥ संशयोयं महान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ॥४॥

प्रियव्रतकथाप्रस्तावं प्रियव्रतस्य विभिवोधनयसन्नम वोनारदात्मविद्यासंप्रियव्रतसंदेशक्रा विसर्जयत्वं स्वरोऽस्र संन्यासमित्युक्तं पूर्वस्कंधे प्रियव्रतस्य प्रपंचमात्माविद्या ततोऽगृहाश्रमः तेन सर्वसंगत्यागेन मोक्षद्वयमुक्तं तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्रतो भगवतः स्वतएवात्मारामो गृहे कथमरमत यन्मूलो यत्कारणकः कर्मबंधः पराभवश्च स्वरूपतिरस्कारः येन मूलोभवति तस्मिन् गृहे स्वपरस्य ... एतदेव पुनराहत्रिभिः नत्नमिति ॥२॥ महतां ... उत्तमश्लोकपादयोश्छायानिर्वृतचित्तानां महतामिति ॥३॥ उत्तमश्लोकपादयोः छायाकीर्तिसंतापहारिणीत्वा निर्वृतचि-

राम: १

॰श्रीमद्भागवत पंच॰ स्कंध

श्रीमद्भागवततृतीयस्कंधपत्रसंख्या ७६

हे सौम्य तस्यास्तन्मर्त्यं शरीरं सरिदभूत् कथंभूतं योगेन विधुता विलीना मर्त्या दैहिका धातुमला यस्य ३२। कपिलाय प्रयाविमुक्तं तदेव प्रपंचयति कपिलोपीति त्रिभिः समनुज्ञाप्य अनुज्ञां प्राप्य ३३ दत्तमर्हणमर्घ्यं निकेतनं यस्मै ३४ उपशांत्यर्थं समाहितस्त्वास्ते ३५ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदिति तव त्वया ३६ एतत्श्रव

तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् स्त्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ३२ कपिलोपि महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपि लोकानामुपशांत्यै समाहितः ३५ एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोहं तवानघ कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ३६ य इदमनुशृणोति योभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यं भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविंदं ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेये त्रयस्त्रिंशत्तमोध्यायः ३३

णकीर्त्तनफलमाह य इति सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे उपलभते प्राप्नोति ३७ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधः समाप्तः ३३ संवत् १८१८ आषाढमासे शुक्लपक्षे नवम्यां रवौ मूलचंदेन लिखितम् रामायनमः रामायनमः रामः

श्री॰टी॰
भा॰स्कं॰
२५

विश्वतोमुखत्वे हेतुः स्वानुभूत्या स्वरूपप्रकाशेन तिरोभूतं मायागुणो विशेषणं परिच्छेदो यस्य २५ कथं
भूते ब्रह्मणि आत्मनां जीवानां संश्रये भगवति तस्या जीवन्मुक्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः तदा च निवृत्ता जीवा
पत्तिर्जीवभावो यस्यास्तस्याः भावस्तत्त्वं तस्मात् विगतक्लेशा प्राप्तनिर्वृतिश्च सती आत्मानं देहं न सस्मारे
त्युत्तरेणान्वयः २६ ननु तथापि गुणानां विद्यमानत्वात् कथमस्मरणं तत्राह नित्यारूढो लब्धप्रविष्टः

विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखं स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुण
विशेषणं २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजीवापत्ति
त्वात् क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा
न सस्मार तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहः परतः पोषोप्यकृशःश्चा
ध्यसंभवात् बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वांगं तपोयोगमयं
मुक्तकेशं गतांबरं दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः २९ एवं सा कपि
लोक्तेन मार्गेणाचिरतः परं आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवाप ह ३० त
द्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतं नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमु
पेयुषी ३१ ॥

समाधिर्यस्याः तस्याः भावस्तत्त्वं तस्मात्परावृत्तः शांतो गुणनिमित्तो भ्रमो यस्याः सा २७
परतः परैरेव कर्दमसृष्टविद्याधरीभिः पोषः पोषणं यस्य आधिर्मनोग्लानिः तदसंभवादकृशः मलै
रवच्छन्नो विबभौ २८ दैवगुप्तं आरब्धकर्मपालितं २९ निर्वाणं नित्यमुक्तं ३० हे वीर विदुर उपेयुषी प्राप्ता ३१

रामः
२५

बहुभिरमरद्रुमैरम्ये १८ यत्रोद्याने प्रविष्टं आत्मानं देवहूतिमिति १९ आखंडल इंद्रः तस्य या योषितः तासा
मपि ईप्सिततमं प्राप्तुमिष्टतमं तत् हित्वा तत्राभिमानं त्यक्त्वा २० सुहृद्वियोगस्य दुःसहतामाह वनमिति नष्टे
वत्से वत्सला गौरिवाभूत् २१ विरहकृतं ध्यानफलमाह निःस्पृहा निर्वासना बभूव हे विदुर २२ ततः स्वसुतः
कपिलो यदाह तद्भगवद्रूपं ध्यायती तदा आत्मानं च विश्वतोमुखं सर्वगतं ध्यायती ब्रह्मण्येव स्थितमति

गृहोद्याने कुसुमितै रम्यैर्बहुमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः १८
यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपलालि
तं १९ हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडलयोषितां किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेष
णातुरा २० वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौ
रिव वत्सला २१ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं बभूवाचिरतो वत्स नि
स्पृहा तादृशे गृहे २२ ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरं सुतः प्रसन्नवदनं
समस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा युक्तानुष्ठा
नजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४

र्बभूवेति पूर्वस्यैवानुषंगः केन ध्यायती विशुद्धेन आत्मना
मनसा २३ विशुद्धौ कारणमाह भक्तिप्रवाहरूपेण योगेन वैराग्येण च युक्तानुष्ठानेन जातं यत् ज्ञानं तेन
युक्तानुष्ठानं च गीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति
दुःखहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्मत्वापादकेन २४ विश्वतोमुखत्वे हेतुः स्वानुभूत्या स्वरूपप्रकाशेन तिरोभूतं मा
यागुणो विशेषणं परिच्छेदो यस्य २५

अविक्लवयागंभीरयावाचा ९ तेनैवसुसेव्येनसुष्ठुसेव्येनमेमयाउदितेन आस्थितेन अनुष्ठितेनपरांकाष्ठां
जीवन्मुक्तिं अवरोत्स्यसि १० यायाया त्वामि आत्तहृदः मन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्याम्
पीडेपुष्प्यमुकुटतुल्येसरस्वत्येतिपाठेमुकुटेनेवसंवेष्टितेविंदुसरसिसमाहितावभूव १३ कथंभूतांसतीं समाहितात्
दीह अभीक्ष्णांत्रिषवणावगाहःस्नानंतेनकपिशान्पिशंगान् स्वतएवकुटिलान्केशानत्यात्मानंचदेहंची

मैत्रेयउवाच इतितोभगवानेवंकपिलाख्यःपरःपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमात
रंमातृवत्सलः ९ कपिल० मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे आस्थितेनपरां
काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० श्रद्धत्स्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयत्ब्रह्मवादिभिः येनमाम
भयंयायामृत्युमिच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेयउवाच इतिप्रदर्श्यभगवान्सतींतामात्मनो
गतिं स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोनुमतोययौ १२ साचापितनयोक्तेनयोगादेशे
नयोगयुक् तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्यासमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपि
शान् जटिलान् कुटिलालकान् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशं प्र
जापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितं स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १४
पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः आसनानिचहैमानिसुस्पर्शास्तरणानि
च १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नप्रदीपा आभांतिललनारत्नसं

रधारिणंकृशंचबिभ्रतीसती १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृंभितमतिशयितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्र
स्तेष्वरविरहातुरासतीवदनेकिंचिन्निर्वाच्यशोकव्याकुलंचकारेतिशेषःनान्वयः १५ यत्रगार्हस्थ्येक्षीरफेन
निभाःमृदुशुभ्राःशय्याःआस्तरणानिभांतिदंतघटितांमचकाश्चस्वर्णमयाःपरिकराःआसनानिपीठादीनि

किंच प्रलये यस्योदरे एतद्विश्वमासीत स त्वं मया जठरेण कथं धृतः ननु शिशोस्मि किमेतदुच्यते तत्राह वटपत्र
इति अंघ्रिपादांगुष्ठं पिवतीत्यंघ्रिपाणः इदमपि शिशुत्वं तद्देवमायया इति भावः ४ अथवान त्वं मया अपत्योदर
वर्त्त्वरे धृतः किंतु वाराहाद्यवतारवद्देहधृग्येवाविभूतोसीत्याह त्वं देहतंत्रो देहपरिकरः स्वीकृततनुरिति असि पाप्म
नां दुष्टानां निदेशभाजां आज्ञानुवर्तिनां विभूतये समृद्धये आत्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अ
तस्त्वद्दर्शनादहं कृतार्थास्मीति किमुत न्यायेनाह यन्नामधेयस्य श्रवणमनुकीर्तनं च तस्मात् कृचित्कदाचि

सत्वं धृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् विश्वं युगांते वटपत्र एकः
शेते स्म मायाशिशुरंघ्रिपाणः ४ त्वं देहतंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च वि
भो विभूतये यथावतारास्तव सूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ५ यन्ना
मधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् श्वादोपि सद्यः सवना
य कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ६ अहो वत श्वपचोतो गरीयान् यज्जिह्वा
ग्रे वर्त्तते नाम तुभ्यं तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणंति ये ते ७ तंत्वा
महं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यं स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वंदे विष्णु

दपि श्वानमत्तीति श्वादः श्वपचः सोपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति अनेन पूज्यत्वं लक्ष्यते ६ तदु
पपादयति अहो वतेत्याश्चर्ये यस्य जिह्वाग्रे तव नाम वर्त्तते स श्वपचोपि स्वतः अस्मादेव हेतोर्गरीयान् यद्यस्माद्धेतोस्ते अ
नइति वा कुत आह त एव तपस्तेपुः कृतवंतः जुहुवुः होमं कृतवंतः सस्नुः तीर्थेषु स्नाताः आर्याः त एव सदाचाराः ब्रह्म
वेदं अनूचुः अधीतवंतः त्वन्नामकीर्त्तनेन तपआदि तत्सर्वं कृतमतस्ते पुण्यतमा इत्यर्थः यद्वा जन्मांतरे तैस्तपो होमादि पू
र्वं कृतमिति त्वन्नामकीर्तनेन महाभाग्यादयादवगम्यत इत्यर्थः ७ प्रत्यक्स्रोतसि प्रत्याहृते आत्मनि मनसि संवि

भा०स्क०
श्री०टी०
८३

४२ एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापि मत्पदप्राप्तिरेव फलमित्याह य इति अप्यर्थे चकारः सोपि मत्पदवीमेति हि निश्चितं ४३ इति तृतीये द्वात्रिंशः ३२ त्रयस्त्रिंशे तु तस्यैव कपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेन तन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते १ विस्रस्तं मोहरूपं पटलमावरणं यस्याः सा तत्त्वान्येव विषयः तेनांकिता सिद्धाः सांख्यज्ञानं तस्य भूमिं तं प्रवर्तकं १ अथापि तावत्त्वमेव ... अजोपि तव वपुः केवलं दध्यौ न तु दृष्टवान् स च स्वयं साक्षात्तवैव जठराब्जात् जातः सर्वज्ञो वि‍श्वस्य सर्गादि विधत्ते न तु त्वं सर्गादिकर्ता कश्चिदास्ते एवंभूतस्त्वं मम पाकं जठरेण धृत इति त्रयाणामन्वयः

वहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयते निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ४२
य इदं शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ४३
इति श्री० द्वात्रिंशः ३२ मैत्रेय उवाच एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिं १ देवहूतिरुवाच अथाप्यजोंतःसलिले शयानं भूतेंद्रियार्थात्ममयं वपुस्ते गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः २ स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोतर्क्यसहस्र

कथंभूतं वपुः सत् व्यक्तं तत्र हेतुः अंतःसलिले शयानं कीदृशं भूतानि इंद्रियाणि च अर्थाश्च शब्दादयः आत्मा च मनः एतन्मयं एतेषामाश्रयमित्यर्थः कुतः गुणानां प्रवाहो यस्मिन् तत्कुतः अशेषस्य कार्यकारणस्य बीजं कारणं २ कथंभूतो भवान्न सर्गादि विधत्ते गुणप्रवाहरूपेण विभक्तं बीजं शक्तिर्येन सः शक्तिद्वारेण विधत्ते न साक्षादित्यर्थः यतः अनीहो निःक्रियः तर्हि कथं शक्तिद्वारेणापि सर्गादि विधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थं विधत्ते आत्मनां जीवानामीश्वरः जीवानां भोगार्थमित्यर्थः ननु कथं विचित्रान् भोगान् एक एव विदध्यात् अतर्क्याः सहस्र

राम
८३

ननु ज्ञानयोगस्य आत्मलाभः फलं शास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीयेश्वरप्राप्तिः कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्या
शंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति यथा बहूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रय एको गुडक्षीरादिः एक एवार्थो मार्गभेदप्रवृत्तैरिन्द्रिये
र्नाना प्रतीयते चक्षुषा शुक्लः इति रसनेन मधुरः स्पर्शनेन शीत इत्यादि तथा भगवानेव नानारूपेणावगम्यते ३३ शास्त्रमा
र्गानेव प्रपञ्चयति क्रिययेति त्रिभिः क्रियया पूर्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्शनैर्मीमांसा आत्मेन्द्रियजयो निषिद्धवर्जनं ३४
उभयचिह्नेन सकामनिष्कामलक्षणेन तमेवाह यः इति ३५ सकामधर्मप्राप्यस्वर्गादिरूपभगवत एव स्वगुणस्वरूपमिति भा

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः एको नानेयते तद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रि
यया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणां ३४
योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ३६ प्रा
वोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतेर्योन्तर्धावति जन्तुषु ३७ जीव
स्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ३८ नै
तत्खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च
न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ४०
श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ४१

वः एभिः वर्त्मभिः स्वदृक् स्वप्रकाशः ३६ तदेवं ज्ञानयोगमुपसंहृत्य तस्य च भक्तियोगेन समानार्थत्वमुक्त्वा भक्ति
योगादीनुपसंहरति प्रावोचमिति द्वाभ्यां चतुर्विधं सगुणनिर्गुणभेदेन अन्तर्धावति उत्पत्तिनिधनादि करोति ३७ अङ्ग हे मा
तः ३८ उपदेशानधिकारिणो दर्शयति नैतदिति द्वाभ्यां खलाय परोद्वेजकाय भिन्नाय दुराचाराय धर्मध्वजाय दाम्भि

समैश्वर्ये स्थितमुक्तं तदेव साम्यं दर्शयं ॥ ॥ तज्ज्ञानमात्रमेव परं ब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धं दृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणरू-
पेण पृथक् प्रतीयते ज्ञानमात्रत्वेन समैवेत्यर्थः २६ ननु ज्ञानमात्रमात्मनः स्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेति किमने-
क साधनसाध्येन योगेन प्राप्यते तदाह एतावानिति युज्यते प्राप्यते प्रपंचसंगमुदास एव योगफलमित्यर्थः २७
ननु कथं प्रत्यक्षत्वादिप्रतीतेः प्रपंचो व्युदसितुं शक्यते प्रतीतेर्भ्रान्तत्वादित्याह ज्ञानमिति पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मी ये-

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते २६
एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः युज्यते   ऽभिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्न-
शः २७ ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादि-
धर्मिणा २८ यथा महानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्य वपुरंडं
जगद्यतः २९ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः समाहितात्मा निःसंगो वि-
रक्त्या परिपश्यति ३० इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं येनानुबुद्ध्यते तत्त्वं प्र-
कृतेः पुरुषस्य च ३१ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः द्वयोरप्येक ए-
वार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३२

ण्येतेनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैवावभातीत्यर्थः पृथग-
स्तीत्यर्थः २८ अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्य दर्शयति यथेति अहंरूपः अहंकारः स च त्रिवृत् त्रिगुणात्मकः पुनः
भूतरूपेण पंचविधः इन्द्रियरूपेणैकादशविधश्च स्वराट् जीवरूपः तस्य जीवस्य वपुरंडं जगद्यतो ये-
भ्यो महदादिभ्यस्तथावभाति २९ ननु तर्हि जनः किमिति एवं न प्रत्येति तत्राह एतद्वै श्र० ३० उक्तमेवार्थं सुखप्र-
तिपत्त्यर्थं संक्षेपेणानुवदतीति हे गुर्वि पूज्ये ३१ अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्यो यथा भक्तियोगेन तथा- रामः
ह नैर्गुण्यो ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च यो योगः तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं कोऽसौ भगवच्छ-
ब्दलक्षणो ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता इति ३२ रामाय नमः ॥

harati saṃsāraṃ medhā yasya kathanīyā uravo vikramā yasya tasya madhudviṣaḥ kathāyāṃ vimukhāḥ santo ye traivargikāḥ 18 ye
cācyutakathāsudhāṃ hitvā asatāṃ gāthāḥ śṛṇvanti te nūnaṃ daivena vihatāḥ ityanvayaḥ 19 pitṛlokān gantāraḥ prajām anu putrādi
ṣu prajāyante garbhādhānād ārabhya śmaśānāntāḥ kriyāḥ aṣṭacatvāriṃśat saṃskārāḥ kṛtavantaḥ yathoktakāriṇa ity arthaḥ
20 kathaṃ prajāyante tatrāha tatas te punar imaṃ lokaṃ prati patanti vibhraṃśitaḥ udayo bhogasādhanaṃ yeṣāṃ 21 yasmād evaṃ bhedadarśinā

traivargikās te puruṣā vimukhā harimedhasaḥ kathāyāṃ kathanīyoruvikramasya madhudviṣaḥ
18 nūnaṃ daivena vihatā ye cācyutakathāsudhāṃ hitvā śṛṇvanty asadgāthāḥ purīṣam iva viḍbhujaḥ
19 dakṣiṇena pathāryamṇaḥ pitṛlokaṃ vrajanti te prajām anu prajāyante śmaśānāntakriyākṛ
taḥ 20 tatas te kṣīṇasukṛtāḥ punar lokam imaṃ sati patanti vivaśā devaiḥ sadyo vibhraṃ
śitodayāḥ 21 tasmāt tvaṃ sarvabhāvena bhaja parameṣṭhinaṃ tadguṇāśrayayā bhaktyā bhajanī
yapadāmbujaṃ 22 vāsudeve bhagavati bhaktiyogaḥ prayojitaḥ janayaty āśu vairāgyaṃ jñānaṃ ya
d brahmadarśanaṃ 23 yadāsya cittam artheṣu sameṣv indriyavṛttibhiḥ na vigṛhṇāti vaiṣamyaṃ priyam apri
yam ity uta 24 sa tadaivātmanātmānaṃ niḥsaṅgaṃ samadarśanaṃ heyopādeyarahitam ārūḍha

nām anartho bhavati tasmāt tvaṃ parameṣṭhinaṃ parameśvaraṃ śrīmantaṃ tasya guṇānām āśrayate yā bhaktis tayā 22 bhajane ca jñānavai
rāgye bhavata evaṃ bhajata ity āha vāsudeva iti 23 tad eva prapañcayati yadā asya bhaktasya cittaṃ bhagavadguṇānuvādena ta
smin eva niścalaṃ sad indriyavṛttibhir viṣayeṣv artheṣu na vigṛhṇāti 24 tad evātmānaṃ svaprakāśam īkṣate kathaṃbhūtaṃ
samaṃ ca taddarśanena ca tatkṛtaṃ niḥsaṅgaṃ saṅgād vibhramo bhavati taiḥ niḥsaṅgatve hetuḥ heyopādeyarahitaṃ heyaḥ saṃsāraḥ upā
deyo mokṣaḥ tadrahitaṃ tatkutaḥ padaṃ brahma tad ārūḍhaṃ paramānandam ātmānam īkṣate ity arthaḥ 25 ṭāmaḥ

भगवदुपासकास्तु साक्षाद्दैवतं प्राप्नुवन्ति न तु क्रमेणातस्त्वं साक्षात्तमेव भजेत्याह अथेति तस्माद्भावेन प्रेम्णा ११
एवं तावद्भगवद्भक्तानां निरन्तरमेव तत्प्राप्तिः भगवद्भेदेन हिरण्यगर्भोपासकानां तु क्रमेण मुक्तिः भेदेनोपासने हे
तु ब्रह्मादयोऽप्यावर्तन्ते किमुतान्य इत्याह आद्य इति चतुर्भिः यो वेदगर्भः सोऽपि गुणव्यतिकरे जाते यथापूर्वं ब्रह्म
पदाधिकृतः सन् प्रजायते न केवलः स एवैकः किन्तु ऋषिभिर्मरीच्यादिभिर्योगेश्वरादिभिश्च सह १२ जन्मनि
हेतुद्वयं भेददृष्ट्याभिमानेन कर्तृत्वादिति च यथापूर्वत्वे हेतुः निःसंगेन निःकामेन कर्मणेति १३ किं कृत्वा प्र

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयं श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ११
आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्त
कैः १२ भेददृष्ट्याभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरु
षर्षभः १३ स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना जाते गुणव्यतिकरे यथापू
र्वं प्रजायते १४ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेऽपि धर्मविनिर्मितं निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्य
तिकरे सति १५ ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धा
नि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः १६ रजसा कुंठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः पि
तॄन् यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः १७ ॥

किं कृत्वा प्रजायते अथ सं पारमेष्ठ्यमैश्वर्यं नि
षेव्य अथ प्राक्प्रलये सगुणं गुणाधिष्ठातारं प्रथमावतार रूपं पुरुषं संसृत्य प्राप्य १४ तेपि ऋषिप्रमुखाः सक
र्मनिर्मितमैश्वर्यं निषेव्य पुरुषं च संसृत्य यथापूर्वं स्वस्वाधिकारेण पुनरायान्तीत्यन्वयः १५ यदा ब्रह्मो
पासकानामपि भेददृष्ट्यभिमानाभ्यामेव पुनरावृत्तिः तदा काम्यकर्मिणां किं वक्तव्यमित्याह त्रिभिः ये
त्विह कर्मस्वासक्तमनसः संतः अप्रतिषिद्धानि काम्यानि नित्यानि च कर्माणि कृत्स्नानि
कुर्वन्ति ते श्रेयोमार्गविहीना यथा धूममार्गेण पितृलोकं व्रजन्तीति पंचमेनान्वयः सद्येते निरा १७

लोके निष्ठस्यापि पित्र्यर्थं देवार्थं च व्रतं नियमो यस्य सोमपाः पुनः पुनरपि ह्यपायान्तमुक्त्वा लोकानामपि लयमाह यदा चेत्यह-
रहः प्रलये ४ भगवद्धर्मनिष्ठानां तस्माच्छ्रेष्ठां गतिमाह त्रिभिः ये तु कामार्थयोजनाय स्वधर्मान्न दुह्यन्ति न दुहन्ति निःस-
ङ्गा न्यस्तकर्माणः न्यस्तानि ईश्वरे समर्पितानि ईश्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ६ विश्वतोमुखं परिपूर्णं पुरुषं यान्ति
तथा च श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणं उत्पत्त्यन्तभाव-

यदा चाहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनां ४
ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति धीराः कामार्थहेतवे निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः
५ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ६
सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखं परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनं ७ द्विप-
रार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः ८ क्ष्मा-
म्भोनलानिलवियन्मन इंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतं वि-
शति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ९ एवं परेत्य भगवन्तम-
नुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधा-

ने निमित्तकारणं ७ परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेण तत्प्राप्तिमाह द्विपरार्धावसान इति त्रिभिः
परस्य हिरण्यगर्भस्य परं चिन्तकाः परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकाः द्विपरार्धकालपर्यन्तं ब्रह्मलोके तिष्ठन्ति ८ क्ष्मा-
दीनि पंच महाभूतानि मन इन्द्रियाणि च अर्थाः शब्दादयः भूतादिः अहंकारः एवमादिभिः परिवृतं युक्तं ब्रह्मा-
ण्डं प्रतिसंहर्तुमिच्छुः सन् अव्याकृतं [illegible] परारव्यं द्विपरार्धलक्षणं कालं ९ परेत्य दूरं गत्वा भगवन्तं हिरण्यगर्भम-
नुप्रविष्टा ये योगिनः अमृतं परमानन्दरूपं प्रधानं उत्कृष्टं ब्रह्म तेनैव सहोपयान्ति ननु एवं यतस्तदा अगतामि-
मानाः तथा च श्रुतिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति १० ॥

श्री०भा० त०टी० ८०

क्वचिदेकोऽश्लोकोऽधिकः पठ्यते तत्रायमर्थः ३ देहोपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनमुत्पत्तिः अस्तायां यदा योग्यतात्तत्स्यं च तत्त्वं मरणं अहं मानादिद्रष्टेवाहमित्यभिमानेन द्रष्टस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोः द्रष्टावयवस्य रूपादिदर्शनेऽयोग्यताशोच्यं समानं ४५ यस्मान्नवस्तुतो जीवस्य जन्ममरणादि तस्मान्मरणत्रासो न कार्यः जीवेन कार्पण्यं च न कार्यं संभ्रमश्च जीवन प्रयत्नेन कार्यः ४६ ननु सर्वथा मुक्तसंगत्वे कथं जीवितमत आह

यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः
४५ तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसंगश्च चि३
रेदिह ४६ सम्यक्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कले
वरं ४७ इति भा० कापिलेयोपाख्याने जीवगतिरेकत्रिंशः ३१ कपिल उवाच अथ यो
गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन्गृहे काममर्थं च धर्मांश्च दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् १ स
चापि भगवद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः २
तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ३

सम्यक् पश्यति विचारयतीति सम्यग्दर्शना तया बुद्ध्या मायाविरचिते लोके कलेवरं न्यस्य निक्षिप्य तस्मिन्नासक्तिं त्यक्त्वा चरेदित्यर्थः ४७ इति तृतीये एकत्रिंशः ३१ द्वात्रिंशे सात्त्विकैर्धर्मैरूर्ध्वगतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानविहीनस्य ततश्च पुनरागतिः १ तदेवं पापकर्मणां गतिरुक्ता इदानीं काम्यकर्मणां गतिमाह अथेति चतुर्भिः यो गृह एवावसन्स्वान्धर्मान्दोग्धि दोहमाह काममर्थं च तान् दुग्ध्वा धर्मान् भूयः पिपर्ति पूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपि भगवदाराधनरूपात् धर्मात् पराङ्मुखः सन् प्राकृतान् पितॄन्देवान्पितॄंश्च यजते २ ततः किं तत्राह तेषां श्रद्धया आक्रान्ता व्याप्ता मतिर्यस्य पितृदेवार्थं च व्रतं नियमो यस्य सोमपाः तत्र सोमं पीत्वेत्यर्थः ३ ॥ ॥ रामः

८०

शनैः कृच्छ्रं यादिमिथुनीभावयोषितां योषिद्रूपामायां तां प्रतिकूलमीहेत ३९ चित्रकोशपरिच्छिन्नखड्गवन्मृत्युः॥
स्त्रियं मृत्युमेनां देवाहमामितिहाम्यां मन्मायामृषभायतीं गृहखवराचरंतीं यां मममायामवित्ता हि प्रदं पतिं मन्यते स्त्रीसंगतः अंतका
ले स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो जीवः ४० तां यस्मादिदं रूपं मृत्युं विजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्य गायनमनुकूलत्वेन प्र
तीयमानमपि यथा मृगस्य मृत्युः ४१ तदेवं जीवस्य संसृतिः प्रपंचिता तत्र च तस्य कर्मवशान् लोकाल्लोकांतरगमने
नित्यस्य च कथं जन्ममरणे भोगेन कर्मक्षये च संसृतिजन्ममरणे निष्पद्येते तत्र कुतः पुनरपि तस्य कर्मसंभव इति तत्र

योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता तामीहेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृ
तं ३९ यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीं स्त्रीसंगतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदं ४०
तामात्मनो विजानीयात् पत्यपत्यगृहात्मकं दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ४१
देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् भुंजान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ४२
जीवो ह्यस्यानुगो देहो भूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ४३
द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा तत्पंचत्वमहमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनं ४४

लोकाल्लोकांतरगमनं कर्म च संभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितया भूतेन जातेन जीवेन लिंगदेहेन लोकां
तरमनुव्रजन् अविरतं कर्माणि करोतीति कर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमाह जीव इति जीवोपाधि
र्लिंगदेहः अस्यात्मनः अनुगतः अनुवर्ती भूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारः देहः भोगायतनं तयोर्नि
रोधः कार्यायोग्यता तदस्य जीवस्य मरणमुच्यते आविर्भावस्तु संभवो जन्मोच्यते ४३ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति द्र
व्योपलब्धिस्थानस्य नेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायां रूपादिदर्शने काचकामलादिदोषेण यदा अयोग्यता भवति तदे
व चक्षुरिंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोः स्थानचक्षुषोर्यदा योग्यता तदेव द्रष्टुर्जीवस्य द्रष्टृत्वायोग्यता एवं स्थू
लदेहवैकल्ये लिंगदेहस्य वैकल्यं तदेव जीवस्य मरणं नत्वतः स्वरूपं ४४ ॥ ॥

श्री॰स्क
भा॰टी॰
८२

तदर्थं देहार्थं यत् येन कर्मणा बद्धो यो देहः अनुयाति पुनः पुनरायाति अनुवर्तत इति वा कुतः अविद्याकर्मभ्यां बन्ध इति
तथा ३० यद्यसद्भिरास्थितः अधिष्ठितं सन् तेषां पथि सन्मार्गे आस्थितो यद्यसद्भिः सह रमत इति वा तर्हि यातनादेहमा
स्थाय सोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण नरकं प्रविशति ३१ असत्संगं निन्दति सत्यमिति त्रिभिः ३२ खण्डितात्मसु देहात्मबुद्धिषु
योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३३ यथा च योषित्संगिनां संगतो बन्धः तथान्यप्रसंगतो न भवेत् ३४ योषित्संगस्यान
र्थहेतुतां प्रपञ्चयति प्रजापतिरिति सप्तभिः रोहिद्भूतां मृगीरूपां सतीं ऋक्षरूपी मृगाकारः सन् हतत्रपो निर्लज्जः ३५ ते

तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिं योऽनुयाति ददत् क्लेशमविद्याकर्मबन्धनः ३० यद्य
सद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ३१ स
त्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा शमो दमो भगश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयं ३२ ते
ष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ३३
न तथास्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३४
प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ३५ तत्सृ
ष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखण्डितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ३६ ब
लं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशां या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलं ३७
संगं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदन्ति
या निरयद्वारमस्य ३८

तत्र स्रष्टा स्रष्टा मरीच्यादयः तैः स्रष्टाः कश्यपादयः तैरपि देवमनुष्यादयः ते
षु को नु पुमान् अखण्डितधीः अनाकृष्टमनाः ३६ दिशां जयिनः शूरानपि रावणादीन् ३७ प्रतिलब्धआ
त्मरूपो लाभो येन अस्य मुमुक्षोर्याः प्रमदा निरयद्वारं वदन्ति योगिनः ३८ ॥ ॥

रामः
८२

दशमासाः परिच्छेदका यस्येति प्रसूतिपर्यंतं लक्षणोपलक्षणं ऋषिर्जीवः सद्यः तत्क्षणमेव अवाचीनमवाङ्मुखं प्रसू-
तिहेतुर्मारुतः क्षिपति नुदति २२ अवसृष्टः अधःशिराः सन् २३ रोरूयति रोरूयते २४ परस्य छंदमभिप्रायमविदुषा अ-
नभिप्रेतं स्तन्यार्थं रोदने उदरव्यथां प्रकल्प्य निंबरसपाने उदरव्यथायां रोदने स्तनपानमित्याद्युभयथा उत्तानस्तनं शिश-
यिषायां भोजनं २५ आसनोत्थानचेष्टने चानीशः सन् रोरूयतीत्यनुषंगः २६ आमा कोमला त्वक् यस्य तं विगतग

कपिल उवाच एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसू-
त्यै सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः विनिःक्रामति कृच्छ्रेण
निरुछ्वासो हतस्मृतिः २३ पतितो भुव्यसृङ्मिश्रो विष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने विप-
रीतां गतिं गतः २४ परछंदं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्या-
तुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यंके जंतुः स्वेदजदूषिते नेशः कंडूयनेंगानामासनो-
त्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचं दंशा मशका मकुणादयः रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृ-
मिकं यथा इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च २७ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धम-
न्युः शुचार्पितः सह देहेन मानेन वर्द्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिष्वंता-
य चात्मनः २८ भूतैः पंचभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कु-
मतिर्मतिं २९

गतं ज्ञानं यस्य तं शैशवं पंचवर्षाणि ततः पौगंडं यौवनादर्वाक् तत्र चाध्ययनादिदुःखं २७ यौ-
वनदुःखमाह सार्द्धैस्त्रिभिः अलब्धाभीप्सितत्वेन शुचार्पितः व्याप्तः अज्ञानादिद्धो दीप्तो मन्युर्यस्य सः देहेन सहैव वर्द्ध-
मानेनाभिमानेन मन्युना च विग्रहं विरोधं करोति आत्मनो नाशाय २८ अज्ञानं प्रपंचयति भूतैरारब्धे देहे सत्त्व
सदाग्रहोऽहं ममेति मतिं करोति २९ ॥ ॥ ॥

तत्कृतमुपकारं स्मरन्नाह येनेदृशीं गतिं ज्ञानं भवादृशेनेति निरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैव स्वयं तुष्यतु अंजलिमात्रं विना तत्कृतोपकारे प्रत्युपकारं कः कुर्यादित्यर्थः १८ ईदृशीं गतिमित्यनेन ज्ञानं तरविलक्षणं ज्ञानं प्रापितवानित्युक्तं तदेव वैलक्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरः पश्वादिः सप्तवध्रिर्जीवः स्वदेहे शारीरके स्वशरीरभवे सुखदुःखे केवलं तनु पश्यति अहं पुनर्यत्सृष्टया धिषणया यद्दत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरी दमः इन्द्रियनिग्रहणं शमदमादियुक्तशरीरवान् आसम् अभवं तमेव च पुराणं अनादिं पुरुषं पूर्णं बहिर्हृदि च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः क।

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन सदीननाथः को नाम तत्प्रति विनांजलिमस्य कुर्यात् १८ पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्टयासं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं १९ सोहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१

यमपरोक्षतया प्रतीतं चैत्यमिव अहंकारास्पदं भोक्तारमिवेत्यर्थः १९ विवेकज्ञानं फलं संसारोद्वेगमनुवदन् मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यति सोहमिति हा भो हे विभो बहुदुःखवासं यथा भवति तथा गर्भे वसन्नपि सोहं गर्भाद्बहिर्न निर्गन्तुमिच्छामि तत्र हेतुः अंधकूपप्राये यत्र बहिरुपयातं गतं प्राणिनं देवस्य तव माया उपसर्पति व्याप्नोति यदनु यां मायामनु मिथ्यामतिर्देहे अहंबुद्धिः संसृतिचक्रं च कलत्रपुत्रादिसंबंधादुपसर्पतीति २० तस्मादत्रैवस्थितोपि विगतविक्लवः अव्याकुलः सन् सुहृदा आत्मना सारथिरूपया बुद्ध्यैव आत्मानं तमसः संसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रं नानागर्भवासरूपमेतद्व्यसनं दुःखं यथा मे मा भविष्यत् न भविष्यति कान्न तत्साधनेसामग्रीं तत्राह उपसादितो हृदयं प्रापितो विष्णोः पादो येन मया सः २१ ॥ ॥

ननु त्वमपि वस्तुतः शुद्ध एव असंगो ऽह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतेः ततः कथं युवयोरयं विशेषः तत्राह यः पंचभिर्भूतैरचितेश
रीरे अपि यामिथ्यैव षष्ठत्वेन वस्तुतः यतस्त्वं शरीरेण रहितः असंगः अतो यथैवेंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रिया
णां गुणाः अर्थाः अचिदाभासरूपतदात्मकः सोहं तवैवेदं कथं तेन शरीरेण आविकुंठो महिमा यस्य तं अवगुंठ
तिपाठे अवसन्नगुंठनमावरणं यस्य स महिमा यस्य तस्यार्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परानियंतारं कुतः अभिमस्वैतन्नेवि

यः पंचभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहं तेनाविकुंठम
हिमानमृषिमेनं वंदे परं प्रकृतिपुरुषयोः पुमांसं १४ यन्मायया गुणकर्मनिबंध
नेऽस्मिन् सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या
कया महदनुग्रहमंतरेण १५ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनु
वर्तितांशः तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम १६ देह्य
न्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः इच्छन्नितो विवसितुं
गणयन्स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्कदा नु १७

ह्याशक्तिमित्यर्थः विद्याविद्याशक्ति

कृतो विशेष इति भावः १४ ननु ज्ञानेनायं बंधो निवर्तिष्यते किं परमेश्वरं वंदनेन तत्राह यस्य मायया नष्टस्मृतिः
सन् संसारसंबंधिनि पथि स्थितस्तदभिश्रमेण तत्कृतेन क्लेशेन चरन्नयं जीवः महतस्तवैवेश्वरस्यानुग्रहं विना पुनः
कया युक्त्या लोकं निजस्वरूपं प्रवृणीत संभजेत अभिश्रमहेतुत्वेन पथानं विशिनष्टि गुणनिमित्तानि कर्माणि
नितरां बंधनानि यस्मिन् ईश्वरस्य प्रसादं विना ज्ञानाभावात् स एव सेव्य इत्यर्थः १५ ईश्वर एव ज्ञानदस्तु यथाह यन्नाहय
देतत्त्रिकालविषयं ज्ञानं तत्तं विना कतमोऽस्मदधात् न कोपि किंतु स देवईश्वर एव ननु अन्यः प्रकृष्टो जीवोऽदधा
तु नेत्याह जीवरूपां कर्मपदवीमनुवर्तमाना वयमिति तद्व्यतिरेकेण न कोपि समर्थ इत्यर्थः अन्यस्यासंभवमुक्त्वा तस्य
संभवमाह स्थिरेषु चरेषु अंतर्यामिरूपोऽनुवर्तितोंऽशो येन तं भजेम १६ स्वदुःखं विज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरे मा
तुरुदरकुहरे योऽसृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः तत्र जठराग्निना भृशं तप्तो देहो यस्य अतएव कृपणधीः इतो वि

८७

उल्बणैः दुःसहैः सर्वांगेषूत्थिता वेदना यस्य आस्ते इत्युत्तरेणान्वयः ७ उल्बेन जरायुणा भुग्नं कुटिलीभूतं पृष्ठं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य ८ दैवात् पूर्वकर्मवशात् लब्धा स्मृतिर्येन सः दीर्घं दुरंतमनुच्छ्वासं यथा भवति तथा तत्रास्थितः सन् ९ सूति हेतुभिर्वातैर्वेपितः सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाभूः कृमिरिति १० नाथमानो याचमानः उपतप्यमान इति वा ऋषिः देहा न्तरदर्शी भीतः पुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयो बंधनभूता धातवो यस्य सः विक्लवया आकुलया ११ उपसन्नं जगदिच्छयेत्यस्यैच्छया

कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ७ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८ अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुन्त इव पंजरे तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवं ९ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबो धोपि वेपितः नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः १० नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तव ध्रिः कृतांजलिः स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ११ जीव उवाच तस्योपसन्नम वितुं जगदिच्छयात्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविंदं सोहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोनुरूपा १२ यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयी मवलम्ब्य मायां आस्ते विशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेवसितं नमामि १३

गृहीता नानामूर्तयो भगवतः चरणारविंदमकुतोभयं सोहं शरणं व्रजामि भुवि चलदिति श्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतो मे अनुरूपा योग्या येन ईदृशी गर्भवासलक्षणा गतिर्दर्शिता तस्य १२ ननु कोसौ यं शरणं व्रजसि को वा तव तस्य विशेषः येन सेव्य सेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्र मातुर्देहे भूतेन्द्रियाशयमयीं देहाकारपरिणतां मायामवलम्ब्य आश्रित्य कर्मभिरावृतस्वरू पः एव बद्ध इव यः आस्ते सोहं यस्तु अत्रैवास्ते तं नमामि कथंभूतमित्यपेक्षायां तु शब्दोक्तं विशेषं दर्शयति आतप्यमाने हृदये वसितं प्रतीतं एवमप्यविकारं कुतः विशुद्धं निरुपाधित्वात् कुतः अखंडबोधमयत्वात् १३ ॥ ॥

ननुकुटुंबपोषणंविहितमेवतत्राहकेवलेनेति तमसोनरकस्यचरमंपदंस्थानं ३३ पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाहनरलो
कस्यमनुष्यदेहस्यप्राप्तेरधस्तात् अर्वाक् यावत्योयातनाः आदिशब्देनश्वशूकरादियोनयश्चयाः ताः सर्वाः क्रमेणसंप्राप्य
योगेनक्षीणपापःशुचिःसन् अत्रपुनर्नरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३४ इतितृतीयेत्रिंशः ३० एकत्रिंशेविभिन्नैस्तुपुण्यपापैरहो
नरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेराजसीगतिः १ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तं तदेवविशेषतोदर्शयतिकर्मणाद्दैवकृतेनदैवमी॰

केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः यातिजीवोंधतामिस्रंचरमंतमसःपदं ३३ अ
धस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४
इतिश्री·कापिलेयोपाख्यानेकर्मविपाकत्रिंशः ३० श्रीभगवा॰ कर्मणादैवनेत्रेणजं
तुर्देहोपपत्तये स्त्रियःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरा
त्रेणबुद्बुदं दशाहेनतुकर्कंधुःपेश्यंडंवाततःपरं २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंग
विग्रहः नखलोमास्थिचर्माणिलिंगछिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षु
त्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुर
संमते शेतेविण्मूत्रयोर्गर्तेसजंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिःक्षतसर्वांगःसौकुमार्यात्प्रतिक्ष
णं मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मुहुः ६ ॥

श्वरः तदेवनेत्रंनेतृप्रवर्तकंयस्यप्रविष्टोभ
वति १ कललंशुक्रशोणितमिश्रितंभवतिबुद्बुदंवर्तुलाकारं कर्कंधुर्वदरीफलंतदाकारं कठिनंपेशीमांसपिंडाका
रं अंडंवायोन्यंतरे २ बाह्वंघ्र्यादीनां अंगानांविग्रहोविभागः लिंगंचछिद्राणिचतेषामुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतः
प्रावृतः ४ मातुर्जग्धेनभक्षितेनान्नेनपानाद्यैश्चएधमानाधातवोयस्यजंतोः जंतोःसंभवोयस्मिन्तस्मिन्नसंमतेगर्भेशेतेतथा
चमार्कंडेयपुराणे नाडीचाप्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यते स्त्रीणांतथांत्रसुषिरेसानिबद्धोपजायते क्रमंतेभुक्तपीता
निस्त्रीणांगर्भोदरेतथा तैराप्यायितदेहोसौजंतुर्वृद्धिमुपैतिवैइति ५ तत्रत्यैःकृमिभिःस्वादद्भिःसौकुमार्यात्कोमलत्वेनदू
नानिसर्वांगानियस्य ६ ॥

क्षुत्तृड्भ्यां परीतो व्याप्तः तप्ता वालुका यस्मिन् निर्गत आश्रयो विश्रामस्थानमुदकं च यस्मिन् २२ यमसादनं नीतो भवति २३
तत्रैव विशेषमाह अध्वनः संबंधिनां योजनानां नवतिं नव च सहस्राणि पापाधिक्ये द्वाभ्यां नीतः सन् २४ यातनाः संक्षेप
तो दर्शयति चतुर्भिः आदीपनं प्रज्वलनं प्राप्नोति स्वेन कृत्तं अन्येन वा कृत्तं छिन्नं यत्स्वस्य मांसं तस्य भक्षणमित्यर्थः

क्षुत्तृट्परीतोर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके कृछ्रेण पृष्ठे कशया
च ताडितश्चलत्यशक्तोपि निराश्रयोदके २२ तत्र तत्र पतञ्छ्रांतो मूर्छितः पुन
रुत्थितः पथा पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनं २३ योजनानां सहस्राणि नवतिं न
व चाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः २४ आदीपनं स्वगात्राणां
वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोपि वा २५ जीवतश्चां
त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं २६ कृं
तनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनं पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः २७
यास्तामिस्रांधतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन नि
र्मिताः २८ अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युप
लक्षिताः २९ एवं कुटुंबं बिभ्राण उदरंभर एव च विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फल
मीदृशं ३० एकः प्रपद्यते ध्वांतं हित्वेदं स्वकलेवरं कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृ
तं ३१ दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् भुंक्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ३२

२५ आत्मनो वैशसं पीडां २६ भिदापनं भेदप्रापणं २७ २८ न चैतदसंभावितं अत्रापि दृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति २९ एवं
उभयं स्वं [illegible] कुटुंबं स्वदेहं च ३० पापार्जितधनेन भुंजते बहवः कर्ता त्वेव नरकं यातीत्याह एक इति भूतद्रोहेण यद्भृतं तेन तत्कुटुंबं
स्थूलं कलेवरं वा इहैव हित्वा कुशलादितरत् यत्पाथेयं पाथेयं भोग्यं यस्य ३१ न तु पापमपि विहाय गच्छति तत्राह दैवेनेति

अकल्पः असमर्थः १२ पूर्वंयथा आद्रियंते तथा आदरं न कुर्वंति कीनाशाः कृषीवलाः गोजरं वृद्धं बलिवर्दं १३ भ्रियमाणः
पुष्यमाणः १४ आवमात्या अवज्ञया उपन्यस्तं समीपे प्रक्षिप्तं गृहपालः श्वा आहरन् भुंजानः आमयावी रोगी १५ उत्तारो
बहिर्निर्गतनेत्रः कफेन संरुद्धा नाड्यो मार्गो यस्य कासश्वासाभ्यां कृत आयासो यस्य घुरघुर इति शब्दं करोति १६ परि

कुटुंबभरणाकल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः श्रीयाविहीनः कृपणोध्यायंश्वसितिमूढ
धीः एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तदा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरं
१३ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखो
गृहे १४ आस्तेवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोल्प
चेष्टितः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघु
रायते १६ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः वाच्यमानोपिनब्रूतेकालपाशव
शंगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्याप्रतात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनया
स्तधीः १८ यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंच
ति १९ यातनादेहआवृत्यपाशैर्बध्वागलेबलात् नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटा
यथा २० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्तोघंस्वमनुस्म

वीतःपरिवेष्टितः वाच्यमानः वंधोतानेत्याहूयमानः १७ अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्य पुण्यपापाभ्यां देहोगतितः
त्यायतनामाह यमदूताविलोकितावित्यादिषु सरभसं सक्रोधमीक्षणं ययोर्दृष्ट्वा १९ आवृत्य सनिरुध्य २० तयोस्त
र्जनैर्निर्भिन्नं हृदयं यस्य आर्तः सन् चलतीति द्वितीयेनान्वयः २१ रामः रामः ॥

विक्रममेवाह यं यमर्थं दुःखेन प्रयासेनोपादत्ते आपादयति तं तं भगवान् कालो धुनोति विनाशयति यत्कृते यन्निमित्तं २ शो
क हेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्य कलत्रादिसहितस्य देहस्य संबंधीनि गृहादीनि वसूनि द्रव्यं अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ३ दुर्मति
त्वं दर्शयन् दुःखमयं चयति जंतुरिति चतुर्दशभिः ४ नारक्यां नारकाहारादिभिर्जातायां ५ निरूढमूलत्वं प्रस्फुटमनोरथं ९
हृदयं यस्य बहुमन्यते कृतार्थोहमिति श्लाघते ६ उद्वहनाधिना पोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्त आत्मा इंद्रियाणि

यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तं तं धुनोति भगवान् पुमान् शोचति यत्कृते २ यदध्रु
वस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जंतुर्वै भव
एतस्मिन् यां यां योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ४ नरकस्थोपि
देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५ आत्मजाया
सुतागारपशुद्रविणबंधुषु निरूढमूलहृदय आत्मानं बहुमन्यते ६ संदह्यमानसर्वां
ग एषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियः स्त्री
णामसतीनां च मायया रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणां ८ गृहेषु कूटधर्मे
षु दुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ९ अर्थैरापादितैर्गु
र्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयं १० वार्तायां लु
प्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहां ११

च यस्य कया असतीनां पुंश्चलीनामपि रहसि रचितया संयोगादिरूपया मधुरभाषिणां शिशूनामालापैश्च सु
खवन्मन्यत इत्युत्तरेणान्वयः ८ कूटाः वितथाः श्राद्धादिवत् लोकधर्मा येषु दुःखप्रधानेषु ९ येषां पोषणेनाधो याति तान्
पुष्णाति शेषभुगिति भोगोपि तस्य दुर्लभ इत्यर्थः १० वार्तायां जीविकायां निःसत्त्वः अशक्तः परार्थपरः स्वे ११ रामः

तदेवाह भूतानामिति यावत्समासिमहदादीनां तत्तदभिमानिनां जीवानां ३७ भयहेतुत्वमाह यइति भूतैरेव भूतान्यत्ति संहरति अधियज्ञः यज्ञफलदाता कलयतां वशीकुर्वतां ३८ ३९ ४० यद्यस्माद्भीताः ४१ यतो भीताः सरितः स्रवन्ति इंधे दीप्यते सहगिरिभिर्भूः ४२ अदः नभः यन्नियमात् प्राणाद्यामहान्महत्तत्त्वं अंकुरात्मकं स्वदेहं लोकत्वेन तनुते विस्तारयति ४३ गुणाभिमा

मि२

रूपभेदास्पदं दिव्यं कालइत्यभिधीयते भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयं ३७ योऽन्तःप्र
विश्यभूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः सविष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ३८
नचास्यकश्चिद्दयितो नद्वेष्यो नचबांधवः आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमंतकृत् ३९ य
द्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति यद्भयात् यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ४० यद्वनस्पत
यो भीता लताश्चौषधिभिःसह स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णंति पुष्पाणि च फलानि च ४१ स्रवंति स
रितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिंधे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् ४२ नभो ददाति
श्वसतां पदं यन्नियमाददः लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्तभिरावृतं ४३ गुणाभिमानिनो दे
वाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् वर्तंतेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरं ४४ सोऽनंतोंऽतकरः कालो
नादिरादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं ४५ इति श्रीभा० तृ०
एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ कपिल उवाच तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमं का
ल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः १

नो० ६

निनो गुणानियंतारो देवा ब्रह्मादयः अस्य विश्वस्य सर्गादिषु वर्तंते अनुयुगं वारं वारमित्यर्थः ४४ जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादि जनयन् नादिकृत् मृत्युना अंतकमपि मारयन्नंतकरः स्वयं तु अनादिरनंतोऽव्ययश्च ४५ इति श्रीभा० तृ० एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ त्रिंशे तु कायकांतादिलालनाकुलचेतसां कामिनां तामसी पापाद्घोरा गतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्णनद्वारेण वैराग्याय विचित्रकर्मकृतां संसृतिमध्याय त्रयेण प्रप

अतस्तेभ्यः स्पर्शवेदिभ्य इति तेभ्यो रसवेदिनो मत्स्यादयः श्रेष्ठाः गंधविदो भ्रमरादयः शब्दविदः सर्पादयः २९ रूपभेदविदः काकादयः उभयतोदंता येषां अपादेभ्यस्तेभ्यो बहुपादाः तेभ्यश्चतुःपादाः द्विपात् मनुष्यः ३० ततः तेषु वर्णाः ३१ संशयछेत्ता मीमांसकः ततोऽपि केवलात् स्वधर्मकृत् मुक्तसंगस्फलत्यागी आत्मनो धर्ममदोग्धा निःकाम इत्यर्थः ३२ अर्पिता अशेषाः क्रियाः अर्थाः तत्फलानि आत्मा देहश्च येन अतएव निरंतरः अव्यवहितः अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानां कलया परिकलनेन अंतर्यामितया प्रविष्ट इतीश्वर इत्यर्थः ३४ उक्तं भक्तियोगं पूर्वो

तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९
रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३०
ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोभ्यधिकस्ततः
३१ अर्थज्ञात्संशयछेत्ताततःश्रेयान्स्वधर्मकृत् मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममा
त्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्त
कर्मणः नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् ३३ मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहु
मानयन् ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामा
नव्युदीरितः ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५ एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणःपर
मात्मनः परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितं ३६

क्तेनाष्टांगयोगेन सहोपसंहरति भक्तियोगश्चेति हे मानवि पुरुषं परमेश्वरं ३५ यदन्यस्य रूपं जीवस्य संसृतीः कालस्य स्वरूपं चाचष्टे इति तदाह एतदिति सार्द्धेन एतत्सर्वनियंतृ षड्गुणवतो रूपं कीदृशं प्रधानपुरुषात्मकं परं तद्व्यतिरिक्तं च एतदेव दैवमित्यभिधीयते कीदृशं कर्मणा विचेष्टितं नानासंसृतिलक्षणं यस्मात् तद्दैवप्रेरितकर्मकृताः संसृतयो विचित्राः इत्यर्थः एतदेव भगवतो रूपं काल इति चाभिधीयते कीदृशं रूपभेदस्य वस्तूनां नानात्वस्य आस्पदं आश्रयः कारणं उक्तं हि कालाद्गुणव्यतिकर इति वक्ष्यते च गुणव्यतिकरः काल इति दिव्यं अद्भुतप्रभावं ३६ रामायनमः

अयत्नं विनैव प्राप्नोति दृष्टांतः वातो रथः प्रापको यस्य गंधस्य आशयात् स्थानात् आवृंक्ते आत्मसात्करोति अविकारि
समपश्येत् २० चित्तशुद्धिश्च सर्वभूतात्मदृष्टेर्भवतीति वक्तुं केवलप्रतिमादिनिष्ठान्निंदन्नाह अहमिति सप्तभिः अर्चा
विडंबनमनुकरणं अर्चायां पूजाविडंबनमित्यर्थः २१ अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाः क्रमेण चतुर्भिर्निषिध्यंते हित्वा उपेक्ष्य २२
२३ हे अनघे उत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निंदकस्य २४ तर्हि किमर्चादावर्चनमनर्थकमेव नेत्याह अर्चादा
विति सर्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेन यथावकाशं अनेन कर्मनिष्ठा अपि सा

यथा वातरथो घ्राणमावृंक्ते गंध आशयात् एवं योगरतं चेत आत्मानमविका
रि यत् २० अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेर्चा
विडंबनं २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरं हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव
जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शां
तिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे नैव तुष्येर्चितोर्चायां भूतग्रा
मावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्व
वस्थितं २५ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यंतरोदरं तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणं
२६ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयं अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा २७
जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८

वावधिरित्युक्तं भवति २५ अंतरा अंतरं भेदं उत अपि अरं अल्पमपि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरा मध्ये उदरं शरी
रं स्वहृदंतरं तस्य भयं विदधे करोति २६ अथ अतः सर्वभूतेषु कृतालयं कृतावासं तत्र हेतुः भूतानामात्मानं मैत्र्या मित्रेण अ
भिन्नेन चक्षुषा समदर्शनेन २७ तत्रापि यथोत्तरं मानाद्यतिशयः कर्तव्य इति वक्तुं तारतम्यमाह जीवा इति सार्द्धैः षड्भिः अजी
वानां अचेतनेभ्यः ततः तेष्वपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमंतः सचित्ताः ज्ञानवंतः इंद्रियाणां वृत्तयो येषु इंद्रियवृत्तयस्तेषां [illegible]
मपि स्पृष्टाः संत्येव तथा हि महाभारते मोक्षधर्मे वृक्षप्रस्तावे तस्मात्पश्यंति पादपाः तस्माज्जिघ्रंति पादपा इत्यादि तेरुषु

भागवतटीका तृ० ५५

तदेवं तामसादिभक्तित्रयस्त्रयो भेदाः तासु यथोत्तरं त्रैविध्यं एवं च श्रवणकीर्तनादयो नव वापि प्रत्येकं नव नव भेदाः तदेवं स
गुणाभक्तिरेकाशीतिभेदा निर्गुणा तु भक्तिरेकविधैवेत्याह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेति द्वाभ्यां अविच्छिन्ना सतता ११ अहैतु
की फलानुसंधानशून्या अव्यवहिता भेददर्शनरहिता च मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पुरुषोत्तमे मनोगतिरिति या भक्तिः सा नि
र्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणमित्यन्वयः लक्षणं स्वरूपं १२ भक्तानां निष्कामतां कैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यं मया सह एकस्मि
ल्लोके वासः सार्ष्टिः समानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपत्वं एकत्वं सायुज्यं उत अपि दीयमानमपि न गृ

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसोंबुधौ ११ लक्षणं
भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टि
सामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः १३ स एव भक्तियोगाख्य
आत्यंतिक उदाहृतः येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते १४ निषेवितेनानिमित्तेन स्व
धर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः १५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजा
स्तुत्यभिवंदनैः भूतेषु मद्भावनया सत्वेनासंगमेन च १६ महतां बहुमानेन दीनानामनुकंप
या मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे
आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा १८ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः पुरुषस्या
ञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि मां १९

ह्णंति कुतस्तत्कामनेत्यर्थः १३ किमिति तान्न भजंते भक्तेरेव परमफल
त्वादित्याह स एवेति ननु त्रैगुण्यहित्वा ब्रह्मप्राप्तिः परमफलं प्रसिद्धं सत्यं तत्तु भक्तावानुषंगिकमित्याह येन भक्तियोगे
न मद्भावाय ब्रह्मत्वाय १४ एवंभूताया भक्तेः साधनान्याह पंचभिः निषेवितेन सम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेन स्वधर्मेण नित्य
नैमित्तिकेन महीयसा श्रद्धादियुक्तेन क्रियायोगेन पंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेण शस्तेन निःकामेन १५ मद्धिष्ण्यं मत्प्रति
मादि तत्स्पर्शनादिभिः सत्वेन धैर्येण असंगेन वैराग्येण १६ १७ १८ मद्धर्मणः भगवद्धर्मानुष्ठातुः पुरुषस्याश
यश्चित्तं १९ राम: ॥ ॥ ॥

राम:

योभक्तियोगो मूलं तत्प्रयोजनं यस्य तत्र यन्मूलं तत्कथितं तस्य भक्तियोगस्य मार्गं प्रकारं विस्तरतो मे ब्रूहि २ येन संसृतीनां आ
ख्यानेन विगतरागो भवेत् ३ ईश्वररूपस्य महाप्रभावस्य तेऽतत्कालकस्य यद्धेतोः यद्भयात् कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति ४ अचक्षुषस्य अ
ज्ञस्य अतो मिथ्याभूते देहादौ अभिमतिरहंकारो यस्य अनः कर्मस्वनुविद्धया आसक्तया धिया श्रान्तस्य अतएव अनाश्रये अ
पारे तमसि संसारे चिरं प्रसुप्तस्य लोकस्य प्रबोधनाय त्वं योगप्रकाशको भास्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णां सुन्दरं ६ मा

यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो २
विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः ३ का
लस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ४ लोकस्य मिथ्या
भिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल या ४
योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः आबभाषे कुरुश्रे
ष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ६ श्रीभगवान् भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभाव
गुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी भिन्नदृग्भा
वं मयि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भा
वः स राजसः ९ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणं यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः

र्गैस्त्रिकारर्विशेषैः तानेवाह स्वभावभूता ये गुणास्तेषां मार्गेण वृत्तिभेदेन भावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदाद्भक्तिभेद इत्य
र्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य संरंभी क्रोधी भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कुर्यात्स त्रिविधोपि तामसः ८ पृथग्भावः भेद
दर्शी ९ कर्मनिर्हारं पापक्षयं परस्मिन् परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणं भगवत्प्रीतिमुद्दिश्य इत्यर्थः यष्टव्यमिति विधि
सिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वं अर्चादावर्चनं चैतत्त्रिष्वपि समानं १०   रामः   रामः॥

पृथगवस्थानाभावे विभेदं सदृष्टांतमाह यथोल्मुकात् इदानीं ज्वलतः काष्ठात् स्वसंभवात् अग्नेः संभूतात् आत्म
त्वेन अग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंताविविक्तो हि धूमेप्यग्न्यभिमानोस्ति उल्मुकात् पूर्वसिद्धादपि तदाह
कः प्रकाशकोग्निः पृथगेव ४० भूतादेर्दृष्टांतेभ्यः पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञितात् ब्रह्मसंज्ञितः पृथक् तथा प्रधा
नादपि तत्प्रवर्तको भगवान् पृथगित्यर्थः ४१ उपाधिविवेकमुक्त्वा तस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषु चतुर्विधेषु

यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद् धूमाद्वापि स्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः
पृथगुल्मुकात् ४० भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा
पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ई
क्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मतां ४२ स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीय
ते योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४३ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं स
दसदात्मिकां दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ४४ इति भागवते तृतीये
कापिलेये साधनानुष्ठानमष्टाविंशः २८ देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादीनां प्र
कृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकं १

तदात्मतां महाभूतात्मतां ४२ धर्मभूतस्यात्मनोपाधिकतां सदृष्टांतमाह स्वयोनिकाष्ठेषु ज्योतिरग्निः गुणवैषम्यात् दीर्घ
ह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौ देहे ४३ स्वांस्वस्य जीवस्य बंधहेतुं दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं पराभाव्य तत्प्रसादेन वर्जित्वा स्वरू
पेणावस्थानेनावतिष्ठस्य बंधहेतुं दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं ष्ठते ४४ एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु बहुधोच्यते का
लस्य च बलं घोरा संसृतिश्च विरक्तये १ उक्तानुवादपूर्वकं भक्तिमार्गभेदान् पृच्छति द्वाभ्यां लक्षणं महदादी
नां यथा सांख्येषु तथा कथितं येन लक्षणेन तत्पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः १ रामाय नमः ॥

नन्वेवमपि स्थितः पुनः संसरतीत्याह सोपीत्येतया पुरुषः तस्मिन्महिम्नि निजस्वरूपे अवसितः अवसानं निष्ठां प्राप्तः कया म
नसो निवृत्त्या चरमया अविद्यारहितयेति मुमुक्षाद्विशेषः तत्र हि अविद्यास्ति न त्विदानीं अत्र हेतुः तया योगाभ्यासकृतयेत्यर्थः नन्वेव
मपि सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वे कुतोऽस्य कैवल्यं तत्राह दुःखयोः सुखदुःखयोः हेतुत्वं भोक्तृत्वं यत्स्वात्मन्यासीत् तदपि असति अविद्याकृते
कर्तरि अहंकारे विधत्ते तन्निष्ठमेव पश्यतीत्यर्थः यत उपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः ३६ तस्य जीवन्मुक्तिमाह
देहं चेति द्वाभ्यां चरमः उत्कृष्टलक्षणः सिद्धो देहमपि न विपश्यति कुतः सुखदुःखे आसनादुत्थितं उत्थाय यत्रैव स्थितं ततः स्थानाद्दपेतं
ततो दैववशात्पुनरप्युपेतं वा न विपश्यति यतः स्वरूपं प्राप्तः यतो देहात्स्वरूपमध्यगमत् देहमिति वा सतोऽप्यननुसंधाने दृष्टान्तः

सोप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्य
सति कर्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६ देहं च तं न चरमः स्थि
तमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादुपेतं वासो यथा
परिकृतं मदिरामदांधः ३७ देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत ए
व सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथा
पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ ॥

वासः परिकृतं कटितटे परिवेष्टितं स्थितं गतं वा मदिरामदांधो यथा न पश्यतीति ३७ ननु तर्हि देहस्य कथं प्रवृत्तिर्नि
वृत्तीर्जीवनं च तत्राह देहोपीति दैववशः संस्कारस्तद्वशो न गच्छन् यावत्स्वारंभकं कर्मास्ति तावत्प्रतिसमीक्षते जीवत्येव
सासुः सेंद्रियः ननु तर्हि तस्मिन् पुनः संगः स्यात्तत्राह तं देहं स्वाप्नं देहादिवत्सप्रपंचं पुत्रादिसहितं पुनर्न भजते देहमममे
तिनाभिमन्यते कुतः आरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अत एव प्रबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः ३८ प्रतिबोध
प्रकारमाह यथेति अतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपि पुत्रादेर्मर्त्यः पित्रादिः पुरुषो देहादेर्द्रष्टा ३९ ॥

भा॰तृ॰
श्री॰टी॰
८१

मंदहासध्यानमुक्त्वा स्फुटहासध्यानमाह विभोः प्रहसितं उच्चैर्हसितं ध्यायेत् कीदृशं ध्यानायनं अतिसुंदरतया प्रयत्नं विनैव ध्यान
विषयभूतं सोऽर्थमेवाह बहुलया अधिकया अधरोष्ठस्य भासा कान्त्या अरुणीभूतास्तनवः सूक्ष्मा द्विजा एव कुंदमुकुलानि ते
षां पंक्तिः स्फुरति यस्मिन् तत् स्वदेहकुहरे हृदयाकाशे अवसितस्य ज्ञातस्य प्रेमरसेनार्द्रया भक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक्
तद्व्यतिरिक्तं प्रद्रष्टुं नेच्छेत् न चित्तं विचालयेदित्यर्थः ३३ समाधिमाह एवमिति द्वाभ्यां निर्बीजः सबीजश्चेति द्विविधो योगः तत्र निर्बीज
योगे यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति गीतायुक्तमार्गेणाक्रियमाणोपि दुःकरः स
माधिः सबीजस्तु सुकरः तत्र हि परमानंदमूर्तौ हरौ ध्यायमानः यत्र तत्रैव चित्तोपरमो भवति तदुक्तं हृत्वात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिर

ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुह
रेवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ३३ एवं हरौ भगवति प्रतिलब्ध
ले२ भावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चि
त्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ३४ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा
यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ ॥

निच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते इति अतः सुखोपस्थितः योगस्य लक्षणं वदन् सबीजस्यैव तरेवायत्नसिद्धत्वं दर्शयति एवं ध्या
नमार्गेण हरौ प्रतिलब्धो भावः प्रेम येन तथा भक्त्या द्रवत् हृदयं यस्य प्रमोदात् उद्गतानि पुलकानि यस्य औत्कंठ्येन प्रवृत्ता बाष्पक
र३ लया च मुहुरर्द्यमानः आनंदसंप्लवनिमज्जमानः दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे बडिशमिव बंधनमिवोपायभूतं चित्तमपि
ध्येयाद्वियुंक्ते तद्धारणाशैथिल्यप्रयत्नो भवतीत्यर्थः ३४ यर्हि यदा एवं निर्विषयं भवति अतएव मुक्ताश्रयं च ध्येयसंबंधवि
ना ध्यातृध्यानासंभवात् न च पृथक् स्वव्यापारविषयः स्यात् यतस्तत्र विरक्तं परमानंदानुभवेन अतो निर्वाणं लयमृच्छति
वृत्तिरूपतां परित्यज्य ब्रह्माकारेण परिणमत इत्यर्थः यथार्चिर्ज्वाला आश्रयविषयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण प
रिणमते अत्र अस्यां दशायां अव्यवधाने ध्यातृध्येयविभागशून्यमेकं अखंडं आत्मानमनुगतमीक्षते अ राम:
त्र हेतुः प्रतिनिवृत्तो गतो गुणप्रवाहो देहाद्युपाधिर्यस्य ३५ ॥ ॥

८१

स्त्वेवमनुकंपिता भक्तानुकंपया धीः तया गृहीता मूर्तिर्येन तस्य विस्फुरती ये मकरकुंडले तयोर्वल्गितेन प्रचलनेन विद्योतितौ
अमलौ कपोलौ यस्मिन् तत् उदारा उन्नता नासा यस्मिन् तत् २९ यच्च स्वया भूत्या शोभया अलिभिः परिसेव्यमानं मीनद्वयाश्रयं
च श्रीनिकेतं नेत्रयुग्ममधिक्षिपत् तिरस्कुर्वत् अब्जं येन तत् कुटिलकुंतलैरलिनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेन मीनद्वयस्यापि इत्यर्थः अब्जरूपे नेत्रे य-
स्मिन् उल्लसंत्यौ नानारूपे उल्लसंत्यौ भ्रुवौ यस्मिन् मनोमयं मनसा आविर्भवत् ३० तस्य भगवतः अवलोकनं हृदयगुहायां चिरं ध्यायेत्
कथंभूतं अधिकमत्यर्थं कृपया अनुकंपया विषमिव विषयहुतवहाह निश्चावगाहनं दह्यमानयोः संसारिणामक्ष्णोः तन्नि-

स्त्यानुकंपितधियेऽग्रहीतमूर्त्तेः संचिंतयेद्भगवतो वदनारविंदं यद्विस्फुरन्मकरकुंड-
लवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासं २९ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमा-
नं भूत्या स्वया कुटिलकुंतलवृंदजुष्टं मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयम-
तंद्रित उल्लसद्भ्रु ३० तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः
स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायां ३१ हासं हरेरवन-
ताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारं संमोहनाय रचितं निजमायया-
स्य भ्रूमंडलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ३२

मित्तं तापत्रयोपशमनाय अंजनमिव भगवता वैद्येन नि-
सृष्टं विशेषेण निर्मितं स्निग्धस्मितेनानुगुणितं सप्रयुक्तं विततो ततो सततया या भावनाभक्तिस्तया विपुलः प्रसादो यस्मिन् ३१
अवनतानां ये अखिललोकास्तेषां तीव्रशोकेन यान्यश्रूणि तेषां सागरं विशोषयतीति तथा तं हरेर्हासं अस्य अत्यु-
दारं भ्रूमंडलं च ध्यायेत् कथंभूतं निजमायया मकरध्वजस्यापि संमोहनाय रचितं मुनिकृते मुनीनामुपकाराय
मुनीनां संमोहनेन प्रवृत्तं काममेव मोहयितुमित्यर्थः ३२ ॥ ॥

अमुष्य हरेर्नाभिह्रदं ध्यायेत् कथंभूतं भुवनानां कोशस्य समूहस्य गुहा अधिष्ठानं यद् उदरं तत्र स्थितं यत्र नाभिह्रदे।
आत्मयोनेर्ब्रह्मणो धिषणा धिष्ण्यं अखिललोकात्मकं पद्मं व्यूढमुत्थितं तथा हरिन्मणिवृषोमरकतमणिश्रे
ष्ठा वियोस्तनौ तयोर्द्वयं ध्यायेत् विशदहाराणां मयूखैर्गौरं श्वेतं २५ अथ भस्य श्रेष्ठस्य महाविभूतेर्महाल
क्ष्म्या अधिवासं स्थानं वक्षः कंठं च मनसि कुर्यात् कथंभूतं कंठं कौस्तुभमणेर्योभूषणार्थं धृतः तस्य अ
धिकं भूषणमर्थं प्रयोजनं यस्य कौस्तुभमणीमेव स्वयमलंकुर्वन्तमित्यर्थः पुंसां स्मर्तॄणां च मनो।

नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं । व्यूढं हरिन्म
णिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरं २५ वक्षोधिवासमृष
भस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानं । कंठं च कौस्तुभमणेरधिभूष
णार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६ बाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्तनेननि
र्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् । संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखं च तत्
करसरोरुहराजहंसं २७ कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणि
तकर्दमेन । मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कंठे २८

नयनानां निर्वृतिं समादधानं अस्तु भयोर्विशेषणं २६ निर्णिक्तानि उज्ज्वलीकृतानि बाहुवलयान्यंगदानि येषु
अधिक्षिता लोकपाला येषु दशशतारं चक्रं न सह्यं तेजो यस्य तत्तस्य करसरोरुहे राजहंसमिव २७ अरातयो
ये भटा योद्धारस्तेषां शोणितमेव कर्दमस्तेन दिग्धां लिप्तां अस्य कंठे मालां मणिं च स्मरेत मधुव्रतानां वरूथ
स्य गिरा उपघुष्टां नादितां चैत्यस्य जीवस्य तत्त्वं निर्मलं कौस्तुभं एव आत्मानमस्य जगतो निर्लेपगुणामलं विम

कौस्तुभमणीस्थकं मनवीनहरितौ २५

तदेव पादादिक्रमेणाह त्रयोदशभिः संचिंतयेत् पादतलेरेखात्मकानि वज्रादीनि लांछनानि तैराढ्यं युक्तं उत्तुंगाश्च
रक्ताश्च विलसंतो नखाः तेषां चक्रवालं मंडलं तस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महत् हृदयांधकारो येन एतच्च सर्वमुपादेय
विशेषणाध्यापत्वेनोच्यते २१ किंच यस्य शौचेन क्षालनेन निःसृता याः सरित्प्रवरा गंगाया उदकेन तीर्थेन संसारतारके
णाम्ना मूर्ध्नि अधिकृतेन शिवोपि शिवोऽभूत् अधिकस्याधिकं सुखं प्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसि यः शमलशैलः पापपर्वतः तस्मिन्

संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं उत्तुंगरक्तविल
सन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारं २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरो
दकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्या
येच्चिरं भगवतश्चरणारविंदं २२ जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुर
वंदितया विधातुः ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्या
त् २३ ऊरू सुपर्णभुजयोरधि शोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबि
पीतवरवाससि वर्तमानकांचीकलापपरिरंभि नितंबबिंबं २४

निःसृष्टं निक्षिप्तं वज्रमिव यत् यद्वा
शमलशैले निसृष्टं त्वलांछनरूपं वज्रं येन तत् २२ विभोर्जानुद्वयं तत्पर्यंतं जंघाद्वयं अखिलस्य विधातुर्ब्र
ह्मणो जनन्या लक्ष्म्या संलालितं स्पर्शचातुर्येण संसेवितं संसारित्वमिव प्रतीतं वारयति अभवस्येति हृदि कुर्यात्
ध्यायेत् २३ सुपर्णस्य भुजयोः स्कंधयोः अधि उपरि ओजसो बलस्य निधी आधारौ अतसिकायाः कुसुमवत् कां
त्यावभासमानौ व्यालंबि आगुल्फं लंबमानं यत् पीतांबरं वासस्तस्मिन् वर्तमानो यः कांचीकलापः तेन परिरंभः
संश्लेषो विद्यते यस्य तन्नितंबं च हृदि कुर्यादिति पूर्वेणान्वयः २४ ॥ रामः

श्री० भा०
टी०
७८

सुसमाहितं स्थिरं जातं काष्ठां कलां मूर्त्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रावलोकनं यस्य तेन चलयविक्षेपयोः परिहाराय १२
ध्येयं हरिमाह सप्तभिः प्रसन्नं वदनाम्भोजं यस्य तं ध्यायेदिति सर्वत्रान्वयः पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे नेत्रे यस्य नी
लोत्पलदलवच्छ्यामं १३ लसत्पंकजस्य किंजल्कवत्पीतं कौशेयं वासो यस्य श्रीवत्सो लांछनं वक्षसि यस्य भ्राजता कौ
स्तुभेनामुक्ता संश्लिष्टा कंधरा यस्य १४ मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया मत्तानां कलो मधुरो ध्वनिर्यस्यां तया परीतं
आमुक्तानि परार्ध्यानि अमूल्यानि हारादीनि यस्य १५ कांचीगुणेनोल्लसंती श्रोणिर्यस्य भक्तानां हृदयाम्भोजमेव वि

यदा मनः सुविरजं योगेन सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः
प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणं नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरं १३
लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंध
रं १४ मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरं १५
कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरं दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्द्धनं १६
अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं संतं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं १७
कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवं समग्रांगं यावन्न च्यवते मनः १८
स्थितं व्रजंतमासीनं शयानं वा गुहाशयं प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा १९ त
स्मिन्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादंगे भगवतो मुनिः २०

ष्टरमासनं यस्य भक्तानां मनोनयनानि वर्द्धयति हर्षयतीति तथा १६ अपीच्यमतिसुंदरं भक्तविषयं दर्शनं यस्य कै
शोरे तारुण्ये वयसि संस्थितं भृत्यानामनुग्रहे कातरं सोत्कं १७ कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं यशो यस्य पुण्यश्लोकानां बलिप्रमु
खानां यशस्करं समग्राण्यंगानि यस्मिन् न च्यवते नापयाति १८ प्रेक्षणीयमीहितं लीला यस्य १९ तदेवं समग्रध्या
नमुक्त्वा एकैकावयवध्यानमाह तस्मिन्लब्धं पदं स्थितिर्येन तच्चित्तं विलक्ष्य विशेषेण लक्षीकृत्य एकत्र एकैक

आसनादीन्यंगान्याह त्रिभिः सदासनस्य जयेन स्थैर्यं ५ स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनां मध्ये एकस्मिन्
देशे मनसा सह प्राणस्य धारणं आत्मनो मनसः समाधानं आत्माकारता ६ अन्यैश्च व्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैः ७ आसनादी
नि प्रपंचयति शुचाविति यावत्समाधि आसनं कुशाजिनचैलोत्तरं प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेन यथासुखं स्थिरमासनमभ्यसेत् प्राणाया
ममिति शेषः ८ [illegible] बाह्यवायोरंतः प्रवेशनं पूरकम्

मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ५ स्वधि
ष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणं वैकुंठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ६ एतै
रन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथं बुद्ध्या युंजीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतंद्रितः ७ शुचौ देशे
प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनं तस्मिन्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ८ प्रा
णस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचंचलं ९ मनो
चिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलं १०
प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्व
रान्गुणान् ११

देशितस्य धारणं कुंभकः ८ तस्य बहिर्निःसारणं रेचकः प्रतिकूलेन रेचकपूरक
कुंभकैः यद्वा इडया पूरयित्वा पिंगलया रेचनं पिंगलया पूरयित्वा इडया रेचनमिति एवं प्रतिकूलेन वा शब्दश्चार्थे स्थि
रं सत्पुनरपि चंचलं यथा न भवति तथा शोधयेत् ९ ध्मातं संतप्तमिति स्थितिः लोहं सुवर्णं यथा मलं त्यजति तथा
मनो विरजं स्यात् तत्त्वाचलं न स्यादिति भावः १० प्राणायामादीनां समाधौ द्वारकार्यमाह प्राणायामैरि
ति दोषान्वातश्लेष्मादीन् संसर्गान् विषयसंगान् अनीश्वरान् रागादीन् वायुना सह मनसः स्थि
रीकरणं धारणा स्थिरस्य वृत्तिसंहतिर्ध्यानं वृत्तिनिरोधः समाधिरिति भेदः ११ रामः ॥

स्वदृशात्मज्ञानेन छिन्नाः संशया यस्मिन् ज्ञाना नियम्य लिंगाद्विनिर्गमे लिंगशरीरनाशे सतीत्यर्थः २९ ननु अणि
मादिसिद्धयो नतरां परं प्राप्य भवंति तासु योगेनोपचितासु मायासु सिद्धस्य चेतो न विषज्जते अंग हे
मातः अथ तदा अनन्यहेतुषु मत्तो नान्यो हेतुर्येषां तेषु यत्र यस्यां गतौ मृत्युहासो न भवति विषयक्षोभो न यद्वा यया गत्या
मृत्युहासो गर्भो भवतीत्यर्थः ३० इति तृतीये सप्तविंशः २७ अष्टाविंशे तत्वोत्कृष्टयोगेन ध्यानरूपेण सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरू-

प्राप्नोतीहांजसा धीरः स्वदृशाछिन्नसंशयः यद्गत्वा न निवर्तेत योगी लिंगाद्विनिर्गमे २९ यदा न
योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेंग अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतिकी यत्र न मृत्
युहासः ३० इति भाग० तृतीये कापिलेयोपाख्याने सप्तविंशः २७ श्रीभगवा० योगस्य लक्षणं
वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथं १ स्वधर्माचरणं शक्त्या विध
र्माच्च निवर्तनं दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनं २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्त
था मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनं ३ अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्म
चर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं ४ ॥

पज्ञानमीर्यते १ भक्तिं संक्षेपतः प्रोच्य सांख्यमाख्याय विस्तृ
तं अथाह वैष्णवं योगमष्टांगं कपिलो हरिः २ सबीजस्य सालंबनस्य सगुणस्येत्यर्थः प्रसन्नं सत् १ तत्र यमनि
यमानाह त्रिभिः स्वधर्माचरणं २ ग्राम्यः स्त्रीवर्गिको धर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितं स्वल्पं मे
ध्यं शुद्धं च तस्यादनं तत्र मितं नाम द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमव
शेषयेदिति स्मृतिप्रसिद्धं विविक्तं विजनं निर्बाधं तस्य स्थानस्य सेवनं ३ यावतार्थः प्रयोजनं ताव राम·
न्मात्रस्य परिग्रहः ४ राम: ॥

२२ दह्यमाना अरणिः समाना तिरोहिता भवति २३ एवं च सति पुनरुद्भवो नास्तीत्याह भुक्तो भोगो यस्याः निःस्पृहा सदा दृष्टो दोषो
यस्याः अत एव परित्यक्ता सती ईश्वरस्य अपरतन्त्रस्य स्वे महिम्नि स्थितस्य स्वानंदप्राप्तस्य २४ अविवेकावस्थायामनर्थहेतुर
पि विवेकानन्तरं न भवतीति सदृष्टान्तमाह यथेति द्वाभ्यां प्रस्वापः स्वप्नः बहूनर्थान् बिभर्तीति तस्मादिति प्रतिबुद्धस्य संस्कारवशेन स्मृ
रन्नपि २५ विदिततत्त्वेन तस्य प्रतिनी प्रकृतिर्नापकुरुते अपकारं न करोति अयमाशयः यथा बहवः कामुका एकां स्त्रियं दृष्ट्वा

न। ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना २२ प्रकृ
तिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशं तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः २३ भुक्तभोगा
परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च २४ यथा ह्य
प्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते २५ एवं विदिततत्त्व स्य ४
स्य प्रकृतिर्मयि मानसं युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् २६ यदैवमध्यात्मरतः
कालेन बहुजन्मना सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः २७ मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्र
सादेन भूयसा निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयं २८

भुञ्जते तेषां च सा कामादिजननद्वारेणानर्थं चरीकर्ति यथा च तेषां मध्ये कस्यचित्परमेश्वरप्रसादाद्वैराग्यं च मीस्त्वगां
समेदोवस्थ्यासास्थिघटितमलमूत्रमज्जेषयं अतो वनाहे अनया पुरुषार्थाद्विचलितोऽस्मि धिग्मामिति वैराग्यवान् भवतीति नितस्य
सा न पुनः कामादिजननेनानर्थं जनयति एवं सकलजीवसंसारहेतोरपि प्रकृतिः श्रीनारायणप्रसादात् गुरूपदिष्टवा
क्यार्थज्ञानेनाहं ब्रह्मास्मीति परिदृष्ट्वा ब्रह्मत्वेनात्मानं पश्यतः प्रकृतिं चानर्थकारिणीं जानतो न पुनः प्रकृतिरपकरो
तीति २६ उपसंहरति यदैवमिति त्रिभिः बहूनि जन्मानि यस्मिन् काले २७ प्रतिबुद्धार्थः विदितात्मतत्त्वः कैवल्याख्यं
स्वसंस्थानं देहादिव्यतिरिक्तं स्वरूपं मदाश्रयं निःश्रेयसं निरतिशयानंदं २८ ॥ ॥

श्री·भा·
स०टी·
११

ननु मुमुक्षो न किंचिदनुभूयते नैवं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति विशेषज्ञानं विना केवलस्यात्मनः प्रत्यासंधा
नादिसा ह एवमिति न च प्रतिसंधानेन साहंकारस्य प्रतीतेः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकारस्य द्रष्टुस्य कार्यकारणसं
घातस्य अनुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानं च द्रष्ट्र्यविशेषनयाहंकारस्यापि दृश्यत्वाच्च तत तद्द्रष्टात्मा तद्व्यतिरिक्तः तमा
त्मानमित्यन्वयः १६ भक्तिविरक्तिभ्यां सत्यपि विवेके प्रतिक्षणं प्रकृतिपुरुषयोः परस्परत्यागाभावात् कथं मुक्तिरिति
ष्ठति पुरुषमिति चेत्तुर्भिः पुरुषव्यतिरेकेण प्रकृतेः स्वरूपलाभाभावात् प्रकृतिव्यतिरेकेण पुरुषस्याभिव्यक्त्यभा

एवं प्रत्यवमृष्यासावात्मानं प्रतिपद्यते साहंकारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः १६
वहति० पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् न विमुंचति कर्हिचित् अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वाद
नयोः प्रभो १७ यथा गंधस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः
परस्य च १८ अकर्तुः कर्मबंधोयं पुरुषस्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्व
यतः कथं १९ क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणं अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यव
तिष्ठते २० श्रीभग० अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रु

वात् इत्यन्योन्यापाश्रयत्वान्नित्यत्वाच्च पुरुषं प्रकृतिः कदाचिन्न मुंचतीत्यर्थः १७ व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टांतः यथा
व्यतिरेकतो भावः सत्ता नास्ति गंधस्य कदाचिदप्युदयदर्शनाद् दृष्टांतांतरं अपामिति बुद्धेः प्रकृतेः पुरुषस्य परस्य च
१८ ननु ततः किमत आह अकर्तुरिति ये गुणा आश्रयो यस्य सः तेषु प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु पुरुषस्य कैवल्यं कथं १९
अत एव क्वचिन्निवृत्तप्रायस्यापि संसारभयस्य पुनरुद्भवो दृश्यत इत्याह क्वचिदिति २० न प्रकृतिसंबंधमात्रं बंध
हेतुः किंतु गुणेषु ध्यानदासक्तिः तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षो घटते क्वचिदुद्भवस्तु साधनवैकल्यादित्यभिप्रेत्य
साधनानि शृणु वं कथयन् परिहरति त्रिभिः निमित्तफलं तन्निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन्निष्कामेन धर्मेण अम
लात्मना निर्मलमनसा कृतेन कथाश्रवणेन संभृतया पुष्टया २१ ॥

राम:
११

आत्मन.

मुक्तलिंगं निरुपाधिकं असतीति मिथ्याभूते हंकारे सदाभासं सद्रूपेणाभासमानं ब्रह्म प्राप्नोति सूक्ष्मस्य जीवस्य स्वरूपात् हि शेष
मादसतः कारणस्य प्रधानवंधुमधिष्ठानं असतः कार्यस्य चेतनं हि विश्वप्रकाशकं सर्वेषु कार्यकारणेष्वनुस्यूतं अद्वयं परिपू
र्णं ११ अहंकारोपहितेन शुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिं सदृष्टान्तमाह यथेति जले स्थितः आभासः सूर्यप्रतिबिंबो यदा गृहे हि तदवर्तितं भित्तौ स्फु
रति तेन दा गृहकोणस्थितेः पूर्वं भित्याद्याश्रितो लक्ष्यते तेन स्वाभासेन सूर्यप्रतिबिंबेन यथा प्रथमं जलस्थ आभासो दृश्य
ते लक्ष्यते गगनस्थस्य गृहमध्ये प्रतिबिंबायोगात् चार्थे तथा शब्दः यथा चेत्यर्थः यथा च जलस्थेनाहि दिविस्थितः सूर्यो ल
क्ष्यते १२ एवं भूतेंद्रियमनोमयैर्देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैः आत्मप्रतिबिंबैः त्रिगुणोहंकारः सता ब्रह्मणा आभा

मुक्तलिंगं सदाभासमसति प्रतिपद्यते सतोवंधुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं ११ य
था जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेनाहि दिविस्थितः
१२ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोनेन सदाभासेन सत्यदृक् १३ भू
तसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः १४ म
न्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा नष्टेहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः १५ ॥

सोयस्मिन् तेन रूपेण लक्षितः अहंकारस्याभासं विना विषयाभासानुपपत्तेः अनेन चाहंकारेण सदाभासवता सत्यदृक् पर
मार्थदृष्टिरूप आत्मा लक्षित इत्यर्थः १३ इदानीं सुषुप्तिसाक्षित्वेन शुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शयति त्रिभिः भूतादिषु अ
सति असत्तुल्ये अव्याकृते निद्रया लीनेषु सत्सु यस्तत्र तदा विनिद्रो निरहंक्रियस्तमात्मानं प्रतिपद्यत इति त्रयाणामन्वयः
१४ ननु यदि तदा विनिद्रः स्यात्तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटः किं नावभासते तत्राह पूर्वं सद्दृष्टा अतो दृष्टत्वेन सवि
कल्पकतया स्फुटं प्रतीतः सुषुप्तौ तु भूतादेरहंकारविषयस्य लीनत्वात् तद्विषयेहंकारे नष्टे सति स्वयमनष्टोपि स्वे
नात्मानं नष्टवन्मन्यमानो यः अन्यस्य नाशेनान्यस्य नष्टत्वं लोके दृष्टं तत्र नष्टवित्तो यथा आतुरो विवशः नष्टवद्
वतीत्यर्थः १५ ॥ ॥ ॥

२ अनिर्वृतः सन् प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषु देवतिर्यङ्नरादिषु संसारपदवीं प्राप्नोति ३ ननु तत्त्वेऽवास्तव
त्वात् संसृतेः किं तन्निवृत्तिप्रयासेन तत्राह अर्थे हीति ४ यतो विषयध्यानमनर्थहेतुः अतो मनो नियंतव्यमित्याह अत
एवेति असतामिंद्रियाणां पथि विषयमार्गे तीव्रेण दृढेन विरक्त्या च तीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वे कारणं निवर्त्तय
न् ज्ञानेन मोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैः चित्तमभ्यसन् पुनः पुनरेकाग्रीकुर्वन् आत्मानमुपलभ्य सर्वा

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्य
ते २ तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्र
योनिषु ३ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्था
गमो यथा ४ अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि भक्तियोगेन तीव्रेण वि
रक्त्या च नयेद्वशं ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः मयि भावेन स
त्येन मत्कथाश्रवणेन च ६ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मचर्ये
ण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेन संतुष्टो मितभुङ् मुनिः विविक्तशरणः
शांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ८ सानुबंधे च देहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहं ज्ञानेन दृष्टतत्त्वे
न प्रकृतेः पुरुषस्य च ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानं
चक्षुषेवार्कमात्मदृक् १०

बुद्धस्तत्त्वम् हूयं परमात्मानं प्रतिपद्यत इति षष्ठेनान्वयः सत्येन निष्कपटेन भावेन
प्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संगत्यागेन बलीयसा ईश्वरार्पितेन ७ विविक्तशरणः एकांतवासी ८ असदाग्रहं अहंममताग्र
कृतेः पुरुषस्य च दृष्टं तत्त्वं येन तेन ज्ञानेन ९ निवृत्ता निवृत्तबुद्ध्यवस्थाना जाग्रदादीनि यस्य सः अत एव दूरीभूतमन्यद राम:
र्शनं यस्य आत्मना अहंकारावच्छिन्नेन आत्मानं शुद्धमुपलभ्य एकस्यैवावच्छेदावच्छेदकरणत्वे कथमित्यत्र दृष्टांत
माह चक्षुषा चक्षुरवच्छिन्नेनार्कं गगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक् शुद्धमात्मानं पश्यन् १० ॥ ॥

६२।।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९ विराड्देहस्य व्यष्टिदेहेषु दृष्टान्तत्वेन दर्शयन् सांख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह यथेति द्वाभ्यां १० प्रत्यक्परमेश्वरे भक्तिः तत्तोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्ताधीः एकाग्रचित्ततया तत्ज्ञानेन तेन प्रत्यगात्मानं देहा

वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६२ अ
क्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६३
त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४
गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६५
विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६६
क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६७ बु
द्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६८
चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ६९ य
था प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ७० तम
स्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत्
७१ इति श्री० कापिलेये तत्त्वसमाम्नाये षड्विंशः २६ श्रीभग० प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्य
ते प्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १

त्रयं अस्मिन्नात्मनि कार्यकारण
संघाते विविच्य चिंतयेत् ७२ इति श्रीमद्भागवते तृतीये षड्विंशः २६ सप्तविंशे ततः सम्यक् बहुसाधनयोगतः उ प्रकृत्या विवेकेन
मोक्षो भवतीति निरूप्यते १ विवेकज्ञानेन मोक्षमुपपादयितुं ... पुरुषस्य पूर्वोक्तं प्रत्यक्त्वविवेकतः संसारमनुस्मारय
ति प्रकृतिस्थोऽपीति त्रिभिः देहस्थोऽपि नाज्यते न लिप्यते गुणैः तत्कृतैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वात्तत्वावि

भगवतो रूपमिति पुरुषाभेदाभिप्रायेण तत्र भिन्नधा तत्वादि विभागमाह हिरण्मयादिति नवभिः उत्थाय पुरोदासीनं पविहा
यतमाविश्य अधिष्ठाय महादेवो अत्र सो देवश्च खं वेष्टितं ५३ वाण्या सह वह्निरभवत् आविशत् नासे निरभिद्येतां प्राणोतः आ
गोन तु तनः स्थूलतः सन् प्राणः एतयोर्नासिकयोरभवदिति अनुषंगः ५४ घ्राणाद्वंतनंतरं वायुश्च प्राणात इति विशेष

यत्र लोकवितानोयं रूपं भगवतो हरेः हिरण्मयादंडकोशादुत्थाय सलिलेश
यात् तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खं निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं
वाणी ततो भवत् वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५४ घ्राणाद्वायुर
भिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो व्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५५
निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततः ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बि
भिदे ततः ५६ रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदं गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लो
कभयंकरः ५७ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां ग
तिस्ताभ्यां ततो हरिः ५८ नाड्योस्य निरभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतं नद्यस्ततः समभ
वन्नुदरं समभिद्यत ५९ क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् अथास्य हृद
यं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितं मनसश्चंद्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंकारस्त
तो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोभवत् ६० एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेशकन् पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ६१

णास्ते वैदिकेषु पिछं यन्तस्मात् चक्षुरिन्द्रियानंतरं सूर्यः प्रावि
शदित्यर्थः व्यभिद्येतां अन्वभिधेतामिति पाठद्वयेप्येक एवार्थः ततो दिशः प्राविशन् ५५ आदिशब्देन केशाः ५६।५७
स्वराडिन्द्रः हरिर्विष्णुः ५८ आभृतं जातं ५९ बुद्ध्यादि पुं हृदयमेवाधिष्ठाने गिरां पतिर्ब्रह्मा चैत्यः क्षेत्रज्ञः ६० अ

ब्रह्मणो भावेन प्रतिमादिरूपेण साकारतापादनं स्थानं जलादिविलक्षणत्वात् यातन्नेरपेक्षेण स्थितिः धारणं जला
दीनां धारकत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां तद्गुणानां च पृथ्व्यादीनां उद्भेदः परि
णामविशेषः प्रकटीकरणं ४६ श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वमुक्तं तेषां च लक्षणं तदेवेत्याह पंचभिः श्लोकार्द्धैः
नभसो गुणविशेषः शब्दो यस्यार्थो विषयः ४७ । ४८ गुणविशेषशब्दव्याख्यां दर्शयति परस्य कारणस्य धर्मः गु

भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणं सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणं ४६
नभोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोर्थो यस्य तत्स्पर्शनं वि
दुः ४७ तेजोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोर्थो यस्य तद्रसनं वि
दुः ४८ भूमेर्गुणविशेषोर्थो यस्य स घ्राण उच्यते परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्व
यात् अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४९ एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि स
प्त वै कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योंऽड
मचेतनं उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदंडं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्द
शोत्तरैः तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ५२

त्यादौ अपरस्मिन्कार्ये वाय्वादौ कार
णान्वयाद्दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषो गुणाः सर्वेपि शब्दादिर्भूमावेवोपलभ्यते चतुर्णां तत्रान्व
यात् जलादिषु यथा त्वयमेव न सर्वः आकाशे त्वन्यान्वयाभावादेक एव ४९ एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्ति
माह सार्द्धैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्य अमिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः प्राविशत् सप्तेति प्राधान्याभिप्राये
णोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षित एव ५० अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादंडादसौ विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ५१
५२ रामः रामः रामः

श्री०भा०
स०टी०
९४

द्रव्याकृतित्वं द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः शब्दस्पर्शयोस्तु स्वातंत्र्येणैव प्रतीतिः अप्रत्यक्ष
द्रव्यस्य स्पर्शादेरपि स्वातंत्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यायं विशेषद्वयं व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्य यथासंस्थासं
निवेशः सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिमाणतया प्रतीतिरित्यर्थः तेजस्त्वं तेजस्त्वमसाधारणत्वं ३९ द्योतनं प्रकाशनं
पचनं तंडुलादेः क्षुत्तृट् अशनायापिपासा च तत्र द्वारेण पानं अदनं च ४० जिह्वा रसनेन्द्रियं रसो गृह्यते येनेति रस
ग्रहः यद्वा रसः ग्रहस्तत्त्वं यस्य सैव नीति विशेषः ४१ कषायादिस्तु लवणोऽपि द्रष्टव्यः भौतिकानां संसर्गि द्रव्याणां परिणामः

द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्त
यः द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनं तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ४०
रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभो जिह्वा रसग्रहः
४१ कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा भौतिकानां विकारेण रस एको विभि
द्यते ४२ क्लेदनं पिंडनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनं तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्त
यस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी
घ्राणस्तु गंधगः ४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिः पृथक् द्रव्यावयववै
षम्याद्गंध एको विभिद्यते ४५

मधुर एव सन्नेवमनेकधा भिद्यते स रसः इत्यर्थः ४२ क्लेदनं आर्द्री
करणं पिंडनं मृदादेः पिंडीकरणं तृप्तिः तर्पणं प्राणनं जीवनं आपोमयः प्राण इति श्रुतेः आप्यायनं दु
र्बलस्य निवर्तनं उंदनं मृदुकरणं उंदनमिति पाठेऽपि स एवार्थः भूयस्त्वं कूपादौ बहुत्वं तस्यापि पुनः पुनः उद्गमः
४३ गंधगः गंधमात्रगः ४४ करंभो मिश्रगंधः यथा व्यंजनादीनां हिंग्वादिसंस्कारेण पूतिर्दुर्गंधः सौरभ्यं
कर्पूरादेः शांतः शतपत्रादेः उग्रो लशुनादेः संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् एवं विभिद्यते स गंधः

रा
९४

तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिं लक्षणं चाह तामसादिति पंचदशभिः श्रोत्रं तु शब्दगमित्यादिभिर्विष
योत्पत्त्यनंतरं तत्संबंधमात्रं कथ्यते न तदुत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगं ३२ शब्दस्य लक्षणमा
ह अर्थाश्रयत्वं अर्थवाचकत्वं द्रष्टृलिंगत्वं कुड्यांतरितस्य वक्तुर्ज्ञापकत्वं तद्दृक्कृतं लिंगं यद्द्रष्टुर्द्रष्टृपर्याय इति नभसस्त
न्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ छिद्रदातृत्वं अवकाशदातृत्वं बहिरंतरव्यवहारास्पदत्वं आत्म
नः प्राणादीनां धिष्ण्यत्वमाश्रयत्वं नाड्यादिच्छिद्ररूपेण वृत्तिः कार्यमेव लक्षणं वृत्तिलक्षणं एवमुत्तरत्रापि केन

तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं च श
ब्दगं ३२ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं क
वयो विदुः ३३ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेव च प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृ
त्तिलक्षणं ३४ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्व
क् स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं
तन्मात्रत्वं नभस्वतः ३६ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणामात्म
कं वायोः कर्माभिलक्षणं ३७ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् समुत्थितं ततस्ते
जश्चक्षू रूपोपलंभनं ३८

श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतोत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महा
भूतलक्षणमित्यनुसंधेयं ३४ कासा त्वक् स्पर्शस्य संग्रहः सम्यक् —— ग्रहणं यया पुंस्त्वं नियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्य
संग्रहस्ततो भवतीति शेषः ३५ शब्दतन्मात्रादिभ्यो यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयापित्वमुक्तं स्पर्शत्वं स्वरूपलक्षणमि
स्पर्शः नभस्वतो वायोस्तन्मात्रत्वं च ३६ चालनं वृक्षशाखादेः व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्य गंधवतो
घ्राणं प्रति तत्प्राशेन्यादि मतः स्पर्शनेन प्रति शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वं सर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वं कर्मणा का
र्येणाभिलक्षणं भावे ल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७॥ ३८ ॥ ॥

मनसस्तत्त्वस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्यां संकल्पश्चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसंभवो वर्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता ननु प्रद्युम्नव्यूहो मनसि श्रूयते तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात्तु पास्यव्यूहस्य चानिरुद्धस्योक्तिः २७ शारदं शरत्कालीनं इंदीवरं नीलोत्पलं तद्वद्विरूपामं धृतः शनैः संराध्यं वशीकर्तुं योग्यं दुर्ग्रहत्वात् २८ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति द्वाभ्यां हे सति द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चितत्वा व्यपेक्ष्यमुक्तं इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पकज्ञानेन हृषीकाणामधीश्वरत्वमिति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पकज्ञानेन २८

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरं शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानं इंद्रियाणामनुग्रहः २९ संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० तैजसानींद्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१

द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपंचः संशयादिः विपर्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणं स्मृतिर्ज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाण विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति पातंजलोक्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानीति तैजसादहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणां वैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्र हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रियाशक्तिः बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमत्तामिंद्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमत्तामपींद्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः ३१ ॥ ॥ ३म: ७३

प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छं विशदं शांतं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्था
नमत एव वासुदेवाख्यं यदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेण तत्सत्वं महानिति संज्ञमध्यात्मरूपेण चित्तमिति उपास्यरूपेण
वासुदेव इति अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः एवमहंकारे संकर्षण उपास्यः रुद्रोधिष्ठाता मनस्यनिरुद्ध उपास्यः चंद्रोधिष्ठा
ता बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्यः ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यं २१ स्वच्छत्वं भगवद्बिंबग्राहित्वं अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं अ^
पां प्रकृतिः फेनतरंगादिरहितावस्थापराभूतसंसर्गात्प्राकृतनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शांता च तद्वदित्यर्थः २२ अ

यत्तत्सत्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकं २१
स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा
२२ महत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत ७७
२३ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां महतामपि
२४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रियमनोमयं २५
कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृ
तेः २६

अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्वादिति चतुर्भिः क्रियासु शक्ति
र्यस्य सः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारिक इति तस्य कार्यमाह यतः यस्मान्मनआदीनां भव उत्पत्तिः २४ त^
स्मिन्नुपास्यव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५ कर्तृत्वं देवतारूपेण करणत्वमिंद्रियरूपेण कार्यत्वं भूतरू
पेण शांतत्वादिकं तु तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ रामाय नमः रामः

अन्तरात्मकमन्तःकरणं लक्षणरूपया व्यवच्छेदकया १४ यावान्मया प्रोक्तः एतावानेव संख्यातः तत्त्वज्ञैः कालेन सह तद्
यमाह यः कालः सः पंचविंशकः प्रकृतेरेवावस्थाविशेषः इत्यर्थः १५ एके तु पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य प्रभावं विक्रमं कालमा
हुः तमेव कालं द्विधा लक्षयति यतो भयं भवति कस्य प्रकृतिमियुषः प्राप्तस्य अत एव देहे अहंकारेण विमूढस्य कर्तुर्जीवस्य
अनेन संहारकत्वेन लक्षितः १६ सृष्टिहेतुत्वेन लक्षयति प्रकृतेरिति १७ कोऽसौ भगवान् तमाह अन्तः सर्वप्राणिनां यः
पुरुषरूपेण नियन्तृत्वेन समन्वेति सम्यक् तद्विकाररहित एवानुस्यूतो वर्तते बहिश्च कालरूपेण एष भगवान् यद्वा

मू॰ १

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तरात्मकं चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया १४
एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंश
कः १५ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयं अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयु
षः १६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भगवान्काल इत्युपल
क्षितः १७ अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्म
मायया १८ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् आधत्त वीर्यं सासूत महत्त
त्त्वं हिरण्मयं १९ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कूटस्थो जगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्म

यः पुरुष इति प्रसिद्धः कालः स पंचविंशः एके तु पुरुषस्य प्रभावं कालमाहुः प्रभावस्यैव लक्षणं यत इति पुरुषस्यै
व कालत्वे हेतुः प्रकृतेरिति उभयथापि विवक्षायां हेतुः अन्तरिति शेषं समानं मतं देवप्रकृतेश्चतुर्विंशभेदाः जीवेश्वरयोश्च
कथं विवक्षया अतः पंचविंशति तत्त्वानि भवन्ति तयोर्भेदविवक्षायां च षड्विंशतिर्भवति १८ इदानीं तत्त्वानामुत्पत्तिं पूर्व
कल्पलक्षणान्याह दैवादित्यादिना एतानि नाम सहसैव अतः प्राकृतेन प्रपंचेन तत्र चित्तस्योत्पत्ति पूर्वकं लक्षणमाह चतुर्भिः
दैवात् जीवादृष्टात् क्षुभिता धर्मा गुणा यस्याः सा योनौ आमध्यलि स्यां निज प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसू
त महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलं १९ विश्वमहंकारादिप्रपंचं आत्मगतं स्वात्मनः सूक्ष्मरूपेणास्थितं व्यञ्जन्
प्रकटयन् तीव्रं प्रलयकालीनं महान्तं तमोऽपिबत् कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत्सूर्व
प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयामासेत्यर्थः २० ॥ ॥

ननु विलोक्य मुमुहे इत्युक्तं ततः किं वृत्तं तत्राह एवमिति पराभिधानं प्रकृत्यध्यासः तेन कर्तृत्वाभिमानेन प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते ६ ननु चेतनस्य सामानाधिकरण्येनैव कर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैव तदस्तु किमिति नेत्याह कार्यं शरीरं कारणानीन्द्रियाणि कर्तारो देवताः तद्भावापत्तौ पुरुषस्य प्रकृतिं कारणं विदुः कुतः अस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूते देहाद्यहंकारकृतमेव कर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वे तु पुरुषं कारणं विदुरित्यस्यायं भावः यद्यपि अहंकारगतमेव कर्तृत्वादि भोक्तृत्वं च तथापि तेनापि विकारस्य जडावसानत्वात् उपाधिप्राधान्यं भोगस्य चिदवसानत्वात् उपहितप्राधान्यमिति ८ तदेवं संसारिणं पुरुषं तद्धेतुं प्रकृतिं च ज्ञात्वा इदानीं जगत्कारणमीश्वरं तत्प्रकृतिं च पृच्छति प्रकृते

एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ६
कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परं ८ देवहूति॰
प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकं ९ श्रीभग॰
यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् १० पं-
चभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ११
महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावंति गंधादीनि मतानि मे १२
इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते १३

रिति अस्य विश्वस्य सदसच्च स्थूलं सूक्ष्मं च कार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्र प्रकृतिलक्षणमाह यदिति यत्प्रधानं तदेव प्रकृतिं प्राहुः किं तत्प्रधानं स्वतः विशेषं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था इति वचनात् विशेषवत् विशेषाणां महदहंकारादिकार्याणामाश्रयः तर्हि किं ब्रह्म न त्रिगुणं सुखदुःखमोहाः त्रयो गुणा अनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं निरस्तं किं महत्तत्त्वादि न अव्यक्तं अकार्यं किं कालादि न सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं किं जीवप्रकृतिः न नित्यं १० अस्यैव तत्त्वानां लक्षणं वक्तुं तान्विगणयति पंचभिरित्यादि संख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकं एतानि चतुर्विंशतिर्यस्मिन् गणे तं गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं ब्रह्म विदुः ११ एतद्विवृणोति महाभूतानीति त्रिभिः तावंति पंचैव १२ १३ ॥

षड्विंशे तु प्रकृत्यादिविवेकायोपवर्ण्यते सांख्येन सर्वभावानां जन्मलक्षणमेव तः १ धात्रा पुत्राय यत्प्रोक्तं तत्रैव मित्रायु-तेन यत् मात्रे सांख्यं तद्ध्यानप्राधान्येनाह तत्त्ववित् २ तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यमित्यत्र सांख्यं भक्तियोगश्चेति त्रयमुपदिष्टं तत्र भक्तिमुक्त्वेदानीं सांख्यमाह अथेति १ ननु मुक्तिरात्मज्ञानादेव न तु तत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः अतः आह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपं ज्ञानं अत एव हृदयग्रन्थिभेदनं अहंकारनिवर्तकं निःश्रेयसप्रयोजनीभूतं यदाहुः तदेव वर्णयामि तत्त्वलक्षणज्ञानादेव विविक्तात्मज्ञानं भवतीति भावः २ तत्र पुरुषलक्षणम्-ति अनादिरिति आत्मैव पुरुषः कोऽसावात्मा प्रत्यक् प्रतिलोमं धाम स्फूर्तिर्यस्य तल्लक्षणं क पदं आवर्तयति अ-

श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनं २ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितं ३ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ५ ॥ ४

नादिरिति संसारित्वं यद्धं आवर्तयति प्रकृतेः परः असंगः ज्ञानादिगुणत्वं वारयति निर्गुणः मीमांसकाद्यभिमतं ज्ञानविषयत्वं वारयति स्वयंज्योतिः अनेनैव प्रभाकराभिमतं ज्ञानाधारत्वेन स्फुरणमपि निरस्तं स्वयंज्योतिष्ट्वे हेतुः विश्वं येन समन्वितं प्रकाशितमिति शेषः एतैरेव हेतुभिः पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वमपि सिद्धं ३ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेन प्रकृतेर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्या सैव जीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्या सैव माया परमेश्वरोपाधिः एवं जीवेश्वररूपेण द्विधा तत्र यः प्रकृत्यविवेकेन संसरति स जीवः यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य विश्वसृष्ट्यादि करोति स परमेश्वरः तत्र प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह स एष इति पंचभिः सूक्ष्मां अव्यक्तां दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं लीलया उपगतां यदृच्छयैवाभ्यपद्यत स्वीचक्रे ४ तस्या लीलामाह गुणैरिति ज्ञानं गूहतीति ज्ञानगूहा तया आवरणात्मिकया चक्रे तिः प्रजाः कालादिना सृष्टाः कृत्स्नाः वही प्रजा जनयन्तीं सरूपाः प्रजाः स्वकीजुषमाणा न शते जहात्यनाभुक्तभोगामजोन्य इति तथा मोहं प्राप्य तस्याः गुणैः

नन्वेवं तर्हि लोकत्वादिहृशोषात्स्वर्गादिवदुक्तभोग्यानां कदाचिद्विनाशः स्यात्तत्राह हे शान्तरूपे यद्वा शान्ते भुवं सत्वं तद्रूपे वैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति भोगहीना न भवंति अनिमिषो मे हेतिः मदीयं कालचक्रं च न लेढि न ग्रसति तत्र हेतुर्येषामिति सुतः स्वस्नेहविषयः सखा विश्वासास्पदं गुरुः हितोपदेष्टा सुहृत् हितकारी इष्टं दैवमिव पूज्यः एवं सर्वभावेन मां ये भजंति तान्न मदीयं कालचक्रं न ग्रसतीत्यर्थः ३८ एवंभूतानुभक्तिं एकांतभक्तेभ्योऽपि इत्याह इममिति द्वा

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नंक्ष्यंति नो मे निमिषो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टं ३८ इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनं आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ३९ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखं भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ४१ मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् वर्षतींद्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशंत्यकुतोभयं ४३ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ४४ इति श्रीभा० तृ० ती० कपिलयोगः पंचविंशतमः २५

भ्यां उभयायिनं लोकद्वयगामिनं आत्मानं सोपाधिकमात्मानं अनु ये पुत्रकलत्रादयः ये च ये रायः धनानि अन्यांश्च परिग्रहान् मृत्योः संसारात् अतिपारये अतितारयामि ४० अभक्तानां तु न कथंचिदपि मोक्ष इत्याह नेति मद्भगवतो ऽन्यत्र भगवतो मत्तो विना सर्वभूतानामात्मनः भगवदादिविशेषणत्रयेण साम्यं निरपेक्षत्वं हितकारित्वं चोक्तं ४१ ऐश्वर्यं स्फुटयति मद्भयादिति द्वाभ्यां ४२ मद्भजनादेव मोक्ष इत्यत्र सदाचारं प्रमाणयति ज्ञानेनेति ४३ उपसंहरति एतावानिति मय्यर्पितं सत् मनः स्थिरं भवतीति यदेतावानेव ४४ इति तृतीये पं

मुक्तिश्च प्रासंगिकी भवत्येवेत्याह यन्मुक्तिः कोशं लिंगशरीरं जरयति नाशयति तत्र यत्नं विनैव सिद्धेर्दृष्टांतः निगीर्णं भुक्तमन्न
मनलो जाठरो यथा जरयतीति ३३ भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यमोक्षं मदर्थमीहा
क्रिया येषां प्रसज्य आसक्तिं कृत्वा पौरुषाणि वीर्याणि ३४ प्रसन्नानि वक्त्राणि अरुणानि लोचनानि च येषु तेषु रूपैः साकं
सह नित्यं परमेश्वरानुभवसुखं भक्त्या बाधितमिति भावः ३५ आत्मानं दृष्ट्वा वपुषे भावोस्त्याह तैरिति दर्शनीया मनोहरा अ

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ३३
नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः येन्योन्यतो भागवताः प्रस
ज्य सभाजयंते मम पौरुषाणि ३४ पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलो
चनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावय
तै२ वैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिम
ण्वीं प्रयुंक्ते ३६ अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं श्रियं
भागवतीं वास्पृहयंति भद्रां परस्य मे तेश्नुवते तु लोके ३७

अवयवा मुखनेत्रादयो येषु तैः हृत आ
त्मा चित्तं येषां हृता आकृष्टाः प्राणा इंद्रियाणि येषां तान् भजतः अनिच्छतः स्पृहाहीनानपि अण्वीं गतिं मु
क्तिं प्रयुंक्ते प्रापयति कैः साधनैर्हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्र विलासो लीला वामं मनोहरं सूक्तं म
धुरं भाषणं ३६ विभूत्यादिकं च तत्राधिकमित्याह अथो अविद्यानिवृत्यनंतरं विभूतिं सत्यलोकादिगतां भोग
संपत्तिं अणिमाद्यष्टांगमैश्वर्यं अनुप्रवृत्तं भक्तिमनु स्वत एव प्राप्तं भागवतीं च श्रियं वैकुंठस्थां संपत्तिं अस्पृहयं
तिते यद्यपि स्पृहयंतीत्यर्थः तथापि तु मल्लोके वैकुंठे अश्नुवते आप्नुवंत्येव ३७ ॥ ॥

सत्संगस्य भक्त्यंगतामुपपादयति सतामिति वीर्यस्य सम्यक् वेदनं यासु ताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयोः रसायनाः सुखदाः ता
सां जोषणात् सेवनात् अपवर्गो विद्यानिवृत्तिः वर्त्म यस्मिन् हरौ प्रथमं श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिः अनुक्रमिष्यति क्रमेण
भविष्यतीत्यर्थः २५ ततः किमत आह भक्त्येति मम रचनायाः सृष्ट्यादिलीलायाः अनुचिंतया या भक्तिः तया ऐंद्रिया
त् सुखात् जातविरागः सन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मिकात् ततो यतते उद्युक्तः सन् चित्तस्य ग्रहणाय यतिष्यति ऋजु
भिः भक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवं प्रकृतेर्गुणानामसेवया ज्ञानादिभिश्च अयं जीव इहैव देहे मामेव रुंधे प्राप्नोति

सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः तज्जोषणादाश्वप
वर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्या पुमान् जातविराग ऐंद्रियाद्दृष्ट
श्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः
२६ असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृंभितेन योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या
मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूति० काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोच
रा यया पदं ते निर्वाणमंजसान्वाश्नवा अहं २८ यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयो
दितः कीदृशः कति चांगानि यतस्तत्त्वावबोधनं २९ तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मंदधीर्ह
रे सुखं बुद्ध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ३० श्रीभग० देवानां गुणलिंगानामानुश्र
विककर्मणां सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ३२॥

२८ काचिदिति का त्वयि दिव्यर्थः उचिता यो
ग्या तत्रापि मम स्त्रियाः कीदृशी गोचरा योग्या निर्वाणं मोक्षात्मकं तव पदं अन्वाश्नवै अनंतरमेव सर्वात्मना प्राप्स्यामि
अंजसा त्विति पाठे अहं त्विति संबंधः २८ भगवद्बाणः यो भगवंतं लक्षीकरोतीत्यर्थः यतः यस्माद्योगात् २९ विजानीहि
विशेषेण ज्ञापय सुखं मंदायासेन ३० इत्थं मातुरर्थं प्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहत्वे हेतुः यत्र यस्मात् त्वा देहेनाविर्भूतः त
त्वाम्नायं यत् अश्रुतं यस्मिन्नाः किं तत्र यत् सांख्यं प्रवदति तस्यै वा च भक्तिवितानं च योगं च ३१ काचित्त्वय्युचिता भक्ति
रित्यस्योत्तरमाह भक्तिलक्षणमाह गुणाविषयालिंग्यंते ज्ञाप्यंते यैः तेषां देवानामिंद्रियाणामधिष्ठातृणा

तत्र सर्वयोगेषु श्रेष्ठं चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति अस्यात्मनो जीवस्य गुणेषु पुंसि परमेश्वरे वा शब्दस्त्वर्थः १५ यथा च चित्तसंयमेन पुरुषार्थसिद्धिस्तद्दर्शयति अहमिति त्रिभिः मलैर्विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ निरन्तरं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्मं अखण्डितमपरिच्छिन्नं १७ हतौजसं क्षीणबलं १८। मनःशुद्धौ च भक्तिरेवान्तरङ्गसाधनमित्याह नेति १९ अस्य सर्वस्यापि सत्सङ्गो मूलमित्याह प्रसङ्गमिति अपावृ

चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतं गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं १६ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं १८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वंति ये दृढां मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयंति च तपंति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः २३ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते २४॥

तं निरावरणं २० साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुसुशीलत्वमेव भूषणं येषां २१।२२ एतानुक्तलक्षणान् तापा आध्यात्मिकादयो न तपंति न व्यथयंति कुतः मद्गतचेतसो यतस्तान् २३ येनापेक्षाभिमुखं येन ते साधव इत्यर्थः २४ ॥ ॥

तत्त्वमार्गस्याग्रं पारं दर्शयतीति तं पायमानावितेन गर्भं प्रविष्ट इत्यादि धातुर्वचः ६ असतामिन्द्रियाणां तर्षणात् वि० =
षयाभिलाषात् निर्विण्णास्मि तामिस्रमिति येन संभाव्यमानेन प्रपन्नास्मि ७ पारगं सम्यक्पारगं त्वमेव चक्षुर्भूतं लब्धं
नुग्रहाज्जन्मनामंते भाव्यमती ८ तमसान्धस्य लोकस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अपाक्रष्टुं अपनेतुं
योऽसौ संमोहः एतस्मिन् देहादौ त्वया योजितोऽहं ममेत्यवग्रहः आग्रहः दृढो यस्मिन् तत्कार्यं संमोहं दृढमाग्रहं यथा =

तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनं । स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ६ देव
हूतिरु० निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् । येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धंतमः
प्रभो ७ तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुःपारस्याद्यपारगं । सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्र
हात् ८ य आद्यो भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान् किल । लोकस्य तमसान्धस्य चक्षुः
सूर्य इवोदितः ९ अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि । योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन्
योजितस्त्वया १० तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारं । जिज्ञासया
हं प्रकृतेः परस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं ११ मैत्रेय उ० इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं
निशम्य पुंसामपवर्गवर्द्धनं । धियाभिनंद्यात्मवतां सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभि
ताननः १२ श्रीभगवा० योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे । अत्यन्तोपर
तिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च १३ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे । ऋषीणां श्रो
तुकामानां योगं सर्वांगनैपुणं १४ ॥

१० प्रकृतेः पुरुषस्य च जिज्ञासया त्वामहं शरणं गतास्मीति नमामि
मीत्यन्वयः कुठारं छेत्तारं ११ अपवर्गवर्द्धनं मोक्षवर्द्धनं ईषत्स्मितेन शोभितमाननं यस्य १२ आध्यात्मिकः

तत्त्वधाम्नमेवाह आत्मानमिति ४६ तदेवं तेन भागवती गतिः प्राप्ता पाठांतरे स एव भागवतीं गतिं प्राप इति ४७ इति तृतीये चतुर्विं
शः २४ कपिलेनार्पितामात्रे गूढभावा नियंत्रिता योगमार्गेण कपमेजरबास्फुटमुच्यते धुना २ पंचविंशे जनन्यात्तु
पञ्चोवंधविमोचनं आदावाह परं भक्तिलक्षणं कपिलः स्तुतः १ उक्तानुवादपूर्वकं कापिलयोगं पृच्छति कपिल इति
त्रिभिः तत्त्वानां संख्याता गणकः सांख्यप्रवर्तक इत्यर्थः अतएव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय १ उसाम

आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितं अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ४६ इ
च्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ४७ इति
भा० कापिलेये चतुर्विंशतिः २४ शौनक उवा० कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममा
यया जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणां १ नह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः स
र्वयोगिनां विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यंति मेसवः २ यद्यद्विधत्ते भगवान् स्वछंदात्मा
त्ममायया तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ सूत उवाच द्वैपायनसखस्त्वे
वं मैत्रेयो भगवांस्तथा प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ४ मैत्रेय उवा० पित
रि प्रस्थितेरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया तस्मिन् बिंदुसरेवात्सीद्भगवान् कपिलः किल ५

ध्ये वर्ष्मणः व इस्य उत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये वरिम्णः वरस्य भावो वरिमा स विद्यते प्रधानो यस्य निर्देशः वरि
ष्ठस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये विश्रुतौ कीर्तौ श्रवणं इंद्रियाणि भूरि अलं न तृप्यंति श्रुतेन श्रवणेन देवो द्योतते इति त
थातस्य यद्वा भूरिबहुशः श्रुतो देवो येन तस्यापि मे सवः इति संबंधः २ स्वानां छंदेन इच्छया आत्मा देहो यस्य सः यद्यत्कर्म वि
धत्ते तानि तानि कर्माणि कीर्तनार्हाणि अनुकीर्तय ३ यथा त्वं मां प्रचोदयसि एवं प्रचोदितः सन् तथा तत्र प्रस्तानु
सारेण आन्वीक्षिक्यां आत्मविद्यायां ४ विंदुसर[illegible] इति विंदुसरसि ५ रामायनमः ॥

प्राप्ता भागवतीं
गतिमिति पाठांतरं
[illegible]
छं० ४६

कामं यथेष्टं आपृष्टः अनुज्ञातः यद्वा यथा त्वं गन्तुं मां पृष्टवान् तथा त्वमवश्यं गन्तुं मया पृष्टमापृष्टः इत्यर्थः मयि संन्य-
स्तेन समर्पितेन कर्मणा विद्यामृत्युं जीत्वा विद्ययामृतमश्नुत इति श्रुतेः ३८ तत्तु माम् परम् परमात्मानं आत्मनि स्व-
स्मिन् आत्मनि मनसान्वीक्ष्य मायाऽभयं मोक्षं प्राप्स्यसि ३९ मात्रे देवहूत्यै शमनीमुन्मूलनीं मयं तरिष्ये परमानन्दं च
प्राप्स्यतीति चकारार्थः ४० समुदितः सम्यगुक्तः तत् प्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनां व्रतं मौनं मा हिंसा लक्षणं ४२

गच्छ कामं मयापृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां
भज ३८ मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयं आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशो-
कोऽभयमृच्छसि ३९ मात्र आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणां वितरिष्ये यया
चासौ भयं चातितरिष्यति ४० मैत्रेय उ० एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः दक्षि-
णीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ४१ व्रतं स आस्थितो मौनं आत्मैकशरणो मुनिः
निःसंगो व्यचरत् क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२ मनो ब्रह्मणि युंजानो यत्तत्सदसतः
परं गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः सम-
दृक् स्वदृक् प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवे भगवति स-
र्वज्ञे प्रत्यगात्मनि परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबंधनः ४५

सदसतः परं यत् तस्मिन् ब्रह्मणि गुणावभासके निर्गुणे एकभक्त्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या अनुभाविते अप-
रोक्षीकृते ४३ अतो देहादिष्वहंकारादिरहितः अत एव निर्द्वन्द्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः समदृक् भेदाग्राहकः किन्तु
स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्रत्यक् ब्रह्मणि प्रवणा प्रशान्ता विक्षेपरहिता धीर्यस्य ४४ तदेवं विधिकल्पितोपाधि-
निवृत्तिमुक्त्वा परमेश्वरपरत्वमाह वासुदेव इति त्रिभिः प्रतीचो जीवस्यात्मनि लब्धः आत्मा चित्तं येन यतः मुक्तं
बंधनमज्ञानं यस्य ४५ ॥ ॥ ॥

ऐश्वर्यादिकं विदुः एतन्नाह परं परमैश्वर्यं तत्र हेतुः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः शक्तयो यस्य तम् एवाह प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं
तदधिष्ठातारं महांतं महत्तत्वरूपं कालं तत्क्षोभकं त्रिवृतमहंकाररूपं लोकात्मकं तस्मात्तदात्मकं च तदेवं मा
यया प्रधानादिरूपतामुक्त्वा चिच्छक्त्या निःप्रपंचतामाह आत्मानुभूत्या चिच्छक्त्या अनुगतः स्वस्मिन्नेव लीनः प्र
पंचो यस्य कविं सर्वज्ञं प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३३ संन्यासानुज्ञां प्रार्थयते अथाभिपृच्छे पतिं किं
चिरमिपृच्छामि इत्यर्थः त्वया पुत्ररूपेणावतीर्णेन निर्धृतानि ऋणानि देवादिरूपाणि यस्य सः आप्तकामश्च

परं प्रधानं पुरुषं महांतं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालं आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं स्व
च्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ३३ अथाभिपृच्छेद्य पतिं प्रजानां त्वयावतीर्णर्ण उताप्तकामः
परिव्रजत्पदवीमास्थितोहं चरिष्ये त्वां हृदि युंजन्विशोकः ३४ श्रीभग० मया प्रोक्तं
हि लोकस्य प्रमाणं सत्य लौकिके अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ३५ एतन्मे ज
न्म लोकेस्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात् प्रसंख्यानाय तत्वानां संमतायात्मदर्शने ३६
एष आत्मपथोव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतं ३७

हे पते परिव्रजतां संन्यासिनां पदवीं मार्गमाश्रितः सन् त्वां युंजन् स्मरन् विचरिष्यामि ३४ अहं तावत् ज्ञानोपदेशाय
न त्वद्गृहेवतीर्णः अतस्त्वं गच्छेह वसतो विमुक्तिः सुलभैव यद्यप्यत्र गृहे गतस्य मम वत्स्याग्रहः तथापि मामेवानुस्मरन् गच्छ
त्याशु यन्नाह मयेति सार्द्धैः सत्य लौकिके वैदिके लौकिके च कृत्ये स्वोक्तस्य प्रामाण्यमभिदर्शयति यद्यस्मात् तुभ्यं त
व पुत्रो भविष्यामीत्यवोचं अथ अतएव तत् ऋतं यथा भवति तथा मया जनि जन्म स्वीकृतम् ३५ दुराशयात् लिंगा
त् मुमुक्षूणां मुनीनामात्मदर्शने संमताय तत्वानां प्रसंख्यानाय विवेकाय उत्तरस्यानुषंगः ३६ नन्वयमात्मज्ञान
मार्गः पूर्वं सिद्ध एव नेदानीमपूर्वं वक्तव्य वर्तनीयः तत्राह एष इति अव्यक्तः सूक्ष्मः ३७ रामायनमः ॥

वितन्वते समस्त ९ क्रियते शास्त्रविधिष्यात्रीं देवतानामिति अर्थः समल्लालयत् संतोषितवान् २४ निमन्त्रपूर्वकान् द्विजर्षभान् प्राप्ताः
सन्तः २५ स च मुनिः त्रियुगं विष्णुं विविक्ते रहसि २६ पापच्यमानानां भ्रश्यद्दह्यमानानां निरपेक्षैः सांसारैः स्वीयैरमंगलैः पापैः २७
कृतैः सर्वा देवताः प्रसन्नाः अलम्यलाभादित्याह द्वाभ्यां बहुभुजन्मसु विपक्केन सुसिद्धेन सम्यक् योगो भक्ति योगस्तस्मिन्
समाधिकाग्र्येण तेन स्त्र्यागारेषु विविक्तस्थानेषु यत्पदं २८ हेलनमवज्ञा लाघवं नगतात्मनः अगणयित्वा उचित

अथ वर्णोऽस्य चक्रान्तिं यायज्ञो वितन्वते विप्रर्षभान् कृतो ह्याहान सदागान समल्लालय
त् २४ तत स्तत्र ययः स्तत स्म कृतदारानिमन्त्रत प्रतिष्ठं ऋद्धिमापन्नाः स्वस्वमाश्रममंतुले
२५ स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं विविक्त उपसंगम्य समभाषत भारत २६ अहो
यापच्यमानानां निरपेक्षैरमंगलैः कालेन स्वयमानन्ने प्रसीदन्तीह देवताः २७ बहुज
न्मविपक्केन सम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुं न लभते यतयः स्त्र्यागारेषु यत्पदं २८ स एव भ
गवानद्य हेलनं नगतात्मनः गृहे ज्ञातीनां पापीनां यः स्वानां पश्यतौष्ठगाः २९ सोऽप
वाक्यमतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्द्धनः ३० ना
न्यथैव ते मिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ३१
तस्य ते मिन्निस्तत्त्वबुभुत्सया ह्रासदामिवाद्यार्हणापारथीयं तिष्ठपदं वैराग्ययशोऽवबोध
वीर्यश्रिया पूर्णमहं प्रपद्ये ३२ सेव्यतवेत दित्याह यस्त्वं स्वानां भक्तानां पदं पुष्णासीति तत यासः २९ एतत्स्वयं
चयति द्वाभ्यां स्वयमेवावतीर्णोऽसि स्ववाक्यं तत्वयुक्तामविद्यामिति यत् तत् सत्यं कर्तुं ज्ञानसाधनं सा ज्ञ्ये चिकीर्षुः सन् ३०
यानि तवालौकिकानि चतुर्भुजादिरूपाणि तान्येव ते मिरूपाणि योग्यानि यानि च स्वजनानां रोचन्ते मनुष्यस्वरूपा
णां तान्यपि ते रोचन्ते स्वरूपः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवाद्यार्हं पारमीयं यस्य तो स्थयारिभिः पूर्णैः
णीय ३२

अनुमन्येतेति यत् एतावत्येव १३ अनेकधा प्रभावैर्वंशैर्बृंहयिष्यन्ति वर्द्धयिष्यन्ति १४ ऋषिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः
१५ पुत्रस्तु साक्षादीश्वर इत्याह वेदाहमिति शेवधिं निधिं सर्वाभीष्टकं १६ देवहूतिं प्रत्याह त्रिभिः ज्ञानं शास्त्रोत्थं विज्ञान
मपरोक्षं च ते एव योग उपायस्तेन कर्मणां जटाः सूक्ष्मा निर्वासना उद्धरन् उत्पाटयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्ते पदाम्बुजे यस्य
१७ हे मानवि अविद्यास्वरूपाज्ञाने संशया मिथ्याज्ञानानि तन्मयं तेव हृदयग्रन्थिं १८ सुसमतः सुपूजितः सन् गं

एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः १३
इमा दुहितरः सत्यस्तव वत्स सुमध्यमाः सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा १४
अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो
भुवि १५ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं
मुने १६ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममु
द्रापदाम्बुजः १७ एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा
गां विचरिष्यति १८ अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसंमतः लोके कपिल इत्या
ख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्द्धनः १९ मैत्रेय उवाच तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनार
दः हंसो हंसेन यानेन त्रिधामपरमं ययौ २० गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चो
दितः यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः २१ मरीचये कलां प्रादादनसू
यामथात्रये श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं २२ पुलहाय गतिं युक्तां क्रत
वे च क्रियां सतीं ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीं २३

ता प्राप्स्यसि १९ कुमारैः
सहेति शेषः सहनारदः नारदसहितश्च मरीच्यादीन् विवाहार्थमवस्थाप्य अनेष्ठिकैरेतैः पंचभिः सहितो हंसो ब्रह्मा ययौ
त्रिधाम्नस्त्रयाणां धाम्नां स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकं २० शतधृतौ ब्रह्मणि २१ २२ युक्तां योग्यां अयच्छत

इत्थं मा खिदः खेदं मा कार्षीः आत्मानं प्रति भाग्यहीनेति अक्षरः श्रीहरिः २ दमेन इंद्रियसंयमेन नियमेन स्वधर्मेण तपांसि
द्रविणदानानि च यतेः ३ हृदयग्रंथिं छिन्नज्ञानात्मकं अहंकारलक्षणां वंधं छेत्ता छेत्स्यति औदर्यः पुत्रः सन् ब्रह्मभावयस्तु
परिशानीतितत्या ४ श्रद्धाय श्रुत्य ५ बहुतिथे बहुतरे काले इति कांते ६ घनाघनाः इत्येकं पदं वर्षतां मेघाः गायंतिस्मन्।
नृत्यंतिस्म ७ अपवर्जिता मुक्ताः ८ परिश्रितं वेष्टितं ९ आगत्य किं कृतवान् तदाह भगवंतमिति द्वाभ्यां तत्वानां संख्या

ऋषिरुवाच मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिंदिते भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरा
त्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्व
रं भज ३ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः छेत्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो
ब्रह्मभावनः ४ मैत्रेय उवाच देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः सम्यक् श्रद्धाय
पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुं ५ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः कार्दमं वीर्यमापन्नो
जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ६ अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः गायंति तं स्म गंध
र्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्च दिशः सर्वा
अंभांसि च मनांसि च ८ तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितं स्वयंभूः साकमृषि
भिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतं परं ब्रह्म सत्वेनांशेन शत्रुहन् तत्वसंख्यानविज्ञ
प्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् १० सभाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमा
णैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ११ ब्रह्मोवाच त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यली
कतः यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् १२

नं यस्मिन्तत्सांख्यस्य विज्ञप्त्यै विशेषेण
ज्ञापनाय भगवंतं जातं विद्वान् अजो ब्रह्मा स्वराट् स्वतः सिद्धज्ञानः १० तस्य चिकीर्षितं सभाजयन् पूजयन् प्रहृष्य
माणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमं चेदमभ्यधादिति द्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिं च ११ तत्र त्वयेति पंचभिः कर्द
मं प्रत्याह अपचितिः पूजा कृता यद्यस्मात् निष्कपटं सम्यक् गृहीतवान् १२ रामायनमः ॥

उपोवाह संपादितवान् अभयमिति भाविनो दैन्यात् संसाराच्च भयं दूरं पं तन्निवर्तयेत्यर्थः ५१ तत्र दैन्यं निवेदयति तुभ्यं तव दुहि
तृभिः स्वयमेवात्मनः समा योग्याः पतयो विमृग्याः इति दैन्यं प्राप्ते संसारभयं स्मरन्नित्याह कश्चिदिति विशोकाय ज्ञानो
पदेशाय स्त्रीभिः अरण्यापाकरणात् कश्चित्कालेस्वत्वस्थानेन त्वत्तो विप्रसूत्रः कश्चित्किं स्यादित्यर्थः ५२ विष
यानन्तु त्वं किं प्रसाविद्यामिति चेत्तत्राह एतावतालं पर्यन्तो परित्यक्तः परः आत्मा यया तस्याः मम ५३ त्वत्कृतमनु
शोचन्तीत्याह इंद्रियार्थेष्विति चतुर्भिः मे मया परं भावं तत्वमज्ञात्वाविदिति ५४ प्रसंगः कथमभयाय स्यात्तत्राह संगइति त्रि

देवहूतिरुवाच सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दा
तुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः कश्चित्स्यान्मे विशोका
य त्वयि प्रव्रजिते वने ५२ एतावतालं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेन प
रित्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसंगस्त्वयि मे कृतः अजानन्त्या परं भावं त
थाप्यस्त्वभयाय मे ५४ संगो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोधिया स एव साधुषु कृतो निः
संगत्वाय कल्पते ५५ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते न तीर्थपदसेवायै जीवन्न
पि मृतो हि सः ५६ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय
बंधनात् ५७ इति श्रीभा० तृतीये कापिलेयोपाख्याने त्रयोविंशः २३ मैत्रेय उवाच
निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् १

धिया अज्ञानेन ५५ स्वभावतः प्रवृत्तं यस्य कर्म धर्मार्थं न कल्पते धर्माभिमुखं न भवेत् तत्रापि निष्कामधर्मद्वारा विरा
गाय न कल्पते तत् द्वारा च तीर्थपदस्य हरेः सेवायै न पर्यवस्येदित्यर्थः ५६ न मुमुक्षेय मोक्तुमिच्छां न कृतवत्यस्मि ५७
त्रयोविंशः २३ चतुर्विंशे ततो जन्म कपिलस्याह तत्पितुः प्रव्रज्यां तमनुज्ञाप्य अरण्यात्रयविमोचनः १ शा
लिनी श्लाघ्यां शुक्लेनाभिव्याहृतं स महाहं त्वां शकलयेम्यादि १ ॥ ॥ ॥

अत्यशेत अतिक्रम्य स्थितः ४१ उद्दामचेतसां धीराणां व्यसनं संसारः तस्यात्ययो यस्मात् ४२ प्रेक्षयित्वा दर्शयित्वा गोलं भू
उलेखं स्वसंस्थया हि पत्र्यादिरचनया यावान् तावंतं बह्वाश्चर्याणि यस्मिन् तं ४३ विभज्य नवधा नवभिर्देहैरात्मानं कृत्वा ४४
४५ शरदः संवत्सराः मनाक् इव व्यतीयुः ४६ आत्मना स्वदेहा ... आतिप्रीत्या भावयन् तथा सति सद्रूपस्य भवेदि
ति नोधा नवधा सर्वसंकल्पविदिति तस्याः बहुरूपत्वसंकल्पं जानन्निति अथ विसृष्टपाकर्तुं समर्थश्च आत्मविदिति च तस्या

भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान्यथानिलः
४१ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसां यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः
४२ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान्स्वसंस्थया बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्त्त
त ४३ विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकां रामां निरमयन्रेमे वर्षपूगान्मुहूर्तवत्
४४ तस्मिन्विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता न चाबुध्यत तं कालं पत्यापीच्येन सं
गता ४५ एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसमा
नसोः ४६ तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित् नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसं
कल्पविद्विभुः ४७ अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो
लोहितोत्पलगंधयः ४८ पतिं सा प्रव्रजिष्यंतं तदालक्ष्योशती बहिः स्मयमाना विक्लवे
न हृदयेन विदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया उवाच ललितां वा
चं निरुध्याश्रुकलां शनैः ५० ॥

मनासक्तत्वात् स्त्रियो जाता इति भावः पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधि
के स्त्रियाः इति स्मृतेः ४७ अतः अनंतरमेव सद्यः एकस्मिन्नेवाह्नि चारूणि सर्वाण्यंगानि यासां ४८ प्रव्रजिष्यंतं
आलक्ष्य विज्ञाय स्मयमाना बहिः अंतस्तु विक्लवेन व्याकुलेन विदूयता संतप्यमानेन हृदा उवाच इत्युत्तरेणान्वयः
४९ नखा एव मणयः तैः श्रीः शोभा यस्य तेन पदा भुवं लिखंती निरुद्धां चितां लवंता ५० रामाय नमः ॥

सुदता सुभ्रुवा चक्षुषेति च जातावेकवचनानि एतैर्लसत् शोभमानं मुखं यस्य कर्म तेन चक्षुषा स्निग्धापांगेन मनोहरः स्नि-
ग्धापांगो नेत्रप्रांतो यस्य पद्मकोशेन स्पर्द्धते इति पद्मकोशस्पृक् तेन ३३ दृष्ट्वा च यदा पतिं सस्मार तदा यत्रासौ तत्रैव स्वयमप
श्यत् ३४ आत्मानं निशाम्य दृष्ट्वा तां च तस्य योगगतिं योगप्रभावं दृष्ट्वा संशयं किमिदमिति विस्मयं ३५ स मुनिर्विवाहानश्रा
के पद्यालेनोरूपं तदेव पुनर्बिभ्रतीं संवीतौ प्रावृतौ रुचिरौ स्तनौ यस्याः पाठांतरे नुरूपविशेषणं ३६ शोभनेवासमी यस्याः ।
जातो भावः प्रेम यस्य हे अमित्रहन् जितकाम ३७ तस्मिन्विमाने मुनिर्बभ्राजेन लुप्तो महिमा यस्य तथा प्रिययानुरक्तो उपचीर्णं सुभूषितं

सुदता सुभ्रुवा स्निग्धापांगेन चक्षुषा पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखं ३३
यदा सस्मार ऋषभम् ऋषीणां दयितं पतिं तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ३४ भ
र्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ३५ स तां कृतम
लस्नानां विभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीं ३६ विद्याधरीसहस्रे
ण सेव्यमानां सुवाससं जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रि
ययानुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरा
वृत इवोडुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुत
सौभगासु सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रंभके
सुरवने नंदने पुष्पभद्रके मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ४०

वपुर्यस्य विकसितकुमुदगणवान् अपीच्यो निसुंदरः पूर्णचंद्र इव स मुनिः नभस्थविमानं तारा इव ताः स्त्रियः कुमुदानीव तासां
नेत्राणि निःसंशय ३८ तेन विमानेन अष्टलोकपालानां विहारो यासु तत्र कुलाचलेंद्रे मेरौ तस्य द्रोणीषु दरीषु अनंगस्य सखा यो
मारुतः शीतमंदसुगंधस्तेन सौभाग्यं यासां तासु सिद्धैर्नुतः स्तुतः स नः द्युधुनी गंगा तस्याः पातेन शिवः स्व
नो यासु रेमे ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैश्रंभकादिषु देवोद्यानेषु मानसे च सरसि रतः प्रीतः सन् ४०

अस्मिन्ह्रदे विद्रुमरश्मि आवीत अधिरोहणं हेमन विमुनाकृतं आनंद बिंदु निपातनेन मनोरम परकं यापकं याप
कं २३ समाराय आहृत्य सरोजमालिन २४ शैवलो विवर्णा स्तमो यस्मिन्न तत सरस्वत्या: शिवानि जलानि आशोरते य
स्मिन्न शिवा जलाशया जलचराय स्मिन्निति वा २५ सानन्दा निमग्ना स्त्री विस्मये ददर्श तमाह सान्त: सरसीति दृश्य
मि: उत्पलगंधये: २६ स्त्रिय: सोचु: नवकर्मकरी: परिचारिका वयं अस्माना नाम्नापि येमि २७ ततस्नानेन स्ना

निमज्ज्यास्मिन्हृदे भीरु विमानमिदमारुह । इदं प्रसन्नं कृतेनेतीर्थमाश्रिशियापकं मता २३
सा तद्भर्त्तु: समाराय वच: कुवलयेक्षणा । सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्द्धजान् २४
अंगं च मलपंकेन संछन्नं शबलस्तनं । आविवेश सरस्वत्या: सर: शिवजलाशयं २५ सा
न्त: सरसि वेश्मस्था: शतानि दश कन्यका: । सर्वा: किशोरवयसो ददर्शोत्पलगंधय: २६ तां
दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचु: प्रांजलय: स्त्रिय: । वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि न: करवाम किं २७ स्ना
नेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीं । दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदा: २८ भूष
णानि पराद्ध्यानि वरीयांसि द्युमंति च । अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवं २९ अथा
दर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजांबरं । विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितं ३० स्ना
तं कृतशिर: स्नानं सर्वाभरणभूषितं । निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्कांचननूपुरं ३१ श्रो
ण्योरध्यस्तया कांच्या कांचन्या बहुरत्नया । हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितं ३२

नयोग्यने लाहिना २८ पराद्ध्यानि उत्कृष्टानि वरीयांसि श्रियाणि दीप्तिमंति च पानेपेयं अमृते स्वादु: आसवं माद
क २९ आदर्शे स्वमात्मानं ददर्शेति शेष: आत्मानं विशिनष्टि चतुर्भि: कृतस्वस्त्ययनं मंगलं यस्य पुष्पमाला शब्दसामा
नाधिकरण्याल ३० विरजमित्यस्य प्रपंच: स्नातं उद्वर्त्तितालितं कृतशिर: स्नानम संगीयेन भूषितं स्वमेवाह निष्कंप
दकग्रीवायां यस्य ३१ बहूनि रत्नानि यस्यां तया रुचकेन मंगलद्रव्येण कुंकुमादिना लिप्तं विश्वप्रकाशो रुचकं मंगल

भा·टी०

६३ उपकरणं परिकरः पट्टिका अस्त्यविस्तारा पट्टवस्त्रविशेषाः पताका विस्तृताः ताभिः १४ विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासु ताभिः जुष्टं मंजुसिंजन्तः षडंघ्रयो यासु ताभिः स्रग्भिः १५ उपर्युपरि विरचितगृहेषु कशिपुभिः शय्याभिः कान्तं कमनीयं पर्यंकादिभिश्च कान्तं १६ १७ द्वास्सु द्वारेषु विद्रुमनिर्मिता देहली उदुंबरस्तया भातं शोभितं वज्रखचितकपाटयुक्तं इंद्रनीलमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मन्तः येषु पद्मरागाग्र्याः तेर्यथा चक्षुष्मद्भिरिव कैः पद्म

दिव्योपस्करणोपेतं सर्वकालसुखावहं पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतं १४ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितं १५ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् क्षिप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यंकव्यजनासनैः १६ तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितं महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः १७ द्वास्सु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् शिखरेष्विंद्रनीलेषु हेमकुंभैरधिश्रितं १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितं कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च २० विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत कर्दमः स्वयं २२ ॥

रागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैः वितानसमूहैः १९ कृत्रिमानपि हंसादीन् स्वान् स्वजातीयान् मन्यमानैस्तत्र तत्राधिरुह्याधिरुह्य निकूजितं २० विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहं संवेशः उपभोगस्थानं प्रांगणानि गृहाद्बहिः अजिरं प्राकाराद्बहिः यथोपजोषं यथासुखं आत्मनः स्वस्य मायाविनोऽपि विस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीतेन मलिनदेहत्वेन परिचारकाभावाच्च २२ रामः

रामः

६३

अखिला योगमाया अखिलविद्या च ताः तद्धासमनांस्यं सविचक्षणा निपुणामेवं ब्रुवाणं पतिमवेक्ष्य गताधिर्निर्दुःखा जाता सप्रश्रयो
विनयः प्रणयः प्रेम ताभ्यां विह्वलया गद्गदया गिरा ईषद्व्रीडासहितो योऽवलोकस्तेन विलसद्धसितमाननं यस्याः सा आह जगाद
९ वनीति हे द्विजवृष द्विजश्रेष्ठ हे भर्तः त्वयि एतत्सर्वं राद्धं सर्वमेवैतदहमवैमि भर्तुर्नामिके तु यः समयोऽभिहितः तत्ता
वद्भवत्सकृदिति गर्भसम्भवमात्रपर्यन्तः संगः यस्माद्गरीयसि त्वयि अपत्यं प्रसवो गुणः सतीनां महान् लाभः
अङ्गसंगः पतिव्रतानां पतिगुणप्रसवः गुणाविस्तारो भवतीत्यर्थः पुत्रास्तस्य गुणविस्तारे जातेऽपत्यं मुक्तं सर्वं

मैत्रेय उवाच एवं ब्रुवाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासी
त् सम्प्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ९ देवहूतिः०
राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः यस्तेऽभ्यधायि समयः स
कृदङ्गसङ्गो भूयाद्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनां १० तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं ये
नैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिद्ध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं स
दृशं विचक्ष्व ११ मैत्रेय उवाच प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः विमानं का
मगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितं सर्वर्द्ध्युपचयोद
र्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतं १३ भवत्विति भावः १० अङ्गसंगार्थं च प्रथमं मिलितं कर्तव्यं तं संपादयेत्याह हे ईश
तत्र अङ्गसंग इतिकृत्यं साधनं यथोपदेशं कामशास्त्रानुसारेण उपशिक्षस्व जानीहि उपकल्पयेत्यर्थः साधने
नाभ्यङ्गभोजनपानादिना अतीव रन्तुमिच्छया कर्शितो दीनोऽयं मम आत्मा देहः सिद्धान्तरतिसमर्थो भवेत् कथंभूता
याः ते त्वयैव कृतः योऽमितो यो मनोभवस्तेन धर्षितायाः तत् तदनुरूपं भवनं विचक्ष्व विचार्य निर्मापय ११ त
द्विनत्वाणमेव आविरचीकरत् आविर्भावयामास १२ तदेव विशिनष्टि सर्वकामदुघमिति त्रिभिः सर्वैरत्नादिभिः
समन्वितं सर्वर्द्धीनां सर्वसंपदां यदुपचयस्तस्य उदर्कः उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतं शोभितं १३ ॥ ॥

त्रयोविंशेतपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि विमानेकामगेचित्रातयोरमितर्दीर्घते १ प्रस्थितेगमनेकृतेसति १।२ दंभंकपटं अघंनि षिद्धाचरणंतेजीयांसं अतितेजस्विनं ३ दैवाद्गरीयसः दैवादपिगुरुतरात् एवमपि अन्यथाकर्तुंसमर्थादित्यर्थः ४ व्रतचर्ययाक र्शितांतत्रापिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ सुहृत्प्रियः मदर्थेक्षपयितुंनावेक्षितः नगणितः श्लाघ्योपिमत्सेवासक्तया

मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीव भवंप्रभुं १ विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाच भोः २ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदं अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रतां दैवाद्गरीयसःपत्युराशासानांमहाशिषः ४ कालेन भूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाब्रवीत् ५ तुष्टोहमद्यत वमानविमानदायाः शुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्सदेहोना वेक्षितःसमुचितःक्षपितुंमदर्थे ६ येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभ गवत्प्रसादाः तानेवतेमदनुसेवनयावरुद्धान्दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ७ अन्ये पुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य सिद्धासिभुंक्ष्वविभवान्नि जधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८

उपेक्षितइत्यर्थः ६ तपश्चसमाधिश्चविद्याच उपासनातासुयः आत्मयोगः चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताः प्राप्ताभगवत्प्रसादाः दिव्यभोगाः तानेवते अवरुद्धान् त्वया पिवशीकृतान् पश्यतेदिव्यांदृष्टिंवितरामियया द्रक्ष्यसि ७ अन्येपुनर्भोगाः किंनाकिमपि अतितुच्छा इत्यर्थः तत्रहेतुः भगवतउरुक्रमस्यभ्रुवः तस्याउद्विजृंभः भंगवक्रीभावः तेनविभ्रंशिताः अर्थरचनामनोरथायेषु निजधर्मेणपातिव्रत्ये नदुह्यतइतितथातान् दुरधिगान् दुःप्रापान् नृपाविधमिमियाविक्रियास्तत्त्वेगविकृतयस्ताभिः ८ ॥ रामः

यज्ञंविष्णुंयतः इतियत्रायजत्‌भुवंस्थानंलब्ध्वेतित्वचप्रत्ययांतेलब्धवानस्मिन्निमित्तेयः यतोलब्धवान्‌यज्ञपुरुषं इतिवास्व
गाहयिभिः श्रेष्ठात्तत्रापितत्स्थानंश्रेष्ठमित्युक्तंभवति ३१ प्रस्तुतमाह यांवर्हिष्मतींनामपुरींसमावसत्पूर्वंयस्यामुषि
तः तस्यांनिर्विश्यभवनंप्रविष्टः सन्‌कामभोगान्‌बुभुजे इत्यन्वयः अन्येषांधर्मादीनामविरोधेन ३२ प्रत्यूषेषुउषस्सुसंगी
यमाना सत्कीर्त्तिर्यस्य तथापिस्त्वयंहरेरेवकथाः शृण्वन्‌भोगान्‌बुभुजे उक्तंच गृहेष्वावसतांपुंसांविषयाणांचसेवनाम्‌
हात्तीयात्तभोगानांनवधायगत्हामनाः योगमायासुरोहक भोगरचनासुयोगोस्थितभोगरचनासुपद्यतः आभ्रंशयितुंअ

कुशकाशमयंवर्हिरास्तीर्यभगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धास्थानंयतोभुवं ३१
वर्हिष्मतींनामविभुर्यांनिर्विश्यसमावसत्‌ तस्यांप्रविष्टोभवनंतापत्रयविनाशनं ३२ स
भार्यःसप्रजःकामानबुभुजेन्याविरोधतः संगीयमानसत्कीर्त्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः ३३
प्रत्यूषेष्वनुवद्धेनहृदाशृण्वन्हरेःकथाः निष्णातोयोगमायासुमुनिःस्वायंभुवोमनुः यदा
भ्रंशयितुंभोगानशेकुर्भगवत्परं ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरयापनाः शृण्व
तोध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवंस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिं वासुदेव
प्रसंगेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः भौतिकाश्चकथं
क्लेशावाधंतेहरिसंश्रयं ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्शुभान्‌ नृणां
वर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८ एततेआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतं वर्णितंवर्णनी
यस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ इतिश्रीभा० तृतीयेद्वाविंशः २२

भिभवितुं ३४ अतः यातोयामोयस्यपक्कस्यान्न
स्यतद्गतसारंभवति अन्योन्यरपिगतसारंयातयाममुच्यते अयातयामा अगतसारा आसन्‌ स्वांतरंतदीयंमन्वंतरंयापयंतितथा
भाः कालावयवाः कुर्वतः स्ववाक्यैरूपनिवध्नतः ३५ परिभूतंगतित्रयंजाग्रदादिसात्विकादिवायेन ३६ दिव्यास्वोतनिमित्ताः मानुषाः
शत्रुप्रभवाः भौतिकाः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासेविदुर ३७ तस्यज्ञानान्निष्ठामाह यः इतिनृणांसाधारणधर्मान्‌ ३८ तस्यपरंपरां

६१

हे उग्रधन्वन् लुलुभे मुनेर्मुखेन प्रलोभितेस्म यद्वा मुखेन प्रलोभितवान् २१ समनुः अनु अनंतरं महिष्याश्च व्यवसितं
निश्चयं ज्ञात्वा २२ पारिबर्हान् विवाहकाले प्रदेयान् भूषाः भूषणानि च वासांसि च परिच्छदान् गृहोपकरणानि च २३ प्रत्तां
प्रदत्तां सदृक्षाय सदृशाय गतव्यथः पश्चादौत्कंठ्येनोन्मथितः हृदि मिताशयो यस्य २४ तस्याविरहं सोढुं हे अंब हे वत्से

मैत्रेय० सउग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे आसीच्चतूष्णीमरविंदनाभं धियोपगृह्णन्
स्मितशोभितेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोनुज्ञात्वाव्यवसितंमहिष्यादुहितुःस्फु
टं तस्मैगुणगणाढ्यायददौतुल्यांप्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिबर्हान्महाधनान्
दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्याभूषावासःपरिच्छदान् २३ प्रत्तांदुहितरंसम्राट्सदृक्षायगतव्यथः
उपगुह्यचबाहुभ्यामौत्कंठ्यान्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्विरहंमुंचन्बाष्पक
लांमुहुः आसिंचदंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः २५ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातः
सहानुगः प्रतस्थेरथमारुह्यसभार्यःस्वपुरंनृपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाःसरस्व
त्याःसुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानांपश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्य
ब्रह्मावर्तात्प्रजाःपतिं गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मतीना
मपुरीसर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्ररोमाणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशाःका
शास्तएवासन्शश्वद्धरितवर्चसः ऋषयोयैःपराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३०

इति ब्रुवन् संधिरार्षः शिखाः केशान् आसिंचत् २५ २६ ऋषिकुल्यहिमायाः उभयोः सुरोधसोः शोभनतटयोः २७ अ
भिप्रेत्य ज्ञात्वा ब्रह्मावर्तदेशात् प्रजापतिं प्रत्युज्जग्मुः २८ कोसौ ब्रह्मावर्त इत्यपेक्षायामाह यत्र बर्हिष्मती नाम पुरी सिसा
पि कुत्र यत्र यज्ञस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यपतन् इति पत्रेति सर्वत्र संबध्यते २९ बर्हिष्मती नाम निरुक्तिं ब्रुवन् संगाह

स्कं ३ ३०

रामः

६१

अप्रत्ता चेति मध्ये वक्तव्यं तन्निश्चयत्वात् कस्मैचिदप्रतिश्रुता चेन भवतीत्यर्थः आद्यः प्रथमः ततः पूर्वं विवाहाभावात्
मुख्य इति वा १५ स भूयान् भवेत् प्रतीतः ख्यातामिति सा भगवत्त्वाय हन्त मया पत्ये त्वादिमत्र प्रसिद्धः स्वयैव कान्त्यैव क्षिपन्तं स्व
तां दिशो भां १६ यां विलोक्य न्यपतत् तं सम्मोहेन विमूढं व्याकुलं चेतो यस्य क्वणन्तौ अङ्घ्री यस्याः शोभा यस्याः तां १७ तां ललल
नां ललामं भूषणं अभूतां असेवितो श्रियः चरणो यैः तैरदृष्टां उत्तानपादस्य अभियातां स्वयं

ऋषिरुवाच बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवात्मजा आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको
विधिः १५ कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः क एव ते तनयां ना
द्रियेत स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियं १६ यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्घ्रिशोभां विक्रीडतीं कन्दुक
विह्वलाक्षीं विश्वावसुर्न्यपतत् स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः १७ तां प्रार्थयन्तीं
ललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टां वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधो
भियातां १८ अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे अतो धर्मान्पा
रमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान्बहु मन्येऽविहिंस्रान् १९ यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं संस्था
स्यते यत्र च वावतिष्ठते प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननन्तः २०

प्राप्तां १८ भजिष्ये स्वीकरिष्ये यावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यं ततः परं तु संन्यास इति भाषा बन्ध समयः तमेवाह याव
त् आत्मनो मम च तेजो गर्भं बिभृयात् यद्वा मया आत्मनो देहात् च्युतं तेजो वीर्यं बिभृयादिति अतः परं पारमहंस्यं ज्ञानं तस्मि
न् मुख्यान् शुक्लेन विष्णुना साक्षात्कर्षणोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसारहितान् शमादीन् बहु यथा भवति एवं मन्ये
यानन्ये १९ ननु तव पितुः प्रजापतेराज्ञा सृष्ट्यै वैवं न संन्यासे तत्राह यतः इति संस्थास्यते चलयं यास्यति वावतिष्ठ
वार्थे अन्यात्र यथा करणानन्तरं संन्यास एव मादृशानां भगवतोक्त इत्यर्थः २० रामाय नमः ॥

एवं सदेवएव वरत्त्वतिस्म कोसौ यः सदसदात्मकः सर्वात्मकः तथापि अव्यक्तो यो निर्विकारः ४ नं विज्ञापयितुमे
वतद्दर्शनादिकमपि नंदतितत्वेतित्रिभिः ५६ अनुग्रहानुशासनादिरूपाणवदुपातीः उपात्तः ७ विज्ञापयति सम्भवा
नितिसप्तभिः दुहितुः स्नेहेन परिक्लिष्ट आत्मा यस्य आवितं विज्ञापयतं ८ प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेति पत्रिका करण

अतोल्पधन्योन्यमात्मानं ब्रह्मचर्त्वं चरत्ततः रत्नानि स्मार्थयोरेव सः सयः सदसदात्मकः ४ तव
संदर्शनादेव छिन्ना मे सर्वसंशयाः यत्त्वयं भगवान्श्रीत्मा धर्ममाह हरिर्द्विषः ५ दिष्ट्या मे भ
गवान्दृष्टो दुर्दर्शो योगकृतात्मनां दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवं ६ दिष्ट्या
त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् अपावृतैः कर्णरन्ध्रैः जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ७ स
भवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ८ प्रिय
व्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ९ यदा
तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् अशृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत्कृतनिश्चया १० त
त्प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपहृतां मया सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधिषु कर्मसु ११ उद्यतस्य
हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते अपि निर्मुक्तसंगस्य कामरक्तस्य किं पुनः १२ य उद्यतमना
दृत्य कीनाशमभियाचते क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः १३ अहं त्वाशृणवं
विद्वन् विवाहार्थं समुद्यतम् अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण मे १४

शंका निरस्ता मम सुतेति तत्र कन्या न वयोऽस्येति दर्शितं ९ ॥१० प्रतीच्छ स्वीकुरु ११ उद्यतस्य स्वतः प्राप्तस्य विषय
स्य प्रतिवादः प्रत्याख्यानं १२ कीनाशं कृपणं अवज्ञया अपमानेन १३ यस्मात्सावधि ब्रह्मचर्यं स उपकुर्वाणः प्र

नयदेतियदानामयमर्थः यद्यपिधर्मरक्षार्थंसर्वतःपर्यटतस्तवप्रसंगादस्मागमनंसंभवतितथापिविशेषकार्यंचेदस्तितत्क
थ्यतामितिजैत्रंजयप्रदंमणिगणार्पितंरथमास्थायत्वंयदाभुवोमंडलंनपर्यटसितदासेतवोभिद्येरन्नितित्रयाणा
मन्वयःविस्फूर्जत्नादंकुर्वन्चंडःकोदंडोधनुर्यस्य ५२ स्वसैन्यस्यचरणैःक्षुण्णंसंघट्टितं ५३ वर्णाश्रमाणांनिबंधनंयैःबतअ
हो ५४ निरंकुशैर्नृभिःनिमित्तभूतैःशयानेनिश्चिंतेनिर्व्यलीकेनसहर्षेणप्रतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ५६ तृतीयेएकविंशः २१

नयदारथमास्थायजैत्रंमणिगणार्पितं विस्फूर्जच्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नघान् ५२
स्वसैन्यचरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः विकर्षन्बृहतींसेनांपर्यटस्यंशुमानिव ५३ तदैवसे
तवःसर्वेवर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्बतदस्युभिः ५४ अधर्मश्चस
मेधेतलोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयानेत्वयिलोकोयंदस्युग्रस्तोविनंक्ष्यति ५५ अथापिपृच्छे
त्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ५६ इतिश्रीभा०तृतीये
एकविंशः २१ मैत्रेयउवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिं सव्रीडइवतंसम्राडुपार
तमुवाचह १ मनुरुवाच ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपरीप्सया छंदोमयस्तपोविद्या
योगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् हृदयंतस्यहिब्रह्म
क्षत्रमंगंप्रचक्षते ३

द्वाविंशेकर्दमायादात्प्रीत्यादिष्टंहिविभुना मनुर्दुहितरंदेवहूतिमित्युपवर्ण्यते १ एवमाविष्कृत
अशेषाणांगुणानांकर्मणांचउत्कर्षोयस्यतस्मात्मनुःसव्रीडइवस्वस्वकीर्तिश्रवणात्प्रस्तावाख्यानस्थंकथावासंमुनिमुवाचउ
पारतंनिवृत्तिनिरतं १ मदीयाकन्यात्वयापरिणेयेतिविज्ञापयिष्यन्पूर्वंदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेणएवमेवघटितइत्याह
ब्रह्मेतित्रिभिःआत्मनःपरीप्सयापर्याप्तिमिच्छयाछंदोमयस्यात्मनःपर्याप्तिःपालनंवेदप्रवर्तनंतस्येच्छयायुष्मान्
ब्राह्मणान् २ तत्त्राणायब्राह्मणपालनायब्रह्मब्राह्मणजातिःक्षत्रंक्षत्रजातिः ३ ॥ रामायनमः॥

भा०तृ०
५९

कदंबादिभिर्वृक्षैश्चूतपोतैरलंकृतं ४२ कारंडवादिभिः पक्षिभिः वल्गु यथा तथा कूजितं ४३ हरिणादिभिर्वृतं तत्र क्रोडः सूक
रः श्वाविन् शल्लकः मर्को मर्कटः तद्विशेषाः गोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहो वा नाभिः कस्तूरीमृगः ४४ हुतः हुताशनो येन
चारियोस्याग्नेन ४५ उग्रो युक्तो योगो यस्य तेन वपुषा विद्योतमानं ४६ तस्य भगवतो व्याहृतं भाषणमेव अमृतकला अ
मृतमयस्य चंद्रस्य कला तन्मयं पीयूषं तस्य श्रवणेन च नातिक्षामं तपसा कृशमपि न तथा कृशमिति प्रांशुमुन्नतं ४७ उपसंसृ
त्य समीपं गत्वा मलिनं दृष्ट्वेति पूर्वेण क्रिया अर्हते नेनेत्यर्हणं महार्हं तन्न असंस्कृतं अनिर्णिक्तं यथा मलिनं दृष्ट्वा।

कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतं ४२ कारं
डवैः प्लवैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितं ४३ तथैव
हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतं ४४ प्रविश्य
तत्तीर्थवरमादिराजः सहानुगः ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन् हुतहुताशनं ४५ विद्योतमानं व
पुषा तपस्युग्रयुजा चिरं नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृ
तकलापीयूषश्रवणेन च प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससं ४७ उपसंसृत्य म
लिनं यथार्हणमसंस्कृतं अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः ४८ सपर्यया पर्यगृह्णात्प्र
तिनंद्यानुरूपया गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ४९ स्मरन्भगवदादेशमित्या
ह श्लक्ष्णया गिरा नूनं चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ५० वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्ति
र्हि पालिनी योऽर्केंद्वग्नींद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसां ५१ रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्ला

तेन दृष्ट ४८ उटजं पर्णशालां प्राप्तं पुरः पादसमीपे प्रणतं आशीर्भिरभिनंद्य सपर्या पूजा पर्यगृह्णात् सत्
कृतवान् ४९ ते चंक्रमणं पर्यटनं हि यस्मात् ५० मनुरूपं विष्णुं प्रणमति यद्इति स्थाने तत्तत्कार्यावसरेषु। रामः
शुक्लाय विष्णवे नमः ५१ ॥ ॥ ॥
५९

प्रत्यग्मुखेष्वक्षेषु जायते आविर्भवतीति प्रत्यगक्षजः सरस्वत्या नद्या परिश्रितात् परिवेष्टितात् ३२ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धे-
श्वरैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुंठमार्गो यस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ सिद्धमार्गश्च यत इति सिद्धमार्गोऽस्य यो पत्र-
रथेंद्रो गरुडस्तस्य पक्षैरुदीर्णमभिव्यक्तं साम आकर्णयन् बृहद्रथंतरे पक्षाविति श्रुतेः उच्चारितं स्तोमं च सामाधारभूता-
मृग्वा समुदायरूपं रथंतरस्तोमं आत्मेति श्रुतेः सामाख्यो पाठ उच्चारितः स्तोत्रीयः समुदायो यस्य साम इति ३३ तं कालं प्रतीक्ष्य

मैत्रेय उवाच एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः जगाम बिंदुसरसः सरस्वत्या परिश्रि-
तात् ३२ निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथें-
द्रपक्षैरुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम ३३ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः आस्ते स्म बि-
दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ३५ मनुः स्यंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदं आरोप्य स्वां दुहि-
तरं सभार्यः पर्यटन्महीं ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् उपायादाश्र-
मपदं मुनेः शांतव्रतस्य तत् ३७ यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपया संपरी-
तस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशं ३८ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतं पुण्यं शिवामृतजलं म-
हर्षिगणसेवितं ३९ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनरा-
जिश्रियान्वितं ४० मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमं मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकि-

इत्युक्तं प्रतीक्षमाणः ३५ शातकौंभः सौवर्णः परिकरो यस्मिन् तं रथमास्थाय दुहितरं चारोप्य वरान्वेषणार्थं पर्यटन् ३६
हे सुधन्वन् विदुर यत् अहः ३७ तत्स्वयं शमात्रेणाचरमाणः दत्तं प्राप्त इति दर्शयितुं आश्रमपदं पतिर्यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः
श्लोकैः प्रपन्ने कर्दमे ३८ शिवमारोग्यं अमृतवत्स्वादु जलं यस्मिन् ३९ कूजन्तः पुण्याः मृगा द्विजाश्च येषु तैः पुण्यद्रु-
मलतानां जालैः समृद्धे इत्युक्तं ४० घुष्टं नादितं मत्तभ्रमराणां विभ्रमो विलासो यस्मिन् मत्ता बर्हिण एव नटास्तेषामाटो-
पो नृत्यसंभ्रमो यस्मिन् आह्वयन्तः मिथो मत्ताः कोकिला यस्मिन् ४१ ॥ ॥

मा०रु०
५८

अन्तेन सुखकरेण प्रेमस्मितेनाभ्याभाषणेन अमेतीन्द्रयीय २१ चेत्स्वंरार्दभावं मे मयास मयोजीसंघ टितं परथमेवाहं समर्चितः
मत २२ मयि संगृभितः संगृहीतः एकाग्री कृत आत्मचिंतयेस्त्वेषां यन्मम रहेणां त्वाद शेषु अतितरां सर्व थाम् खानि : फलं नस्मा
त २३ विख्यातमंगले अभ्युदयः सदाचारागात्त वृत्तांयस्य २४ होविप्रमहिष्यासह २५ २६ यत्र यस्या भार्यायासमाहितं अ
भिसंधानेन स्थितं न पवधः राजकन्या २७ ते वीर्यं आत्मनि म तेष तेमा प्रसविष्यति सा भजिष्यति वीर्य वीर्यप्रसूता सुकन्यासु

मैत्रेय उ० इत्यव्यलीकं प्रणतोह्नुनाम स्तमावभाषे वचसाम तेन सुपर्णपत्रो
पविरोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणाविभ्रमत भ्रूः २१ श्रीभग० विदित्वा तव चै
त्यं मे पुरैव समयोजितत् यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः २२ न वै जातु म
षैव स्यात् प्रजाध्यक्षमदर्हणं भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनां २३ प्रजापति सुतः स
म्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्तं योधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीं २४ स चेह विप्र राज
र्षिर्महिष्या शतरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः आत्मजामसितापां
गीं वयः शीलगुणान्वितां मृगयंतीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो २६ समाहितं ते हृदयं यत्रे
मान् परिवत्सरान् सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति २७ यात आत्मभृतं वीर्यं
नवधा प्रसविष्यति वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यंत्यंजसात्मनः २८ त्वं च सम्यगनुष्ठाय
निदेशं म उशत्तमः मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे २९ कृत्वा दयां च जीवेषु
दत्वा चाभयमात्मवान् मय्यात्मानं सह जगद् द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ३० सहाहं स्वांश
कलया त्वद्वीर्येण महामुने तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहितां ३१

अंजसा आत्मनः पुत्रानाधास्यंति २८ निदेशमाज्ञां उशत्तमः श्रद्धसत्वः तीर्थं पात्रं तेन दानं लप्स्यते मयि समर्पितसर्व
कर्मफलमित्यर्थः २९ गार्हस्थ्ये दयां कृत्वा संन्यासेनाभयं च दत्वा मय्यात्मानं जगच्च सह केवलं ते द्रक्ष्यसि ३० तद्वीर्येण

सदेवद्रुहिणां क्रवतीर्यतिष्ठितः ३१

राम:
५८

अनिमिषायुषेति अनेन कालात्मना त्वत्तो भीतः कर्म करोमीत्युक्तं। एतन्मुमुक्षुं त्वद्भक्तानां नास्तीत्याह द्वाभ्यां लोकान् कामाभिभूतान् लोकाननुसृतान् पशूंश्च अविवेके समानपि पुनः कर्मजडान्नाहृशान् हित्वा अनाहृत्य ये तव चरणारूपमातपत्रं श्रिताः। ते नेवाहं त्वद्गुणानां वादः कथा तदेव सीधुं समारविस्मारकत्वात् पीयूषं रुचिकरत्वात् तेन निर्यापिता विस्मापिता देहधर्माः क्षुत्पिपासादयो यैः एषामि त्युत्तरेणान्वयः १६ तदेव यत् त्रिनाभिकालचक्रं तत् जगदाच्छिद्य आक्रम्य धावत् एषां त्वद्भक्तानामायुराच्छिद्य धावन्न भवतीत्यन्वयः तं अजरं ब्रह्म तस्मिन् अक्षः स्वरूपे भ्रमिः भ्रमणं यस्माद् दीनवत्कथं अलं भ्रमणशीलत्वादुपचारेण भ्रमिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेन सह त्रयोदश मासा अराः यस्य त्रिशतं षष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणि यस्य शतश्च विभक्तेरलुगार्षः षट् ऋतवो नेमयो यस्य अनन्ता लव

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रं परस्परं त्वद्गुणवाद सीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः १६ न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं सषष्टि पर्व षण्नेम्यनन्तच्छदि यत् त्रिणाभि करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् १७ एकः स्वयं सन् ज गतः सिसृक्षयाऽद्वितीययात्मन्नधि योगमायया सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभि र्भगवान् स्वशक्तिभिः १८ नैतद्बताधीश पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मं अनु ग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः १९ तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रं नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षं २०

णलवादयः छदाः पत्राणि पत्राकाराः धाराः सन्ति यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयः आधारभूतानि वलयानि यस्य करालस्रोतः तीव्रवेगं तत्तादृशं घोरं वत्सरात्मकं चक्रं तु कमिति शेषः १७ ननु निरुपाधिमुदासीनं मां किमित्याश्रयत्वं पिमायया विश्वं सृष्ट्यादि करोति त्वमेव यथा चाह त्वाह स्वयमेकः एव सन् त्वं आत्मन्यधिकृतया योगमायया हेतुभूतया स्वीकृता शक्तयः सत्वाद्याः ताभिः अद्वितीयं स्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वं दृष्टान्तः यथेति १८ यद्यपि मायिकत्वादुक्ते मोविषयसुखं दातुं नेष्टं तथापि अस्मदभिमायानुसारेणेतत्संपादयेत्याह नैतदिति हे अधीश नोऽस्माकं भजतां भूतेषु सूक्ष्मरूपपदशब्दादिविषयसुखं मायया तनुषे विस्तारयसीति यत् एतत्तव यद्यपीप्सितं न भवति तथाप्यस्मदनुग्रहाय अस्तु अत्रापाकरणे न तरमेवापवर्गाय भवत्वित्यर्थः यर्हि यतः मायया परिच्छिन्न इव लसंत्या तुलस्या युक्तया तन्वा विलक्षितोऽसि एवं भूतस्य तव दर्शनेनैतो भुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः १९ तं त्वां भुक्तिमुक्तिप्रदं नमामि भुक्तिदत्वे हेतुः अनुभूत्या ज्ञानेनैव उपरतक्रियार्थः कर्मफलभोगो यस्मिन् भोगदत्वे हेतुः स्वमायया आवर्तितलोकतन्त्रं विश्वोपकरणं येन अतः सकामे निष्कामे च नमनीयपादसरोजं

५१ वनेति हर्षे हे ईड्य नोऽस्माभिः समग्रमसत्त्वनिधेस्त्वद्दर्शनान्न अघाद्यास्तोः संसिध्यं साफल्यं जुष्टं सेवितं त्वद्दर्शनमेवम।
हाफलमित्युपपादयति यस्य तव दर्शनं सद्भिरन्तरान्तरमापादितं प्रकर्षेण जन्मभिः दृष्टौ योगो येस्तेपि १३ सकाममकान-
क्रिमर्हयन्नाह यद्गतिहेईशये कामान्निरयेपि स्युः तेषां कामानां लवाय त्वं न्याययानघ बुद्ध्यसत एवोपासते त्वं नु तेषां नानुका
मान् आपरासिदरासि १४ यः कामान्निराशीः सोहमपि नाद्दशाएवेत्याह तथेति गृहमेधाश्रमः तत्र धेनुं त्रिवर्गदो

जातहर्षोपतन्मूर्ध्नि हितो लब्धमनोरथः । गीर्भिस्त्वमुपगम्याभीष्टो नित्यं भावात्मा कृताञ्ज-
लिः ॥ १२ ॥ अपि स्वर्गे च जुष्टं वनाद्याखिलमत्वराशः । संसिध्यमत्तोऽस्तु त्वद्दर्शनान्नः य-
द्दर्शने जन्मभिरेष्व सद्विराशास्ते योगिनो दुर्योगाः ॥ १३ ॥ त्वामतेपरमानन्दं धिगन्यद्वरका-
मुकं । अथापि कृपयाम्नानुगृहाण वरदानतः ॥ येमाय पोतेहृतमेधसस्त्वया दारविदंभ
वसिंधुपोतं उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥ १३ ॥ तथापि सद्गाहंप-
रिवोढुकामः समानशीलां गृहमेधधेनुं उपेयिवान् मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदु-
घां ग्रियस्य ॥ १४ ॥ प्रजापतेस्तव च साधीशास्तेत्यालो कः किलायं कामहतो नु वद्धः अहं च
लोकानुगतो वहामि बलिं च भक्त्या निमिषाय तुभ्यं ॥ १५ ॥

गृधीं भार्यां परिवोढुकामः परिणेतुमिच्छ-
न् कामदुघां प्रियस्य कल्पद्रुमस्य तव मूलमंघ्रिं उपेयिवान् उपगतोस्मि ननु कामाद्यार्थमन्यत् किमभ्युपास्यतां नयतः अ-
प्रोषस्य पुरुषार्थस्य मूलमतदेव १४ ननु तर्हि मुक्त्यर्थमेव किं न भजसि अनधिकारादित्याह हे धीश यस्त्वं प्रजापतिस्तस्य
तव वचसा तंत्या अयं कामहतो लोकः पशुवद्बद्धः हे भूत्यधर्मम् ते अहं च किल लोकानुगतः अतस्तुभ्यं बलिं हरामि।
वहामि कर्ममयीं त्वदाज्ञामनुवर्ते अनिमिषाय कालात्मने तदर्थं भार्यां चेच्छामीति चकारस्यार्थः न केवलं लोकानुगतो
वहामि किंतु अरण्यत्रयापाककरणार्थमितिकिं लेयुक्तं अ ण्यानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मो

योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायां कतिधा वीर्यं ससर्ज कति पुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्यामाहूतिं देवहूतिं प्रसूतिं च।
भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्च वदेति चकारस्यार्थः ५ सहस्राणां समा दशदश सहस्राणि संवत्सरानित्यर्थः ६ ततस्त
स्मिन् तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण संप्रपेदे भक्त्या प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदातारं ७ शाब्दं वेदैकवेद्यं ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तं प्र
त्यक्षं दर्शयामास ८ स कर्दमस्तं विरजं ददर्श। स दूरीहिता ... इति चतुर्णामन्वयः पद्मोत्पलस्रग् इत्यत्र।

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४
रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मा
नवीं ५ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे
सहस्राणां समा दश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रप
न्नवरदाशुषं ७ तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्र
ह्म दधद्वपुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजं स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्रा
ब्जं विरजोम्बरं ९ किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरं श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्प
र्शस्मितेक्षणं १० विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेवस्थितं वक्षःश्रियं

विकासितानां पद्मानां उत्पलानां च स्रग् यस्य तं स्निग्धा नीला अलका व्राते समूहे यस्य तत् वक्त्राब्जं यस्य ९ श्वेतोत्पलं
क्रीडनकं यस्य मनःस्पर्शि मनस्यानन्दजनकं स्मितमीक्षणं च यस्य तं १० वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कंधरायां यस्य श्रियं
निरवद्यस्वभावं स्वैः सिद्धो धर्मो यस्य तथाविधमात्मानं यस्य ११ ॥ ॥

यदा मन्यमानोऽभूत्तदा मनून्ससर्ज ४८ तेभ्यः स्वीयं पुरं पुरुषाकारं देहं असृजत् दृष्ट्वा तान्मनून् ४९ ते त्वया कृतं सुकृतं त्वमाहुः यस्मिन्मनुसर्गे क्रिया अग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन्सर्वे वयं साकं सह अन्नं हविर्भागादि अदाम भक्षयामहे तत्र अन्न-
न् ५० कार्यसृष्टिमुक्त्वा ऋषीणां सृष्टिमाह तपसेति विद्या उपासना योगोन्नासनादिः सुसमाधिः वैराग्यचर्यादियुक्तः॥
समाधिः तेन च युक्तः ऋषीकेशः स्ववशेन्द्रियः सन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन्प्रजाः ससर्ज ५१ किं तद्देहस्यांशमदादित्यत आ-

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदा मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभाव-
न् नान् ४८ तेभ्यः सोऽसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशं-
सुः प्रजापतिं ४९ अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्
साकमन्नमदामहे ५० तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृ-
षीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ५१ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समा-
धियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५२ इतिश्रीभा०तृतीयस्कंधे विंशः २० विदुर उवाच स्वा-
यंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रियव्रतो-
त्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य च यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं २ तस्य वै दुहिता ब्रह्म-
न् देवहूतीति विश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ ॥

ह यदिति समाधिश्च योगर्द्धिश्च तपश्च विद्या च विरक्तिश्च विद्यन्ते यस्मिन् तत् ५२ इति तृतीये विंशः २० एकविंशे त- रामः
पोविद्यातोषितेन तु विष्णुना कर्दमस्य मनोः पुत्र्या विवाहघटनोच्यते १ एधिरे एधां चक्रिरे १ धर्मं महीं च यथा जुगुप-
तु रक्षतुः तन्मे वदेति तृतीयेनान्वयः २।३ ॥ ॥ ॥

इंद्रियाणां विक्लेदः स्रावो यया तां निद्रां प्रचक्षते ४० येनेंद्रियविक्लेदेन हेतुना उच्छिष्टांश्च भूताः धर्षयंति भ्रांतेन कुर्वंति तं भू
तादिसंगम् उन्मादं प्रचक्षते तं तु जृंभिकां निद्रामुन्मादहेतुत्वेन भूतादीनां तन्नाचचातुर्विध्यमुक्तं ४० ऊर्जस्वंतं बलवंतं परोक्षे
ण अदृश्यरूपेण ४१ आत्मनः सर्गो यस्मात्तं यतः येन कायेन सृष्टास्तन्निमित्तेन कवयः साध्येभ्यः पितृभ्यश्च स्वपितृ
रूपेभ्यः वितन्वते श्राद्धादिना हव्यकव्यं च ददति तिरोधानेन अदृश्यत्वेन सत्वं अंतर्धानशक्त्या ४३ प्रत्यात्म्येन प्रतिबिंबेन आत्मा

जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृंभणाख्यां तनुं प्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ४० येनो
च्छिष्टान्धर्षयंति तमुन्मादं प्रचक्षते ऊर्जस्वंतं मन्यमान आत्मानं भगवानजः साध्यान्गणा
न्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४१ त आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्च
पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ४२ सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोसृजत् तेभ्योददात्त
मात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतं ४३ स किंनरान्किंपुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः मानयन्ना
त्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन् ४४ ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना मिथु
नीभूय गायंतस्तमेवोषसि कर्मभिः ४५ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया सर्गेनु
पचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ४६ येहीयंतामुतः केशा अहयस्तेंग जज्ञिरे सर्पाः
प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकंधराः ४७ ॥

भासं प्रतिबिंबं आत्मना आत्मनो मानः प्रतिबिंबदर्शिनः सुंदरस्य
शरीरः कं पादि चेष्टा अत एव तत्त्यक्तानां मिथः संमानेन नित्यं मिथुनीभावः ४४ तस्य प्रतिबिंबरूपं कर्मभिः तत्पराक्रमानुवर्णनैः ४५
भोगवता भोगो विस्तारः यद्वा भोग प्रसारणं तद्वता देहेन अनुपचिते वृद्धिमप्राप्ते तत्र भोग क्रोधादियुक्ते ४६ अमुतः अमुष्मात् देहात् ये के
केशा अहीयंत प्रच्युताः ते हयो जाताः प्रसर्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतोमुष्मात् सर्पाः अत एव अगा न भवंतीति नागाः अतिवेग
वंतः इत्यर्थः भोगवतो जातत्वात् भोगेन फणेन उरु विस्तीर्णाः कंधरा येषां सर्वे च ते क्रोधयोगात् क्रूराः तेषां अवांतरजातिभेदः स

नो२

तं मूढानां विभावनाक्रममाह अहो इति ३१ अभिसंभाव्य सत्कृत्य विश्रंभात प्रणयात कुबुद्धयस्ते पप्रछुः ३२ कासीति त्रिभिः का
सि जात्या कस्य वा कन्या हे भामिनि कोपेते रूपमेव द्रविणं अनर्घ्यं वस्तु तदेव पण्यं क्रयार्हं तेन न तद्दुर्भगान्नो न बाधसे ३३ किं जातिकुलादि
प्रश्नेन या वा काचित् त्वं भवेः दिष्ट्या इत्याद्यतो बहु जातं यत्तव दर्शनं किं तु कन्दुकेन वलेनो मनः उत्सुनोषि विमथ्नासि ३४ ननु भिन्नचित्ता नावो काय हे शा
लिनि श्लाघ्ये एकत्र न जयति न स्थिरी भवति यद्वा नैकत्र अनेकत्र गतिविलासेषु जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते पतत्पतङ्गं उच्छलन्तं कंदु
कं घ्नन्त्याः स्तनयोः भाराद्भीतं वक्षः श्रामं मध्यं विषीदति श्राम्यति शान्ता मध्यरेव प्रसरति सुशिखा समूहः श्रामनः केशपलायस्ते पाठो

अहोरूपमहोधैर्यमहोअस्यानवंवयः मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति ३१ वित
र्कयन्तोबहुधातांसन्ध्यांप्रमदाकृतिं अभिसंभाव्यविश्रंभातपर्यपृछन्कुमेधसः ३२ कासि
कस्यासिरम्भोरुकोवार्थस्तेत्रभामिनि रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबाधसे ३३ यावाकाचि
त्त्वमबलेदिष्ट्यासन्दर्शनंतव उत्सुनोषीक्षमाणानांकन्दुकक्रीडयामनः ३४ नैकत्रतेजयतिशा
लिनिपादपद्मंघ्नन्त्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगं मध्यंविषीदतिबृहत्स्तनभारभीतंशान्तेवदृष्टिर
मलासुशिखासमूहः ३५ इतिसायन्तनींसन्ध्यामसुराःप्रमदायतीं प्रलोभयन्तींजगृहुर्मत्वामूढ
धियःस्त्रियं ३६ प्रहस्यभावगम्भीरंजिघ्रन्त्यात्मानमात्मना कान्त्याससर्जभगवान्गन्धर्वाप्सरसांग
णान् ३७ विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकान्तिमतींप्रियां तएवचाददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरो
गमाः ३८ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतन्द्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ३९ ख १

सुशिखाः समू
हः इत्यपि पा०

न्तरे सुशिखाः शोभनान् केशान् विकीर्यमाणान् समूह इव धानेति अत्र च अस्तं गच्छन् सूर्य एव पतत्पतंगः मेघविच्छेदो मध्यं विषा
दः तारकारूपा हरिद्राः तमएव केशा इत्याद्यूह्यं ३५ प्रमदेवाचरन्तीं स्त्रियं मत्वा जगृहुः ३६ प्रहस्यात्मानमात्मना जिघ्रन्त्या
सौन्दर्येण प्रहसनमात्मावघ्राणं च सौन्दर्यानुभावचातुर्यविकारः ३७ ज्योत्स्नां चन्द्रिकारूपां तत एव गन्धर्वादिगणाः विश्वाव
सुः एव अग्रगमो मुख्यो येषु ३८ आत्मानः तन्द्रिणा आलस्येन तान् मुक्तकेशान् वीक्ष्य नेत्रे निमीलितवान् ३९ ॥ रामः

अदेवानिति। देवः स्वजघनादसुरान् सृजतेति श्रुतेः। अतिलोलुपान् स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरे प्राप्ताः २२ परापतत् पलायत २३ भक्ते-
च्छानुरूपमात्मानं दर्शयतीति तथा तं उपव्रज्य २४ पाहीति द्वाभ्यां प्रार्थितवान् यभितुं मैथुनेन धर्षयितुं २५ लोकानां जनानां त्वमेव अ-
नासन्नो अनाश्रितो पादौ यैः तेषां २६ विविक्तं असंदिग्धं अध्यात्मदर्शनं परं त्वं चेतस्तानं यस्य हरेः घोरां कामकश्मलां स्वतनुं
विमुंचेति उक्तवानिति शेषः इत्युक्तश्च ब्रह्मा तां तनुं विमुमोच सर्वैव तत्तनुत्यागो नाम तत्तन्मनोभावत्यागो विवक्षितः अहह णां चत

देवोऽदेवान् जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् ता एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे २२ ततो
हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् २३ स उपव्रज्य
वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिं अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनं २४ पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणा-
ऽसृजं प्रजाः ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामंति मां प्रभो २५ त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां
क्लेशनाशनः त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव २६ सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ता-
ध्यात्मदर्शनः विमुंचात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह २७ तां क्वणच्चरणांभोजां मदविह्वललो-
चनां कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसं २८ अन्योन्यश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधरां
सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनां २९ गूहंतीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीं
उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे संमुमुहुः स्त्रियं ३०

तद्वावापतिरिति दृष्टव्यं २७ साहोरात्रयोः संधिरभवदिति श्रुतेः साऽनेन वि-
सृष्टा तनुः सायंतनी संध्याऽभवत् अस्याश्च कामोद्रेकवेला असुराश्च राजसत्वात् स्त्रीलंपटाः अतस्तां संध्यामेव स्त्रियं कल्पयित्वा तेषां
मोहं आप्ता इत्याह तामिति त्रिभिः क्वणंत्यौ क्वणंती चरणांभोजे यस्याः मदेन विह्वले लोचने यस्याः कांचीकलापेन विलसता दुकू-
लेन च्छन्नं रोधः कटितटं यस्याः तां २८ अन्योन्यश्लेषया उपमर्देन हेतुना उत्तुंगौ निरंतरौ पयोधरौ यस्याः सुद्विजां सुदंतां
स्निग्धहासो लीलावलोकनं च यस्याः २९ गूहंतीं वस्त्रांचलेन च तां नीलानामलकानां वरूथः स्तोमो विद्यते यस्याः
हे धर्म तां स्त्रियमुपलभ्य मत्वा ३० ॥ ॥ ॥

मा०रु०

५८

भौतिकं हैममण्डमेकैकशः प्रत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि संहतिं मिलित्वा हैममसृजन् १३ अन्ववात्सीत् अधिष्ठितवान् १४ सहस्रार्काणामिवोरुर्दीधितिर्यस्य तत् सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं यत्र स्वयं स्वराट् ब्रह्मा १५ यः सलिलाशये गर्भोदके शेते तेन भगवतानुविष्टोऽधिष्ठितः सन् स स्वराट् स्वया संस्थया नामरूपादिक्रमेण १६ छायया भ्रान्त्या प्रतियोगिनीं तया अविद्याम् पञ्च पर्वाणि यस्याः तां तदेवाह तामिस्रं द्वेषः अन्धतामिस्रं मरणाभिनिवेशः तमोऽविद्या मोहोऽस्मिता महातमः रागः महातमःपर्वं महामोहः स्वरूपानन्दप्रकाशविवरणमोहरूपत्वात् प्रथमसर्गः १७ तदेव प्रथमोक्ताः साधारणास्तु सृष्टिमाह येन देहेन।

तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन् १३ सो
ऽशयिष्टाब्धिसलिले आण्डकोशो निरात्मकः साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १४
तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् १५
सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया १६ सस
र्ज च्छायया विद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः १७ विससर्जात्मनः
कायं नाभिनन्दंस्तमोमयं जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवां १८ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टा
स्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः १९ देवस्तानाह संविग्नो मा
मां जक्षत रक्षत अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ २० देवताः प्रभया या या दीव्यन्प्रमुख
तोऽसृजत् ते अहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः २१

चिद्दिशेषेण साधारणां सृष्टिमाह विससर्जेत्यादिना यत्
तमोमयं तद्देहं सृष्टिं कायं रात्रिरूपं तेन तज्जाता नियक्षरक्षांसि जगृहुः क्षुत्तृषोः समुद्भवो यस्यास्तां अत्र च यावत्सा तन्तुरा
सीत् तावत्स्वाहं तत्स्वीकृतवान् तां नाभिनन्दन् नबहिः स्थापितः फलितं तन्नु संबन्धः १८ उपसृष्टाः अभिभूताः जग्धुं अत्तुं मत्वायितुं यतो वयं त
स्य तृष्णामर्दिताः अतएव पितेति कृपया मा रक्षतैनं केचनु जक्षध्वं भक्षयतेति ब्रुवन्तः जक्षमत्तेह सन मायारानि धातुः १९ देवात्र ह्यासावि
ग्नो भीतः सन् मां मा भक्षयत किंतु रक्षत अहो हे यक्षरक्षांसि यूयं मे प्रजाः सुता बभूविथ जाताः स्थ एव मुग्धत्वं मात्वपक्षता रक्षसा
जाता इत्यर्थः तत्र ये जक्षध्वमित्यूचुः ते यक्षाः ये तु मा रक्षतेति ते राक्षसाः इति ज्ञेयं तत च तिष्ठमादितामससर्गमसात्त्विकं २० प्रभया
दीव्यन् द्योतमानः यायाः देवता द्युतिमतः सात्विकाः तास्ताः प्रमुखतः प्राधान्येनासृजत् ते देवाः देवताः तिष्ठन्ति न निर्दिष्टानामर्थ

महा४

रामः

५८

कुशावर्ते गंगाद्वारे ४ यत् किमपि पृच्छन् तत् किं तेन वेत्ति चेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः अघघ्न्यः अनेकधाः प्रवृत्ताः ५ कीर्तन्यानि कीर्तनार्हाणि उदाराणि कर्माणि यस्य हरेः ६ एवमिति व्यासवाक्यं उग्रश्रवाः रोमहर्षणपुत्रः नैमिषमयनमाश्रयो येषां ऋषिभिः अर्पितम् अध्यात्मं मनो येन ७ गोरुद्धरणं लीलां हिरण्याक्षं चावज्ञया हतं निशम्य भारतो विदुरः ८ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणो वा विधाता ९ एतज्जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्याः स्वतंत्राः भार्यानपेक्षाः कर्मसु प्रजासर्गादिषु संहताः

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमम् ४ तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः आपो गांगा इवाघघ्नीः हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ५ ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ६ एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ७ सूत उवाच हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ८ विदुर उवाच प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतंत्रा उत कर्मसु आहो स्वित् संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ११ मैत्रेय उवाच दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगो दैवचोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः १३॥

परस्परापेक्षाः इदं जगत् ११ ब्रह्मा किमारभतेति प्रश्नस्य परस्तादीन् सृष्टवान् इत्युत्तरं वक्तुं पूर्वोक्तां सृष्टिमनुस्मारयति दैवेनेति द्वाभ्यां मन्वादिप्रश्नानां तु तत्तदध्यायमारभ्योत्तरं भविष्यति दुर्वितर्क्येण दैवेन जीवादृष्टेन परेण प्रकृत्यधिष्ठात्रा महापुरुषेण अनिमिषेण कालेन च हेतुना भगवतो निर्विकारात् जातक्षोभं यद्गुणत्रयं प्रधानं तस्मान्महानासीत् तदुक्तं तत्र विश्वात्मकं गोरूपानाम्... प्रथमं महतः सृष्टिः द्वितीयस्त्वहं संस्थितः तृतीयसर्गे तस्य तानि त्रीणि विमुच्यत इति १२ महतो जातो भूतादिरहंकारस्त्रिलिंगः त्रिगुणः रजःप्रधानादिति स्वतः सत्त्व

हेद्विजशौनक ३३ कथांउपश्रुत्य ३४ भक्तिमात्रेणप्रसन्नामपिसुलभः अन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्रवणो
त्कस्यानंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्यांझषेणग्राहेण क्रोशंतीनांमतीनामितिकृपालुत्वमुक्तं सकृदाहूतोमोचयत ३५ ३६ कार
णेनपृथ्व्युद्धरणादिनासूकररूपस्य ३७ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्वतांमते श्रीनारायणोगतिर्भवतिमहापुण्यत्वेलोकहि
पदं अलंपवित्रं अतिशयेनशोधकं धन्यंधनावहं यशस्यंकीर्तिकरं आयुषआशिषांचपदंस्थानंपरित्राणंवाप्राणानां

सूतउवाच इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथां क्षत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतो
द्विज ३३ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसतां उपश्रुत्यभवेन्मोदः श्रीवत्सांक
स्यकिंपुनः ३४ योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजं क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमो
चयद्द्रुतं ३५ तंसुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञःकोनसेवेतदुराराध्यम
साधुभिः ३६ योवैहिरण्याक्षवधंमहाद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगा
यत्यनुमोदतेंजसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ३७ एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यंय
शस्यंपदमायुराशिषां प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्द्धनंनारायणोंतेगतिरंगशृण्वतां ३८
इतिभा०तृ०एकोनविंशः १९ शौनकउवाच महींप्रतिष्ठामध्यस्यसौतेस्वायंभुवोम
नुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनां १ क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकः
सुहृत् यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः
सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परांश्चाप्यनुव्रतः ३॥

मिष्टियाणांचपदं अंगहेशौनक ३८ इतितृतीयेटीकायामेको
नविंशः १९ विंशेवराहजन्मादियवधानादपार्थितः सर्गानुस्मार्यतेवक्तुंमन्वयंप्रस्तुतंमनोः १ प्रतिष्ठांस्थानं अध्यास्य
प्राप्य सौतेसूतस्यपुत्ररोमहर्षणस्यपुत्र अवर अर्वाचीनंजन्मयेषांतेषां ईश्वरलीलानांमार्गायनिर्गमाय कानिद्वाराणिकृत
वान् अर्वाचीनानांप्राणिनां केरुपायैः सृष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतत् ज्ञास्यतइतितन्मतंसंवादंप्रष्टु
माह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णस्यसुहृत्त्वेहेतुः यइति दुर्योधनादिभिःसपत्यैःसहितमग्रजंधृतराष्ट्रं अघवान् कृतापराध
इतिहेतोः श्रीकृष्णेआत्मसमर्पणादरात् यः तत्याज २ अनवरः अन्यूनः महत्त्वेमहिम्नि ३ रामायनमः ॥

भर्तुरादेशं त्वन्तु त्वां भगवान् हनिष्यतीत्येवंभूतं २३ उपगूहमानः वाहोरंतर्निधाय संघट्टयन् २४ अहन् जघान त्वाष्ट्रं
वृत्रं मरुत्पतिरिंद्रः २५ परितो भ्रमत् गात्रं शरीरं यस्य उद्दस्ते वहिर्निर्गते लोचने यस्य विशीर्णा वाहवो यस्य नगेंद्रो महा
द्रुमः लुलितउन्मूलितः नभस्वता वायुना २६ संस्थितिं मृत्युं २७ असतः आरोपितात् लिंगशरीरात् मोक्तुमिच्छया व

तदादितेःसमभवत्सहसाहृदिवेपथुः स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३
विनष्टासुस्वमायासुभूयश्चाव्रज्यकेशव रुषोपगूहमानोमुंददृशेवस्थितंवहिः २४ त
मुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैरधोक्षजः करेणकर्णमूलेहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः २५ स
आहतोविश्वजिताह्यवज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्तलोचनः विशीर्णवाह्वंघ्रिशिरोरुहोप
तत् यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रंपरिद
ष्टदच्छदं अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागता अहोइमंकोनुलभेतसंस्थितिं २७ यंयोगिनोयोग
समाधिनारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया तस्यैषदैत्यर्षभःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमु
त्ससर्जह २८ एतौतौपार्षदावस्यशापाद्यातावसद्गतिं पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेह
जन्मभिः २९ देवाऊचुः नमोनमस्तेखिलयज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्वमूर्तये दि
ष्ट्याहतोयंजगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रेयउवाच एवंहिर
ण्याक्षमसह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमी
डितःपुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथानूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितं
यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडवन्निराकृतः ३२

राहस्य पूर्वपादयोरेव करत्वात् करे
णाहन्निति पदाहत इति चाविरुद्धं २८ २९ अखिलयज्ञानां तंतवे विस्ताराय कारणायेति वा अरुंतुदः मर्मभेत्ता ३०
सादयित्वा हत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिर्ब्रह्मादिभिः संस्तुतः ३१ यथानूक्तं गुरूक्तिमनतिक्रम्य मया अवादि तव
कथितं हे सुमित्र यथा येन कारणेन ३२ ॥ ॥ ॥

ग०२८०

५२

अंतःखे आकाशमध्ये चकासत् प्रकाशमानं उदीर्णा उत्कटा दीधितिर्दीप्तिर्यस्य निशातनेमिना निशातधारेण हरिरिंद्रो यथा तार्
क्ष्यस्य पतत्रमुज्झितं चिच्छेद देवान् विनिर्जित्य अमृतकलशं नयता गरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्य मानदानाय पिच्छमेकं त्यक्तं
तत् यथा इंद्रश्चिच्छेद छिन्नं च तत् यथा खप्रकाशेन तद्वत् प्रकाशमानमित्यपि संबंधः १४ अराः संत्यस्येति अरि चक्रं तेन।
बहुधा वृक्णे छिन्ने सति तस्य अभिमुखमागत्य हरेः उरः वक्षः प्रहृत्य १५ मनाक् ईषदपि क्वापि देशे १६ अस्य जगतः उपसंयमं

तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकासदंतःखउदीर्णदीधिति चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना ह
रिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितं १४ वृक्णे स्वशूले बहुधारिणा हरेः प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभू
न३ तिमत् प्रवृद्धरोषः स कठोरमुष्टिना नदन् प्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भग
वानादिसूकरः नाकंपत मनाक् क्वापि स्रजाहत इव द्विपः १६ अथोरुधासृजन्मायां योग
मायेश्वरे हरौ यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेस्योपसंयमं १७ प्रववुर्वायवश्चंडास्तमः पांस
वमैरयन् दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्
स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिः पूयकेशासृक् विण्मूत्रास्थीनि चासकृत् १९ गिरयः प्रत्यदृश्यंत
नानायुधमुचोनघ दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिः प
त्त्यश्वरथकुंजरैः आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानां मायाना
मासुरीणां विनाशयन् सुदर्शनास्त्रं भगवान् प्रायुंक्त दयितं त्रिपात् २२॥

प्रलयं १७ पांसकृतं तमश्च प्रेरितवंतः क्षेपणैः यंत्रैः १८ नष्टो भगणो नक्षत्रसमूहो यस्यां अनेन दैत्यबलातिरेकात् ब्रह्म
णो मुहूर्तातिक्रमो गम्यते अह्नि नक्षत्राणामसंभवात् १९ नानायुधानि मुंचंति तथा यातुधान्यः प्रत्यदृश्यंत २० हिंस्राः छिंधि
भिंधीत्येवंरूपाः अतिवैशसाः अत्युग्रा वाचः उत्सृष्टा इत्यवाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामिति प्रकटितानां मायानां विनाशयन् विना
शनमिति पाठे यथा कृते वषट्कारे त्रिपात् त्रीणि सवनानि पादा यस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयो अस्य पादा इति श्रुतेः २२ रामः

५२

त्वा स्वगदया तेन हता ततो विहता विच्युता सती विघूर्णिता सत्यापतत् रेजे च तत् भगवत्करात् ततं यद्गोतत्स्पष्टमाद्भुतमाररेजइय
तेनापि सवधः तत्र दैत्यपौरुषं रेजेइति ३ लब्धतीर्थो लब्धावसरः सचन ववाधे न प्राहरत् समानयन् वन्नवेति वाक्यमेदोमेरेय
यानरत्नं ४।५ अग्रमसत्रमं चक्रं पश्यो विषज्जमानं विशेषेण संगं प्राप्नुवत् प्रति आतादूरादितत्समोवमज्ञानतो आसमन्तादाम
तस्म ६ सरं स्वस्तमात चक्रं निशाम्य दृष्ट्वा अग्रतो व्यवस्थितं च विलोक्य अमर्षेण क्रोधेन परि प्लुतानि व्याप्तानि इंद्रियाणि यस्य सः

साहसा तेन गदया विहता भगवत्करात् विघूर्णितापतद्रेजे तदद्भुतमि
वाभवत् ३ स तदा लब्धतीर्थोपि न ववाधे निरायुधं मानयन्स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रको
पयन् ४ गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते मानयामास तद्धर्मं सुनाभं चास्मरद्विभुः ५
तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानं चित्रा वाचोतद्विदां खेचराणां तत्रा
स्मासन् स्वस्ति तेमुं जहीति ६ स तं निशाम्यात्तरथांगमग्रतो व्यवस्थितं पद्मपलाशलोचनं वि
लोक्य चामर्षपरिप्लुतेंद्रियो रुषा स्वदन्तच्छदमादशन्श्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां संचक्षा
णो दहन्निव अभिप्लुत्य स्वगदया हतोसीत्याहनद्धरिं ८ पदा सव्येन तां साधो भगवान्यज्ञसू
करः लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसं ९ आह चायुधमादत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि इ
त्युक्तः स तया भूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशं १० तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः जग्राह
लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीं ११ स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः नैच्छद्गदां दीयमानां ह
रिणा विगतप्रभः १२ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपं यज्ञाय धृतरूपाय विप्राया
भिचरन्यथा १३

आदशन् दशन् ७ चक्षुर्भ्यां दहन्निव संचक्षाणाः पश्यन्निवेति वस्तुतः क्रोधमात्रमेवमाह हतोसि
त्वातोसि इतिवा तावोर्थः ८ वातरंहसं वायुवेगां ९ घटस्व उद्यमं कुरु यतस्त्वं जेतुमिच्छसि १० ११ हतो मानो गर्वो यस्य १२ ज्व
लन् योज्वलनः तद्वल्लोलुपं ग्रसनव्यग्रं यज्ञाय विप्रमात्रस्य अर्को प्रकारस्त्वं दृष्टांतः विप्रमुद्दिश्य अभिचारं कुर्वन् यथाप्र
या अभिचरन् कोपि विप्रमात्रस्य घाताय हालिग्रहाति १३ रामायनमः रामः रामः

आगस्कृत् कृष्ट्यैवापराधारोपकः तत्परिहाराय भयकृत् लोभयकृत् भीतं त्वात्वाद् दुष्कृत् अपि प्राणिहिंसकः अस्मत्तो राद्धो लब्धो वरो येन अन्वेषन् प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिपक्षशून्यः २३ यद्यस्मादेवं अतो एनं माक्रीड मेह देव यथा उत्थितं कुपितं आशीविषं सर्पं बालः पुच्छाकर्षणादिना क्रीडयति तद्वत् २४ स्वां आसुरीं हे देव त्वां मायां अघं पापरूपं २५ वेलां स्ववाहबलवेलां लोकानां छंबट्करी विनाशकारी छंबडित्यव्ययं विनाशवाचि २६ अभिजिन्नाम मध्याह्नः स एव मौहूर्तिको योगः तन्मुहूर्तः कुमरः कालः अगात् गतप्रायः अतो यावन्मुहूर्तशेषो तावद्देवसुहृदामस्मं

आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्माद्राद्धवरोसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कंटकः २३ मैनं मायाविनं दृप्तं निरंकुशमसत्तमं आक्रीडबालवद्देव यथाशीविषमुत्थितं २४ न यावदेष वर्द्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत २५ एषा घोरतमा संध्या लोकछंबट्करी प्रभो उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह २६ अधुनैषोभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरं २७ दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयं विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि २८ इति हिरण्याक्षवधे ष्टादशः १८ मैत्रेय उवाच अवधार्य विरिंचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन सोग्रहीत् १ ततः सपत्नं मुखतश्चरंतमकुतोभयं जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः २

निस्तर जहि २७ त्वां मृत्युं त्वयैव शापानुग्रहकाले विहितं निर्मितं आसादितः प्राप्तः शर्मणि सुखे आधेहि स्थापय २८ इति तृतीये ष्टादशः १८ ऊनविंशे विरिंच्यादिप्रार्थितेन महामृधे वराहेण हिरण्याक्षवधः कृत्वा ध्यानुवर्ण्यते १ निर्व्यलीकं छलरहितं पाठांतरे निष्कपटं निश्राय चलतत् अतः कालात्मनोपि मम मुहूर्तेव लेमुपदिशतीति प्रहस्य अपांगावलोकनेन स्वीकृतवान् १ मुखतः अभिमुखं हनौ कपोलस्याधोभागे अक्षजः ब्रह्मणो घ्राणाद्याविर्भूतः २ ॥ रामायनमः ॥ ॥

वञ्चितवान् कं मन्युं १५ सौम्य विदुर तां गदां प्रशान्नमेवाहनत् १७ हर्यक्षो हिरण्याक्षः १८ स्पृधोः स्पर्धमानयोः तिग्माभ्यां गदाभ्यामा-
हतान्यङ्गानि ययोः क्षतादास्रवतीति क्षतास्रवं रुधिरं तस्य घ्राणमवघ्राणं तेन विवृद्धो मन्युर्ययोः विचित्रान् मार्गान् गदायुद्ध-
भ्रमणभेदान् [illegible] तस्थानि मित [illegible] शुष्मिणोः [illegible] यथा हि खलु बहूनि दिनानि
संग्रामितौ तौ गजौ संघर्षविदीर्णगलगलद्रुधिरौ परस्परोपमर्दव्यग्रौ संरम्भौ चमत्कारितगजयूथपौ युध्यमानौ तिष्ठत

भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि अवञ्चयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवात्मवान् १५ पु
नर्गदां स्वामादाय भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरम्भाद्दष्टदच्छदं १६ ततश्
च गदयारातिं दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोऽहनत् १७ एवं
गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोः स्पृ
धोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्य्वोः विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया
व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायागृहीतवाराहतनोर्म
हात्मनः कौरव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् २० आसन्न
शौण्डीरमपेतसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमं विलक्ष्य दैत्यं भगवान् सहस्रणी
र्जगाद नारायणमादिसूकरं २१ ब्रह्मोवाच एष ते देव देवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषां विप्रा
णां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसां २२ ॥

इति प्रसिद्धं १९ यज्ञ एवावयवा यस्य तस्य च मह्यां मही निमित्तं द्विष
तोः २० आगत्य च नारायणमाह किं कृत्वा दैत्यं विलक्ष्य कथंभूतं आसन्नं प्राप्तं शौण्डीरं शौर्यमदो वा येन अपेतं साध्वसं
यस्मात् कृतः प्रतीकारो येन अहार्यः अप्रतीकार्यो विक्रमो यस्य सहस्रणीः सहस्राणां ऋषीणां नेता २१ हे दे
व ते अङ्घ्रिमूलं प्राप्तानां देवादीनां एष असुरः २२ रामाय नमः ॥

सभगवान्विश्वसृजाभिष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैराप्यूर्यमाणः यान्तरे विश्वसृजांप्रसूनैरभिष्टुत इतिसलिलस्योदस्तात्
उपरिव्यवहारगोचरेदेशेगांविन्यस्यस्वसत्वमाधारशक्तिं निहितवान् अरेःपश्यतएव ८ परागनुबद्धेन लग्नेनतप
नीयोपकल्पंसुवर्णाभरणंकांचनमयंचित्रदंशाः कवचंयस्यतंदैत्यंप्रचंडमन्युत्वं अधिक्षेपादिकं चानुकरणमात्रं हे स्वबाक्या
भीतान्नोदयानामभयेनिवृत्त्येयवल्गुतस्तेनतथानुक्तं स्वनकोपादिहत्वभावात् ९ ग्रामसिंहान् श्वनः प्रतिमुक्तस्यबद्धस्यवि
कत्थनंश्लाघनं १० न्यासहरानिक्षेपहरागद्राविताः पलायनकारिताः अथापिअसमर्थाः अपितिष्ठामः तत्रकिंयतः स्थेयं

सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरे विन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्वं अभिष्टुतोविश्वसृ
जाप्रसूनैराप्यूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः ८ परागनुबद्धेनतपनीयोपकल्पमहाग
दंकांचनचित्रदंशं मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैः प्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे ९ श्रीभ
ग० सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान् नमृत्युपाशैःप्र
तिमुक्तस्यवीराविकत्थनंतवगृह्णंत्यभद्र १० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतह्रियो
गदयाद्राविता स्ते तिष्ठामहेथापि कथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरं ११ त्वं
यदूथानाथिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्तयआश्वनूहः संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजा
श्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः १२ मैत्रेयउवाच० सोधिक्षिप्तोभगवता
प्रलब्धश्चरुषाभृशं आजहारोल्वणंक्रोधंक्रीड्यमानोहिराडिव १३ सृजन्नमर्षितः
श्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः आसाद्यतरसादैत्योगदयाभ्यहनद्धरिं १४

स्यात्तव्यमेवास्माभिः तत्रकिमित्याह क्वयामः गंतव्यदेशाभावात् ११ यदूथानांपदातीनांयेयूथपास्तेषामधिपः मुख्यो
ऽस्यर्थः अस्वस्तयेपराभवायअस्माभुघटस्वयतस्व अनूहोनिर्वितर्कः योनातिपिपर्तिनपूरयतिपालयतिवा असावस
भ्यः सभायामनर्हः १२ सोधिक्षिप्तः सत्यंवयमितिश्लोकेनरुषाप्रलब्धउपहसितश्च एवंवयमितिद्वाभ्यां क्रीडाकार्यं
माणोहिराडमहासर्पइव १३ मन्युनाप्रचलितानिंद्रियाणियस्य १४ रामायनमः रामः

अभवाय नाशाय भृतः पुष्टः वस्तुतस्तु मोहाय भृतो धृतः आत्मन इत्यर्थः यो भवाननपरोक्षो गोचरो योगमायया जयतीति तथा वस्तुत-
स्तु दूरत एव स्थित्वा जयतीति संस्थाप्य हत्वा वस्तुतस्तु योगमायायाः स्वं आश्चर्यं बलं यस्य अल्पपौरुषं यस्मात्तत् त्वां सम्यक् स्थापयित्वा मं-
त्वा हे दिदृक्षो ईशः कृतोऽस्मीत्यर्थः हे मूढ प्रमृजे हन्मि प्राति आत्माधीनतया आपन्नो विविधा तु शुचः सुहृदां शुचः संसारदुःखानि मृजे नाशयामि
यतस्त्वमल्पपौरुषोऽपि धर्मानिमीषच यसीति भावः ४ अस्मद्भुजच्युतया गदया शीर्णं शीर्षं यस्य तथा भूते त्वयि संस्थिते सतीति मृतेऽनुभू-
मधुमा बलिहरंतीति नवीना भक्तायेच पूर्वभक्ताः ऋषयो ये देवास्ते सर्वे स्वयमेव उद्यमं विनैव अमूलाः न भविष्यंतीति किंतु हृदमूला
अभविष्यंतीत्यर्थः ५ स हरिः अरेः दुरुक्तान्येव तोमराः शस्त्रविशेषाः तैस्तुद्यमानो व्यथ्यमानः दंष्ट्राग्रगतां पृथ्वीं भीतामालक्ष्य तोदं दुरुक्ते

त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो यो मायया हंत्यसुरान्परोक्षजित् त्वां योगमायाबल-
मल्पपौरुषं संस्थाप्य मूढ प्रमृजे सुहृच्छुचः ४ त्वयि संस्थिते गदया शीर्णशीर्षण्यस्म-
द्भुजच्युतया ये च तुभ्यं बलिं हरंत्यृषयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्यंत्यमूलाः ५ स तुद्य-
मानोऽरिदुरुक्तितोमरैर्दंष्ट्राग्रगां गामुपलक्ष्य भीतां तोदं मृषन्निरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतः
सकरेणुर्यथेभः ६ तं निःसरंतं सलिलादनुद्रुतो हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः करालदं-
ष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियां किं त्वसतां विगर्हितं ७ ॥

अर्थात् मृषन् सहमान एव निर्गतः करेणुर्हस्तिनी
वस्तुतस्तु अरिदुरुक्तितः अमरैर्निमित्तभूतैस्तुद्यमानः पृथ्व्याः कातर्यग्राहिणां ब्रह्मादीनां अपीडा दृष्ट्वा अनुकंपया पीडां उपमा-
नदित्यर्थः तोदं मृषन् स्वस्याप्ययमबाधः ६ सलिलान्निर्गच्छंतमनुगतः सन् हिरण्यवत् कपिशाः केशा यस्य हिरण्यकेशो झषो मक-
रः करालादंष्ट्रा यस्य अशनिवन्निःस्वनो यस्य निर्लज्जानामसतां किं विगर्हितमस्ति निंदाभयाभावात् पलायने नापक्रमित-
व्यः वस्तुतस्तु गतह्रियः प्राप्तह्रियः न संतो येभ्यः तेषां कृपालूनां किं विगर्हितं न किंचित् अतः कृपालुत्वाद्दृष्टाप्रितमृत्स्व-
र्णार्थी किंचित्पलायनमपि न निंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकाराय भुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितं मत्वा नोदन्यात्मान-
मेवाधिक्षिपति गतह्रियां स्वार्थैकपराणां असतामस्माकं किं विगर्हितमस्ति अपितु नास्त्येव धिगस्मानित्यब्रवी-
दित्यर्थः ७ रामाय नमः रामः रामः

भा० ८० युद्धमार्गनिपुणं त्वां गत्वा यधिष्यसि ततमिहिराछगणानेस्तुवंति ३० आरात्तशीघ्रं विस्मयः नष्टगर्ववीरशयेरणांगा
टी० ५८ णारूपाणिवराहावतारान् ३१ इति तृ० सप्तदशोध्यायः १७ अष्टादशेहिरण्याक्षधरोद्धर्तवराहयोः निर्विशेषम
हायुद्धं वर्ण्यते भिनिरूप्यते..१ प्रतिपादरं ष्ण त्वामहामनाः शपिष्यसे धृतेयदुक्तं तत विगणय्य अगणयित्वा पत्नी
दुर्मदः १ अभिजितं जयतीत्यभिजितं तंष्ट्रोहारेग्रकर्षेणोत्क्षेपणीयमानावनिर्यन अग्रदंष्ट्रा यादंष्ट्राग्रेण स्वरुचः हि रणा
स्वतेजांसि अरुणाप्रयाष्णुफयत् तेनोत्ताणा नेत्रेणमुस्लेतातिरस्कुर्वत अहोचित्रवनगोचरोमृगः वारिचरोवाराहः २

पश्यामिनो संयुगे त्वां स्वरूपमार्गकोविदं आराधयिष्यत्य
सुरघ्ने हितं मनस्विनो यं गृणन्ति भवादृशाः ३० तं वीरमाराद्भिपद्य विस्मयः शयि
ष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया
३१ इति श्रीभागवते तृतीये हिरण्याक्षदिग्विजयः सप्तदशोध्यायः १७ मैत्रेय उवाच
तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः हरेर्विदित्वा गतिमंगना
रदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः १ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनि
मग्रदंष्ट्रया मुष्णंतमक्ष्णा स्वरुचोरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मृगः २ आ
हैनमेह्यज्ञ महीं विमुंच नो रसौकसां विश्वसृजेयमर्पिता न स्वस्ति यास्यस्यनया ममे
क्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ३
नहि आगच्छ रसौकसां पातालवासिनां नोस्माकं समर्पिता अन्यथा
पातालावतरणमस्यानघटत इति भावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थं प्रयुक्तापि भारती वस्तुतो भगवंतं स्तौति तथाहि व
नगोचरः जलशयनः श्रीनारायणः मृगः योगिभिर्मृग्यते दृष्टान वाहंतु मृगयत इति मृगः अज्ञनास्ति ज्ञो
यस्मात् सर्वज्ञेत्यर्थः सुरा अधमा यस्मात् हे सुरोत्तम ममेक्षमाणस्योपेक्षतः मामनादृत्यापि त्वमनया सह वर्त
मानः न अस्मदीयं स्वस्ति समस्तं मंगलं राज्यं यास्यसि प्राप्स्यसि नात्र संदेहः तथाप्यस्मत्कृते कृपया विमुंचे
त्यर्थः आसादिता लीलया स्वीकृता सूकराकृतिर्येन ३ रामायनमः रामः रामः रामः ५८

रणं युद्धं २० सहोजवो वेगो यस्य रणंतौ क्वणंतौ कांचननूपुरौ यस्य अंसन्यस्ता महती गदा येन २१ मनसा वीर्येण बलेन वरेण
उत्सिक्तं गर्वितं असृण्यं निरंकुशं निलिल्यिरे लीना बभूवुः २२ स्वेन महसा तेजसा तिरोहितान् सह दृष्ट्वा क्षीबान् मत्तान्
न क्षीबानिति पाठे वाहहीनान् २३ सत्त्वो अवसन्नाधीर्येषां वर्चसा तेजसा प्रधर्षिता अभिभूताः सन्तः २५ महोर्मीन् श्व
सनेन प्रेरितान् मौर्व्यामारयतीति मौर्वः कार्ष्ण्यात् तस्य ... वानामसौ विशेषः तस्य परत्वाद्दृढं विद्रुत्य स्पर्शः विभावरीं सेना

रो ४ हिरण्याक्षोनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहं गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन् रणं २०
तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांचननूपुरं वैजयंत्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदं २१ मनो
वीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयं भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः २२ स वै
तिरोहितान् दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् सेंद्रान् देवगणान् क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशं २३ ततो नि
वृत्तः क्रीडिष्यन् गंभीरं भीमनिस्वनं विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः २४ तस्मिन् प्र
विष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा
प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः २५ स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन् महोर्मीन् श्वसनेरितान्मु
हुः मौर्व्याभिजघ्ने गदया विभावरीमासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोक १४
पालकं यादोगणानामृषभं प्रचेतसं स्मयन् प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधि श्री
राज संयुगं २७ त्वं लोकपालोधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनां विजित्य लो भा
केऽखिलदैत्यदानवान् यद्राजसूयेन पुरायजत्प्रभो २८ स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा
दृढं च लब्धो भगवानपां पतिः रोषं समुत्थं शमयन् स्वया धिया व्यवोचदंगोपशमं गता

आसेदिवान् प्राप्तः २६ असुराणां लोकः पातालं तस्य पालकं प्रलब्धुं उपहसितुं प्रणिपत्य २७ यद्यस्मात् राज
सूयेन भवानयजत् २८ उपशमं युद्धादिकौतुकादुपरमं २९ रामाय नमः रामः ॥

खराश्चकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नन्तोधरातलं कर्कशैः तीक्ष्णैः हे क्षत्तः खार्कारो गर्दभजातिशब्दस्तस्मिन् रभसः संभ्रमो येषां वरूथ
शः समघशः ११ रासभशब्दात्त्रस्ताः सर्वतः रुदंतः क्रोशंतः १२ गावोत्रसन् असृग्दोहाः स्रवमसृग्वु देवलिंगानि व्यरुदन् प्रतिमा
ना अश्रुस्रावश्चासीदित्यर्थः १३ पुण्यतमान् गुरुबुधादीन् अभागान् बहूनि नक्षत्राणि च अन्ये क्रूरग्रहा मंगलादयः अतिचे
रुः वक्रगत्या प्रत्यावृत्य युयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रान् ऋते विना तेषां स्वशापादि ज्ञानात् १५ व्यज्यमानं आत्मपौरुषं पूर्वोक्तं ययोस्ते
दैत्यौ १६ निरुद्धाः आप्ताः काष्ठा दिशो याभ्यां स्फुरदंगदा भुजा ययोस्तौ यमुनेर्जाययोः अंगदेति दावतत्त्वमार्षं शोभना कांची यस्याः

खराश्चकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नन्तोधरातलं खार्काररभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ११ रुदं
तोरासभत्रस्तानीडादुदपतन्खगाः घोषेरण्येचपशवःशकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोत्रस
न्नसृग्दोहास्तोयदाःपूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमापेतुर्विनानिलं १३ ग्रहान्पु
ण्यतमानन्येभगणांश्चापिदीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परं १४ दृष्ट्वान्यांश्च
महोत्पातानतत्तत्त्वविदःप्रजाः ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंप्लवं १५ तावादिदैत्यौस
हसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ ववृधातेश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौहेमकि
रीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ गांकंपयंतौचरणैःपदेपदेकट्यासुकांच्यार्क
मतीत्यतस्थतुः १७ प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यःप्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत तंवैहिर
ण्यकशिपुंविदुःप्रजायंतंहिरण्याक्षमसूतसाग्रतः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यांब्र
ह्मवरेणच वशेसपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः १९ ॥

तयोः कृता १७ यमयोर्मध्ये
यः स्वदेहात् प्रथमम् अजायत तं यथा हिरण्यकशिपुं विदुः सा दितिः प्रथमं यं प्रसूत तं हिरण्याक्षं विदुः यथा तथा नाम कृ
तवानित्यर्थः अयं भावः यदा हि गर्भाधानस्य समये योनिपुष्पविशद्दीर्पदि धाविमत आदिपश्चाद्द्वारेण प्रविशति तदा
यमौ भवतः तयोश्चापि स्रुतः प्रवेशक्रमाद्विपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः यदावेशादि धाम्रत योनिपुष्पं परिवर्तते तदा
भवतो गर्भौ स्रुतिर्वैशविपर्ययादिति पितुः सिद्धिस्मरणात् अतः स्वदेहात् पूर्वं यो जातस्तस्य हिरण्यकशिपुरिति ॥

रामः
८८

ततः सप्तदशे जन्म तयोर्लोकभयंकरं । हिरण्याक्षप्रभावश्च वर्ण्यते दिग्जये ऽद्भुतः १ सोयं विधास्यतीति ब्रह्मवचनानंतरं शंकया त्य-
क्ताः १ भर्तुरादेशात् लोकान् सपालान् त्रीन् चेति मुहुरित्युपदिष्टः इति ... स्वात्मापत्यापायपरिशंकिनी देवोपद्रवं शंकमाना २
तत्र तदा निपेतुः उद्बभूवुः ३ अचलैः सहिताः भुवः प्रदेशाः केतवश्च उद्दयं चक्रुरित्यर्थः ४ फूत्कारानिति तीव्रवायुशब्दानुका-
रेण नगपतीन् महावृक्षान् वात्या एव अनीकं यस्य रज एव ध्वजो यस्य ५ उच्चैर्हसंत्य इव तडितो येषु तेषामंबुदानां घट-

मैत्रेय उवाच निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शंकयोज्झिताः ततः सर्वे न्यवर्तंत त्रिदिवाय दिवौ
कसः १ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ २ उत्पा
ता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचला भुव
श्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौ वायुः सुदुःस्प
र्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ५ उद्धसत्तडिदंभोदघ
टया नष्टभागणे व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदं ६ चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः
क्षुभितोदरः सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः ७ मुहुः परिधयो ऽभूवन् सराह्वोः शशि
सूर्ययोः निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषु मुखतो वमंतो वह्निमुल्बणं
सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवं शिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधरां व्यमुंच
न्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः १० या समूहेन नष्टो भागणः सूर्यादिप्रभासमूहो यस्मिन् पदं स्थानं न

व्यादृश्यते स्म ६ वार्धिः समुद्रः विमना इव उद्धता ऊर्मयो यस्मात् क्षुभितोदरः स्थ्यामकरादयो निर्घा...
न् उदपानैर्वापीकूपादिभिः सहिताः शुष्काणि पंकजानि यासु ७ परिधयः परिवेषाः सराह्वोः राहुग्रस्तयोः निर्घाता निरभ्रगर्जि-
तानि रथनिर्ह्राद तुल्याः ध्वनयः विवरेभ्यः गिरिगुहाभ्यः ८ सृगालानामुलूकानां च टंकारैर्ध्वनिभिः सह ९ ग्रामसिं-
हाः श्वानः १०

रामाय नमः रामाय नमः रामाय नमः राम

ममैवमतंसेमतं इस्मन्नतत्वे यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यं नचभगवतः
स्वभक्तोपेक्षानचवैकुंठगतानांपुनर्जन्म तथापिभगवतःक्रीडार्थत्वादिवत्कदाचित् युयुत्सासमजनि तदानेषोमल्पवा
लेलान् स्वपार्षदानांनुत्सवत्वेपिशापित्वस्यानुपपत्तेस्तावेवब्राह्मणानिवारणोप्रवस्य तेषुक्रोधमदीप्यत तच्छापप्रयुक्तेन
प्रतिपक्षोविधायपुट्कौतुकंसंपाद्यस्तोषमितिभगवतैवंव्यवसितं अतःसर्वंसंगच्छते तदिदंमुक्तंशापोमयैवनिर्मितइ
तिमाभैष्टमिति अस्तुशमितिहंतुंनेच्छेमतंतुइत्यादि २९ प्रत्येष्यतंप्रत्येष्यथःनिकाशंसमीपम् ३० दुस्तरात् ब्रह्मशापात्

भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशं ब्रह्मतेजःसमर्थोपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९ मयिसंरं
भयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३० द्वास्थौ
वादिश्यभगवान्विमानश्रेणिभूषणं सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३१
तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३२ त
दाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ३३ तावेव
ह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौहरेः दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणं ३४ तयोरसुरयोरद्य
तेजसायमयोर्हिवः आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३५ विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भव
हेतुराद्योयोगेश्वरैरपिदुरत्यययोगमायः क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदी
यविमर्शनेनकियानिहार्थः ३६ इतिश्रीभाग० तृतीयस्कंधेषोडशोध्यायः १६ ॥

तहरिलोकतःपतंतावितिशेषःहरिलोकतएवहतश्रियावभूतामितिवाविगतस्मयौनष्टगर्वौच ३२ विकुंठस्यधि
षणात्स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ३३ काश्यपंतेजोवीर्यंप्राप्तौ ३४ सहैवगर्भंप्रविष्टौयस्मौ तयोस्तेजसावस्तेजआक्षिप्तं
तिरस्कृतं नचात्रप्रतिविधिःशक्यः यतएतर्हिइदानींभगवानेवतत्तेजोविधातुमिच्छ ३५ तर्ह्युपायोविचार्यता
मितिचेत्तत्राह विश्वस्येति यथायोगेश्वराणामीशःसएवसत्वोत्कर्षकालेनक्षेमंविधास्यतिविमर्शनविमर्शेन ३६ इति
भावार्थदीपिकायांमहापुराणेतृतीय[illegible]स्कंधेषोडशोध्यायः १६ रामायनमः रामः रामः

रामः
५१

आत्मगोपं त्वयैव रक्षणीयं द्विजोत्तमानां कुलं यदि ह स्फुटं त्वं न गोप्ता न रक्षिता तन्न प्रत्ययोगः वृषः श्रेष्ठः हे देव पंथा वेदमार्गो नं
क्ष्यति नाशं यास्यति कुत ऋषभस्य श्रेष्ठस्य हि यस्मात् अनेहेण अर्हणं सूनृतं च अग्रहीष्यत् तदुक्तं गीतासु यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेत
रो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तत इति २३ नन्वप्रीतिरिति चेत्तत्राहुः तत्ते इदमागसो नोऽभीष्टं इव तिलोकोक्तिः सत्वनिधित्वाज्जना
य क्षेमं विधातुमिच्छोः अत एव निजशक्तिभिः राजादिभिः हतसाधुद्वेषिभिरुत्साहितधर्मप्रतिपत्तस्य अतस्तव ब्रह्मकुलं वन्दनीयमेव
मनुम्महतोऽन्यस्य वन्दनादि तेजोहानिकरं तत्राहुः एतावता नु धर्मत्राणप्रयोजनेन अवनतस्य नमनेन वा तेजः स्वभावः न क्षतं न
कोऽपि यत्नः स नमनादिस्ते विनोदः २४ शापपात्रमहे यदि स्मद्विशेषं पश्यति यं वेति यं वाऽन्यद्दंडं विधास्यति भगवान् वृत्तिं वा तयोर्निवृत्तिमधिकं

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेन ससूनृतेन तर्ह्येव नंक्ष्यति शिवस्तव दे
व पंथा लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणं २३ तत्तेऽनभीष्टमिव सत्वनिधेर्विधित्सोः क्षेमं ज
नाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः नैतावता त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते वि
नोदः २४ यं वाऽनयोर्दममधीश भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकं अस्मा
सु वा य उचितो ध्रियतां स दंडो येऽनागसौ वयमयुंक्ष्महि किल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच
एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयः सकाशमुपयास्यत आ
शु यो वः शापो मयैव निमितस्तदवेत विप्राः २६ ब्रह्मोवाच अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभा
जनं वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभं २७ भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च प्रतिज
ग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वैष्णवीं श्रियं २८

जीविकां वा नन्तत्सर्वमनुमन्यामहे ये वयं निरपराधावेतौ किल्बिषेण शा
पेन पापेनायुंक्ष्महि योजितवंतः २५ मत्कारितत्वाच्छापस्य युष्माकं नापराधः इत्याशयेनाह एतौ सद्य एव असुरयोनिं प्राप्य भू
यो मां क्रोधी प्रमत्त समीपमागमिष्यतः संरंभेण क्रोधावेशेन संभृतः संवर्द्धितो यः समाधिः एकाग्रता तेनानुबद्धो दृढीकृतो योगो ययोः
हे विप्राः यो वः शापः युष्मत्कृतः शापः स मदिति मयैव निर्मिताः इत्येवं तज्जानीत २६ नेत्रोत्सवजनकं विकुंठे हरि तन्निवासं चवै
कुंठलोकं स्वयंप्रकाशं तरानपेक्षं सत्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्य अनुज्ञाप्य २८   रामायनमः   रामः ॥

विपरीतं त्वेदमित्याहुः तरं नीतिमस्यानुग्रहादेव निबद्धाः विरक्ता योगिनस्त्वं सेतो मस्तुतरं निमभवानपरैरनुगृह्येतेति किं स्वित्स्नकिं
चिदित्यर्थः १९ यच्छ्रीः कृपया त्वं वमाचरणपद्मपवित्ररेणुसद्यः त्वात्तरिवलमल्पप्रतिलक्ष्मीलमित्याहयवस्तुतमुसभाविर्य्यः
हूर्भ्या यं वै विभूतिर्लक्ष्मीः अनुवेलं अवसरे वत्तु उपयाति सेवते धृतपादरेणुर्येस्याः धन्यैः सुकृतिभिरर्पितं अघ्रौ पतु तुलसी
नवदाममालातद्धामस्यानुग्रस्यतस्य मधुव्रतपतेः भ्रमरमुख्यस्य लोकं स्थानं मधुलिका सुमुमानेव २० विविक्तचरितैः विशु
द्धैः परिचरणैः अनुवर्तमानामवमानामपि यो नात्यादृियत नातीवादृतवान् स एवंभूतस्त्वं अयमर्थः इत्थं नामातिलंपटतै

तरं नित्यं जसामस्मुनिबद्धानामदनुग्रहात् योगिनः सभवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः १९ यं वै
विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसी
नवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना २० यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां ना
त्यादृियत्परमभागवतप्रसंगः स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भ
गभाजनस्त्वम् २१ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थं
नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य २२

या लक्ष्मीस्त्वां सेवते कथं एवं हि साभिमेने अयं हि सारग्राही मधुव्रतः चंचलश्च स चाधिगतायां तुलस्यां संपरिवारो निश्चलः स —
न्नरमते अतो धिवलावण्यमधिकं स्यात् ततोहं वहू सिस्मिताविपोगिन्नादिबहुसेवकसंघर्षमंगीकृत्यापि तुलस्या सहसायत्ते
पि चरणौ सेविष्यामीति तदेवमत्यौत्सुक्येनानुवर्तमानामपि तां त्वं नातीवादृियसे यतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंगवान् स त्वं
परमसौभाग्यनिधिस्त्वं अतो ब्राह्मणप्रसादात् मां श्रीर्नविजहातीत्यलभ्यलाभत्वेन निर्देशेन संमंजसमिति किंच स्वत एव त्वं
गभाजनः भजनीयानां गुणानामाश्रयः परमश्रेष्ठश्च तत्त्वा द्विजानुपथं पथि त्वं यत्पुण्यरजः तया श्रीवत्सलक्ष्म चाकिं पुनी
तः पवित्रीकुरुतः किं किमर्थं वा तेतुमे अगाः प्राप्तः भक्तत्वेन स्वीकृतवानसि अतो यत्त्वया चरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादिवच
नं लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्मस्य तेश्चतदेवमुचितमेवाह धर्मस्येति त्रिभिः त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भवतीति त्रियुगः हे त्रियुग यद्वा श्री
णा युगलानि त्रियुगाः षड्गुणा भगवच्छब्दवाच्याः सत्यस्येति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मस्य रूपस्य तव त्रिभिः पद्भिः स्वैरसाधारणैः तपः शौ
चदयाभिः सत्यस्य धर्मस्य प्रवेश्यकलावनुवर्तमानत्वात् त्रिभिरित्युक्तं भृतं पालितं किं कृत्वा नोस्माकं वरदया सत्वेन तनुवा नात्वा स
तमः स्त्वात तदभिघातितं पापादीनामभिघातकं रजश्च तमश्च निराकृत्य द्विजानां

ततस्मात्स्वेवसायमभिप्रायं अलक्षमाणौ अजानन्तौ युष्मदपराधोचितां गतिं सद्यः प्राप्य मत्समीपं इतौ प्राप्नुवतो तदिति ममेनुग्रहः ।
नमे वा हृयद्भृत्ययोर्विवासः अचिरतः शीघ्रं कल्पतां संपद्यतामम्यर्थतामिति १२ उशतीं प्रियां देवीं द्योतमानां ऋषिकुल्यां ऋषयो मं
त्राः तद्रूपां ऋषिकुल्यया अपि नितरां सरस्वतीं वाचं आस्वाद्यतन्माधुर्यमनुभूय अपि सम्प्राप्य मन्युना दष्टानामपि क्रोधविषग्रस्ता
नांहि मनो रसानुभवात् विषभावगम्यापि न सहते तेषां तु आत्मा मनः नातृप्यत् अलमिति नामन्यत १३ सतीं श्रेष्ठां व्यादाय प्रसा
र्यकर्णरन्ध्रेस्यर्थः लघ्वीं मितिनावसारां गुरुभिरर्थैः गह्वरां दुःप्रवेशां अगाधामभिप्रायतः गंभीरां मधुरतः विगाह्य विचार्यापि किमस्मान

तन्मे त्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः भूयो ममान्तिकमितां त
दनुग्रहो मे यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः १२ श्रीब्रह्मोवाच अथ तस्योशतीं देवीं ऋ
षिकुल्यां सरस्वतीं नास्वाद्य मन्युदष्टानां तेषामात्माप्यतृप्यत १३ सतीं व्यादाय शृण्वन्तो लघ्वीं
गुर्वर्थगह्वरां विगाह्यागाधगंभीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम् १४ ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्य
महोदयं प्रोचुः प्रांजलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः १५ ऋषय ऊ० न वयं भगवन्विद्मस्त
व देव चिकीर्षितं कृतो मेनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः कि
ल ते प्रभो विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतं १७ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्त
व धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः १८ भिनंदति निंदति वा अस्मात्कृतं दंडं वा संकोचयति इति
न विदुः १४ तत्क्षणाभिनंदतीति ज्ञात्वा प्रीतिप्रहृष्टाः संतः प्रोचुः क्षुभिता रोमांचिता त्वक् येषां कुंपितेति पाठे संजातरोमकूपोत्कारि
ताचित्तत्वमेवोक्तं आरब्धः आविष्कृतः पारमेष्ठ्यस्य परमैश्वर्यस्य महोदयः परमोत्कर्षो येन तं अभिधिराजत्वमाविष्कृत्य राज
शिक्षार्थं ब्राह्मणानात्मानयतीति ज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षः सर्वेश्वरः सन् तद्भृत्यकृतं मन्यत इति उत्क्रामयाः अपराधः कृत इति ।
तदा तदनुग्रहो मे इत्यादिवचनेन ममानुग्रहः कृत इति यत्प्रभाषसे तेन त्वच्चिकीर्षितं न विद्मः १६ किं तर्हि लोकशिक्षार्थं स्तुवितं
परमार्थमाहुः विप्राणामिति देवदेवानां देवपूज्यानामपि भगवान् त्वं आत्मा च दैवतं च १७ लोकशिक्षार्थोयं तु प्रपंचः ततः
त्वष्टभिः धर्मस्त्वत्त एव भवान् रक्ष्यते च त्वदवतारैः परमः फलरूपः अत एव गुह्यो गोप्यः न च स्वर्गादिफलवद्विकारि किंतु
निर्विकारो मतः अत एवं भूतस्य तव देवलोकशिक्षामात्रमिति भावः १८ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय रामाय नमः

श्री
भाग०
टी०
९५

किंच ब्राह्मणा ममैव श्रेष्ठं मुखं अतो युष्माद्वचसा यन्मुखतिरस्कार एव कृत इत्याह नाहमिति वितानेयज्ञे यजमानस्य हविश्चरुपुरोडाशादि हुतभुगग्निस्तेन मुखेन अदन् अश्नन् नापि तथा मिना श्नामि यद्यथा श्च्योतता घृतेन प्लुताघृतेन प्लुतं पायसादि प्रतिग्रासं रसास्वादपूर्वकं चरतो भुंजानस्य ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य मुखतो श्नामि मयि सर्पितैः कर्मफलैस्तुष्टस्य निष्कामस्येत्यर्थः ८ किंच येषां अमलमंघ्रिरजो अहं किरीटैर्बिभर्मि तान् अपकुर्वतोपि कोऽपि न विषहेत कथंभूतोहं अखंडा अनवछिन्ना विकुंठा अप्रतिहता च योगमाया विकुंठा अप्रतिहता च योगमाया

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुग्मुखेन यद्ब्राह्मणस्य
मुखतश्चरतोनुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषां बिभर्म्यहमखंडवि
कुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजः किरीटैः विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणांभः स
द्यः पुनाति सहचंद्रललामलोकान् ९ ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्ध
शरणानि च भेदबुद्ध्या द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् गृध्रा रुषा मम कुषंत्य
धिदंडनेतुः १० ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोर्चयंतस्तुष्यद्धृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः
वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतः संबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ११

विलासो भूतिर्विभूतिर्यस्य तथाभूतस्य ममाप्यर्हणांभः पादोदकं चंद्रललामेनेश्वरेण सहितान्लोकान्सद्यः पुनाति एवं परमेश्वरः परमपावनोपि सन् द्विजवरान् मौलिना बिभर्मीति ९ किंच मे तनूः अधिष्ठानानि कास्ताः द्विजवरान् दुहतीर्गाः भूतानि अस्पृश्यः दुर्दृश इति पाठे पि स एव विष्णुरूपात्सर्वादृतोऽन्यत्वात् सर्वभूतान्गावश्चेतिवचनात् अलब्धशरणानि निरस्तकहीनानि भेदबुद्ध्या मदीयत्वाभावेन नवलोकितपापके द्रक्ष्यंति अघेन क्षतानष्टा येषां तामदृशो अधिकृतो दंडनेता यमः तस्य गृध्राकाराः दूताः अहिवन्मन्युर्येषां तान् रुषा क्रोधेन कुषंति चर्म छिंदंति १० एवं भूतान्मां वशीकुर्वंतीत्याह ये क्षिपतः परुषभाषमाणानपि ब्राह्मणान् संबोधयंति मयि या धीस्तया वासुदेवबुद्ध्या अर्चयंतः तुष्यद्धृदः प्रीयमाणचित्ताः स्मितमेव सुधा तया उक्षितं पद्मतुल्यं वक्त्रं येषां अनुरागकलया प्रेमलेशमय्या वाचा गृणंतः स्तुवंतः यथा कुपितमात्मजं स्निग्धः पिता मात्रा वा पितरं अहमेव तैर्गुरुष्वान्वातेरहमुपाहृतो वशीकृतः ११

हरिणा मां त्विति विप्रैरनुतप्तैस्तु घोडशो तयोरसुरभावेपि कृतोनुग्रह ईर्य्यते १ इति गृणतां तेषां तद्वाक्यं प्रतिनंद्य इदं जगाद
२ एतौ विलंघ्य कारणामि: यद्यस्मात् मां कदर्थीकृत्य अवहाय यथा अतिक्रमं वः कृतवंतौ २ तस्मात्तयोर्यद्दंडो गौ कृतः ३ हि यस्मात् ब्रह्म
ण एव मे परं दैवतं तस्माद्वः प्रसादयामि तत् वः कोपराध इति चेत् आह तद्धीति मदीयैः पुंभिरसत्कृताः तिरस्कृताः इति य
त् यत् तदात्मकृतमेव मन्ये ४ किंच ममैवैतावता अनिष्टं कृतमित्याह यस्य स्वामिनो नामानि तस्य कीर्तिं आमयो त्वक्श्वेतकुष्ठ ५

श्रीशुक उवाच इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्म्मिणां प्रतिनंद्य जगादेदं विकुंठनिलयो वि
भुः १ श्रीभग० एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामति
क्रमं २ यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः स एवानुमतोस्माभिर्मुने देवहेल
नात् ३ तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४
यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि सोसाधुवादस्तत्कीर्तिं हंति त्वचमिवामयः ५
यस्यामृतामलयशः श्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुंठः सोहं भवद्भ्य उप
लब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ६ यत्सेवया चरणपद्मपवि
त्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलं न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षाल
वार्थ इतरे नियमान्वहंति ७

यस्य मे अमृतरूपं अमलं यशांसि श्रवणेनावगाहः प्रवेशः श्वपचमभिव्या
जगत् सद्यस्तत्क्षणमेव पुनाति सोहं विकुंठः भवद्भ्यो हेतुभूतेभ्यः उपलब्धा प्राप्ता सुष्ठोभना तीर्थभूता कीर्तिर्येन सः स्व
बाहुरप्यानीयमधी लोके अवरमपि हन्याः का नाम स्पकर्ष्यतस्पर्ध्यः स्वगुणानुवर्णनं तु ब्राह्मणोत्कर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोः
स्थितः पवित्रो रेणुर्यस्य अत एव हतो निरस्तः अखिलस्य लोकस्य मलो येन यद्वा चरणपद्मात् चरणलग्नः पवित्रो
रेणुर्यस्मिन् इति हतोखिलो मलो यस्येति विग्रह प्रतिलब्धं प्राप्तं शीलं येन यथा सेवया एते गुणा मम अत एव श्रीर्मां न
विजहाति प्रेक्षालवार्थो अवलोकनलेशार्थं इतरे ब्रह्मादयः तेषां वः प्रतिकूलवृत्तिं छिंद्यामिति पूर्वेणोवसंबंधः ७

श्री॰
भा॰त॰
टी॰
९४

स्वयमपि भक्तिं प्रार्थयितुं भक्तानां सुखातिशयमाहुः आत्यंतिकं मोक्षाख्यमपि तव प्रसादं ते न गणयंति नाद्रियंते किंतु किमुत
अन्यत् इंद्रादिपदं ते भ्रुव उन्नयैरुन्नमनैः अर्पितं निहितं भयं यस्मिन् तत् के ये अंग हे भगवन् ये भगवतः कथायां रसज्ञाः अ
कथंभूतस्य कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं च यशो यस्य ४८ इदानीं स्वापराधं ज्ञात्वा यतो भक्तिं प्रार्थयंते काममिति हे भग
वन् नितः एवमस्माकं स्ववृजिनैर्नाभवत् इदानीं सर्वाण्यपि जातानि यतस्त्वद्भक्तो शापी अत अस्तैः स्ववृजिनैर्निरयेषु कामं नोस्मा
कं भवो जन्मास्तु नु वितर्के यदि तु नश्चेतस्ते पदयो रमेत अलिर्यथा कंटकैरविध्यमानोपि पुष्पेषु रमते तद्वत् विघ्नानविग

नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किंत्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते येंऽग त्वदंघ्रिशरणा भवतः
कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ४८ कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्याच्चेतो
ऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेंऽघ्रिशोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि क
र्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः तस्मा इदं भ
गवते नम इद्विधेम यो ऽनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५० इति श्रीभागवते तृतीयस्कं
धे पंचदशोध्यायः १५

णय्य यदि रमेत अंघ्रिशोभा मायासां यथा च तुलसी त्वद्गु-णैरप्यपेक्षितस्त्वदंघ्रिसंबंधेनैव शोभते तथा यदि नो वाचः
शोभेरन् यदि च ते गुणगणैः पूर्येत कर्णरंध्रं इत्यन्वयस्य पूरणमिव याचकस्यैवायं प्रार्थयंते अयं तु गूढोभिप्रायः कर्णरंध्र
स्याकाशत्वात् गुणगणानां चामूर्तत्वात् अकर्णाकरंध्रपूरणमतो नित्यमेव श्रवणं भविष्यतीति ४९ अद्यैव यत्कृतार्थाः स्म
इत्याहुः हे पुरुहूत विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुश्चकर्थ प्रकटितवानसि दृशो नेत्राणि अनात्मनामजितेंद्रियाणां दुरुदयो
ऽप्रकटोपि इत इत्यर्थः प्रतीतोसि तस्मै तुभ्यमिदं नमो विधेम ५० इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे
पंचदशोध्यायः १५
राम:

राम: ९४

स्वरूपानंदादपि तेषां भजनानंदाधिक्यमाह तस्येति। पदारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्राया तुलस्या मकरंदेन युक्तो वायुः स्ववि
वरेण नासाछिद्रेण अक्षरजुषां ब्रह्मानंदसेविनामपि संक्षोभं चित्ते हर्षं तनौ रोमांचं ४३ हर्षकारितं संभ्रममाह द्वाभ्यां ते वा किल अमु
ष्य वदनमेवासितपद्मस्य कोशं तेन नीलत्वं असितपद्मकोशमिति समस्तोपमा सुंदरतरे अधरोष्ठे कुंदवद्धासो यस्मिंस्तं उत्कृष्टं वीक्ष्य लब्धा
आशिषो मनोरथा यैस्ते नखा एव अरुणमणयस्तेषां श्रयणं आश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अधोदृष्ट्या वीक्ष्य पुनः पुनरेव निरीक्ष्य पुनर्ग
त्यभावापगततृष्णाशंकाः पश्चान्निदध्युः ध्यातवंतः ४४ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयं तं बहुमतं भक्त्यादरास्प
दं बहुनानात्वदर्शी समतमिति वा पौंस्नं पौरुषं वपुर्दर्शयंतं अनन्यैः असिद्धैरसाधारणैः औत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यैश्वर्यैर्युतं समगृ

तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार ते
षां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराध
रकुंदहासं लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ४४ पुंसां ग
तिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामं पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धै
रौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ४५ कुमारा ऊचुः योंऽतर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यै
व नो नयनमूलमनंत राद्धः यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन
तं त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयंतमेषां यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्ति
योगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ४७

णन्स्तुवन् ४५ नित्यं ब्रह्मरूपेण प्रकाशसे न तच्चित्रं इदानीं तु
परममंगलविग्रहत्वमस्मत्प्रत्यक्षोऽसि अहो भाग्यमस्माकमित्याहुः हे अनंत यस्त्वं हृद्गतोऽपि दुरात्मनामंतर्हितो न स्फुरसि स नोऽस्मा
कमंतर्हितो न भवसि नयनं भवसि नयनमूलं त्वमद्यैव राद्धः प्राप्तोऽसि अनंतदर्शनाभावे हेतुः भवतः सकाशादुद्भवो यस्य तेन अस्मत्पित्रा यर्हि
यदैव अनुवर्णितरहः उपदिष्टरहस्यः तदैव नः कर्णमार्गेण गुहां बुद्धिं गतः प्राप्तोऽसीति ४६ ननु पित्रोपदिष्टं भवतां महदृश्यमासीत्
तत्त्वमहं त्वमप्येवरूपोऽहमित्यात् नैवं अस्माभिरिह तयाभेदनिश्चयादित्याहुः तमिति हे भगवन् आत्मतत्त्वमेव परं तं त्वां विदामः
विद्मः अस्माभिर्ज्ञातोऽसि ननु निरुपाधेरात्मतत्त्वस्य कथमीदृशमैश्वर्यं स्यात् अत आहुः सत्त्वेन विशुद्धसत्त्वमूर्त्या येषां भक्तानां संप्र
ति प्रतिदिनं संप्रति रतिं प्रीतिं रचयंतं आत्मतत्त्वमेवाहुः तेऽनुतापः कृपा तेन तव विदितैः सातिदृढभक्तियोगैः श्रवणादिभिः मुनयो हृ

श्री०
गा०टी०
रा०
४३

कृत्स्नस्यद्वारपालमुनिवृंदस्यप्रसादेसुमुखं स्पृहणीयंनेत्रानंदकंधामयस्यतं स्नेहावहोलोककलयासप्रेमकटाक्षेणहृदिसं
स्पृशंतंसुखयंतं त्रैलोक्यविवर्त्तावहेसमस्तलोकपर्यंतःस्वर्गस्तस्यचूडामणिवत्स्थितस्यधिष्ण्यंवैकुंठंसुभगयंतंशोभयंतं ३९
पृथुनितंबस्याश्रयत्वेनविद्यतेयस्मिंस्तस्मिन्पीतांशुके आलिभिर्निर्विरुतयावनमालयाचयुक्तंसुभगयंतमितिपूर्वेणैवसंबंधः वा
लान्यप्रकोष्ठसुवलयानियस्य विन्यस्तएकोहस्तोयेन इतरेणान्येन अब्जंधुनानंभ्रामयंतंविन्यस्येतियोटेचवल्गिवसा

कृत्स्नप्रसादसुमुखंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतं श्यामेपृथावुर
सिशोभितयाश्रियास्वश्चूडामणिंसुभगयंतमिवात्मधिष्ण्यं ३९ पीतांशुकेपृथुनितंबिनि
विस्फुरंत्याकांच्यालिभिर्विरुतयावनमालयाच वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्यस्त
हस्तमितरेणधुनानमब्जं ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखंम
णिमत्किरीटं दोर्दंडखंडविवरेहरतापरार्ध्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ४१ अ
त्रोपसृष्टमितिचोत्स्मितमिंदिरायाः स्वानांधियाविरचितंबहुसौष्ठवाढ्यं मह्यंभवस्यभ
वतांचभजंतमंगंनेमुर्निरीक्ष्यनवितृप्तदृशोमुदाकैः ४२ या २

दिहस्तस्यविशेषणं ४० स्वकांत्याविद्यु
तःक्षिपंती येमकराकारेकुंडलेतयोर्मंडनस्यार्हेगंडस्थलेयस्मिन् तच्चतदुन्नसंचमुखंयस्य मणिमुक्तंकिरीटंयस्यदोर्दं
डानांखंडःसमूहःतस्यविवरेमध्येस्थितेनहरतामनोहरेणविहरतेतिवापरार्ध्यउत्कृष्टःतेनहारेकंधरायांस्थितेन ४१
किंबहुना इंदिरायाउत्स्मितं अहमेवसर्वसौंदर्यनिधिरित्यहंकरणं अत्रभगवत्सौंदर्यउपसृष्टं अस्तंगतमिति
स्वानांभक्तानांधियाविरचितंमत्यैःस्वमनस्येवचिंतितंकिंतामस्य कुतःबहुसौष्ठवेनसौंदर्येणआढ्यंपुष्टं किंच मह्यंमे
मम भवस्यरुद्रस्यभवतांच भजंतंभजंतमंगंमूर्तिमकारयंतनिरीक्ष्य अवेक्ष्यचकैःशिरोभिर्मुदानेमुर्नमश्चक्रुः नाविश्व
सेणात्प्राद्दशोनत्राणेयेषांते ४२ रामायनमः ।।। राम: ४३

अहो अपराद्धमस्माभिरित्यनुतप्यमानान्सनकादीन्प्रत्यूचतुः अघोनि अघवति यद्वयचितो दंडः स भवद्भिर
कारि नात्र भवतामपराधः कश्चित् अतो सो नौ आवयोर्भूयात् यः अशेषमपि सुरहेलनं ईश्वराज्ञातिक्रमरूपं हरेत् किं
तु युष्माकं यः कृपानिमित्तोनुतापस्तस्यांशो लेशेन नौ आवयोः अधोधो व्रजतोरपि भगवत्स्मृतिप्रतिघातको
मोहो न भवेत् किंतु मोहोपि भगवत्स्मृतिमेव प्रवहत्विति प्रार्थना ३६ एवं स्वानां महत्सु अतिक्रममपराधं तत्क्ष
णमेव विबुध्य तस्मिन् यत्र सा रद्वास्ते देशं ययौ आर्याणां हृद्यः मनोज्ञः चरणौ चलयन्निति अयं भावः मे च

॥ भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दंडो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् मा वोनुतापकलया
भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोधः ३६ एवं तदैव भगवानरविंदनाभः स्वा
नां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ च
लयन्सहश्रीः ३७ तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभिस्तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यं
हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबु ३८

रणस्पर्शेन प्रतिघातनं क्रोधं तेषां दर्शयन् शमयिष्यामीति त्वराव्याजेन पद्भ्यामेव ययौ श्रीसहितं च निष्कामाना
मपि विभूतिभिः स्पृहयित्वा नमाययितुम् ३७ तत्र तेषां हर्षं देवमनुवर्णयति पंचभिः तं त्वागतं आगतं अचक्षत अप
श्यन् आ पंचमादिदमेव क्रियापदं स्वपुंभिः श्रीप्रप्रतिहृतं आनीतं औपयिकं गमनोचितं छत्रपादुकादि यस्य कथं
भूतं स्वसमाधिना भाग्यफलं ब्रह्म तदेवाक्षविषयं हंसवत् श्रीर्ययोस्तयोः भयतश्चलतोर्व्यजनयोर्मध्यः शिवोनुकूलो
वायुः तेन लोलतः शुभ्रातपत्रशशिकेसराः शुभ्रं यदातपत्रं तदेव शशिसादृश्यात् शशी तस्य केसरा मुक्ताहाराः वि
लैवातेभ्यो गलंति शीकरा निर्यस्मिन्नं शीकरांबुकणाः ३८ रामायनमः ॥

भा०स्क०
टी०
८२

उच्चैःसमीहयाभगवत्परिचर्ययाएवप्राप्यइहवैकुंठेनिवसतांतद्धर्मिणांसमदर्शिनांमध्येवांयुवयोरेकोयंविषमस्वभावःकेश्चि
त्रवेष्ठ्ययेर्केचिंतनंत्वेवंभूतःस्वामिनोरक्षार्थंद्वारपालयोरेषस्वभावोगुणएवेतिचेत् अत आहुःतस्मिन्निति कुहकयोःकप
टयोःआत्मवत्स्वदृष्टांतेनयथाआवांकपटिनौतथाअन्योपिकश्चित्कपटःप्रविशतीति अयंभावः नह्यत्रभगवद्भक्तंविनाक
श्चिदागच्छति नचैष्वपरप्रशांतत्वाद्विद्यमानविरोधेभयशंका अतोयुवांकेवलंधूर्ताविवेति ३२ भयशंकाबीजंचभेदः
सचकस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तंविश्वंकुक्षौयस्य यत्रयदा इहभगवतिधीराविद्वांसआत्मनोंतरंभेदंनपश्यं
ति किंतर्हि अस्मिन्परमात्मन्यात्मानंतत्र भेदं न पश्यंतिमहाकाशेघटाकाशमिव तदायथाअस्यराजादेःउदरभेदिउदरभेदयु

मुनय ऊचुः कोवामिहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणांनिवसतांविषमस्वभावः तस्मिन्प्र
शांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः ३२ नह्यंतरंभगवतीहसमस्त
कुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पादितंह्यु
दरभेदिभयंयतोऽस्य ३३ तद्वाममुष्यपरमस्यविकुंठभर्तुःकर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्यां
लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोऽस्ययत्र ३४ तेषामितीरि
तमुभाववधार्य्यघोरंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः सद्योहरेरनुचरावुरुविभ्यतस्त
त्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५

क्तेभयंभवतितथास्यश्रीहरेःतादृग्भयंयतःयेनकारणेनसुर
वेषधारिणोर्युवयोर्विशेषेणोत्पादितं तत्किंनकिंचिदित्यर्थः ३३ तत्तस्मादमुष्यवैकुंठनाथस्यभर्त्तुःस्वामिनःप्रियंवाम्यां
प्रकृष्टंभद्रमेवकर्तुंइहास्मिन्नपराधेयद्युक्तंतद्धीमहिचिंतयेम तदेवाहुः अंतरस्यभावःसनातदर्शनेनइतःवैकुंठलोका
त् व्रजतं यत्रयेषुलोकेषुअस्यपापीयसोन्तरद्रष्टुःइमेकामःक्रोधस्तथालोभ इतिगीता त्रयोरिपवोभवंति पापि
यसोलोकानितिवा ३४ इतितेषामीरितंभाषणंघोरमवधार्य्य तंचब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यतंचास्त्रसमू
हैरप्यनिवार्यमवधार्य्य हरेरनुचरौ अतिकातरेण १ अतिकातर्येनतत्पादग्रहणंकृत्वादंडवत्पततां कथं
भूतस्यहरेःएवंभूतस्यामुनिभयःतावपिउरुअधिकंबिभ्यतःभयंभावयतः ३५ रामायनमः ॥

रामः
८२

तावेव वर्णयति मत्तद्विरेफया यस्यां तया वनमालया निवीतौ कंठे लंबितया अलंकृतौ असिताः नीलाः चतुष्टये चतुःसंख्याका बाहव
स्तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्त्रं च मनाग्रभसं किंचित् क्रुद्धं दधानौ स्फुटौ उत्कटौ निर्गमौ ययोस्ताभ्यां नासापुटाभ्यां २८ एतयोर्मि
षतोः पश्यतोः तावनादृत्यापृष्ट्वैव याः पूर्वाः षट् द्वाराः पुरटस्य हेम्नः वज्रमय्यः कपाटिका यासु ताः यथा विविशुः तथा सप्तमाया
मपि द्वारि ते विविशुः अप्रश्ने हेतुः सर्वत्र ये अविहता अनिवारिताः संचरंति निःशंकत्वे हेतुः अविषमया स्वदृष्ट्या इति २९ वातरश

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुट
निर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वाय
थापुरटवज्रकपाटिका याः सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरंत्यविहता विगताभिशं
काः २९ तान्वीक्ष्य वातरसनांश्चतुरः कुमारान्वृद्धान्दशार्द्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् वेत्रेण चा
ऽस्खलयतामतदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु
निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा अपि हरेः प्रतिहारपाभ्यां ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभंग ईषत्का
मानुजेन सहसात उपप्लुताक्षाः ३१

तान्नग्नान् वृद्धानपि पंचवर्षबालकवत् प्रतीयमानान् चकारादात्
त्मतया च अस्खलयतां निवारितवंतौ न स्खलनमर्हंतीति तथा तान् अहो अत्रापि धार्ष्ट्यमित्येवं तेजो विहस्य भगवतो ब्र
ह्मण्यदेवस्य प्रतिकूलं शीलं ययोः ३० हरेर्द्वारपालयतिभ्यां देवेषु पश्यत्सु वीक्ष्यमाणास्ते मुनयः कोपाभिलाषात् लोकत्र
यीमूचुः सुहृत्तमः श्रीहरिः तस्य दिदृक्षितं दर्शनेच्छा तस्य भंगे सति कामस्यानुजः क्रोधस्तेन सहसा कस्मादेव उपप्लु
तानि क्षुभितान्यक्षीणि येषां ते सुष्ठु अर्हत्तमा अपीति निषेधानर्हत्वे क्रोधानर्हत्वे वा हेतुः ३१ ॥ रामः

प्रसंगात्तत्रात्रशोचति नोस्माभिः ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थितां नृगतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः प्राप्ताः संतोपि हरेराराधनेन कुर्वंति कीदृशीं नृगतिं यत्र यस्यां धर्मसहितं तत्त्वज्ञानं भवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः तेऽमुष्य भगवतो वितततया मायया नूनं संमोहिता वतेति खेदे यद्विवेकसंबंधः न केवलं तत एव न व्रजंति किंतु ये भगवदाराधनेन कुर्वंति तेपि तेषां मायामोहितत्वाद्विति २४
पुनः कथंभूते यच्च नः उपरिस्थितं व्रजंति के अनिमिषां देवानां ऋषभः श्रेष्ठो हरिस्तस्यानुवृत्त्या दूरे यमो येषां यद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरे दूरेहमाः दूरीकृताहंकाराः इत्यर्थः स्पृहणीयं करुणादिशीलं येषां किंच भर्तुर्हरेर्यत् सुयशः तस्य मिथः कथने योऽनुरागस्तेन वैक्लव्यं वैवश्यं तेन बाष्पकला तया सह पुलकीकृतमंगं येषां यद्वा न उपरीति व्रजतां विशि-

ये अभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र नाराधनं भगवतो वितरंत्यमुष्य संमोहिता विततया बत मायया ते २४ यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृतांगाः २५ तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवंद्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुंठं २६ तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायां देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७

यतो निरहंकारत्वादस्मत्तोऽपि अधिका-
ष्टा यद्व्रजंतीत्यर्थः २५ तत्तदा पूर्वं विकुंठं अथो अथो अनंतरं मुपेत्य मुनयः परामुत्कृष्टां मुदमापुः अपूर्वत्वे हेतवः विश्वगुरुणा अधिकृतं अधिष्ठितं भुवनानामेव वंद्यं दिव्यं अलौकिकं विचित्राणि विबुधाग्र्याणां विमानानि तैः शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेणोपेत्य परमेश्वरेणुयोगमायेति चिच्छक्तिविलासरतिं दृष्ट्वा २६
तस्मिन्विकुंठे षट्कक्षाः प्राकाराणि असज्जमानाः भगवद्दर्शनोत्कंठया तत्तदद्भुतदर्शने आसक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौ देवावपश्यन् समानवयोयुक्तौ गृहीते हेमगदे याभ्यां परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकः सुंदरो वेषो ययोः २७॥

द्वार

राम:

श्रीलक्ष्मीः रूपिणी मनोहरमूर्तिधारिणी सती श्रीहरेः सद्मनि संमार्जनं कुर्वतीव यस्मिन् लोके संलक्ष्यते चरणारविंदं क्वणयती नूपुरेण शब्दयंती विमुक्तो दोषः अचांचल्यं यया सद्मनि मुक्तेन दोषाप्रसारितेन वा इत्यनेन कौ दृशे सद्मनि स्फुटिकमयानि कुट्टिमानि यस्मिन् मध्ये च शोभार्थं तु पेतं संयुक्तं हेम यस्मिन् यस्याः अनुग्रहणे श्रीरनुग्रहं करोतु तदर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां यत्नः सा अयं भावः यद्यपि तत्र रजोनाशस्य वनस्यापि स्वर्णमयेष्टिकाबद्धत्वमिति भाजेव हुधा प्रतिबिंबिता सती लीलाम्बुजं आभयतीति विनयभक्तिभावः यद्यपि तत्र ... न पाल्यपतरतिः २१ अंगदेवाः यावद्यस्मिन् लोके श्रीरंग अमलमने किं कुर्वती विद्रुममयानि तटानि यासां अमलां अमलं ततु
ल्या अपेयासां तासु वापीषु निजवने लक्ष्मीवने परिकामिरन्विता तुलसीमिषेण श्री विस्मयेन दृष्टिमति तदाद्रके प्रतिबिंबित शोभना

श्रीरूपिणी क्वणयती चरणारविंदं लीलाम्बुजेन हरिसद्मनि मुक्तदोषा संलक्ष्यते स्फटि
ककुट्टिमपेतहेम्नि संमार्जतीव यदनुग्रहणाय यत्नः २१ वापीषु विद्रुमतटास्वमलाम
लाम्बुप्रेक्षान्विता निजवने तुलसीमिषेण अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्रं मुष्टौ षि
तं भगवते स्वमतांगयष्टीः २२ यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादात् श्रृण्वंति येऽन्यवि
षयाः कुकथामतिघ्नीः यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपेत्यशरणे
षु तमस्सु हंत २३

लकयुक्तं उन्नसं नासिकायुक्तं च वक्त्रं वीक्ष्य भगवता उच्छिष्टं चुंबितं मिति मन्यत अनेन ल
क्ष्म्या अपि सौभाग्यसुखं भगवदनुग्रहेणैवेति द्योतितम् २२ पुनः कथंभूतं तन्न के येकुकथाः श्रृण्वंति कास्ताः अस्मि
न्नघभिन् तस्य हरेरचनानुवादान्याविदिलीलानस्य अनुवादादन्यविषयाः अर्थकामादिवार्ताः मतिघ्नीः बुद्धिनाशिकाः ते
षां व्रजने हेतुः यास्तु हतभगैर्नरैः श्रुताः सत्यस्तांस्तान् श्रोतॄन् अशरणेषु निराश्रयेषु तमस्सु नरकेषु क्षिपं
ति हंत खेदे कथंभूताः आत्तः सारः श्रोतॄणां पुण्यं याभिः ताः २३ ॥ ॥

यत्रेति त्रिभिः सर्वर्तुश्रीभिः सर्वर्तुषु या श्रीः पुष्पादिसंपत् तद्युक्तैः १६ चरितानि चरित्राणि भर्तुः प्रभोः अनुविकसन्तः सधर्मकरंदाः तद्युक्ता माधव्यो वासन्तीलताः यद्वा अनुविकसन् मधुवः प्रसरन् मकरंदो यासां माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः तासां गंधेन खंडिता विक्षिप्ता धीर्येषां तेऽपि तद्गंधप्रापकमनिलं क्षिपंतः तिरस्कुर्वंतो गायंति अनेन भगवत्कथानां निरतिशयविषयसुखेऽपि मज्जनानंदतासामर्थ्यं दर्शितं १७ अन्यभृताः कोकिलाः दात्यूहाः चातकाः अचिरमात्रं क्षणमात्रं विरमते अनेन तत्रत्यपक्षिणामपि हरिकथाश्रवणादरो दर्शितः १८ मंदारः पारिजातो सुरतरुविशेषो कुरवकस्तिलकवृक्षः उत्पलं रात्रिविकासि अंबुजं दिनविकासि नागो नाम

यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् १६ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायंति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनां गंधेन खंडितधियोप्यनिलं क्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः कोलाहलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपे हरिकथामिव गायमाने १८ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेऽर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयंति १९ यत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषां बृहत्कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः २०

केसरः एताः सुमनसः पुष्पजातयः सुगंधा अपि तुलसिकाभरणेन श्रीहरिणा तुलस्या गंधेऽर्चिते सति प्रसिद्धे तस्यास्तुलस्यास्तपो बहु मानयंति अनेन तत्रत्यानां गुणग्राहित्वमेवं मत्सरराहित्यं चोक्तं एवं च तद्वनं यत्र तत् वैकुंठं ययुरिति पूर्वेणान्वयः १९ पुनर्वैकुंठमेव विशिनष्टि यत् वैकुंठं वैमानिकानां विमानैः संकुलं व्याप्तं भवति कैः हरिपदयोरानतिः प्रणामः तावन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैः न कर्मादिप्राप्यैः वैडूर्यमारकतहेममयैश्च विमानैः बृहंति कटितटानि यासां स्मितशोभीनि मुखानि यासां ता अपि कृष्णात्मनां येषां रजः कामं उत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिः तत्राद्धुः न जनयामासुः २०

रामायनमः

रामायनमः

सकामस्तथापि तेषां दुःखमनुभवंतो निष्कामभक्ताः स्तुवंत आहुः द्वाभ्यां येत्वा त्वामनन्येन निष्कामेन भावेन भक्त्या ध्यायंति
आत्मनो जीवा भावयंती तितथा स्वस्मिन्प्रोतानि प्रथितानि भुवनानि येन चेतनाचेतनप्रपंचकारणमित्यर्थः तत्रहेतुः सदसदात्मकं
कार्यकारणरूपं वस्तुतस्तु ताभ्यां परं ६ जिताः प्राणाः इंद्रियाणि आत्मा मनश्च यैः अतः सुपक्वयोगाः अतएव प्राप्तयुष्मत्प्रसादा
ये तेषां ७ अन्येतु निष्कामकर्मिणः इत्याहुः यस्येति तंत्या दामसन्या आयत्ता अधीनाः मुख्याय नियंत्रे प्राणरूपायेति वा त
था च श्रुतिः यस्य वाक् तंतिर्नामानि दामानि ८ तमसा अहोरात्रविभागाभावेन लुप्तानि कर्माणि येषां आपन्नान् आपद्गतान्

येत्वानन्येन भावेन भावयंत्यात्मभावनं आत्मनिप्रोतभुवनं परं सदसदात्मकं ६ येषां
सुपक्वयोगानां जितश्वासेंद्रियात्मनां लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ७ यस्य
वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तंत्येव यंत्रिताः हरंति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ८ स त्वं
विधत्स्व शं भूमन् लोकानां लुप्तकर्मणाम् अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुं ९ ए
ष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम् दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्द्धते ऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेय०
स प्रहस्य महाबाहो भगवान् शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान् प्रीणन् रुचिरया गिरा ११
ब्रह्मोवाच मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः चेरुर्विहायसा लोकाल्लोकेषु विग
तस्पृहाः १२ त एकदा भगवतो वैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठनिलयं सर्वलोकनमस्कृ
तं १३ वसंति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुंठमूर्तयः येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन्हरिं १४
यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः सत्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः १५

स्मान् ९ आपत्कारणमाहुः एषगर्भः तस्य विशेषणं अर्पितं निहितं काश्यपमोजो वीर्यं दिशस्तिमिरयन् तमो व्या
प्ताः कुर्वन् १० हितः कुचेष्टितं तत्कालाग्रहस्य देवानाशिद्धाविज्ञाप्रियालीति ते षां गोचरो विषयः अतः प्रत्याचष्ट ११ युष्मत्पू
र्वकाणां पूर्वजाताः १२ वैकुंठस्य लोकं ययुः १३ तद्वर्णयन् वसंतीत्यादिद्वादशभिः वैकुंठस्येव रूपं येषां ते येषां ते निमित्तं फ
लं तन्निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेन धर्मेणात्मनैव आराधयन् आराधितवंतः १४ शब्दगोचरः वेदैकवेद्यः विरजं
सत्वं त्रिविष्टभ्य धृत्वा बोधयन्निमं हि स्वानां स्वात्मानं तत्रतत्र वर्णयिष्यति १५ रामायनमः रामः

महाभागवतत्वमाह अलंपट इति शीलधरः सुस्वभावः गुणानां धैर्यादीनां आकरो जन्मभूमिः परेषां समृद्ध्या हृष्टः परेषु दुः-
खितेषु सत्सु दुःखितः न भूतो जातः शत्रुर्यस्य निदाघभवं तापं चन्द्र इव यथा हरति एवं जगतः शोकहर्त्ता भविष्यति ४८ अपरिच्छि-
न्नदृष्टित्वमाह अन्तरिति स्वपुरुषाणां इच्छया पुनः पुनर्गृहीतानि रूपाणि येन श्रीरेव ललना सुंदरी तस्या ललाममंडनं द्र-
ष्टा द्रक्ष्यति ४९ महामनाः सोत्साहचित्तः हरिणा मद्भुद्धेन मरणे पुत्रयोः कीर्त्तिः जातेत्यमन्यतेति ५० इति तृतीये चतुर्दशः १४

अलंपटः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतः शोक
हर्त्ता नैदाघिकं तापमिवोडुराजः अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपं पौत्र
स्तव श्रीललनाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुंडलमंडिताननं ४९ मैत्रेय उ· श्रुत्वा भागवतं पौत्र
ममोदत दितिर्भृशं पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० इति श्री भा· म· तृतीये
चतुर्दशोध्यायः १४ मैत्रेय उ· प्राजा पत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः दधार वर्षा
णि शतं शंकमाना सुरार्दनात् १ लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः न्यवेदयन्
विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशां २ देवा ऊचुः तम एतद्विभो वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशं
न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे
परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ४ नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे गृही
तगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ५ ॥ हतप्रभैः सुरैः पृष्टः आह पंचदशे विधिः तद्बीजं विप्रशापादि वैकुंठे

विष्णुभक्तयोः १ तदेवं देवानां ब्रह्मणश्च संवादप्रस्तावमुक्त्वेदानीं तं संवादं प्रवक्तुमाह प्राजापत्यं काश्यपं तेजो वीर्यं परेषां ते-
जो हन्तीति तथा आर्द्धः स्वपुत्राभ्यां करिष्यते यत्सुराणामर्दनं पीडनं तस्माच्छंकमाना १ तेन गर्भतेजसा हतालोके निरस्तसू-
र्यादिप्रकाशे हतौजसो हतप्रभावाः ध्वान्तेन व्यतिकरं संकरं २ वेत्थ जानासि किं विचारयसि यद्यतो वयं संविग्ना भीताः अ-
व्यक्तं अज्ञातं न स्पृष्टं वर्त्म ज्ञानप्रचारो यस्य ३ ब्रह्माणं परमेश्वरत्वेन स्तुवन्तः प्रार्थयन्ते देवदेवेति सप्तभिः लोकनाथानां
शिखामणे भावविदसि प्राणिनामाशयज्ञोसि केनापि प्रयोजनेन दितेर्गर्भो वर्द्धते इति जानासीत्यर्थः ४ विज्ञानवीर्यं बलं यस्य इदं
ब्रह्मदेहमुपेयुषे प्राप्तवते गृहीतो गुणभेदो रजोगुणो येन अव्यक्तस्य प्रपंचस्य कारणाय अव्यक्ता केनापि प्रमाणेनाव

राम·
३८

प्रतवर्द्धन वक्ष्य ४ः६३ः१ सुनामेनोदारो बाहुर्यस्य मन्युम मके ऽपिनेच्छि मुत् त्वान शुं कि न चिन्तासती आर्यपते ब्राह्म
णान्मा हिंसि ६१ नारका अपि तत्पापा योनिममोमतो नवति तत्र स्पा भृत्यानां गृहीतिन कृपां कुर्वति ६२ कृतोयो ऽपराधस्त
त्र शोकस्तेनानुतापः तेन प्रत्यवमर्षणात् युक्तायुक्त विचारात् भगवति हरौ भवेत्पीरु ६३ एतैः पंचभिः कारणैः पुत्र
स्याहिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतामन्तो भविष्यति तमेव वर्णयति गास्यतीति साद्धैः पंचभिः ममसहस्रहशावा ६४ हि

तदा विमुक्तज्वरः क्रुद्धो भगवांल्लोकभावनः हनिष्यत्यवनीपीसोयथाद्रीन् प्रानपर्वधत् ६० दि
तिरुवाच वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं माक्रुद्धाद्ब्राह्मणात्प्र
भो नब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च नारकाश्चानुगृह्णन्ति यांयांयोनिमसौगतः ६२ श्री
कश्यप० कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्षणात् भग वत्युरुमानाच्च भवेमयि चादरात् ६३
पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितेकः सतामतः गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समं ६४
योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यति साधवः निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्ति
तु ६५ यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकं सस्वदृकं भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृ
शा सवैमहाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां महिष्ठः प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभावितां शयेनि
वेश्यवैकुण्ठमिमं जिहास्यति ६७

न वर्णं हेमयथाग्नेर्दाहादिभिः उपायैः शोध्यते तथा पापस्पर्शात्त्वभावम
नुवर्णं तु मनुर्गेतु आत्मानं निर्वैरादिभिर्योगैरात्मानं भावयिष्यंति शोधयिष्यंति ६५ विश्वप्रसादे हेतुः यदात्मकं स्वदृक् आ
त्मा साक्षी यस्यानन्यया भगवानेव सत्य इत्येवं भूतया दृशा तोष्यते तोषं प्राप्यते ६६ तत्र हेतुः सवाऽइति महात्मा ऽपरिच्छि
न्नदृष्टिः महानुभावो महाप्रभावः महतामपि महिष्ठः ऽतिशयेन महान् प्रवृद्धया भक्त्याः नुभावितं शयंतेवैकुण्ठह
रिं निवेश्य देहाद्यभिमानं त्यक्ष्यति ६७ ॥

मंत्री निरूपके णैवं संविहिते ह्यापि तेन स तिरस्कृत्य लीवे श्पेव २९ विकर्मणा निषिद्धे रहस्यापदेव भूपपापे प्रायोप विवेशोति मैथुने
नस्पते ३० उपस्पृश्य स्नात्वा ब्रह्मशब्दवाच्यं ज्योति ध्यायन् सनातनं ब्रह्म गायत्रीं जजाप ३१ कर्मावद्येन कर्मदोषेण ३२
अवधीत् मा हन्तु इत्यर्थः वधशंकाबीजमाह रुद्रइति अंहसं महोपराधमकरवं कृतवत्यपि ३३ रुद्रं दुःखं द्रावयतीति रुद्रस्तस्मै
उग्राय निग्रहे घ्नाय मीढुषे सकामेषु फलसेचनकर्त्रे निःकामेषु शिवाय व्यस्तन्यस्तदंडाय दुष्टेषु धृतदंडाय सहा

मैत्रेय उ॰ सैवं संविहिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेंद्रिया जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा २९
सविदित्वाथ भार्यायास्तं निर्बंधं विकर्मणि नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ३० अ
थोपस्पृश्य सलिले प्राणानायम्य वाग्यतः ध्यायंजजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनं ३१ दि
तिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ३२ दितिरु॰ न
मे गर्भमिमं ब्रह्मन् भूतानामृषभोऽवधीत् रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसं ३३ नमो रु
द्राय महते देवायोग्राय मीढुषे शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ३४ स नः प्रसीदतां
भामो भगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३५ मैत्रेय उ॰ स्वस
र्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीं निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ३६
कश्यप उ॰ अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चावहेल
नात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्य
तः ३८ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसां स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महा

रेमन्यवे ३४ भामो भगिनीभर्ता उरुरनुग्रहो यस्य व्याधस्य निर्दयस्यापि सतीपतिरित्यनेन स्त्रीणां स्वभावं स्वयमपि वे
त्तीति सूचयति ३५ स्वसर्गस्य स्वसंतानस्याशिषं शुभं लोक्यां लोकहिताम् आशासानां ध्यायां योनियमः मुनिवृत्तो यस्य ३६ ते
आत्मनः चित्तस्याप्रायत्यादशुचित्वान्मौहूर्तिकान्संध्यारूपात् उतापि मम निदेशस्यातायामतिचारेण अतिक्रमेण
देवानां रुद्रानुचराणां ३७ एते जाठराधमौ पुत्रावधमौ हे चंडि कोपवति ३८ कोपेन हन्यमानानां सतां ३९ ॥

स्वनिंदामगणयंतीं भीषयन् श्लोकद्वयमनुवर्णयति एषेति समभिः घोराणामेषा वेला स्वयं च घोरदर्शना २२ भूतपर्षद्भिर्भूतगणैः २३
तर्हि तस्य स्वमात्रं वर्जनीयमिति चेत्तत्राह श्मशाने यश्चक्रानिलो वातमंडली तया धूलिस्तया धूम्रो विकीर्णो विहा श्रीविद्यो
तो द्युतिमान् जटाकलापो यस्य भस्मनावगुंठः आच्छादितोऽमलो रुक्मवद्देहो यस्य स देवः त्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैः पश्यतीत्यस्या
मरश्लोकत्रयेप्यनुषंगः एकस्य जामातरः परस्परं भ्रातरो भवंति हि यतस्ते भ्रातरो मम भ्राता सोऽतो देवरः इति लज्जाप्ययुक्ता २४ ननु त
थापि महत्त्वेनादरणीयस्य स्वजनस्य तव सर्वदा सेवैव तत्राह यस्य स्वजनादिर्नास्ति समत्वात् हि स्वरस्य श्वश्रूमेवाह येन चरणेनापवि।

एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना चरंति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह २२ एतस्यां
साध्वि संध्यायां भगवान्भूतभावनः परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट् २३ श्मशानचक्रा
निलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति
देवरस्ते २४ नयस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः वयं व्रतैर्यच्चरणापवि
द्धामाशास्महेऽजां बत भुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो गृणंत्यविद्यापटलं बि
भित्सवः निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः सतां २६ हसंति यस्याच
रितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहितं यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वा
त्मतयोपलालितं २७ ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकरी त
स्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं २८ ॥

द्धां निर्माल्यवद्दूरतस्त्यक्तां तेन भुक्तभोगामजां मायां
तन्मायीं विभूतिं महान्तोऽसारत्याशास्महे व्रतैस्तमाराध्य २५ आनिधिरसुखत्यागादसौ पिशाचैः स्वयं होमो न कर्त्तव्य इत्या
ह द्वाभ्यां यस्यानवद्यं विषयासक्तिशून्यमाचरितं बिभित्सवो भेत्तुमिच्छवः २६ समीहितमभिप्रेतं लोकोत्तरं तात्पर्यमविदुषोऽविद्वां
सः यद्वानाविद्वांसं विद्वान् स्मात् इति तस्य सर्वत्तस्येत्यर्थः दुर्भगा न बाधैर इति श्वभोजनं श्वनामभोज्यं शरीरं स्वात्मतयाऽभि
यमेवाल्पेति त्रुट्या २७ अहो अनर्थं तस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयो येन कृताः सेतवः स्वाधिकारान् पालयंति यः का
रणं यस्य येन कृतमिदं विश्वं माया च यस्याज्ञाकरी भूम्नः परमेश्वरस्य विडंबनमतर्क्यमित्यर्थः २८ रामायनम

भा०गा०
स्क०टी०
३१

आयुंक्तां सर्वतो पुनक्तु सम्यक् करोतु १० भर्तरि प्राप्तबहुमानानां स्त्रीणां आविशते व्याप्नोति प्रजया पुत्ररूपेण न जायायां हि जायते यस्मात् जायते पुनरिति श्रुतेः ११ नोऽस्माकं पिता नोऽस्मान् अपृच्छत् पृथक् अपि भावः त्रयोदशानां अस्माकं त्वयि भावसाम्येऽपि अस्माचरणमनुचितमिति १२ अमोघं न भवति महीयसि त्वादृशे महत्तमे १४ प्रवृद्धेनानङ्गेन कश्मलं मोहो यस्यास्ताम्

तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामनुग्रहं १० भर्तर्याप्तो रुमानानां लोकानाविशते यशः पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ११ पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहितृवत्सलः कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् १२ स विदित्वात्मजानां नो भावं सन्तानभावनः त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः १३ अथ मे कुरु कल्याणं कामं कंजविलोचन आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि १४ इति तां वीर मारीचः कृपणां बहुभाषिणीं प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलां १५ एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः १६ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् १७ यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः १८ यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा १९ न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः २० अथापि काममेतं ते प्रजात्यै करवाण्यलं यथा मां नातिवोचन्ति मुहूर्तं प्रतिपालय २१ ॥

संध्याकालत्वं वचनाय भार्याप्रशंसा एष इतिपंचभिः १५ यतः यस्याः सकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेति तान् अप्यन्नादिदानेन कृच्छ्रत्तारयन् स्वयं तरतीत्यर्थः १७ आत्मनो देहस्यार्धं कर्मसुहृद्याः सहाधिकारात् यच्छ्रेयस्कानां तान्त्वामिति तत्तीत्यग्रलोकनान्वयः स्वधुरं दुष्टादेहकर्मभारं विज्वरः निश्चिन्तः १८ हेलाभिः लीलाभिः जयेमेति सभार्यस्यैन्द्रियाणां प्रायेणानर्थतीत्यर्थः १९ तां मन्त्रे कोपकारं नीत्वा कार्त्स्न्येन वा अनुकर्तुं प्रत्युपकारं स्त्वत्सदृशीं भवितुं न प्रभवः न समर्थाः ये चान्ये गुणगृध्नवो गुणप्रियास्तेऽपि न समर्थाः सद्गुणानामप्यायुषा वा शतेन जन्मान्तरेऽपि

राम
३१

चतुर्दशे निदानं तु तद्युद्धे वक्रम उच्यते संध्यायां कश्यपाद्गर्भसंभवः कामतो दितेः १ तेनैव येन भूमिरुद्धृता अनुशुश्रुम त्वत्तः श्रुतवा
न्तः २ ३ साधु त्वं हे हेतुः यद्यस्मात्त्वं हरेरवतारकथां पृच्छसि तां मर्त्यानां मृत्युपाशं विशातयति विमोचयतीति तदेव दर्शयति यया
कथयोत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः मुनिना नारदेन अर्भक एव यदा श्रावयत्तु नेदा हरिर्विमानीतं तदास्य देहत्यागोपहितः स्यादि
ति मत्वा मृत्यावागतेपि देहं न तत्याज किंतु सोपानं कृतवतः स्पष्टं मूर्ध्नि पदं दत्वा विमानमारुह्य विष्णोः पदमारूढः वक्ष्यति हि प
रेत्याभ्युद्धिधिष्ण्यारुरोह तस्य पनो द्विजेः ६ पयन्तदधिष्ठानं तु विश्वे दुर्वा हिरण्याक्षवधमिति ५ तयोः संग्रामे हेतुं वक्तुमितिहासं प्र

श्रीशुक उ० निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः पुनः सपप्र
च्छतमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः १ विदुर उ० तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमू
र्तिना आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम २ तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया
दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ मैत्रेय उ० साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः
यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीं ४ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयार्भकः मृत्योः
कृत्वैव मूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोह हरेः पदं ५ अथात्रापीतिहासोयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ब्रह्मणा देव
देवेन देवानामनुपृच्छतां ६ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिं अपत्यकामा चकमे संध्या
यां हृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिं निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यागारे स
माहितं ८ दितिरु० एष मां त्वत्कृते विद्वन् काम आत्तशरासनः दुनोति दीनां विक्रम्य रम्भामिव मतंगजः

स्तौति अथेति अनुपृच्छतां देवानां ब्रह्मणा वर्णितः इतिहासो मया श्रुतः ६ हे क्षत्तः प्रश्नप्रस्तावाय प्रथमं हिरण्याक्षहिरण्य
कशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति मरीचेः पुत्रं हृच्छयः कामः तेनार्दिता अतः संध्यायामेव का
मितवती ७ तदाग्निहोत्रशालायां तत्रापि समाहितं अग्निर्जिह्वा यस्य यजुषां यज्ञानां पतिं पुरुषं श्रीविष्णुं क्षपयतां वक्षु
भाषिणीमिति वक्ष्यति ८ एष मामिति द्वाभ्यां कार्पण्यं भर्तारिति चतुर्भिर्बहुभाषणं वर्ण्यते दुनोति पीडयति विक्रम्य शौर्यं मा
विर्भाव्य रंभां कदलीं ९ दैमोपतम रामः राम

र्हं च त्वया निरुक्तं करं कर्तुमित्याह क इति हे प्रभो तव त्वया कृतं भुव उद्विबर्हणमुद्धरणं त्वदन्यः कः श्रद्दधीत श्र-
द्धयेत श्रद्धया वदेदित्यर्थः त्वयि पुनरसौ विस्मयो न भवति यतो विश्वे सर्वे विस्मया यस्मिन् कुतो यो भवान् अतिवि-
स्मयमत्यद्भुतमिदं विश्वं क्रियया विशेषणं वा ससृजे सृष्टवान् ४२ विस्मयं दर्शयंतः प्रार्थयंते विधुन्वतेति द्वाभ्यां
सटानां शिखाभिरुद्धूताः शिवा अंबुबिंदवस्तैः शिवाभिरंबुबिंदुभिः विमृज्यमाना वयं पवित्रीकृताः तव कर्मणां पारं यः
प्रेक्षितुमवलोकयति ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्य तव योगमायया या गुणाः सह योगस्तेन मोहितं अतो विश्वस्य शं मंगलं

कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्विबर्हणं न विस्मयोसौ त्वयि विश्वविस्म-
ये यो माययेदं ससृजेतिविस्मयं ४२ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवा-
सिनो वयं सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ४३ स वै
बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः यद्योगमायागुणयोगमोहितं
विश्वं समस्तं भगवन्विधेहि शं ४४ मैत्रेय० इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादि-
भिः सलिले स्वखुराक्रांत उपाधत्तावितावनिं ४५ स इत्थं भगवानुर्वीं विष्वक्से-
नः प्रजापतिः रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ४६ य एवमेतां हरिमेध-
सो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं जनार्दनो-
स्याशु हृदि प्रसीदति ४७ तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवा-
त्मभिः अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः परां ४८ को नाम लो-
के पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथासुधां आपीय कर्णांजलिभिर्भवापहामहो
विरज्येत विना नरेतरं ४९ इति श्री भा० म० विदुरमैत्रेयसं० वराहप्रादुर्भावानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

विधेहि यथा त्वामचिंत्यानंतशक्तिं ज्ञात्वा भजेत तथानुगृहाणेत्यर्थः ४४ उपस्थीयमानः स्तूयमानः स्वखुराक्रांत
इति जलेपि धारणाशक्त्याधानेन स्थापित अविता रक्षकः ४५ कथनीयानि मायानि मायाविलसितचरित्राणि यस्य श्रवयेत्तांश्च
हृदयमार्द्रं उशतीं कमनीयां हरिः प्रसीदति त्वमनायासेन तुष्यतीत्यर्थः ४६ यद्यपि सुलभाः स्युस्तथापि न प्राप्तव्याः
ताभिराशीर्भिरलं लवात्मभिः तुच्छाभिः न चलवं भजन स्यैव फलत्वं शंकनीयमित्याह भगवद्भक्तिव्यतिरेकेण फलांतर

प्र० दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः प्रवृज्या वारं वारमभिव्यक्तिः उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः
उदयनीया समाप्तेष्टिः तान् वदेत् यस्य प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदां स्वं विक्रियते सुत्यो होमः रहिमरहितो ऽग्निः आवसथ्यो।
औपसनाग्निः तयोरीदृक् कृतो तेन वक्रतुरूपस्य शीर्षं शिरः चितयः इष्टकाचयनानि च सवः सवनानि ३६ प्रातः सव।
माध्यंदिनं तृतीयसवनं स्थितिः आसनं वा ल्यायोध्यवस्था वा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रो ऽप्तोर्यामाः इ
ति सप्त संस्था विभेदाः त्वग्मांसादि सप्तधातवः सत्रा गिरा द्वादशाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि अग्निसमासाः यज्ञाः स

दीक्षानन्तरोपसर्गः शिरोधरं त्वं ग्रामणीयो रमणीयरेखिः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं
कृतोः सुतावसथ्यो चितयोः सवोहिते सोमसुतैः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्त
वदेवधातवः सत्रागिरः सर्वागिरः शरीरसंधिस्त्वं सर्वे यज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ३७ नमो न
मस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञा
नाय विद्यागुरवे नमो नमः ३८ रेखाग्रकोटास्थमगं व त्वयोद्धृता विराजते भूधर भूः
सभूधरा यथा वनान्निःसरतो रदाग्रलग्नतामसं गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ३९ त्रयीम
यरूप सिद्धि चमत्कारं भूमंडलेनापरतः धृतेन ते चकास्ति शृंगोद्घनेन भूधराकु
ला च लेन्दुस्य यथैव विभ्रमः ४० संस्थापयेनां जगतां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमसि
मातरं पिता विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ४१

सोमाः क्रतवः तद्रूप त्वं इष्टिर्यज्ञनमनुष्ठाने तदेव बंधनं यस्य स पूर्वोक्तमेव परिकरं कीर्तयंतः प्रणमंति ३७ न
मो नमस्ते इति अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मने सामान्यव्यापाररूपाय किं च वैराग्ययुक्त कर्मसाध्यास्तत्वशुद्धिः ततो
भक्तिः ततः आत्मजय चित्तस्थैर्यं तेनानुभाविते साक्षात्कृते यज्ज्ञाने तस्मै एवं भूत ज्ञानप्रदाय गुरवे च ३८ हे भूधर
सभूधरा सपर्वता वनादुद्धृतान् निर्गच्छता गजेन्द्रस्य रदाग्रेण ३९ त्वयाधृता भूः विराजते इत्युक्तं इदानीं भूमंडलेन त्व
द्रूपं विराजत इत्याह त्रयीति अपरत्वय्यौ तरतः इद्द्रूपं तेन धृतेन यद्भूमंडलं तेन चकास्ति शृंगात् कृतार्धलग्नो यो
घनस्तेन भूधराः गतमहतां विलासः ४० लोकाय वस्थानार्थं तेन लोकं जगतां मातरं यतस्त्वं पितासि ततः सतितत्रास्य

भा॰ग॰
स्क॰टी॰
३५

तदा रसायां रसातले गां पृथ्वीं ददर्श कः त्रिपरूः त्रीणि परूंषि सवनात्मकानि पर्वाणि यस्य यज्ञमूर्तेरित्यर्थः किं कुर्वन् खु
रैः क्षुरप्रायतीक्ष्णाग्रैः खुरैः तत्सदृशैः खुरैः आपो दरयन् कथमुत्पारपारं उत्पाराणामपारशून्यानामप्यपारमवसानं यथा भ
वति तथा विदारयन् कथंभूतां अग्रे प्रलयसमये तत्र तास्वप्सु सुषुप्सुः शिशयिषुः सन् जीवधानीं येन यस्यां सर्वे जीवा धार्य
न्ते यां स्वयमभ्यधत्त आभिमुख्येन दधार जठरे धृतवानित्यर्थः अनेन तदुद्धरणे ज्ञायासो द्योतयति ३० रसायाः सकाशा
दुत्थितः सन् रुरुचे सम्यग्रोचत अशोभत तत्रापि अम्भसि गदामुद्यम्य आगच्छन्तं ३१ रुन्धानं प्रतिघ्नन्तं असह्यः सहनार्हो विक्र

खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरू रसायां ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधा
नीं स्वयमभ्यधत्त ३० स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां स उत्थितः संरुरुचे रसायाः तत्रापि
दैत्यं गदयापतन्तं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ३१ जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं स लील
येभं मृगराडिवाम्भसि तद्रक्तपङ्काङ्कितगण्डतुण्डो यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ३२ तमा
लनीलं सितदन्तकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग प्रज्ञाय बद्धाञ्जलयोऽनुवाकैर्वि
रिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीशं ३३ ऋषय ऊचुः जितं जितं तेऽजित यज्ञभावन त्रयीं तनुं स्वां परि
धुन्वते नमः यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ३४ रूपं तवै
तन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकं छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्व
ङ्घ्रिषु चातुर्होत्रं ३५ स्रुक्तुण्ड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे प्राशित्रमास्ये
ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रं ३६ मो यस्य तं दैत्यं सुनाभं चक्रं तद्वत्संदीपितस्तीव्रो मन्युर्यस्य य

द्वा सुनाभेऽपि विद्यमाने किमिति परमेवं सहस इति सुनाभेन संदीपितस्तीव्रमन्युः स भगवान्सिंहो गजलीलया जघान ३१ गजेन्द्रो ज
गतीं क्रीडया विदारयन् गैरिकपातेन यथा अरुणगण्डतुण्डो भवति तथा तस्य क्रमेण यः कः तेनांकितौ गण्डौ तुण्डं च यस्य जघानेति।
पूर्वेणैवान्वयः ३२ प्रज्ञाय आलक्ष्य अनुवाकैर्वेदकस्तैः तत्सदृशैर्वा कैस्तुष्टुवुः ३३ भो अजित ते त्वया जितं जितमिति सं
भ्रमे वीप्सा यज्ञैर्भाव्यते आक्रियते इति तथा त्रयीं वेदत्रयीं निलिल्युः लीनं प्रापुः कारणं पृथ्व्या उद्धरणं तेन सूकराय यज्ञात्म
ने सम्यक् चयनैः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः ३४ छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवतानि धीयते

राम:
३५

पूर्वमंगुष्ठप्रमाणो दृष्टः अंगुष्ठशिरःप्रमाणः गण्डशिला स्थूलपाषाणः तत्समः २२ यज्ञो विष्णुः निजरूपतिरोधानेन मे मनः खेदयन् इति मी
मांसमानस्य सतः जगर्ज अगेन्द्रो गजेन्द्रः गिरीन्द्रतुल्यः २३ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति २४ घुर्घुरितं तच्छब्दमनुकरणध्वनिं आत्म
क्षयेन यः स्वखेदः तस्य क्षयिष्णु नाशकं ते इति पुनरुक्तिः प्रसिद्धिरूपनार्थो त्रिभिः पवित्रैः ऋग्यजुःसामभिर्मंत्रैः स्तुवन् २५।
वेदविताने यज्ञे मूर्तिर्यस्य सः आत्मनो गुणाननुवदतीति तथा तेनोक्तं ब्रह्म उच्चारितं वेदमवधार्य ज्ञात्वा कं पयः ततः सन्नादि

किमेतत्सौकरव्याजं सत्वं दिव्यमवस्थितं अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतं २१ दृष्टोंगुष्ठ
शिरोमात्रः क्षणाद्गंडशिलासमः अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः २२ इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्म
णः सह सूनुभिः भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजो
त्तमान् स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः २४ निशम्य ते घुर्घुरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामय
सूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोगृणन्स्म २५ तेषां सतां वेदवितान
मूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादं विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेंद्रलीलो जलमाविवेश २६
उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षा
ज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः २७ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्क्रोडापदेशः स्वयमध्वरांगः
करालदंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोविशत्कं २८ स वज्रकूटांगनिपातवेग
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति २९

वेशोत्यपेक्षायामाह द्वाभ्यां २६ उच्चैः क्षिप्तो वालः पुच्छं येन खचरः आकाशचारी कठोरः कठिनः सटाः स्कंधवालान् खराणि
तीक्ष्णानि रोमाणि यस्याः सा त्वक् यस्य खुरैराहतानि अभ्राणि येन सितदंष्ट्रः अतिशुक्लदंष्ट्रः ईक्षाज्योतिरीक्षणमेवालोको यस्य
तदा प्रकाशमानतरो भाति तद्वभासे श्रीमान्महीध्रः पृथिव्याः उद्धर्ता २७ क्रोडापदेशः वराहरूपः स्वयमध्वरांगो यज्ञमूर्तिः विजिघ्रन्
गृणतः स्तुवतः विप्रान् उद्वीक्ष्य कं जलमाविशत् २८ तदानीं तत्र समुद्रः ध्वनिमुत्पादयन् उदन्वान्
समुद्रः आर्त इव स्तनयन् शब्दं कुर्वन् यज्ञेश्वर मां पाहि मामवत्येवं चुक्रोश आर्तत्वमाह उत्सृष्टाः प्रसारिता दीर्घा उ

अध्या. २८

अपचितिः पूजा गृह्येत आदरेणेति शेषः मत्सरः स्पर्धा न कुर्वंति वयं किमिति करिष्याम इत्येवं रूपो मत्सरो येषां तैः १०
शाधि पालय यज्ञैः पुरुषं हरिं ११ प्रजापालकस्य ते तुष्टो भविष्यति १२ यज्ञलिंगः यज्ञमूर्त्तिः अपार्था निष्फलाय
यस्मादात्मैव स्वयं नादृतः तस्मिन्ननुष्ठेयस्यार्थस्याभावात्सिद्धिः सर्वात्मकत्वाच्च तस्य १३ वर्त्तेय
वर्तिष्ये अमीवं दुःखं पापं नाशन अनुजानीहि अनुस्थानत्वमिति अनुज्ञां देहि १४ मही चेन्मग्ना तत आह यदोकः स्थानं सा

एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः २ स
त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ११ परं शु
श्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोनुतुष्यति १२ येषां न तुष्टो भ
गवान्यज्ञलिंगो जनार्दनः तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयं १३ मनुरुवाच आ
देशेहं भगवतो वर्त्तेयामीवसूदन स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४ यदोकः सर्व
सत्वानां मही मग्ना महांभसि अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयतां १५ मैत्रेय उ० परमेष्ठी
त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गां कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरं १६ सृजतो मे
क्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमाना रसां गता अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः १७ यस्या
हं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे इत्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसानघ वराहतोको निर
गादंगुष्ठपरिमाणतः १८ तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत गजमात्रः प्रववृधे
तदद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कया

मही हे देव अस्या देव्याः १५ पूर्वयानेकृतेपि पुनरकांड एवोद्भूतानामपां मध्ये सन्नामवसन्नां निमग्नां समुन्नेष्ये
उद्धरिष्यामि १६ चिंतामेवाह सृजतः वार्भिरद्भिः रसां रसातलं मोन्वरेणा सर्गे नियुक्तैः १७ मे अनुष्ठेयं स एव विदधातु
संपादयतु वराहतोकः सूक्ष्मो वराहः १८ खस्थः आकाशे स्थितः सन् १९ चित्रधा अनेकधा २०।

ब्रह्मादरेणाभिसिसृक्षायां मनोराकस्मिकाभूतां धरामुद्धर्तुमुद्यतात्क्रोडदेहात्प्रादुर्भूतं १ स्वयंभुवः पुत्रः न तु हीनांशत्वात् २ वि
ष्वक्सेनो हरिस्तस्याश्रयो यस्य ३ अतस्तस्य चरितं श्रोतव्यमित्याह सुचिरं श्रमो यस्मिंस्तस्य पुंसः श्रुतस्य अञ्जसा मुख्यत्वेन
यमेवार्थः ईडितः स्तुतः ननु येषां हृदये ध्वस्तिते यां भगवतो गुणानुश्रवणं ४ सहस्रशीर्ष्णः श्रीकृष्णस्य चरणोपधी

शुक उ॰ निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथा
दृतः १ विदुर उ॰ स वै स्वायंभुवः सम्राट्प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं कि
चकार ततो मुने २ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्से
नाश्रयो ह्यसौ ३ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोर्थः तत्तद्गु
णानुश्रवणं मुकुन्दपादारविंदं हृदयेषु येषां ४ श्रीशुक उ॰ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं स
हस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ५
मैत्रेय उवा॰ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भ
मभाषत ६ त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता अथापि नः प्रजानां ते शुश्रू
षा केन वा भवेत् ७ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेह यशो वि
ष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ८ श्रीब्रह्मोवा॰ प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर य
न्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितं ९ ॥ यतो यस्मिन् श्रीकृष्णः प्रीत्या यस्यात्मसंगे चरणो प्रसा

रयतोस्य धीः तमभ्यचष्ट अभ्यभाषत प्रणीयमानः तेन प्रवर्त्यमानः त्वमेवैकः पिता सर्वेषां यतो जन्मकृत् वृत्तिदः
पोषकश्च त्वमेव अतस्तव यद्यप्यस्माभिर्न्नास्ति अथाप्यस्माकं ते शुश्रूषा केन कर्मणा भवेत्तद्विधेहि अस्तु तेरण
स्वयः ७ हे ईड्य आत्मशक्तिषु अस्मच्छक्त्यनुरूपेषु कर्मसु मध्ये केन कर्मणा भवेत्तद्विधेहि इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कृ
त्वा यस्मिन् कृते सति विष्वक्सर्वतः ८ वां युवाभ्यां स्वस्ति भवतु स्तात् भूयात् यद्यतो मां शाधि अनुशाधि त्वयेति

भा०ग०
तृ०टी०
३३

महाकल्पे ब्रह्मा शब्दब्रह्मरूपो ऽभवदित्युक्तं तदेवं दर्शयन्वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्श इति सार्धेन स्पर्शाः कादिवर्गपंचकं स्वरः अका-
रादिः ४६ ऊष्माणः शषसह चतुष्कं अंतस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीडया ४७ अत एव शब्दतनुत्वात् ब्रह्म-
णः परमेश्वरो नित्यं प्रकाशत इत्याह व्यक्तानि वैखरी अव्यक्तः प्रणवः तदात्मनस्तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वर आभाति कीदृशः ब्र-

मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतो ऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ऊ-
ष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्था बलमात्मनः स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेः ४७ शब्दब्र-
ह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ४८ ततो
ऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ४८ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं ज्ञात्वा तद्
हृदये भूयश्चिंतयामास कौरव ४९ अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा न ह्येधंते प्रजा नू-
नं दैवमत्र विघातकं ५० एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत्कायमभि-
चक्षते ५१ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्व-
राट् ५२ स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभू-
विरे ५३ स चापि शतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च
भारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमां
दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ५५ इति श्रीभा० म० तृ० द्वादशोऽध्यायः १२

ह्म च यद्विषयाः तत्राव्यक्तात्मनो ब्रह्मरूपो विततो विभाति व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृंहित इंद्रादिरूपो विभाति यद्वा एवं
सृष्टा सती नीहारं तमो ऽभवत् ततोऽपराम् निषिद्धकामासक्तां तनुं शब्दब्रह्मतनुस्तु सदास्त्येव तन्वंतरत्वे ग्रहणे कारणमाह रामः
४८ ऋषीणामित्यादिना ४९ युक्तकृतः यथोचितं कुर्वतः अत एव कस्य ब्रह्मणः इहेदृश्यामूर्तामित्याशंक्य मीलकमालका
यमयाप्यभिचक्षते ५१ या स्त्री सा अस्य महिष्यासीत् एधांबभूविरे वृद्धिं प्रापुः ५३ तदेवाह स चापीति ५४ यतः यासां सं-
ततिभिः ५५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः १२ रामाय नमः रामाय न० ३३

आत्मनो मुखैः स्थापत्यं विश्वकर्मशास्त्रं ३८ कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थाविति पुरीषीवपनं अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः ४० विद्येति शौचं से त्रस्नेश्वर स्नानादि शुद्धिः परमा मतेति स्मृतेः दानमिति दयान्नताभयप्रदानस्य कलानां हेति षोडशीमिति वचनात् एवं च तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृतान् इति प्रथमस्कंधोक्ते न विरोधः ४१ सावित्रं ब्रह्मचर्यमुपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्य त्रिरात्रं प्राजापत्यं व्रतमाचरेत्. संवत्सरं ब्राह्मं वेदग्रहणांतं बृहन्नैष्ठिकं वार्ता आनाथ कृष्यादिवृत्तिः संचयो याजनादिवृत्तिः शालीनमयाचितवृत्तिः शिलोंछनं पतितकणवृत्तिः. एकवचनमार्षं इत्येता गृहस्थवृत्तयः इति यद्वा शिलोंछ

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ३९ षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्याग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवं ४० विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ४१ सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा वार्तासंचयशालीनशिलोंछ इति वै गृहे ४२ वैखानसा वालखिल्यौदुंबराः फेनपा वने मासेकुटीचरः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिस्तथैव च एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ४४ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजा

इति हृद्यैकोसप्तमी एवं वृत्तिभेदे सति गृहेताः संभवंती स्पर्धः ४२ वने स्थिताश्चत्वारः तत्र वैखानसा अकृष्टपच्याः तयः वालखिल्याः नवेन्नलब्धे पूर्वसंचितान्नत्यागिनः औदुंबराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं प्रपश्यंति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवंतः फेनपाः स्वयंपतितैः फलादिभिर्जीवंतः कुटीचराः स्वाश्रमकर्मप्रधानाः बहूदकः कर्मोपसर्जनीकृत्य ज्ञानप्रधानः हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः एते सर्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः न्यायादीनां क्रमेणोत्पत्तिमाह ४३ आन्वीक्षिकीति आन्वीक्षिकी आत्मविद्या मोक्षधर्मकामार्थविद्या स्वर्गं वः स्वरिति व्यस्ताः समस्ताः समस्ता चतुर्थी यथाश्वलायनेः एवं व्याहृतयः प्रोक्ता व्यस्ताः समस्ताश्चेति यद्वा महः इति चतुर्थी तथा च श्रुतिः भूर्भुवः स्वरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते मह इति यदि हृतः हृदयाकाशात् ४४ ॥

२५ अधरदच्छदात् अधरोष्ठात् २६ देहान्तरेण कृतं सर्गं वक्तुं तद्देहत्यागे कारणमाह वाचमित्यादिना त्वत्तो वेदं वेद्मस्मा

धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः
२५ हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रान्निरृतिः
पायोरघाश्रयः २६ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः मनसो देहतश्चेदं जज्ञे
विश्वकृतो जगत् २७ वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः अकामां चकमे क्षत्तः सका
म इति नः श्रुतं २८ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः मरीचिमुख्या मुनयो विस्र
म्भात्प्रत्यबोधयन् नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्यन्न करिष्यन्ति चापरे यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्यांग
जं प्रभुः ३० तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लोकः क्षे
माय कल्पते ३१ तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा आत्मस्थं व्यंजयामास स धर्मं पा
तुमर्हति ३२ स इत्थं गृणतः पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडि
तस्तदा ३३ तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसं
श्चतुर्मुखात् ३४ कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथा पुरा चातुर्होत्रं कर्मतंत्रमुपवेद
नयैः सह धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ विदुर उ० स वै विश्वसृजामीशो
वेदादीन्मुखतोऽसृजत् यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ३६ मैत्रेय उ० ऋग्यजुः
सामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात्

यो न्यैर्वा नैतदेतत्कृतं अंगजं कामं ३० तेजीयसामपि तेजस्विनामपि सुश्लोक्यं सत्कीर्तिदं न भवति येषां तेजीयसां वृत्तं ३१ तन्वं
तनुं ३२ कथं स्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतः स्रष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्येभ्यो मुखेभ्यः समवेतान् संगतान् ३४ चातुर्होत्रं होत्रादीनां चतु
र्णां कर्म कर्मतंत्रं यज्ञविस्तारः उपवेदन्यायैः सह आश्रमास्तद्वृत्तयश्चाश्रमेषु ३५ मुखतः मुखेभ्यः ३६ चातुर्होत्रस्यैव क्रमम
ह शस्त्रमप्रगीतमंत्रस्तोत्रं होतुः कर्म इज्या आध्वर्यवं कर्म स्तुतिस्तोमः स्तुतिः संगीतं स्तोमस्तदर्थं कृत्वा उद्गात्रान्वितं स्तोमो भव

नीत्यादि विहितमनुष्ठानं प्रायश्चित्तं आदिशब्दात् उपवेदक्रममाह आयु
र्वेदमित्यादि ३७

बालकरुद १० अग्नेरूर्वमेवमयाकृतानि ११ सपोषणाः सस्त्रीकः एभिः स्थानैर्नामभिश्च युक्तः १४ सत्वं स्वलमाकृतिर्नीललोहितनास्व

प्ररुरोदः सुरश्रेष्ठ सोत्संगे स्वबालकः ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः १० हृदि-
न्द्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि ते ११ मन्युर्मनु-
र्महेशानो महान्शिव ऋतध्वजः उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरुशनो-
मा च नियुत्सर्पिरिलाम्बिका इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः १३ गृहाणैतानि ना-
मानि स्थानानि च सयोषणः एभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः १४ इत्यादिष्टः स-
गुरुणा भगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः १५ रुद्राणां रु-
द्रसृष्टानां समंताद्ग्रसतां जगत् निशाम्यासंख्यशो यूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलं प्र-
जाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम मया सह दहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः १७
तपआतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहं तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् १८ तपसै-
व परं ज्योतिर्भगवंतमधोक्षजं सर्वभूतगुहावासमंजसा विंदते पुमान् १९ मैत्रेय उवाच एव-
मात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिं बाढमित्यमुमामंत्र्य विवेश तपसे वनं २० अथाभिध्या-
यतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगि-
रसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २२ उत्संगान्नारदो
जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयंभुवः प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः २३ पुलहो ना-
भितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः अंगिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४ | तो२

भाव: तीव्रतातेन १५ रुद्राणांप्रथानि दृष्ट्वा १६ १७ स्रष्टास्त्रस्पति १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

भा.त.
टी.

कीदृशः अंडकोशः प्रसीमाणा दशगुणमुत्तरोत्तराधिकं येषु तैः न केवलमयमेक एव अपि तु अन्येऽपि लक्ष्यन्ते सर्वेषां कारणानां कार-
णात्स्वधामस्वरूपं ४१ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां तृतीये एकादशः ११ द्वादशे तु कुमारादिमनःसर्गाः समेधनात् कायद्वैधेन
प्रतिमनुसर्गोऽनुवर्ण्यते अग्र इति ब्रह्मा स्वसृष्टौ प्रथमम् अविद्यावृत्तीः ससर्ज तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहंबुद्धिः महा-
मोहो भोगेच्छा तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः अंधतामिस्रः तन्नाशेऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः तदुक्तं वैष्णवे तमोऽविवेको मोहः स्यादंतःक-

रुषेणात्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ४०
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ४१ इति
श्रीभा० म० टी० एकादशोऽध्यायः ११ मैत्रेय उ० इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमा-
त्मनः महिमा वेदगर्भोऽथ यथास्राक्षीन्निबोध मे १ ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृ-
त् महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत भ-
गवद्ध्यानपूतेन मनसान्यां ततोऽसृजत् ३ सनकं च सनन्दं च सनातनमथात्मभूः सन-
त्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषे स्वभूः पुत्रान्प्रजाः सृजत पुत्रकाः
तेनैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ५ सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः क्रो-
धं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे ६ धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः सद्यो-
ऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ७ स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः नामानि
कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ८ इति तस्य वचः पाद्मो भगवान्परिपालयन् अभ्यधा-
द्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ९॥

रणविभ्रमः महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा मरणं ह्यंधतामिस्रं क्रो-
धस्तामिस्रमुच्यते अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति पातंजले त्वेता एवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशा इति श्री-
विष्णुस्वामिप्रोक्ता वा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः तदुक्तं स्वाद्यस्य विपर्यासस्यादि २ नबहुमन्यत नात्मानंदत् यद्यपि प्रतिक-
ल्पं सनकादिसृष्टिर्नास्ति तथापि ब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यते वस्तुतस्तु मुख्यसर्गादय एव प्रतिकल्पं भवंति सनकादयस्तु ब्राह्मकल्पसृष्टौ

राम:

कल्पांते नैधिनाः सिंधवः समुद्रा उत्कटा आटोपा येषां ते च ते चंडवातेरीरितोर्मयश्च ३० जनलोकस्यालयो येषां महर्लोकाद्गतानां
मन्येषां च तैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतं सर्वेषां प्राणिनां आयुषः परमधिकं अस्य ब्रह्मणो यदायुस्तद्व्यपदेशाणामि
वतिलोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः तदेवाह यदिति ३२ पूर्वस्य परार्धस्यादावितित्रिभिर्वस्तुकथनमात्रं यदिति ३६ अयं तु द्वितीयस्या
दौ कथितः तदेवं कालेन निमित्तेन सत्त्वानामायुःपरिमाणमुक्त्वा कालपरिच्छेदरहितं तत्त्वमाह कालोयमिति पंचभिः ३७ उपचर्यते

तावत्त्रिभुवने सद्यः कल्पांतेधितसिंधवः प्लावयंतूत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अं
तस्तु तस्मिन्सलिले आस्तेऽनंतासनो हरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ३१
एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः अपक्षीणमिवास्यापि परमायुर्वर्षशतं ३२ यद
र्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते पूर्वः परार्धोपक्रांतो ह्यपरोद्य प्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौ
परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ३४ तस्यैव चां
ते कल्पोभूद्यं पाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहं ३५ अयं तु क
ल्पितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः ३६ कालोयं
द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते अव्याकृतस्यानंतस्य अनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोयं
परमाण्वादिर्द्विपरार्धांत ईश्वरः नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनां ३८ विका
रैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः अंडकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९

केवलं न त्वनेनापि क्रमेणायुर्गणनं तस्येत्याह अव्याकृतस्य जीवोपाधिभूतस्य अत एवानंतस्यानादेश्च जगदात्मनो जगत्का
रणस्य तत्परिच्छेदे कालस्यासामर्थ्यादित्याह ३८ कालोयमीश्वरः समर्थोपि भूम्नः परिच्छेत्तुमीशितुं नैव प्रभुः समर्थः यतो
धाममानिनां देहगेहाद्यभिमानिनामेवेश्वरः भूम्नाऽस्युक्तं तत्प्रपंचयन्नाह ३८ विकारैः षोडशभिर्युक्तैः सहितः तदारब्धइत्य
र्थः अयमंडकोशो यत्र प्रविष्टः परमाणुवल्लक्ष्यतेऽस्युत्तरेणान्वयः कीदृशः अंतः पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्च विशेषा
दिभिः पृथिव्यादिभिः सप्तभिरावृतः ३९ ॥ रामायनमः ॥

चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषु पादहान्या पादेन व्येति ह्रसति पादेन पादेन वर्धमानेनाधर्मेण हेतुना एतच्च स्वरूपकथनमात्रं वैरा
ग्यार्थं २१ त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकप्रभृति ब्रह्मलोकपर्यंतमाब्रह्मणश्चतुर्युगसहस्रमेकं दिनं यद्यस्मिन्विश्वसृक् ब्रह्मा नि
मीलति स्वपिति तत्र दिनस्थितिमाह निशावसान इति सार्धैश्चतुर्भिः २२ चतुर्दश मनून् भुंजन् पालयन् यावद्दि
नमित्यर्थः २३ किं च स्वधिकां युगानामेकसप्ततिं मनुवंशोद्भवाः पृथ्वीपालकाः क्रमेण भवंति सप्तर्षिप्रभृतयस्तु युगपत्समका
लमेव भवंति सुरेशादिन्द्रादयः ताननुवर्त्तंते ये गंधर्वादयस्तेपि २५ त्रैलोक्यं वर्त्तयतीति तथा २६ स्वमूर्तिभिर्मन्वंतरा

धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्त्तते स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता
२१ त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनं तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्व
सृक् २२ निशावसान आरब्धो लोककल्पोनिवर्त्तते यावद्दिनं भगवतो मनून्भुं
जंश्चतुर्दश २३ स्वं स्वं कालं मनुर्भुंक्ते साधिकां ह्येकसप्ततिं मन्वंतरेषु मनवस्तद्वं
श्या ऋषयः सुराः २४ भवंति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् २५ एष दैनंदिनः स
र्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः २६ मन्वंतरेषु भग
वान्बिभ्रत्सत्वं स्वमूर्तिभिः मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः तमोमात्रामुपादा
य प्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये २७ तमेवान्वपिधीय
न्ते लोका भूरादयस्त्रयः निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करे २८ त्रिलोक्यां द
ह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोर्दिताः २९

वतारैर्मन्वादिभिश्चेहारभ्य तैः आविष्कृतपुरुषकारः सन् विश्वं रक्षति रात्रिगतां स्थितिमाह पंचभिः २६ तमसो मात्रां लेशं प्रति
संरुद्धः प्रत्याहृतो विक्रमो येन अनुगतमनुप्रविष्टमशेषं यस्मिन् तद्देव स्वपिति तमेव ति २७ अपिधीयंते इति कर्मकर्त्तरि प्र
योगः तिरोहिता भवंतीत्यर्थः कथं निर्मुक्तौ रहितौ शशी भास्करश्च यया भवति तथा २८ भगवच्छक्तिरूपो यः संकर्षणमु
खाग्निस्तेन ऊष्मणा अर्दिताः संतो जनलोकं यांति २९ रामाय नमः रामाय नमः ॥

संवत्सरादिभेदश्च सौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनक्षत्रमासभेदेन द्रष्टव्यः केचित्तु एवमाहुः यदा शुक्लप्रतिपदि संक्रांति
र्भवति तदा सौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमो भवतीति संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धंते चांद्रमानेन षट् दिनानि ह्र
संतीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति एवं व्यवधानतारतम्येण पंच वर्षाणि गच्छंति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ
भवतः पुनः संवत्सरः षष्ठो भवतीत्येवं अतः कालात्मनि सूर्येऽत्र मतेः पूजनीयश्चेत्याह य इति १४ सृज्यं कार्यमंकुरादि तद्धि बी
जांतर्लीना शक्तिः कालरूपया स्वशक्त्या बहुधा उच्छ्वसयन् कार्याभिमुखीकुर्वन् दिवि वियति रहितैकोऽसौ भूतभेदस्तस्मा

संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते १४ यः सृज्य
शक्तिमुरुधोच्छ्वसयन् स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वि
तन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपंचकाय १५ विदुर उ० पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतं परे
षां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु विश्वं विचक्ष
ते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा १७ मैत्रेय उवाच कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं दिव्यैर्द्वाद
शभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं १८ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं संख्या
तानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९ संध्यांशयोरंतरेण यः कालः शतसंख्ययोः
तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते २०

द्महाभूतविशेषस्तेजोमंडलरूपी सूर्यः किमर्थं धावति पुंसः
पुरुषस्याभ्रमाय भ्रमनिवृत्तये इत्यर्थः आयुरादिक्षयेन विषयाशक्तिं निवर्तयन्नित्यर्थः सकामानां तु गुणमयं स्वर्गादि
२ फलं क्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मै वत्सरपंचकप्रवर्तकाय पूजां कुरुत इदं स्वस्वमानेन वर्षशतं गुणितमायुर्मानं परमं इह कल्प १०
तेऽस्मिन्निति कल्पः त्रैलोक्यं तस्माद्बहिर्गताः विदो ज्ञानिनः योगराद्धेन योगसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लो
कसामर्थ्याज्ज्ञातव्यं अवधीयते व्यवह्रियते इत्यवधानं संधानं संध्यांशः तत्सहिते कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि संध्यांश। हरि
योश्चत्वारि चत्वारि शतानि एवं त्रेतादिष्वपि योज्यं युगस्यादौ संध्यांते संध्यांशः उक्तानि शतानि तयोरंतरेण
मध्ये युगं तस्य विशेषमाह यत्रेति जवालेवादिधर्मविशेषा यत्र विधीयंत इत्यर्थः साधारणधर्मस्तु संध्यांशयोरप्य

द्वौ परमाणू अणुः स्यात् त्रयोऽणवस्त्रसरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टसूर्यरश्मिष्ववगतः कोऽसौ योऽति
लघुत्वेन खमेवानुपतन् अगात् गतः यातीत्यर्थः खमेवानुपतन्नित्यनेन न तु भूमिं पतति ५ शतभागास्तु त्रुटिरूपा यस्मिन्स वेधः ६
तैर्वेधैस्त्रिभिर्लवः निमेषास्त्रयः क्षणः त्वाम्नाताः ताः काष्ठाः पंचदशैव ७ ताभिर्लघुर्नाडिकाः पंच सप्त वा प्रहरः षड्वा यामो दिन
रात्रे अनुर्धो भागः ह्रासवृद्धिभ्यां मुहूर्तद्वयं विनेति ज्ञातव्यं तत्र नियमार्थं ... प्रत्यहं तद्दुर्ज्ञानं ग्राह
यितुमशक्यत्वात् नाडिकाया उन्मानमाह ८ उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रं षट्पलताम्रविरचितं पंचगुंजो माषः तैश्चतु

अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ५
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः। शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ६
निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातास्ते त्रयः क्षणः। क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघुता दश पंच च ७ लघू
ना४ नि वै समाम्नाता दश पंच च नाडिका। ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणाम् ८ द्वादशार्धपलो
न्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः। स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुतम् ९ यामाश्चत्वारश्चत्वा
हा४ रो मर्त्यानामहनी उभे। पक्षः पंचदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद १० तयोः समुच्चयो मासः पि
तॄणां तदहर्निशम्। द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ११ अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश
स्मृतः। संवत्सरशतं नॄणां परमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत्। सं
वत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः १३ ॥ र्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेण विरचितैः कृतं यच्छिद्रं ते

न छिद्रेण यावत् प्रस्थपरिमितं जलं प्रविशति तेन च प्लुतं निमग्नं भवति तावान्कालो नाडिका अत्र पलछिद्रयोराधिक्ये शीघ्रं निम
ज्जेत् अल्पत्वे च विलंबेनेति पलशलाकयोर्नियमः ९ अहनी अहोरात्रे षण्मासा अयनं दिवोत्तरायणमित्यन्वयः ११ देवानामहोरा
त्रे प्राहुः द्वादश मासाः अनेन क्रमेण असौ सूर्यो नित्यमायुः क्षपयतीत्याह १२ ग्रहाश्चन्द्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि ताराः अन्या
नि नक्षत्राणि तदुपलक्षितं यत्कालचक्रं तत्र स्थितः अनिमिषः कालात्मा विभुः ईश्वरः सूर्यः जगत् द्वादशराश्यात्मकं भुव
नकोशं पर्येति पर्यटति १३ ॥

ततः एकादशे कालः परमाण्वादिलक्षणः युगमन्वंतरादिभ्यः कल्पमानादि वर्ण्यते तदेवं सामान्यतः कालस्योपलक्षणाम्
गुणव्यतिकरं दशविधं निरूप्य इदानीं तस्यैव विशेषं निरूपयितुं तस्यापरिच्छेद्यं वस्तुलक्षणयाह द्वाभ्यां सतः कार्यस्य विशेषाणा-
मंशानां यश्चरमः अन्त्यो यस्यांशो नास्ति अनेकः कार्यावस्थानमप्राप्तः असंयुतः समुदायावस्थां वाप्राप्तः अत एव सदा का-
र्यसमुदायावस्थयोरप्यागमेप्यस्ति स परमाणुर्विज्ञेयः किं तत्र प्रमाणमत आह यतो येभ्यः समुदितेभ्यः नृणां व्यवहर्तॄणा-
मैक्यभ्रमः अवयविबुद्धिः तथा च पंचमे अवयविनिराकरणे वक्ष्यति येषां समूहेन कृतो विशेष इति कार्यानुपपत्त्या इति
भावः स्वस्वमुक्तावस्थत्वमाह १ सत इति परं च एवांशः परमाणुः तस्यैव सतः कार्यमात्रस्य स्वरूपावच्छिन्नस्य परिणा

मैत्रेय उवाच चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा परमाणुः स विज्ञेयो नृणामै-
क्यभ्रमो यतः १ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् कैवल्यं परम महानविशेषो म२
निरंतरः २ एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम। संस्थानभुक्त्या भगवानव्य-
क्तो व्यक्तभुग्विभुः ३ ॥ स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतां सतो विशेषभुग्यस्तु स कालः घ२
परमो महान् ४

सोंतरमप्राप्तस्य यत्कैवल्यमैक्यं स परममहत्त्वं तु परमाणुत्वप्रतियोगित्वात् ननु नानाविशेषवान्
परस्परं भिन्नश्च सर्वपदार्थः कथमैक्यं तस्य तत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंतरो भेदविवक्षारहितश्च सर्वोपि प्रपं-
चः परममहानित्यर्थः २ यथा स्थूलः सूक्ष्मश्चायं पदार्थः एवं कालोप्यनुमितो विद्वद्भिः चकारान्मध्यमावस्थाग्रहणं ते संस्थाने पर-
माण्वाद्यवस्था तस्य भुक्तिर्व्याप्तिः तया भगवानिति हरेः शक्तिः स्वतो अव्यक्तः व्यक्तं भुंक्ते व्याप्नोतीति परिच्छिनत्तीति इति तथा विभुः उ-
त्पत्त्यादिरहितः एतदेव प्रपंचयति स इत्यादिना ३ सतः प्रपंचस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुंक्ते स कालः परमाणुः तस्य।
वाविशेषं साकल्यं यो भुंक्ते स परममहान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थ इत्यादिना यत्स्वरूपस्य पर्यटने तत्र सूर्यो यावता परमा-
णुदेशमतिक्रामति तावान्कालः परमाणुः यावता चाहोरात्ररूपात्मकं सर्वभुवनकोशमतिक्रामति स परममहान् संवत्स-
रात्मकः कालः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वंतरादिक्रमेण द्विपरार्धांतत्वमिति तथा च पंचमे सूर्यगत्यैव कालादिविभागं वक्ष्यति इदा-
नीं द्व्यणुकालादिलक्षणाः एवं कं मध्यमकालावस्था कथयति अणुरिति ४ ॥

गवादयः द्विशफाः द्विखुराः नव खुरादयः एकशफाः षट् २२ श्वादयो गोधांताः पंचनखाः द्वादश एवमेते भूचराः सप्तविंश
तिः मकरादयश्च जलचराः कंकादयश्च खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः तदेवमष्टाविंशतिभेदा भवंति तेषु करुरो
रामृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वेवांतर्भावः २४ अर्वाक् अधःस्रोत आहारः संचारो यस्य सो
र्वाक्स्रोताः इत्युक्तं आर्षेण णां सर्गो नृणां रजोधिकमेषु ते त्रयो वैकृता एव न कौमारवदुभयात्मकाः देवसर्गश्च वैकृतः इ
त्युक्तं तत्र सनत्कुमारस्तूभयः वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः अयं तु तस्यान्यतमत्वाद्वैकृतः देवसर्गत्वात्

गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम २१
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पंचनखान्पशून् २२
श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकराद
यः २३ कंकगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः
खगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणां रजोधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमा
निनः २५ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः
२६ देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः गंधर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः २७ भूत
प्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः अतः
परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणि च एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २९ सृजत्य
मोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ३० इति तृतीयस्कंधे दशमः १०

दीनां सर्गस्तु प्राकृतो वैकृतश्च देवत्वेन मनुष्यत्वेन च सृज्यत इत्यर्थः वैकृतश्च देवसर्गोऽष्टविधः तत्र विबुधादयस्त्रयो दशमः
भेदाः गंधर्वाप्सरस एकः यक्षरक्षांस्येकः भूतप्रेतपिशाचा एकः सिद्धचारणविद्याधरा एकः किन्नरादय एकः आदिश
ब्दात् किंपुरुषाश्च मुख्यादयः एतच्च विशेषाध्याये स्पष्टं भविष्यति ३० इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां दशमः १० ॥ २८

कालेनैव केचन नित्यः प्रलयः द्रव्येण संकर्षणाग्न्यादिना नैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्यग्रसद्भिः प्राकृतिकः तानेव सर्गान्प्र-
पञ्चयति आद्य इत्यादिना यावद् ध्यायन्समाप्ति महतो लक्षणं आत्मनो हरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति १४ अहमः अहंका-
रस्य तस्य लक्षणं यत्रेति द्रव्यादयो वस्मा णामुद्भवः सर्गः तन्मात्रोत्पत्तिः तत्सर्गः भूतसूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः द्रव्यशक्तित्वात् महा-
भूतोत्पादकः ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकस्तु षष्ठः तमसस्तु पञ्चमः सर्गः अविद्यायाः अबुद्धिः जीवानामावरणविक्षेपकत्ताकरोतीति अ-
बुद्धिकृत तस्यैव मतः प्रकृतः अनुद्वेगेन प्रोक्तमत्तमाह १७ यद्धिषयामेधा संसारं हरति तस्य हरेः लीलायद्बुद्धयमिति तम आदि

कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः १६ द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् १५ चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु १७ रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः १८ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २० ॥

सर्गरूपा रजोभाज इति ब्रह्मरूपस्येति अ-
स्मिन्पक्षे अबुद्धिकृत इति प्रथमांतमनवधानकृतः इत्यर्थः मुखमिव प्रथमं कृतो मुख्यसर्गः तस्थुषां स्थावराणां षड्विधत्वमेवा-
ह १८ ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः ओषधयः फलपाकान्ताः लताः आरोहणापेक्षाः त्वक्सारा वेणवादयः लता एव काठिन्ये-
नारोहणापेक्षा वीरुधः ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोत आरोहः संचारो येषां तमःप्राया अव्यक्त-
चैतन्याः अन्तःस्पर्शाः स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदपि तैरेव न बहिः विशेषिणः अवान्तरपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः तिर्यक्स्रो-
तसां सर्गमाह तिरश्चामिति स चाष्टाविंशतिभेदः तिरश्चां लक्षणं अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारादिमा-
त्रनिष्ठाः घ्राणेनैव इष्टं वस्तु जानन्ति हृद्यवेदिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथा च श्रुतिः अथेतरेषां पशूनां अशनापिपासे एवा-
भिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति अष्टाविंशतिभेदानेवाह २० रामाय नमः ॥

एतावानिति लोकैरास्यः जीवलोकस्य जीवानां भोगस्थानस्य प्रत्यहं सृज्यस्य लोकसंस्थाभेदो रचनाविशेष उक्तः ननु परमे
ष्ठिनोपि जीवत्वाविशेषात्तल्लोकस्यापि किमिति प्रत्यहं सृष्टिः न भवति तत्राह हि यस्मादनिमित्तस्य निष्कामस्य धर्म
स्य विपाकः फलरूपोसौ उपलक्षणमेतत् सत्यलोकस्य महर्लोकप्रभृति लोकानां तद्वासिनां च त्रैलोक्यस्य काम्यकर्मफ
लत्वात्सातिशयत्वमुत्पत्तिविनाशौ भवतः महः प्रभृतीनां तु उपासनासमुचितनिष्कामधर्मफलत्वाद्द्विपरार्धपर्यन्तता
शः तत्रस्थानां च ततः परं प्रायेण मुक्तिरिति भावः कालभेदेन लोकसृष्टिभेदं श्रुत्वा तमेव कालं जिज्ञासुः पृच्छति ९ य
त्कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं आत्थ अब्रवीः कथं कालः कस्येति किं वा तस्य सूक्ष्मं स्थूलं च रूपमिति यथावद्वर्णयेत्य
र्थः तत्र सामान्यतः कालस्यात्र स्वरूपमुच्यते उत्तराध्यायेन तु विशेषतः १० गुणानां व्यतिकरो महदादिः परिणामः तेन

एतावाञ्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्य
सौ ९ विदुर उ० यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन्यथाव
र्णय नः प्रभो १० मैत्रेय उ० गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादान
मात्मानं लीलयासृजत् ११ विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ईश्वरेण परिछि
न्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशं सर्गो नवविधस्तस्य

प्रक्रियते येन स कालः इति शेषः वक्ष्यते चैकादशे गुणव्यपेनु विशेषतः १० तिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव चेति स्वतस्तु निर्विशे
षः अप्रतिष्ठितः अनाद्यपर्यवसितः आद्यन्तशून्य इत्यर्थः एतदेव दर्शयितुमीश्वरः स्रष्टा दितेन निमित्तभूतेन करोतीत्याह पुरु
ष इति उपाधीयते निमित्ततया स्वीक्रियते इत्युपादानं स कालस्तदुपादानं निमित्तं यस्मिंस्तमात्मानमेव विश्वरूपेण सृजत् स्व
व्यतिरेकेणास्रष्टव्यस्याभावात् एतच्च वस्तुकथनमात्रं कालेन निमित्तेन बाह्यसृष्टिरित्येतावदेवाविवक्षितं स्वव्यतिरेके स्रष्टव्याभा
वदर्शयत्कालस्य सृष्टिनिमित्ततां दर्शयति विश्वमिति ११ विष्णुमायया संस्थितं सत् ब्रह्मतन्मात्रं सदीश्वरेण कर्त्रा काले
न निमित्तेन परिछिन्नं पृथक्प्रकाशितं अव्यक्तमूर्तिनः स्वरूपं यस्येति स्वतो निर्विशेषत्वं दर्शितं अप्रतिष्ठितत्वं दर्शयितुं तत्का
र्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह १२ यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति एवं सामान्यतः कालं निरूप्य वि
शेषतो निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य सर्गस्य प्रवाहकालानेव भेदाननुवदति सर्ग इति यस्मिन् प्राकृता वैकृताश्च दश भेदाः तन्निमित्तमेवाह त्रि

अहंकारोपाधीनां जीवानां आत्मा अतः प्रेयसामपि प्रियाणामपि मध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः सन् निरवद्यः यत्कृते यदर्थं अन्यत्सर्वं कृतार्थं भ
वे तथापि मय्यपि यार्थ्यं रतिं कुर्वीति आह सर्वेति ४२ आत्मात्मन्निदं लोकं याः मय्यनुशेरते ताः प्रजाः सृज केनात्मना अन्य
निरपेक्षेण ज्ञापकापेक्षामात्रमाह सर्ववेदमयेनेति आत्मात्मयोनिः कारणं यस्येति ज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयं सूचयति यथापू
र्वमिति तदा ब्रह्मण्यप्यासीत्तत्सूक्तं मय्यनुशेरते इति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेव कर्तव्यमित्यनायासत्वमप्युक्तं ४३ इदं जगद्व्यज्य
प्रकाश्य पद्मनाभः श्रीनारायणरूपेणान्तरधत्त अदर्शनं ययौ ४४ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे नवमोध्यायः ९

स्रष्टमात्मात्मनात्माधात्तः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ सर्ववे
दमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ४३ मैत्रेय उवाच तस्मा ए
वं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे ४४ इति श्रीभा० म० पुराणे
तृतीयस्कंधे नवमोध्यायः ९ विदुर उवाच अंतर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः प्रजाः ससर्ज
कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः १ ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिंधि
नः सर्वसंशयान् २ सूत उवाच एवं संचोदितस्तेन क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः प्रीतः प्रत्याह तान्प्रश्नान्हृ
दिस्थानथ भार्गव ३ मैत्रेय उवाच विरिंचोपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः आत्मन्यात्मानमावेश्य
यथाह भगवानजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः पद्ममंभश्च तत्कालकृतवीर्येण कं
पितं ५ तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुं सहांभसा ६ तद्विलो
क्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितं अनेन लोकान्प्राग्लीनान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत् ७ पद्मकोशं त
दाविश्य भगवत्कर्मचोदितः एकं व्यभांक्षीदुरुधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा ८ दशमे कालसंप्रश्नप्रतिवक्तुं तदुद्भवः

प्राकृतादिविभागेन सर्गस्तु दशधोच्यते १ १ ये मया बहवस्त्वद्बहुकथ्य पृष्टास्तेतिवा २ संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह ननु ते प्रश्ना
लीनविस्मृतास्सर्वे ३ आत्मनि श्रीनारायणे आत्मानं मनः आवेश्य ४ अब्जसंभूतो ब्रह्मा यदप्यधिष्ठाय स्थितः कर्णिकातस्य
अंभः अपि विलोक्य कंपमतः तपस्समंभश्च तेन प्रलयकालेन कृतवीर्यं यस्य तेन वायुना कंपितं न्यपादित्युत्तरेणान्वयः ५ विवृ
द्धविज्ञानबलं च यस्य न्यपात्सर्वपीतवान् ६ पुष्करं पद्मप्राक्लीनान्लोकान्कल्पितास्मि स्रक्ष्यामि ७ भगवता स्वकर्मणि येक मेति ।
चोदितो नियुक्तः सन् तदा पद्मकोशं प्रविश्य तमेकमेव त्रिधा लोकत्रयरूपेण व्यभांक्षीत् द्विभाज एकेन कमलमुकुलेन के ।

भा०स्क०३
टी०२६

हेवेदगर्भतंद्रीं विषादकृतमालस्यं मागाः तेनैवमेदृशमनुस्मरणादित्याह यत्प्रार्थयसे तदग्रएवमेवसंपादितं तर्हि कथमहं नजाना =
मीत्यत आह ३० अथ इंलिभक्तियुक्तः समाहितश्च सन् आत्मनिहृद्यास्मिन् लोके च मां ततं व्याप्य स्थितं द्रक्ष्यसि आत्मनोजीवा
च्च सर्वत्र मद्दर्शनेमोहो निवर्तत इत्याह ३१ यदा प्रतिचक्षीत पश्येत् तथा च मिथ्याज्ञानान्निवर्तेत मुच्यत इत्याह ३२ यदेतिभूतादि
भिर्विरहितमात्मानं शुद्धं जीवं यदा स्वरूपेण मया सहैक्येनोपेतं एकीभूतं पश्यन् तदा स्वाराज्यं प्राप्नोति ३३
यतो वर्षीयान् वृद्धतरः अभ्यधिकोस्तीत्यर्थः अनुग्रहस्तेनवाह आवीभिमितिचतुर्भिः ३४ यद्यतः ते मनो मयि निबद्धं ३५ यद्यस्मात् दुर्ज्ञेयो =

श्रीभगवानुवाच मावेदगर्भगास्तंद्रीं सर्ग उद्यममावह तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान्
३० भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मन् लोकान् द्रक्ष्यस्यपावृतान्
३१ तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन् मयि लोकां
स्त्वमात्मनः ३२ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितं प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्म
लं ३३ यदा रहितमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति ३४
नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३५ ऋषिमा
द्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोपि ते ३६ ज्ञातोहं भवता त्व
द्य दुर्विज्ञेयोपि देहिनां यन्मां त्वं मन्यसेयुक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ३७ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे
दर्शितोबहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३८ यच्चकर्थांग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयांकि
तं यद्वा तपसि ते निष्ठा स एव मदनुग्रहः प्रीतोहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयं
निर्गुणं मानुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरे
श्वरः ४० पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतं ४१

भूतेंद्रियगुणैः सत्त्वादिभिः आत्मनाहंकारेण च युक्तं वा मन्यसे ३६ तुभ्यं नववनात्मकेन मार्गेण पुष्करस्य मूलमधिष्ठानं सलिले विचिन्वतः
मयि विचिकित्सायां विनष्टमस्यां मयेव जातं च दृश्येते आत्मास्ति नास्तीति संदेहे सति आत्मा स्वस्वरूपमेव मया अबहिर्दर्शितः ३७
अंग हे ब्रह्मन् चकर्थ कृतवानसि मत्कथाभ्युदयः तेनांकितं स्तवैश्वर्यभावः मयि मनोनिर्बंधः मज्ज्ञानं मद्रूपस्य हार्दस्पर्शनं मत्स्तु
तिः तपोनिष्ठा चेति यत् स एव सर्वोपि मदनुग्रहः गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णयन् तव प्रीतोस्मि किं बहुना
त्याह य इति ३९ न च मत्प्रीतेरभ्यधिकं चिरस्तीत्याह पूर्तादिभिः राद्धं सिद्धं निःश्रेयसं फलं तन्मत्प्रीतिरेवेति तत्त्वविदां मतं अत्र

राम:
२६

किंच यस्य नाभिपद्ममेव भवनं यस्य तस्मात् लोकत्रयमुपकरणं यस्य यद्वा लोकत्रयस्य स्रष्टृत्वादिद्वारेणोपकरोतीति तथाभूतोऽहं
यदनुग्रहेणाऽऽसमुदरे स्थितः भवः संसारप्रपंचो यस्य योगनिद्रावसाने किंचिद्विकसन्नलिनवदीक्षणे यस्य एवं स्तुत्वा प्रार्थयते सो
यमिति चतुर्भिः २१ यद्येन सत्त्वेन ज्ञानेन भगेनैश्वर्येण च मृडयति सुखयति विश्वं हे तेनैव ज्ञानमनुस्पृशतात् योजयतु यथाहं स्रष्टुं क्षमो भ
विष्यामि यतः प्रणतप्रियोऽसौ अहं च प्रणतः न चान्यः प्रार्थनीयोऽस्ति यतः सर्वसमस्तजगतां सुहृत् यतोऽसावेकः आनुस्पृशतः आ
त्मा अंतर्यामी २२ आत्मशक्त्या रमया सह यद्यत्कर्म करिष्यति स्वविक्रमं विष्णोरेव विक्रमः प्रभावो यस्मिन् तदिदं विश्वं तदात्मया
सृजतोऽपि मे चेतः स एव युंजीत प्रवर्त्तयतु कर्मासक्तिं तत्कृतं शमलं च वैषम्यादिपापं यथा विजह्यां त्यक्ष्यामि २३ अनंतशक्तेर्यस्य

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण तस्मै नमस्त उदरस्थ
भवाय योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा
सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्र
णतप्रियोऽसौ २३ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः त
स्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युंजीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् २४ नाभिह्रदादि
ह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्व
तो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः २५ सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मि
तेन नयनांबुरुहं विजृंभन् उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पु
रुषः पुराणः २६ मैत्रेय उवाच स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचः
स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् २७ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः लोकसंस्था
नविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः २८ विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकरांभसा तमाहागाधया
वाचा कश्मलं शमयन्निव २९

नाभिह्रदादिहाम्भसि विज्ञानशक्तिर्यस्य महत्तत्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानी अस्य रूप
मिदं विश्वं विस्तारयतो मे निगमस्य वेदरूपस्य भूतानां गिरां विसर्गः उच्चारणं मा रीरिषीष्ट हन्तातन्त्र्यं च सम्भिन्नार्थ्यापयेन मा लुप्यतां
मित्यर्थः २५ विवृद्धप्रेम्णा स्मितेन विजृंभयन् विश्वस्य विजयाय उद्भवाय च कारणादस्मदनुग्रहाय च उत्थाय २६ यस्य सम्भवो यस्मा
त्तं तपः शारीरं विद्या उपासना समाधिरेकाग्रता तैर्निशम्य दृष्ट्वा यथाशक्ति स्तुत्वा श्रान्तवद्विरराम आत्मनो लोकसंस्थानविज्ञा

यो वै एकः त्रिपात् त्रयो ब्रह्मादयः स्कंधा यस्य प्रत्येकं च उरवः प्ररोहाः शाखोपशाखा मरीच्यादिमन्वादिरूपा यस्य तथाभूतः
सन् ववृधे तस्मै भुवनाकाराय द्रुमाय नमः किं कृत्वा ववृधे यस्मात् आत्मानमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तत् प्रधानं भित्वा गुणत्रयवि
भेदेन त्रिपाद्भूत्वेत्यर्थः त्रिपात्त्वमेवाह अहं ब्रह्मा गिरिशश्च स्वयं विभुर्विष्णुश्चेति स्थित्युद्भवप्रलयहेतवो वयं एवं त्रिपाद्भूत्वा यो ववृधे इ
त्यर्थः एवं गुणावतारकर्म विहितं वन्दनमुक्त्वा तस्यैव कालात्मरूपं तत्कर्म च दर्शयन् प्रणमति लोक इति द्वाभ्यां २६ विक
र्मनिरतः विरुद्धकर्मनिष्ठः कुशले हिते स्वे आत्मीये त्वदुदिते त्वदीये साक्षात्त्वदुक्ते भगवदर्पणरूपे कर्मणि उक्तं हि श्रीगी
तासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति तस्मिन् प्रमत्तः अरतचित्तः

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलं भित्वा त्रिपाद्व
वृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय २६ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्र
मत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्य
निमिषाय नमोस्तु तस्मै २७ यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललो
कनमस्कृतं यत् तेपे तपो बहुसवोवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेधिमखाय तुभ्यं २८
तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया यः रेमे निरस्त
विषयोप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय २९ योविद्ययानुपहतोपि दशार्धवृ
त्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः अन्तर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि ज

सन् वर्तते तावदस्य लोकस्य अनिमिषाय कालाय २७ आस्तां तावल्लोकस्य कथा यस्मात्कालात् अहं तु द्विपरार्धस्थायि
धिष्ण्यं स्थानं तदारूढोपि अबिभेमि बिभीतवानस्मि त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्तवान् कथंभूतः बहुसवः बहवः सवा
यागा यस्य यद्वा बहवः संवत्सरा यस्य बहून् यागान् कृत्वापि बहून् वा वर्षान् तपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखाय अधिकमधिष्ठा
त्रे इदानीं कालस्य अविलीलावतारकर्माणि दर्शयन्नाह २८ तिर्यगादिषु जीवयोनिषु स्वेच्छयात्मीकृतमूर्तिः सन् स्व
कृतधर्ममर्यादापालनेच्छया रेमे वस्तुतस्तु स्वानन्दानुभवेनैव निरस्तविषयसुखोपि यः तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः तदुक्तं तदुपाधिर्मो
क्षस्पर्शात् यदुक्तं गीतासु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति द
द्वाभ्यां हृष्यमाणानामवमूर्तिं प्रणमति योविद्ययेति द्वाभ्यां २९ दशार्धाः पंच वृत्तयो यस्यास्तया अविद्यया अनिद्राहेतुभूतया अनभिभूतोपि यो

सकामानां च निष्कामाणां त्वमतिसुलभो नेतरेषामित्याह नेति तथोपचितैरूर्जितैः उपचारैः पुष्पोपहारादिभिः यत् यया
असतामसकामानामलभ्यया दयया प्रसादहेतुः एक इत्यादि १२ यतः सकामानामेव नातिप्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रिया
णामुत्तमं फलं न भवतीति किं तु तत्प्रीणनमेव कामसंयोगस्तु आवान्तरं फलं न प्ररोचनार्थमित्याह पुंसामिति भगवत
स्तवाराधनमेव सत्क्रिया सत्क्रियाया अर्थः क्रियाफलमित्यत्र हेतुः यत्र त्वय्यर्पितो धर्मो न कदाचिद्धियते न नश्य
ति कामार्थस्तु धर्मः कामदत्वान्नश्यतीत्यर्थः १३ अतस्त्वामेव वयं नताः इत्याह शश्वत् सर्वदा स्वरूपचैतन्येनैव निरस्तभे

नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः यत्सर्वभूतदययाऽसद
लभ्ययैको नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा १२ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दाने
न चोग्रतपसा व्रतचर्यया च आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रिय
ते न यत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै विश्वोद्भ
वस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय १४ यस्यावतारगुणक
र्मविडंबनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संया
न्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये १५

दमोहाय पुनः अवबोध एव धिषणा विद्या शक्तिर्यस्य यद्वा धिषणामात्म
य अतएव परस्मै अतएव हेतुः विश्वोद्भवादिनिमित्तं मायातस्या लीला विलासः तया रासः क्रीडा यस्य तस्मै तुभ्यमिदं नमः न
मनं चकृम तवतो वयं नामग्रहणमात्रतः केवल्यप्रदत्वेनैवैश्वर्यमंजसा नमस्करोति यस्येति १४ अवताराणां विडं
बनमनुकरणमस्ति येषु तत्रावतारविडंबनानि देवकीनंदन इत्यादीनि गुणविडंबनानि सर्वज्ञो भक्तवत्सल इत्यादी
नि कर्मविडंबनानि गोवर्द्धनोद्धरणकंसनिरसनादीनि असुविगमे विवशा अपि गृणंति उच्चारयंति केवलं पापं
अपावृतं निरस्तावरणं ऋतं ब्रह्म प्राप्नुवंति तत्र गुणावतारकर्माणि दर्शयन् प्रणमति १५ ॥ दामः

ये निष्कामा अपि संतस्त्वां नाद्रियंते तेन नरकभाज इत्युक्तं ये तु त्वत्कथाश्रवणादिविमुखाः संतः काम्यकर्मपरास्ते तु अतिमंदा इत्याह दै
वेन हतधियो नष्टमतयः प्रसंगात् श्रवणकीर्तनादिरूपात् सर्वदुःखनिवर्तकात् विमुखानींद्रियाणि येषाम् अकुशलान्य
क्षेमकराणि ७ अकुशलत्वमेव दर्शयति क्षुत्तृडिति त्रिधातवः कफवातपित्तश्लेष्माणस्ते इमाः प्रजाः सुदुर्भरेण दुःसहेन का
माग्निना अच्युत रुषा अविच्छिन्नक्रोधेन च पीड्यमानाः संपश्यतो मे मनः सीदति ८ ननु एवंभूतानां संसृतेरवसानमावश्यकत्वा
त्किमर्थो विषादः तत्राह यावदिति आत्मनः पृथक्त्वं देहाभिमानं भगवतस्तव इंद्रियार्थरूपाया मायाया बलम्
धिकं पश्यतः तावत् न प्रतिसंक्रमेत नोपरमेत दुःखसमूहं प्रापयंती क्रियाणामर्थः फलं यस्याम् ९ भवत्स्वविवेकिनां

दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात् सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रिया ये कुर्वंति कामसुखलेशल
वाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शी
तोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च कामाग्निनाऽच्युत रुषा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते
मे ८ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इंद्रियार्थः मायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् तावन्न संसृ
तिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ९ अह्न्यापृतार्तकरणानि
शि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव यु
ष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरंति १० त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितप
थो ननु नाथ पुंसाम् यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयंति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ११ ॥

विवेकिनस्तु मुक्ता एवेति किं तेषां त्वत्प्रसंगेनेत्यत आह अह्नीति आपृतानि व्यापृतानि आर्तानि क्लिष्टानि करणानींद्रिया
णि येषाम् रात्रौ विषयसुखलवाशयेनाक्षिप्ततो निशि निःशयानाः स्वप्नदर्शनेन क्षणेक्षणे भग्ननिद्राः दैवेनाहताः सर्व
तः प्रतिहताः अर्थरचना अर्थोद्यमा येषाम् १० तदेवमभक्तानां संसारानिवृत्तिमुक्त्वा भक्तानां तन्निवृत्तिमाह त्वमि
ति भक्तियोगेन शोधिते हृत्सरोजे आस्से तिष्ठसि श्रुतेन श्रवणेनैवेक्षितः पंथा यस्य किंच श्रवणं विनाऽपि त्वद्भक्ता रामः
मनसा यद्यत्तव वपुः रूपं ध्येत्वेच्छया ध्यायंति तत्तत् प्रणयसे प्रकटयसि सतां भक्तानामनुग्रहाय ११ रामायनमः

ननु त्वमपि सम्यग्ज्ञानी नासि यत्त्वया दृष्टं रूपमेतदपि गुणात्मकमेव निर्गुणं ब्रह्मैव तु मन्तव्यं तत्राह रूपमिति द्वाभ्याम् अवबोधरसोदये
न चिच्छक्त्याविर्भावेन शश्वन्निवृत्तं तमो यस्मात्तस्य तव यदेतद्रूपं त्वयैव स्वातन्त्र्येण सतामुपासकानामनुग्रहाय गृहीतमाविष्कृ
तमवतारशतस्योद्भवस्य यदेकं बीजं मूलं तन्न गुणात्मकं दर्शनार्थं गुणावतारबीजत्वदर्शनायेति यन्नाभीति २ हे परम अविद्धवर्चः अस्मा
कृतप्रकाशम् अतः अविकल्पं निर्भेदम् आनन्दमात्रम् एवंभूतं यद्भवतः स्वरूपं तत्तु अतो रूपात्परं भिन्नं न पश्यामि किंतु
इदमेव तत् अतः कारणात् तेनैव आत्मरूपेण इदं रूपम् उपाश्रितोऽस्मि योग्यत्वाद्दर्शयन्नाह एकं मुपास्यमुख्यं यतः विश्वसृजमत एव।
अविश्वं विश्वस्मादन्यत् किं च भूतेन्द्रियात्मकं भूतानामिन्द्रियाणां चात्मानं कारणमित्यर्थः ३ नन्वेवमपि सोपाधिकमेतद्वीचा

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं य
न्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् २ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्ध
वर्चः पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ३ तद्वा इ
दं भुवनमङ्गल मङ्गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं
यो नादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ४ ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं जिघ्रन्ति कर्णविवरैः
श्रुतिवातनीतम् भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयाम्बुरुहात्स्वपुंसाम् ५ ताव
द्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्ति
मूलं यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ६ ॥

नमेवन्याशङ्क्याह तद्वेति तदेवेदं हे भुवनमङ्गल यतः तत्त्वया नोऽस्माक
मुपासकानां मङ्गलाय ध्याने दर्शितं न त्वव्यक्तवर्त्मभिर्निविष्टानां चित्तानामस्माकं त्वया सोपाधिकं दर्शनमुक्तमिति भावः अतस्तुभ्यं
नमोऽनुविधेम अनुवृत्त्या करवाम नतिं किमिति केचिन्नाद्रियन्ते तत्राह यो नादृत इति असत्प्रसङ्गैः निरीश्वरकुतर्कनिष्ठैः ४
आदरेणानु त्वां भजन्तः कृतार्था इत्याह ये त्विति श्रुतिरेव वातः तेन नीतं घ्राणेन नापैषि नापयासि ये त्वत्कथाश्रवणमादरे
णाकुर्वन्ति तेषां हृदि नित्यप्रकाशोऽसीत्यर्थः ५ ननु किमेतैः आह तावदिति द्रविणादौ विद्यमाने भयं गते शोकः पुनस्तत्स्पृहा त
तः परिभवः तथापि विपुलो लोभः ततः स्मात्पुनः कथंचिल्लाभे ममेत्यसदाग्रहः आर्तिमूलं भयशोकादेः कारणं न प्रवृणीत
नाश्रयेत् तस्माद्भयमात्रेणाभयारिनिवृत्तिः किं पुनस्त्वत्प्रकाशः सतीति भावः ६ ॥

किंच वनमालया निवीतं कंठलंबितं आम्नाया वेदास्त एव मधुव्रतास्तैः श्रीर्यस्यास्तया हरिमिति पूर्वेणादिरूपं पश्यन्नहरिरसा।
विभिन्नात नवानि त्वर्थः सूर्यादिभिरगममगम्यं त्वं व्यापारे राकल्पितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपि लोकेषु धामसु चरंतिर्येषां तैः
रक्षणार्थं परिक्रामद्भिः प्राधनिकैः प्रधानं संग्रामः तस्य योद्धृभिः सुदर्शनादिभिर्हेतुभिस्तैर्दुरासदं दुष्प्रापम् ३१ य
दैव हरिमपश्यत् तर्ह्येव तदैव लोकविसर्गदृष्टिः सन् तस्य नाभिसरसि सरोजं पद्मं जलं श्वसनं प्रलयवायुं वियत् ३२ कर्मबीजं लोकसृष्टेः
कारणं उपरक्तः रजोगुणयुक्तः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् इयदेव नाभिसरोजादि यच्च कर्मैव विसर्गोऽपि अभिमुख
इत्यन्वितः अव्यक्तवर्त्मनि भगवति विवेशितचित्तः ३३ इति श्रीभागवते महा० राणे तृतीयस्कंधटीका

निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः प
रिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ३१ तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभः श्वसनं वियच्च ददर्श देवो
जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ३२ स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदे
व दृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ इति श्रीभागवते महा
पुराणे तृतीयस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ ब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते
भगवतो गतिरित्यवद्यम् नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १

यो अष्टमोऽध्यायः ८ नवमे तपसा तुष्टं दृष्ट्वा नारायणं त्वजः अस्तौदेकार्णवे सीदन् लोकसर्गचिकीर्षया १ भगवज्ज्ञा
नेनात्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्वन् अत्र तोष्टीत्याह ज्ञातोऽसीति सुचिरात् बहुकालोपासनेन अद्य मेमया ज्ञा
तोऽसि ननु अहो देहभाजामेतदेव दोषः किं तत् यद्भगवतस्तव गतिः तत्त्वं न ज्ञायत इति यतस्त्वमेव ज्ञातुं योग्यः
सत्यत्वात् नान्यत् अस्य सत्यत्वादित्याह त्वत् त्वत्तोऽन्यन्नास्ति यदप्यस्तीति प्रतिभाति तदपि शुद्धं सत्यं न भवति
कथमसतः प्रतीतिस्तत्राह यद्यतः मायागुणव्यतिकरात् त्वमेव उरुः बहुरूपो विभासि १ रामाय नमः ॥

स्वाभिलषितफलाय विविक्तैर्मार्गैः शुद्धैर्वैदिकैर्मार्गैरभ्यर्चितां तु सां कामदुघमङ्घ्रिपद्मं प्रदर्शयन्तं किंचिदुन्नमय्य समर्पयन्तं
नखा एवेन्दवस्तेषां मयूखा रश्मयः तैर्भिन्नाः संभिन्ना अङ्गुलय एव चारूणि पत्राणि यस्य तत् २६ लोकार्तिहरं स्मितं यस्मि
न्तेन परिस्फुरद्भ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितेन अधरबिम्बे — शोणायितं वदाचरितेन शोभमानेन नासापुष्टेन सुभ्र्वा शोभनभ्रुवा च प्र
त्यर्हयन्तं पूजकान् प्रति पूजयन्तं संमानयन्तम् २७ कदम्बकिंजल्कवत्पिशङ्गं यद्वासस्तेन मेखलया च नितम्बे स्वलंकृतम्
हे वत्स श्रीवत्सयुक्तं यद्वक्षःस्थलं तस्य वल्लभेन वक्षस्यनर्घ्येणाहारेण स्वलंकृतमित्यर्थः २८ महाचन्दनवृक्षरूपकेणानि
रूपयितुं तं विशिनष्टि परार्ध्यानि श्रेष्ठानि केयूराणि अङ्गदानि मणिप्रवेकाः श्रेष्ठमणयः तैः पर्यस्ता व्याप्ता दोर्दण्डा एव स

पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चितां कामदुघाङ्घ्रिपद्मम् प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभि
न्नाङ्गुलिचारुपत्रम् २६ मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन शोणायितेना
धरबिम्बभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा २७ कदम्बकिंजल्कपिशङ्गवाससा स्वलंकृतं मेखलया
नितम्बे हारेण चानन्तधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन २८ परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेक
पर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् अव्यक्तमूलं भुवनाङ्घ्रिपेन्द्रम् अहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शम् २९ चरा
चरौको भगवन्महीध्रम् अहीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढम् किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमाविर्भवत्कौ

हस्रमेवेताः शाखा यस्य चन्दनवृक्षोऽपि केयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्युक्तशाखो भवति अव्यक्तं प्रधानं मूलमधोभागो
यस्य यद्वा अव्यक्तं ब्रह्म मूलं यस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापि मूलेनाव्यक्तत्वम् भुवनात्मकमङ्घ्रिपेन्द्रं महीरुहस्या
नं तस्य भोगैः फणैः देहावयवैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः स्कन्धा वल्शाः स्कन्धा यस्य वनस्पतेः शानवस्तोऽविरोहेति भुजैः
सोऽपि सर्पैर्वेष्टितो भवति २९ पूर्वोक्तविपक्षमिश्रत्रैव पर्वतरूपेणानिरूपितमपि विशेषणान्तरैः पुनर्निरूपयति भग
वानेव महीध्रस्तम् चराचराणामोकः स्थानं सोऽपि तथा अहीन्द्रस्य बन्धुं सोऽपि अहीन्द्राणां बन्धुः सलिलेनोपगूढमा
वृतम् पर्वतोऽपि मैनाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमेव हिरण्यशृङ्गाणि यस्य सोऽपि मेर्वादिस्तथा यथा पर्वतस्य गर्भे क
चिद्रत्नमाविर्भवति तथा आविर्भवत् स्पष्टं दृश्यमानं कौस्तुभरत्नं गर्भे मूर्तिमध्ये यस्य तम् ३० ॥ ॥

पुरुषायुषासंवत्सरशतेन कालेन अभिप्रवृत्तः सुनिष्पन्नो यो योगस्तेन विरूढ उत्पन्नो बोधो यस्य स तत्पूर्वं विचिन्वन्नपि नापश्यत्
तत्स्वयमेवान्तर्हृदये ऽवभातमपश्यत् २२ यदपश्यत्तद्दर्शयति मृणालेति नवभिः । नवसु पद्येष्वपश्यदित्यस्यैवानुषङ्गः मृणालव
द्गौरः आयामो यस्य आयतः शेषः तस्य भोगो देहः स एव पर्यङ्कः तस्मिन् कुत्र स्थिते पर्यङ्के फणा आतपत्राणि ताभिर्युताः सर्वतो युक्ता ये मूर्द्
धानस्तेषां रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतं ध्वान्तं यस्मिन् युगान्ततोये २३ कथंभूतं पुरुषं हरितोपलाद्रेः मरकतशिलाम
यपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं स्वलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्वन्तं संध्याभ्रनीवी परिधानं यस्य तस्य शोभां पीतांबरेणाक्षि
पन्तम् उरुरुक्ममूर्ध्नः अनेकस्वर्णशिखरस्य तस्य किरीटैः रत्नानि च उदधारा औषधयश्च सौमनस्यानि च पुष्पस
मूहाः सुमनस एव वा तेषां वनस्रजः वनमाला यस्य वेणव एव भुजा यस्य अङ्घ्रिपा एवाङ्घ्रयो यस्य स चासौ स च तस्य अय

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्य
तापश्यत यन्न पूर्वं २२ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानं फणातप
त्रायुतमूर्द्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये २३ प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवे
रुरुरुक्ममूर्द्ध्नः रत्नोदधारौषधिसौमनस्य वनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः २४ आया
मतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रिया
ऽपाश्रितवेषदेहम् २५

अयं भावः यदि तस्मिन् मालाद्यवस्थिता रत्नाद्यो भवेति वेणवश्च भुजाद्यवद्वत्ताश्च पा
दाद्यवत्तर्हि तस्य शोभां स्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरंघ्रिभिश्च क्षिपतमिति २४ किंच आयामतो दैर्घ्येण वि
स्तरतश्च स्वमानदेहेन मीयते अनेनेति मानं स्वप्रमाणो यः नाप्यासावमानो निरुपमो देहः तेन यद्वा सुष्ठु अमानः अपरि
च्छिन्नस्तेन यद्वा तामांस्वीनुरूपप्रमाणेन अत एव लोकत्रयं संगृह्यते यस्मिन् तथा विचित्राणि नानाविधानि दि
व्यानि पुरटानि आभरणानि अंशुकानि च तेषां कृता आसमन्तात् श्रीः शोभा येन तेन देहेन विशिष्टं एवं स्वत एवातिरम्य
त्वेऽपि अपाश्रितवेषः स्वीकृतालंकारो देहो यस्य तमपश्यत् यद्वा केन प्रेक्षां क्षिपन्तमित्यपेक्षायामेवंभूतेन देहेने
तिसंबंधः २५ रामायनमः ॥ ॥ ॥

स च तस्मिन् कल्पे चतुर्मुखोऽभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमन् तत्र स्थित एव ग्रीवां चालयन् लोकान्निरीक्षमाणः विवृत्ते विचलिते नेत्रे य-
स्य १६ तस्य च श्रीनारायणोपासनमेवाविर्भूतं ज्ञानं क्रियाशक्तिर्लोककर्तृत्वं न स्वतः इति वक्तुं प्रथमं तस्य विमोहमाह तस्मात्सलिला-
द्विरूढं समुद्गतं कञ्जमुपाश्रितोऽपि सा कल्पे न तत्कञ्जे लोकतत्त्वं चात्मानं च साक्षान्न ज्ञातवान् उ इति विस्मये कथंभूतात् युगान्त-
श्वसनः प्रलयवायुः तेनावघूर्णितं तत्र तत्र प्रकम्पितं यज्जलं तस्मात्सर्वत ऊर्मिचक्रं यस्मिन् १७ अविदुषस्तस्य वितर्कमाह योऽसाव-
हमब्जपृष्ठे एषः कः अन्यत् एकमेवैतदब्जं कुतो वा जातं यत्रेतदधिष्ठितं तेन अधस्तात् सता वर्तमानेन नु निश्चितं भाव्यं सदस्य

तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि १६ तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्वि-
रूढम् उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः १७ क एष योऽसावहमब्जपृ-
ष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् १८
स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचि-
न्वंस्तदविन्दताजः १९ तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः यो देहभाजां भ-
यमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः २० ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य
पुनः स देवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः २१ ॥

मुद्वीक्ष्य तर्केणान्वयः तथा च श्रुतिः सोऽयं पुष्करपर्णे तिष्ठन् सोऽमन्यत अस्ति वै तत् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति १८ तस्य
च बहिर्मुखप्रयासो महताऽपि कालेन न तद्दर्शनमित्याह स इति द्वाभ्याम् तस्मादब्जस्य यन्नालं तस्य नाडीभिरन्तश्छिद्रैः तस्य खरनालस्य
पद्मस्य यन्नालं तस्य नाभिमधिष्ठानं विचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपि तत्तदा नाविन्दत १९ आत्मसर्गस्य कारणम् त्रिणेमिः कालः
अजस्य विष्णोर्हेतिः सुदर्शनरूपं शस्त्रं देहभाजां नराणां भयमुत्पादयन्निति संवत्सरशतमतिक्रान्तमित्युक्तं भवति २० अतो
देवतया नु भगवन्तं दृष्टवानित्याह द्वाभ्यां ततः अन्वेषणान्निवृत्तः न प्रतिलब्धः कामो मनोरथो येन स्वधिष्ण्यं पद्म-
जितेन श्वासेन निवृत्तं संयतं चित्तं यस्य अत एव आरूढ आश्रितः समाधियोगो येन तथाभूतः सन् न्यषीदत्

न्तु देवं संकर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिं प्रवदन्नुपविभूतिकथनाय प्रोद्युक्तं माह उदाप्लुतमेकार्णवोदकं निमग्नं यत् यदा आ
सीत् तदा आमीलितदृक् अतिरोहितचिच्छक्तिरेव श्रीनारायणो नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदं परित्यज्य स्वात्मर
तौ स्वरूपानन्द एव कृतक्षणः कृतोत्सवः अत एव निरीहः निष्क्रियः सन् १० कालशक्तेः प्रेरणेन सूक्ष्मं वसरे प्रबोधनार्थं स्वे पदे।
अधिष्ठाने यो हि दैवं स्वभावे दृष्टान्तः यथानल इति ११ स्वया चिच्छक्त्या सह वर्त्तमान एव योगनिद्रया स्वपन् पूर्वमेव बोधनार्थं
नियुक्तया स्वकालशक्त्या आसादितं प्रापितं कर्म तन्त्रं क्रियाकलापो यस्य सः अपीतान् लीनान् ददृशे १२ लोकस्य सूक्ष्मार्थे

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ९ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमील
यत् अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः १० सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभू
तसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथानलो दार
णि रुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या कालाख्यया
सादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतो
ऽर्थो रजसा तनीयान् गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् १३ स पद्म
कोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्न
र्क इवात्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् तस्मिन्स्वयं
वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् १५

मर्थसूक्ष्मेऽभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य कालानुसारिणा
रजोगुणेन विद्धः संक्षोभितः सन् तनीयान् अतिसूक्ष्मोऽर्थः सूष्यन् प्रसोष्यन् उद्भविष्यन् नाभिदेशादुद्गत इत्यर्थः १३ सः
तनीयानर्थः पद्मकोशः सन्नुदतिष्ठत् कर्माणि — यादृष्टानि प्रतिबोधयतीति यः कालः तेन आत्मा श्रीविष्णुर्योनिर्यस्य
१४ तल्लोकात्मकं पद्मं सर्वान् जीवभोग्यानर्थानवभासयतीति तथा तत् यस्माज्जातं स एव विष्णुः उ इति सम्बोधने प्रा
वीविशत् प्रकर्षेणान्तःशक्तिरेवान्तर्यामितया विवेश तस्मिन् विष्णुनाऽधिष्ठिते पद्मे विधाता ब्रह्माऽभूत् कथंभूतः
स्वयमेव वेदमयः तदध्ययनेन प्राप्तवेदः कोऽसौ दृष्टोपि तत्वं न यं स्वयम्भुवं वदन्ति सः प्राकल्पात्तेनारायणेन स

अल्पसुखाय महद्दुःखं प्राप्तानां तस्य दुःखस्य विरमाय प्रवर्तये आरभे भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवान् ऋषिभ्यः २ कोऽसौ भगवान् केभ्य
श्च ऋषिभ्य आह कथं त्वया प्राप्तमित्यपेक्षायामाह आसीनमिति सप्तभिः उर्व्यां पातालतले अकुण्ठसत्त्वमप्रतिहतज्ञानम् अतः संकर्षणात्
परस्य श्रीवासुदेवस्य ३ तमेव विशिनष्टि स्वयमेव धिष्ण्यं स्वाश्रयमाश्रयं वासुदेवसंज्ञं परमात्मानं देवं ध्यानपथेऽनुसृत्य बहुमानयन्तं स
म्यक्पूजयन्तं प्रत्यग्धृतं तं मनसि परीक्षितम् नेत्राम्बुजमुकुलं किंचिदुन्मीलयन्तं कृपावलोकेन सनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थम्
४ मुनीनां विशेषणं सार्धेन स्वर्धुन्या उदकेनार्द्रैरिति श्रीभागवतश्रवणार्थं सत्यलोकात्पातालप्रस्रवतरन्तो निरन्तरं गंगामध्य

सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तस्य प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षा
द्भगवान् ऋषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं संकर्षणं देवमकुण्ठसत्त्वं विवित्सवस्तत्त्वमतः प
रस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ३ स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति प्रत्य
ग्धृताक्षाम्बुजकोशमीषदुन्मीलयन्तं विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशं
तश्चरणोपधानम् पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः सप्रेम नानाबलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणन्तो
वचसानुरागस्खलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफ
णासहस्रम् ६ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन सनत्कुमाराय स चाह पृ
ष्टः सांख्यायनायाङ्ग धृतव्रताय ७ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः
जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ८ ॥

तत्राचावतीर्णा इति भावः चरणावुपधीयेते य
स्मिन् पद्मे तदुपस्पृशन्तो नमन्तः कथंभूतं तदाह यत् सप्रेमसहितं यथा भवत्येवं नानोपहारैः पूजयन्ति वरार्थाः पतिकामाः ५
कृतानि कर्माणि गृणन्तः केन अनुरागेण स्खलन्ति पदानि यस्मिन् तेन वचसा तानि जानन्तीति तज्ज्ञाः सहस्रमेव साहस्रं कि
रीटानां साहस्रं ये मणिप्रवेकाः श्रे... णोत्तमाः तैः प्रद्योतिता उद्दामफणानां साहस्रं यस्य तम् अपृच्छन्निति पूर्वेणान्वयः
६ तेन संकर्षणेन सनत्कुमाराय प्रोक्तम् ७ पारमहंस्ये धर्मे मुख्यः विवक्षमाणः इत्यात्मनेपदं ब्रुवादेशाभावे चेरुभय
पदित्वात् अन्विताय अनुगताय ८ पुलस्त्येनोक्तः स्वत्रैव माख्यायिका पितरं राक्षसैर्भक्षितं श्रुत्वा पराशरो राक्षस
सत्रे प्रवृत्तो वसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततः पुलस्त्येन स्वसंततिरक्षणात्तुष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ८

३४ येन मार्गेण संतुष्येत् येषामिति यादृशानाम् ३५ अनापृष्टमपि अपृष्टमपि यद्योग्यं वक्तव्यमिति भावः ३६ मतिसंक्रमः प्रलयः
तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः केचनानुशेरते शयानमनुस्वपन्ति ३७ पुरुषस्य संस्थानं जीवस्य तत्त्वमेव
परमेश्वरस्य स्वरूपं येन नाशेन तयोरैक्यं तत्त्वज्ञानं च नैगमं औपनिषदं यानि सूरिभिः प्रोक्तानि तत्त्वज्ञानसाधनानि च वद हि ३८
गुरुं विना तत्त्वं भक्तिर्वा स्वतः स्यादिति ३९ मेऽज्ञस्य मेऽमित्रत्वात् स्निग्धत्वादिति अन्वयमेदानमभयदस्य योनेर्न तपम् ४० तत्त्वोप
देशेन जीवाभयप्रदानस्य ४१ पुराणे कल्पते प्रकाशत इति पुराणकल्पो बुभुत्सितोऽर्थः आपृष्टपुराणकल्पोऽयं मुनिप्रधानः ४२

दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् प्रवासस्य च यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ३४ येन वा भ
गवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ३५ अनुव्रतानां शिष्याणां ९२
पुत्राणां च द्विजोत्तम अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ३६ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रति
संक्रमः तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ज्ञानं
च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ३८ स्वतो ज्ञानं कु
तः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविवित्सया ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वाद
जया नष्टचक्षुषः ३९ सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्
कलामपि ४० श्रीशुक उवाच स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः
प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ४१ इति श्रीभा० म० तृतीयस्कंधे सप्तमो
ध्यायः ७ मैत्रेय उवाच सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः बभूविथेहाजितकी
र्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णम् १॥

इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ अथाष्टमे सम्भ्रदृस्नानाभेस्तु जलशायिनः तमज्ञानं जले
विष्णुत्तपसाऽतोषयद्विभुम् १ श्रोतारमभिनंदति सतां सेवितुं योग्यः बत अहो यद्यस्मात् इह अस्मिन्वंशे त्वं बभूविथ जातो
ऽसि कथंभूतः भगवानेव प्रधानं मतो यस्य सः अत्र हेतुः प्रतिक्षणं नूतनयसि नवीनां करोषि १   रामाय नमः

प्राणादयः पंच नागादयः पंचेति एवं दशविधः इंद्रियाणि च अर्थाश्च इंद्रियाणि चेति पुनरुक्तिस्तु देवतानुद्दारणार्थी तत्सहितः स
र्वोपबृंहकत्वात् प्राणस्य तत्साहित्यम् एवं त्रिविधः प्राणस्त्वयेरित उक्तः तस्य विभूतीर्ब्रह्माद्याः विसर्गशब्दवाच्याः २३ यत्र याभ्
इदं विश्वं ततं व्याप्तं २४ एवमेतत्पुराणषट्कं मैत्रेयो भगवान् किलेति परीक्षित् प्रश्नोत्तरतया विदुरमैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः अत
स्तानेव विदुरेण कृतान् प्रश्नानाह यावत्समाप्ति प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मा आदीनां वर्णयेति वक्ष्यमाणेनान्वयः चिक्लृपे अकल्पय

यस्मिन् दशविधः प्राणः सेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः
२३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततम् २४
प्रजापतीनां स पतिश्चिक्लृपे कान्प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् २५
एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां
प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणाम् वद नः सर्गसंव्यू
हं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् सृजतः श्रीनिवासस्य
व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य
तंत्रं वा भगवत्स्मृतम् ३०॥ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ऋषीणां जन्मकर्मा
णि वेदस्य च विकर्षणम् २९॥ पाषंडपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् जीवस्य गतयो याश्च
यावतीर्गुणकर्मजाः ३१ धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः वार्तायादंडनीतेश्च श्रुतस्य च वि
धिं पृथक् ३२ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ३३

तृ सर्गांस्तत्वविधान् अनुसर्गान् तद्द्वारान् २५ हे मित्रायाः आत्मज २६ संस्थां सन्निवेशं सर्गाणां संव्यूहं संविभागं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां
गार्भाः जरायुजाः स्वेदाच्च द्वाभ्यां च जाताः स्वेदजाः उद्भिदश्च तेषां २७ सर्गादीनामाश्रयं च सृजतः २८ रूपं लिंगं शीलमाचारः स्वभावः श
मादिः ततः ऋषिं कर्षणं विभागान् २९ वितानानि विस्तारान् नैष्कर्म्यस्य च ज्ञानस्य तदुपायस्य च सांख्यस्य पथः मार्गान् तंत्रं चेत्यर्थः ३०
पाषंडानां पंथाः प्रवृत्तिः तद्वैषम्यं ३१ निमित्तान्युपायान् परस्पराविरोधेन ३२ ग्रहादीनां कालचक्रे संस्थितिम् ३३ रामः

यस्मात्त्वया साधु व्याहृतं किं तत् हरेः शक्तिः या आत्ममाया जीवविषया न तु अयनं तदाश्रयम् एतत् दुर्घटत्वादिकं भातीति यद्यस्मात्
त्वशिरश्छेदादिवदपार्थमवस्तुभूतममूलमस्य च यस्मादस्य विश्वस्य मूलं तस्मात्तं विना बहिर्नास्ति १६ अल्पज्ञत्वादेवम्
असंशयो जात इत्याह यश्चेति मूढतमो देहाद्यात्मासक्तः यश्च बुद्धेः प्रकृतेः परमीश्वरं प्राप्तः सो सुखं यथा भवति तथा एधते जीव
वत इत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तु सुखदुःखानुसंधानेन प्रपंचं जिहासति स्वानंदसंवेदनाभावाद्धातुं न शक्नोति स तु क्लिश्यति
इत्यर्थः १७ इदानीं तु कृतार्थोस्मीति यतस्त्वया संशयच्छिन्नः केवलं बाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टा साऽपि युष्मत्प्रसादान्निवर्ति
ष्यत इत्याह नात्मनः अनात्मनः प्रपंचस्य प्रतीतस्यापि अर्थाभावमर्थोऽनास्ति किं तु प्रतीतिमात्रमिति युष्मच्चरणसेवया निश्चित्य

साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद्बहिः १६ य
श्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरितो जनः १७ अर्थाभावं वि
निश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः तां चापि युष्मच्चरणसेवयाहं पराणुदे १८ यत्सेवया भगवतः कूट
स्थस्य मधुद्विषः रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुंठ
वर्त्मसु यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमा
त् तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्रांघ्र्यूरुबाहुकं यत्र वि
श्व इमे लोकाः सविकाशं समासते २२

तां प्रतीतिमप्यहं पराणुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्विषः पादयोः र
तिरासः प्रेमोत्सवः तीव्रः दुर्वारः स्वाभाविकः व्यसनं संसारं मर्दयति नाशयतीति तथा १९ अहो दुर्लभं प्राप्तमेत्याह दुरापा हु
र्लभा वैकुंठस्य विष्णोस्तल्लोकस्य वा वर्त्मसु मार्गभूतेषु महत्सु तत्र येषु महत्सेवया हरिकथाश्रवणं ततो हरौ प्रेम तेन च दे
हाद्यनुसंधानं यो निवर्त्तत इति तात्पर्यम् २० अर्थांतरं पृष्टं तदुक्तमनुवदति त्रिभिः सृष्ट्वेति विकारैरिंद्रियादिभिः सहितानि
निउद्धृत्य तदंशैर्विराजं सृष्ट्वा २१ प्रविष्टस्य स्वरूपमाह यमिति विराजं विशिनष्टि यत्रेति ते इमे विश्वे सर्वे लोकाः सविकाश
मसंकोचेन २२

अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेन शिरश्छेदादिना विनापि उपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणः ममेदं शिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलं मायैव प्रतीयते न तु तत् १० नहीश्वरस्यापि न किं प्रतीयते तत्राह यथा जले प्रतिबिम्बस्यैव चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कंपादिर्गुणो दृश्यते न त्वाकाशस्थस्य तथा अनात्मनो देहादेर्धर्मः असन्नपि तदभिमानिनो जीवस्यैव न त्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ तन्निवृत्त्युपायमाह स वै अनात्मनो गुणः निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया तया च तस्मिन् भक्तियोगः तेन तिरोधत्ते अदृश्यो भवति शनैरित्यनेन साधनानुसारेणेत्युक्तं १२ तर्हि सर्वात्मना निवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह यदेति इन्द्रियाणामुपरामो नैष्कर्म्यं च कदा द्रष्टर्यात्मनि अन्तर्यामिरूपे अथ अनन्तरमेव क्लेशाः कृत्स्नक्लेशाविलयमात्रे दृष्टान्तः सुषुप्तस्येवेति न तु पुनरुत्थाने १३ भक्तियोगेन क्लेशनिवृत्तिं दर्शयति अशेषेति गुणा।

यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः १० यथा जले चंद्रमसः कंपादिस्तत्कृतो गुणः दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ११ स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोऽथ द्रष्टृात्मनि परे हरौ विलीयंते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः कुतः पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ विदुर उ० संछिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति १५

नामनुवादश्च श्रवणं च आत्मनि मनसि तत्स्थ्या श्रवणकीर्तनापेक्षया समेम ध्याने किं पुनस्तदीयोक्तिः १४ उत्तरमभिनंदन्नात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति संछिन्न इति चिद्रूपत्वाविशेषेऽपि कथमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादिकं कथं वा जीवस्य संसार इति यः संशयो ममासीत् स तव सूक्तं सोपपत्तिकं वाक्यमेवासिः खड्गस्तेन संछिन्नः अत इदानीं मे मनः उभयत्रापि ईश्वर। स्वातंत्र्ये जीवपारतंत्र्ये च संप्रधावति सम्यक् प्रविशति एवं अविलुप्तावबोधरूपस्यात्मनः कथमविद्यया बंधः कुतो वा तन्निवृत्तिरिति संशयः उभयत्रेति बंधमोक्षयोश्चेत्यर्थः १५ ॥ ॥

विद्योपाधेर्जीवस्य भोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिकरोतीति निरस्यति हेतुमनुवदति अस्राक्षीदिति त्रिगुणमयी आत्मनो जीवस्य
कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहहेत्वादिका या माया तया सृष्टवान् तदुक्तं प्रथमे ययासंमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोऽ।
पिमनुतेऽनर्थं तत्कृतंचाभिपद्यत इत्यादिना अत्रच अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनीति संस्थापयति पालयति
प्रत्यपिधास्यति प्रातिलोम्येन तिरोहितं करिष्यति पाठांतरे प्रातिलोम्येनात्मनि अपिधास्यति ४ एवंच जीवस्यावि-
द्याश्रयत्वे घटितेन तु तत्संभवतीत्याह देशत इति योऽसौ देशादिभिरविलुप्तावबोध आत्मा जीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात्सकथ
मजया अविद्यया युज्येत तत्र देशतो दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् नकालतो विद्युत इव नित्यत्वात् नावस्था

अस्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ४ दे
शतः कालतो योऽसावस्थातः स्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ५
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ६ एतस्मि
न्मे मनो विद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ७ शुक उ०
स इत्थं चोदितः क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ८
मैत्रेय उ० सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बंधनम् ९

तः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् नस्वतः स्वप्नवत् सत्यत्वात् नान्यतः घटादिवत् अद्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्यावबोधो नलु-
प्तस्तं स कथमजया युज्येत अजा चात्राविद्यैव न माया तस्याश्चावबोधेन विरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मरूपत्वादेव जीव-
स्य संसारोऽपि न घटत इत्याह तथापि सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितो भोक्तापि वस्तुतो भगवानेव चिद्रूपत्वेन तद्व्यतिरेकाभावात्
एवंच सति अमुष्य जीवस्य दुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशो वा कुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथा ईश्व-
रस्यापि तत्प्रसंगः स्यादिति भावः ६ अज्ञानमेव संकटं दुर्गं तस्मिन् तत् मानसं कश्मलं मोहं पराणुद अपाकुरु ७ चोदि-
तः आदितः स्मयन्निव प्रौढिमाविष्कुर्वन्निव वस्तुतस्तु गतस्मयः ८ भगवतोऽचिंत्यशक्तेरीश्वरस्य सेयं माया न येन केन-

न चातीवज्ञाने निर्बन्धः कर्तव्यः ब्रह्मणोऽपि दुर्ज्ञेयत्वादित्याह आत्मनो हरेर्हि मायायोगविपक्वयाऽपि संवत्सरसहस्रान्तेऽपि आदि
कविना ब्रह्मणाऽपि किमवसितः इति कौ किं ज्ञातः इति काकूक्त्या एतावानिति न ज्ञात एवेत्युक्तम् ३७ यद्यस्मात् स्वयमपि।
आत्मा हरिः आत्मवर्त्म स्वमायागतिमेतावदिति न वेद ज्ञाने हेत्वात् ३८ अतो दुर्ज्ञेयत्वात् केवलं नमस्करोति यदिति यस्य प्रज्ञा
ज्ञानाय प्रवृत्ता वाचोऽपि मनसा सह तमप्राप्यैव निवर्तन्ते तद्दुर्ज्ञेयत्वात् न केवलं वाङ्मनसी अहमहंकारस्याधिष्ठाता रुद्रो
ऽपि इमे इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः अन्ये च ३९ इति श्रीभागवतटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमे संशयच्छेदि प्रतिवचनं मुने

आत्मनोऽवसितो वत्समहिमा कविनादिना संवत्सरसहस्रान्ते धियायोगविपक्कया ३७
अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ३८
यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ३९ इति
श्रीभागवते म० तृतीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुक उवाच एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायन
सुतो बुधः प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत १ विदुर उवाच ब्रह्मन् कथं भगव
तश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलया चापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः २ क्रीडाया
मुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदाऽन्यतः ३ ॥

र्वचः पुनः तत्त्वाकृतानाना प्रश्नाः सम्यगुदीरिताः १ अथ येन भगवल्लीलायोगमायोपबृंहिता इत्यादिना मायागुणैः ली
लया भगवान् सृष्ट्यादि करोतीत्येवं ब्रुवाणं भारत्या प्रश्नेनाद्रूपया प्रीणयन्निवेति अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकार
स्य क्रिया निर्गुणस्य च गुणाः कथं लीलयेति लीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावं परिहरति न वस्तुविरोधमिति भावः २ अर्भकवल्लीला
ऽपि न युज्यते वैषम्यादित्याह उद्यमयति प्रवर्तयतीति उद्यमः अर्भकस्य क्रीडायां प्रवृत्तौ हेतुः कामोऽस्ति अन्यतस्तु वस्तु।
न्तरेण बालान्तरप्रवर्तनेन वा तस्य क्रीडेच्छा भवति ईश्वरस्य तु स्वतस्तृप्तस्य कथं कामः अन्यतः सदा निवृत्तस्य च अस
ङ्गाद्द्वितीयस्य कथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ यस्मोत्क्रम संसारन्विश्वस्तजामीशो विस्तापितमधोऽसृजत् इत्यादिना अ

अवर्तत प्रवृत्तम् ब्रह्म वेदः यस्तु यन्मुखत्वात् मुखोद्भवत्वात् वर्णानां मुख्यः मुखमिव प्रथमः गुरुश्चाभूत् सोऽपि मुखतोऽवर्तते त्य
नुषंगः अध्यापनादिना ब्राह्मणस्यैव वृत्तिः तथाच स्यामहब्राह्मणो मुखेनाजात इत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि वर्णत्रयेऽपि ज्ञातव्यम्
२९ क्षत्रं पालनरूपा वृत्तिः तद्वृत्तिव्रतः तदनुव्रतः क्षत्रियोऽपि बाहुभ्योऽवर्तत इत्यर्थः तदेवानुव्रतत्वमाह य इति यो वर्णान् पौरुषः पुरु
षस्याविष्णोरंशः कंटकाक्षतात् कंटकेभ्यः यत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात् त्रायते रक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्य वृ
त्तिकरीः जीविकाहेतवः तस्य विभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवः वार्तां जीविकां यः स्ववृत्त्या संपादितवान् ३१ तस्यां निमित्तभूतायां
यस्य वृत्त्या हरिः स्वयमेव तुष्यते ३२ यद्यस्माज्जाताः गुरुत्वाज्जनकत्वात् वृत्तिप्रदत्वाच्च हरेराराधनेन सोपरो धर्म इत्यर्थः ३३ भ

मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः २९ बा
हुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः यो जातस्त्रायते वर्णान् पौरुषः कंटकक्षतात् ३० विशो
ऽवर्तंत तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत् ३१ पद्भ्यां भगव
तो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ३२ एते वर्णाः स्वधर्मेण
यजंति स्वगुरुं हरिम् श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ३३ एतत्क्षत्तर्भगवतो दैव।
कर्मात्मरूपिणः कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयम् ३४ अथापि कीर्तयाम्यंग य
थामति यथाश्रुतं कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीम् ३५ एकांतलाभं वचसो नु
पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगं

गवतः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भगवतो योगमायाबलेनोज्जृंभितमेतद्विराड्रूपमुपाक। अ
र्तुं साकल्येन निरूपयितुं कः श्रद्दध्यात् इच्छेत् इच्छाप्यशक्त्या निरूपयितुं दूरत इत्यर्थः ३४ अंग विदुर अथापि हरेः
कीर्तिं कीर्तयामि यथाश्रुतं गुरुमुखात् तदपि न सर्वात्मना किंतु यथामति स्वमत्यनुसारेण अन्याभिधा हरिव्यतिरिक्ता
र्थाभिधानं तया असतीं मलिनां स्वीयां वाचं सत्कर्तुं पवित्रीकर्तुम् ३५ अज्ञात्वापि यथामति कीर्तने श्रवणे वा आवश्य
कं कैवल्यमित्याह एकांतेति लाभं नु निश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्य उपाकृतायां निरूपितायाम् उपसंप्रयोगं संनिधा

प्राणेनेति प्राणवद्देहव्यापिना त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः १६ १७ शब्दसिद्धिं ज्ञानम् १८ त्वचं चर्म ओषधीः ओषधयः त्वगिन्द्रियस्यैव स्थान
भेदेन विषयद्वयं कण्डूः स्पर्शश्च तत्र चायं नामभेदो देवताभेदश्चेति द्वितीयस्कन्ध एव व्याख्यानम् १९ कः प्रजापतिः १९ २० स्वःपतिः
स्वर्गस्य पतिः वार्तया कृष्यादिक्रमादिशक्त्या वृत्तिं जीविकाम् २१ २२ विक्रियां संकल्पादिरूपाम् २३ आत्मानमहंकारम् अभि

निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलो विशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते १६
कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते १७ त्वच
मस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते १८ मेढ्रं तस्य विनि
र्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोके
श आविशत् पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविन्द्रः स्वःपतिराविशत्
वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् गत्या स्वांशेन पु
रुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रति
पद्यते २३ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदं कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते २४
सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान् धिष्ण्यमुपाविशत् चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते २५ शीर्ष्णोऽस्य
द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः २६ आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं दे
वाः प्रपेदिरे धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु २७ तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः उभयो
रन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः २८ ॥

मन्यते अनेनेत्यभिमानो रुद्रः कर्मणा अहंकृत्या कर्तव्यमिति क्रियाम् २४ सत्त्व
मिति बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देशः महानिति ब्रह्मा चित्तेन चेतनया २५ त्रैलोक्योत्पत्तिमाह शीर्ष्ण इति वृत्तयः परिणामाः २६
तत्रैव प्रपञ्चयति द्वाभ्यां आत्यन्तिकेन ऊर्जितेन पणव्यवहारे पणन्ते यागादिना व्यवहरन्तीति पणयो मनुष्याः ताननु ये तदुप
करणभूताः पश्वादयस्तेऽपि धरां प्रपेदिरे २७ तृतीयं तमः तदीयेन तामसेन उभयोर्द्यावापृथिव्योरन्तरं मध्यं व्योम अन्तरि
क्षं तदेव भगवतो नाभिः तामाश्रिताः रुद्रपार्षदां रुद्रस्य पार्षदानां भूतादीनां गणाः २८ ॥ ॥

गर्भःकार्यरूपोविराट्देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्तयाएकधाहृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेणकर्मशक्तिःक्रियाशक्तिःतयादशधाप्राण
रूपेणप्राणादयःपंचनागःकूर्मःकृकलोदेवदत्तोधनंजयःइत्येतेपंचमरुदितिभेदेनदशधाप्राणःआत्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्त
याअध्यात्मादिभेदेनत्रिधात्मानंविभक्तंकृतवान् ७ एवंविभागसामर्थ्यंयतस्तस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्त्वानांप्राणि
नामात्माव्यष्टीनांतदंशत्वात् अंशोजीवःअवतारस्त्वाकृतिःतस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण ८ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति
साध्यात्मःआध्यात्मानींद्रियाणितत्सहितःविराडितिसर्वत्र ९ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितम् यावेद

सवैविश्वसृजांगर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमान् विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधात्रिधा ७ एष
ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशःपरमात्मनः आद्योऽवतारोयत्रासौभूतग्रामोविभाव्यते ८ साध्या
त्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९ स्मरन् वि
श्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेनतेजसैषांविवृत्तये १० अथतस्याभि
तप्तस्यकतिचायतनानिह निरभिद्यन्तदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११ तस्याग्निरास्यंनिर्भिन्नं
लोकपालोऽविशत्पदम् वाचास्वांशेनवक्तव्यंययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नेतालुनीवरुणोलो
कपालोऽविशद्धरेः जिह्वयांशेनचरसंययासौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोरा
विशतांपदं घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालो
ऽविशद्विभोः चक्षुषांशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १५ ॥

त्रितैःजहरामेत्यादि स्वेनतेजसाचिच्छक्त्याअतपत् एवंकरिष्यामीत्यालोचितवान् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेःवि
एषांवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय १० मेमत्तःशृणु ११ आयतनान्येवाह तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिःआस्यंनिर्भिन्नंपृथक्
जातम् पदंस्वस्थानम् स्वांशेनस्वशक्त्यावाचासहाविशत् असौजीवःवक्तव्यंप्रतिपद्यतेशब्दमुच्चारयतीत्यर्थःसर्वत्र
यन्निर्भिन्नंतदधिष्ठानमग्न्यादिप्रवेशात्तमधिदैवम् वागादीन्द्रियंतत्तोपात्तमध्यात्मंप्रतिपत्तव्यमधिभूतम् १२ हरे
रेःविभोः १३ १४ त्वष्टाआदित्यः १५ ॥ ॥

नयाहे आत्मन् देवसत्प्रमुखा महदादयो वयं यदर्थं बभूविम तत्किं ते कार्यं करवाम सृष्टिमिति चेत्तत्राह: तर्हि नोऽस्माकं स्वं
स्वचक्षुः स्वीयं ज्ञानं शक्त्या सह परिदेहि प्रयच्छ यस्मात्त्वत्त एवानुग्रहो येषां तत्तदनुग्रहाणां तेषामस्माकं क्रियार्थः स्मानेवए।
माबानुग्रहो येषामिति सकं वापरम् त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेव वयं सृष्टौ समर्था नान्यथेत्यर्थः ५० इति श्रीभाग०म०पु
राणे तृतीयस्कन्धे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ षष्ठे तेशोऽस्यराविष्टः सृष्टिसाद्विराट्तनोः अधिदैवादिभेदं च तत्रैव भगवत्कृ
तं १ स्वशक्तीनां महदादीनामसमेत्य अमिलित्वा सतीनां स्थितानां प्रसुप्तलोकतन्त्राणां विश्वरचना यासाम् यद्वा प्रसुप्ता जीवोपक

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं ते त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रि
यार्थे यदनुग्रहाणाम् ५० इति श्रीभा०म० तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ ऋषिरुवाच इति
तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः १ कालसंज्ञां
तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् २ सोऽनुप्रविष्टो भग
वांश्चेष्टारूपेण तं गणम् भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मा
दैवेन त्रयोविंशतिको गणः प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ४ परेण विशता स्व
स्मिन् मात्रया विश्वसृग्गणः चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ५ हिरण्मयः स पु
रुषः सहस्रपरिवत्सरान् आंडकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ ॥

रणानां गतिं स्थितिं दृष्ट्वा आविशदित्युत्तरेणान्वयः १ कालेन संज्ञा उद्बोधो यस्याः कल्पयति क्षोभयति स्व कार्याणीति वाल
संज्ञा प्रकृतिः तां शक्तिं प्रकृत्या सह प्रवेशात् त्रयोविंशतितत्त्वानां मिसुकमतयोमितया आविशत् २ चेष्टारूपेण क्रियाश
क्त्याक मतेषां क्रियाम् जीवानामदृष्टं वा ३ प्रबुद्धकर्मक्रियाशक्तिर्यस्य स त्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेण प्रेरितः मात्राभिः
स्वांशैः अधिपूरुषं विराड्देहं ४ जननमेवाह परेणेश्वरेण विश्वसृजां तत्त्वानां गणः मात्रया चुक्षोभ परिणतः नस
मैवलनायस्मिन् लोकाः स्थिताः ५ स पुरुषोऽधिपूरुषस्तत्र आंडकोशे ब्रह्माण्डमध्ये सर्वैः सत्त्वैरनुशयीभिर्जी ॥
वैः सहितः ६ ॥ ॥

आत्मनि समाधिर्मनःस्थैर्यं स एव योगउपायः तस्य बलेन यो ज्ञानयोगः ततः क्रमेण मोक्षः सत्संगतः त्वत्कथाश्रवणादिना त्वना-
यासेनैव अहंममतादिग्रंथीनां तु न कथंचिदिति भावः ४६ तदेवं स्तुत्वा प्रार्थयंते चतुर्भिः तत्तस्मात् हे आद्य ते तवदीया वयं यस्माल्लो-
कानां सिसृक्षया त्वयानुसृष्टाः क्रमेण उत्पादिताः त्रिभिरात्मभिः सत्वादिस्वभावैरत एव विरुद्धस्वभावत्वात् वियुक्ताः संतः यदर्थं
सृष्टाः तत्स्वविहारतंत्रं क्रीडोपकरणं ब्रह्मांडं तेन तु भ्यं प्रतिहर्तवे प्रतिहर्तुं समर्पयितुं न शक्नुमः अतः त्वं नः स्वचक्षुः परि-
देहीति त्रयाणां श्लोकानां चतुर्थेनान्वयः ४७ अस्मामर्थमेव प्रपंचयति कामिस्याति वै चित्रमाहुः भो अज काले तत्तदवस-
रे बलिं भोगं यावद्वस्माकल्पेन ते तुभ्यं हरामः समर्पयाम यथा येन प्रकारेण अन्नमदाम भक्षयाम स्वेनेन अन्नमात्रे चास्माकं मेष्वपि

तथाऽपरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् त्वामेव धीराः पुरुषं विशं-
ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ४६ तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाद्य त्वयानुसृष्टास्त्रिभि-
रात्मभिः स्म सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ४७ यावद्बलिं ते-
ज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र यथोभयेषां त इमे हि लोका बलिं हरंतोऽन्न-
मदंत्यनूहाः ४८ त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः त्वं
देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः ४९ ॥

ण तु भोगस्तवैवेत्युक्तम् उभयेषां तव चास्माकं च यत्र स्थित्वा इमे जीवाः अनूहाः अप्रत्यूहाः निर्विघ्नाः यद्वा अनूहाः
अवितर्काः निःसंशयाः इत्यर्थः तथा च श्रुतिः तावेनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ४८
अवश्यं च त्वया अस्माकमेषां च कार्योपाधीनां जीवानां वृत्तिः परिकल्पनीया जनकत्वादित्याह नोऽस्माकं सान्वया-
नां सकार्याणां यद्वा अन्वेतीत्यन्वयः एतदुपपादयति कारणेन तत्सहितानां त्वमेवाद्यः कारणम् अतहेतवः कूटस्थः
अविक्रियः पुरुषः अधिष्ठाता पुराणः पुरातनः एतदुपपादयति त्वमिति हे देव अज एवं त्वं गुणानां सत्वादीनां कर्मणां
जन्मादीनां च योनौ कारणभूतायां शक्त्यां मायायां प्रथमं रेतः आदधे निहितवान् सोऽस्यर्थः कीदृशं कविं सर्वज्ञं महत्

अन्तानस्य अघपाहतो योगानन्तज्ञानसाधनमाहुः मार्गन्तीति अन्वेषयन्ति यत्तीर्थपदस्तव पदं वयं प्रपन्नाः के मार्गन्ति छन्दःसुपर्णैः वे-
दपक्षिभिस्तवैव मुखपद्मनीडैः यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पापहारिणी गङ्गा दुर्दृष्टा स्नानतः परिश्रमपुनस्ते च विशन्ति तया वेदा अपि त्वत्तत्त्वं दुर्ज्ञा
त्वमेव पदं वस्यान्ति अतो वेदानामपि अस्मत्वरूपं दुर्गमम् गम्यते इति विविक्ते असङ्गे मनसि किञ्च अघमर्षं अघनाशकमुदकं यस्याः
सरितां तासु वरायाः गङ्गायाः पदमुद्गमस्थानं अतो गङ्गामनुसेवमाना अपि तद्गमस्थानं त्वत्पदं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ४० नतु
विषयाकृष्टचित्तानां कुतस्तत्त्वत्पदप्राप्तिरत आहुः यच्छ्रद्धया हृदये अवधाय ध्यात्वा वैराग्यबलयुक्तेन ज्ञानेन धीरा भवन्ति मदवाप्ते-
श्चितैर्ध्यानमेव कुतः श्रद्धया श्रवणपूर्विकया भक्त्या च संमृज्यमाने संशोध्यमाने ४१ भक्तानुग्रहस्मरणमाहुः विश्वस्येति ४२
अनर्थापि तयापि संसारान्निहिते अनर्थके व्रजनमित्याशङ्क्याहुः यदिति सानुबन्धे सोपकरणे असति तुच्छे पुर्यां स्वदेहे एव वसतोऽ

मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडैश्छन्दःसुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः
पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ४० यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधाय ज्ञाने-
न वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठं ४१ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य
पदाम्बुजं ते व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ४२ यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे
ममाहमित्यूढदुराग्रहाणां पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जं ४३ तान्वा अस-
द्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासल-
क्ष्म्याः ४४ पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं
यथाञ्जसान्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ४५

पियत्सुदूरं दुष्प्रापम् ४३ ननु यदि त्वद्दिव्यरूपापि यदाज्ञं केषांचित्सुदूरं तर्हि
अन्येषामपि तथैव स्यात् अविशेषादित्याशङ्क्याहुः तानिति असद्वृत्तिभिर्वहिर्मुखैः अक्षिभिरिन्द्रियैः पराहृतं दूरमपहृतमन्तःस्थं मनो
येषां ते अथो अत एव ते तान्न पश्यन्ति वेश्मसिद्धं कुतः पुनस्तेषां तत्सङ्गः स्यात् कान् ते तव पद-न्यासो गमनं तस्य विलासो विभ्रमः तस्य
लक्ष्मीः शोभा तस्याः ये लक्ष्मीलाकष्यादिभिः शोभमानास्तान् त्वद्भक्तानित्यर्थः पश्यन्तीति तस्यान्तः इति च पाठे त्वत्पदन्यासविलासो त-
त्स्मीयेषां तान् पश्यन्त्वन्माभक्तान् सतः मार्गान् वा अश्रवणादीन् न पश्यन्तीत्यर्थः यद्वापि एवं तामागवताः तेनानुल्लेतान् न ते नैव प-
श्यन्तीति अन्वयः तत्सङ्गाभावेन हरिकथाश्रवणाभावाद्दिव्यं नमपि तेषां सुदूरमिति भावः ४४ एतदेव स्फुटयति पानेनेति द्वाभ्यां

भा०त०टी० ति

२४

नभसः स्वस्मात् अनुसृतम् उद्गतं स्पर्शं विकुर्वन् रूपांतरं नयतः अनिलं वायुमेवं सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिर्ज्ञातव्या ३२ न-
भसा सहितः स्वयं चोरुबलान्वितः तेजो ज्योतिस्तेजः लोचनं प्रकाशकम् ३३ ३४ ३५ हे भव्य विदुर पादानंतरभाव्य कार्यं यद्यदवरमवरं
कार्यं तेषां कार्याणां परैः कारणैरनुसंसर्गात् यथासंख्यं यथाक्रममुत्तरोत्तरमधिकानेकान् गुणान्विदुः तथाहि नभसः शब्द एव गुणः अ-
स्यान्वयाभावात् वायोस्तु स्पर्शः आकाशान्वयात् शब्दश्च एवं तेजसः शब्दस्पर्शौ च रूपं च अंभसस्त्वाभिः रसश्च भूमेस्तु सर्वे
३६ देवा महदाद्यभिमानिनः विष्णोः कलाः अंशाः कालं लिंगं विकृतिः मायालिंगं विक्षेपः अंशो लिंगं चेतना
तानि विद्यंते येषु ते नानात्वेन नानात्वात् परस्परासंघातेन स्वक्रियायां ब्रह्मांडरचनायामनीशाः अशक्ताः

कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलं ३२ अनिलोऽपि
विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ३३ अनिलेनान्वितं
ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं
विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् महीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ३५ भूतानां नभआदीनां यद्य-
द्भव्यावरावरम् तेषां परानुसंसर्गान्यथासंख्यं गुणान्विदुः ३६ एते देवाः कला विष्णोः कालमा-
यांशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम् ३७ देवा ऊचुः नमाम ते
देव पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरुसंसारदुःखं बहिरु-
त्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणापहता न शर्म आत्मन् लभंते भग-
वंस्तवांघ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ३९ संतो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः ३७ मिथः स्पर्धिष्यवो देवान् मिलि-
ताः परस्परं विश्वकर्मण्यनीशा नानाविधस्तोत्रैः हरिमीडे प्रपन्नानां तापोपशमे आतपत्रं छत्रं तत्र हेतुः यस्य पादारविंदस्य मूलं
तलं केतं आश्रयो येषां ते संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति परित्यजंति यथापापोपाः स्वर्गं प्राप्य मार्गश्रममिव ३८ अनेन वि-
निवेदयंत आहुः हे धातः पितः यस्मात् भवे संसारे आत्मन् आत्मनि संबोधनं वा शर्म सुखं न लभंते इति पाठे यस्मात् मजनं रामः
विनाशमनलं भंते ननु ज्ञानाद्ज्ञानं तत्तापो निवर्तते किं मदंघ्रिच्छायाश्रयणेन तत्राहुः सविद्यां तदाश्रयणमेव विद्या

१८

सा वै द्रष्टुरनुसंधानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा यद्वा सत् दृश्यमसत् अदृश्यमात्मस्वरूपं च तयोरात्मा यस्याः तद्
नुसंधानरूपत्वात् २५ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां वृत्तिमद्गुणायाम् अधोक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरु
षरूपेणाधिष्ठात्रूपेण वीर्यं चिदाभासमाधत्त वीर्यवान् चिच्छक्तियुक्तः २६ कालप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्त्वरूपिम
त्यमहत्तत्त्वम् अत्र पुंलिंगनिर्देशो विज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधानत्वात् आत्मदेहस्थं विश्वं सूक्ष्मबीजगतमंकुरादिरूपेण
व्यंजन् अभिव्यंजयन् प्रकाशयन् यतः स्वतमोनुदतीति तमोनुदः तदुक्तं सात्त्वततन्त्रे विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्या
न्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति २७ अहंकारात्मानिमा

सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका। माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः २५ काल
वृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः। पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् २६ ततोऽभवन्म
हत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात्। विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः २७ सोऽप्यंशगुणका
लात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः। आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया २८ महत्तत्त्वाद्विकु
र्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत। कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजसश्च ता
मसश्चेत्यहं त्रिधा। अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्। वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यं
जनं यतः ३० तैजसानींद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च। तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमात्मनः ३१

रस्याधीशो सोऽपीति अंशश्चिदाभासो निमित्तं गुणास्तूपादानम् कालः क्षोभकः तदात्मा तदधीनः भगवान् सर्वाध्यक्षस्तद्दृष्टि
गोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत् रूपान्तरमनयत् २८ अहंकारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ता अधि
दैवम् तेषामात्मा आश्रयः अत्र हेतुः भूतेंद्रियमनोमयः तद्विकारवान् मन इति देवानामुपलक्षणम् २९ एतदेव विभागतः
प्रपंचयति वैकारिक इत्यादिना वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकाः कार्यभूता इत्यन्वयः यतः येभ्यः इंद्रिया
धिष्ठातृभ्यः अर्थाभिव्यंजनं शब्दादिप्रकाशो भवति ३० तैजसान्येव तत्त्वयः ज्ञानेंद्रियाणां ज्ञानमयानां सात्त्विकत्वशंका
मा भूदित्येवकारः तामसो भूतसूक्ष्मादिः कारणम् यतः तत्त्वात् खमाकाशो भवति आत्मनो लिंगं स्वगुणशब्दरूपे
ण प्रकाशकं हृदयाकाशतया वा यद्वा लिंगशरीरमाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ३१

विशेषतः श्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाह स इति योऽग्रसर्गोत्पत्त्यर्थं गृहीतशक्तिः स एव पुरुषेषु कृतावतारः सन् पुरुषाणामति
क्रम्य वर्तमानानि यानि चकार तानि विस्तराद्वद १६ पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः १७ बहुमानमेवाह साधु इ
ति पंचभिः अधोक्षज एवात्मा मनो यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं च प्रसंगात् हितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं न भवति कुतः।
बादरायणवीर्यजे १९ ननु तर्हि कथं शूद्रत्वं कथं च लोकानुग्राहकत्वं तत्राह माण्डव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे
न स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां यम एव त्वं जातोऽसि २० किं च भगवानिति कुतः यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मामादिष्टवान् चेकार
स्त्वयमपि स्मर्तव्यो वोपदिष्टवानिति २१ विश्वस्थित्यादयः अर्थाः विषयो यासां ताः २२ तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं ततः पूर्वावस्थामा

सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्व
रः कीर्तय तानि मह्यम् १६ श्रीशुक उवाच सएवं भगवान्पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः पुंसां
निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन् १७ मैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृह्ण
ता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे ग्र
हीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९ माण्डव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे
भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २० भगवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च यस्य ज्ञानोपदे
शाय मादिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवान्ता
र्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा ना
नामत्युपलक्षणः २३ स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेऽसंतमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक्

ह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् आत्मनां जीवानाम् आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यत् द्रष्टृ
दृश्यात्मकं किंचिदासीत् कारणात्मनासत्त्वेऽपि पृथक् प्रतीत्यभावादित्याह अनानामत्युपलक्षणः नानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोप
लक्ष्यत इति तथाप्यद्वा आकारप्रश्लेषविनेवायमर्थः यः सृष्टौ नानामतिभिरुपलक्ष्यते स तदा एक एवासीदिति कुत आत्मेच्छा।
मायातस्या अनुगतौ लये सति यदा आत्मन एकाकित्वेन अवस्थाने च्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः २३ तत्र प्रथमं मायोद्भवप्रका

ननु महाभारते त्वया सर्वं श्रुतमेव तत्राह परेति परावरेशां वर्णिकाः अवरे क्षुद्राः शूद्रादयः तेषां व्रतानि धर्माः मे मया अभीक्ष्णं पुनः पुनः तेषां अवरो
मध्ये अतृप्नुम तृप्ता नाभूम क्षुल्लं तुच्छं सुखावहं येषां तानि ऋते कृष्णकथामृतौघात् सच्चित्तस्मात् अतो ते तत्र तत्र बुद्धिर्नासीत्यर्थः। १० ते
च हेतुः कस्तृप्नुयात् तीर्थपदः कृष्णस्य अभिधानात् सत्रेषु समाजेषु सूरिभिरीड्यमानादिति ११ महाभारतस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याह मुनिः।
श्लोकद्वयेन व्यासो भगवद्गुणान् मात्र धर्मा तेन नारायणोपाख्याने वक्तुमिच्छुः सन् अर्थकामादिवर्णनेन हरिकथायां मतिप्रवे
शार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां मतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्हारभूतैर्गृहीता सती हरेः कथायां गृहीता नानाद्युक्तमितिहाससमु

परावरेशां भगवन् व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानां तेषा
मृते कृष्णकथामृतौघात् १० कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात् सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात्
यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते
भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायाम् १२ सा श्रद्दधा
नस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु धत्ते
१३ तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायु
र्वृथावादगतिस्मृतीनाम् १४ तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारं उद्धृत्य पुष्पेभ्य
इवार्तबन्धो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः १५

च्चये कामिनो वर्णयन् कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् नरः किं फलमा
प्नोति कृपेः धर्मं विवृण्वन् पुनः लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा तत्तन्नाट्यतिहासे। पवित्रार्थः पुनरत्रैव निर्दिष्टो अन्यथा घोरसंसार
बन्धहेतुं जनस्य तौ वर्णयेत् स कथं विद्वान् महाकारुणिको मुनिरिति १२ श्रीहरिकथायां मतिप्रवेशस्य फलमाह सा कथा
मतिर्वा अन्यत्र ग्राम्यसुखे ततः किंभूत आह हरेरिति १३ एवंभूतायां कथायां येन रमन्ते तान् शोच्यानतिशोच्यानपि तेषामपि
शोच्यान् अतत्त्वविदो भारततात्पर्यानभिज्ञान् शोच्यान् पत्नीत्याह हरेः कथायां विमुखान् तान् तेषामपि शोच्यानिति यान् स
म अनिमिषः कालो येषामायुः क्षिपति अत्रैव हेतुः वृथा वाग्गतिस्मृतयो वाग्देहमनोव्यापारा येषां १४ तत्तस्मात् कौ
षारव अस्य विश्वस्य शिवाय कथासु सारं भूतां हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तय यथा पुष्पेभ्यो मधुमधुप उद्धरति तद्

तत्तस्माद्धेमाधुवर्षं शं सः स्वरूपं वल्मीनः आदिशाकमयपयेन वल्मीना संराधितो हरिस्थितः सन् तत्त्वाधिगमः आत्मापरोक्षं
तस्य हितं पुराणमनादिवेदप्रमाणकम् ५ करोतिकर्माणि आदीनां वर्णानि पंच मन्त्रोके क्रियासंबंधः यथायप्रकारेण।
कृतावतारः सन् अधीशः त्रिगुणमायाविमता अतः स्वतंत्र एव यानि कर्माणि करोति कर्माण्येव विशेषतः पृच्छति यथैस्या
दिना निरीहः निष्क्रियः निस्पृहो वा संस्थाप्य सुस्थितं कृत्वा वर्तिनी विकाम् ५ स्वस्मीयरवेहं रयाकाशे निवेश्य स्थापयित्वा
निवर्त्तैतयोयस्य गुहायां योगमायायाम् बहुधा ब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन् यानि यथाकर्माणि विधत्ते पुनर्विशे

तस्माधुवर्षादिशवल्मीशंन्सः संराधितो भगवान्येनवंसाम् हृदिस्थितो यच्छति भक्तिपूते
ज्ञानं सत्तत्त्वाधिगमं पुराणम् ५ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः
यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ४ यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते
गुहायां स निवृत्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वर एक एतद्नुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ६ क्रीडन्
विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोक
मौलेश्चरितामृतानि ७ यस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथो लोकानलोकान्सह लोकपालान् अ
चीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ८ येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभि
धानां च भिदां व्यधत्त नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ९ रामायनमः

येषष्टुमो स्यूद्धसा विष्करोति सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयस्तेषां मौलिरिवाधिक्येनोपरि विराजमानस्तस्य त्वर्थः ७ अधिलो
कनाथः लोकनाथाधिपतिः अलोकान् लोकालोकपर्वतात् बहिर्भागान् अचीक्लृपत् कल्पयामास यत्र येषु सर्वाणि प्रा
णिसत्त्वानि तेषां निकायास्तेषां भेदः अधिकृतः तत्तत्कर्माधिकारी आश्रितः इति ८ उत अपि च येन प्रकारेण जीवानामा
त्मस्वभावः तत्कृतं कर्म तत्कृतं रूपं तत्कृता अभिधाः तासां भेदं कृतवान् विश्वस्रष्टा स्वयमात्मयोनिः स्वतः सिद्धः ९

अन्येषांपदंलीनंप्रत्युत्थानंविक्लवात्मनाम् धीरचित्तानाम् ३४ मनसंहितेनंचिंतितम् ३५ कालिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरःकतिपये
र्दिनैःस्वसरितंगंगांप्रापद्यतप्राप्तः ३६ इतिश्रीमत्तीयेचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेभगवल्लीलातत्त्वापृच्छन्महामुनिः मैत्रावाचमहदादिभि
सर्गंतेऽस्यहरेस्तुतिम् १ उक्तंप्रत्युत्तिभिरध्यायैःतनुर्मैत्रेयसंगमः संवादस्तुतयोःस्कंधद्वयेनाप्यनिगद्यते २ द्युनद्याःगंगायाःद्वारेहरि
द्वारे आसीनंतनुकर्मस्वंगंतत्रहेतुः अगाधः अपरिच्छिन्नोबोधोयस्यतिंमैत्रेयंयस्यसौशील्यमार्जवादिगुणास्तत्करणात्प्रसन्नेरशि

देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्द्धनम् अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आ
त्मानंचकुरुश्रेष्ठ कृष्णेनमनसेक्षितं ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५ कालिंद्याः
कतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः प्रापद्यतस्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ इतिश्रीभा० म०
तृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छसौशील्यगुणाभितृप्तः १ विदुर
उवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवान्यदुपारमंवा विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्र
युक्तंभगवान्वदेन्नः २ जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य अनुग्रहा
येहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ३ ॥

न्नः पादांतरेहेतुःसौशील्यादिभिरभितःसंतुष्टंमैत्रेयम् १ प्रश्नानेवाह सुखायेतियंचरहशाभिःतैःकर्मभिःसुखंवाऽन्यदुःख
स्योपशमंवेत्यर्थः अथवाऽन्यद्वानविंदेतकिंतर्हिस्यपेक्षायांतस्यैवनिर्देशः उपारमंवेति ततस्तैःकर्मभिः भूयःपुनःपुनर्दुःखमे
वविंदेत अतएवंविधेसंसारेनोऽस्माकंयत्तयुक्तं कर्तुंयोग्यंतत्सर्वज्ञोभगवान् वदेत् निरूपयितु २ दैवात्प्राचीनकर्मणोनि
मित्तभूतात्कृष्णात् विमुखस्य अतः अधर्मशीलस्य अतःसुदुःखितस्यजनस्यानुग्रहायभव्यानिमंगलानिभूतानि
चरंतिभवंतःपरोपकारस्वभावाएवेत्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥

यद्यस्मात्त्वम्स्वप्रयोजनसाधकाः संतश्चरंतिनहि कृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५ तत्त्वायसंराध्य इति अयंभावः भगवतैवस्म
रणमात्रेणत्वमपितत्त्वमुपदिष्टः प्राप्य अपि केवलमसंभावनादिनिवृत्तत्वानी कश्चिदाराध्यः सचत्वयाराध्यः नत्वहममत्तोतिकतरवत्त्वदुप
देशोनस्यादिष्टत्वादिति २६ प्लावितः अपनीतः उरुस्तापोयस्य यमस्वसुर्यमुनायाः पुलिनेतीरे तांनिशांक्षणमिवसमुषितः औपगविरुद्धवः २७

विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभवान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृ
त्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धवउवाच ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंतिके साक्षा
द्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासया २६ श्रीशुकउवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासु
धयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्निशांततोगात् २७ राजोवाच
निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथमवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपित
त्यज आकृतिंत्र्यधीशः २८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः संहृत्यस्व
कुलंस्फीतंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयम् अर्हत्युद्धवएवाद्धा
संप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्नि
हतिष्ठतु ३१ एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना
३२ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच ३३

ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषु यद्यस्मात्त्र्याणांब्रह्मादीनामीशोहरिरपि आकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशापः अप
देशोमिषंयस्यतेन कालेनात्मशक्तिरूपेण अमोघंवांछितंयस्य नत्वब्रह्मशापःप्रभुः किंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ मयिउपरते
सति ज्ञानमर्हति ज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तः सकाशादीषदपिन्यूनोनभवति यत यस्मात् गुणैर्विषयैर्नक्षोभितः मद्वयुनं
मद्विषयंज्ञानंलोकस्योपदिशन् ३१ एवमनेनाभिप्रायेण शब्दयोनिना वेदकर्त्रा ईजे पूजयामास ३२ ३३ रामः रामः

अघटमानानां वराणां दर्शयति कर्माणीति अनीहस्य निष्क्रियस्य च अभवस्य अजन्मनो भवो जन्म कालात्मनस्तवारिभयात् दुर्गाश्रयः पला
यनं च स्वात्मनि रतिर्यस्य बह्वीभिः स्त्रीभिः गृहस्थाश्रम इति यत् इहास्मिन् संसारे विदुषामपि धीः संशयेन खिद्यति १६ किं च मंत्रेषु प्रस्तुते
षु सत्सु मां माहूय वै अहो पृच्छेः अकुंठितः कालादिना अखंडः संततः सदात्मा संशयादिरहितो बोधो विद्या शक्तिर्यस्य मुग्धवत् अ
तवत् अप्रमत्तः अव्याहतः सन् १७ स्वात्मनस्तव रहः रहस्यं तत्त्वं तस्य प्रकाशकं नः कस्मैचिज्ज्ञानो सर्वेनामत्वमार्षेय नोऽस्माकं ग्रह

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः
स्वात्मन्रतेः खिद्यति धीर्विदामिह १६ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेः
प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव १७ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवा
न् समग्रं अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तर्वदांजसा यद्वृजिनं तरेम १८ इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भग
वान् परः आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् १९ स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वा
त्मविबोधमार्गः प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा २० सोऽहं तद्दर्शनाह्लादविया
गार्तियुतः प्रभो गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममंडलम् २१ यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवान्
ऋषिः मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ २२ श्रीशुक उवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं
वधम् ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः २३ स तं महाभागवतं व्रजंतं कौरवर्षभः विश्र
म्भादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे २४॥

णाय अपि क्षमं यदि योग्यं तर्हि वद भर्तः स्वामिन् यत यतः वृजिनं संसा
रदुःखं मनायासेन तरिष्यामः १८ आवेदितो हार्दो हृदि स्थितोऽभिप्रायो येन तस्मै १९ आराधितपादो भगवान् स एव तीर्थं गुरु
स्तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्य परमात्मज्ञानस्य मार्गो येन सोऽहं परिवृत्य प्रदक्षिणीकृत्य २० तस्य द
र्शनेनाह्लादो वियोगेनार्तिश्च ताभ्यां युतो बदर्याश्रमं तस्याज्ञया गमिष्यामि २१ मृदु परोपद्रवशून्यं तीव्रं दुष्करं दीर्घमाकल्पं
तेपाते तपश्चरतः इत्यर्थः लोकभावनौ लोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञानेन विवेकेन २३ विश्रंभात् विश्वासात् २४

१० तो वेद वेद्मि दाने हेतुः विश्वसृजां वसूनां च मीलितानां सत्रे हे वसो ऽस्मिन् पुरा पूर्वजन्मनि त्वं वसुरभूः तदा मत्प्राप्तिकामेन त्वया ऽ
हमिष्टः अतः तत्साधनं ददामि दास्यामि अन्यैर्मत्परायणैरपि दुष्प्रापम् ११ तस्य भाग्यमभिनंदति स एष भावो जन्मनि ते भवानाम
घ्ये चरमः यद्यस्मिन्मदनुग्रहः आसादितः लब्धः यत्तु नर्म रहः एकांते विशदानुवृत्त्या एकांतभक्त्या ददृश्वान् दृष्टवानसि
एतद्दिष्ट्या भद्रं जातमित्यर्थः नृलोकान् रहःशब्देन जीवाः तेषां लोकानुत्सृजंतं वैकुंठं गच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीति यदुक्तं

तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतो मामनुरागहाससमी
क्षया विश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद्दुरवापम
न्यैः सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां मरुत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ११ स एष साधो चरमो भवा
नामासादितस्ते मदनुग्रहो यत् यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजंतं दिष्ट्या ददृश्वान् विश
दानुवृत्त्या १२ पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ज्ञानं परं मन्म
हिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदंति १३ इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः प्रतीक्षणानुग्रहभाज
नोऽहम् स्नेहोत्थरोमा स्खलिताक्षरस्तं मुंचन् शुचः प्रांजलिराबभाषे १४ को न्वीश ते पा
दसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदांभोजनि
षेवणोत्सुकः १५ ॥

तदेवाभिदर्शयति पुरा पूर्वस्मिन् पाद्मकल्पे आदिसर्गे सर्गोपक्रमे मम महिमा लीला ऽ
वभास्यते येन तत् १३ इत्येवमादृतश्चासावुक्तश्चाहं प्रतीक्षणं कृपाऽवलोक एवानुग्रहः तस्य भाजनं पात्रभूतः पाठांतरे प्रति
क्षणमनुग्रहस्य पात्रमिति शुचः अश्रूणि मुंचन् आबभाषे उक्तवानस्मि १४ नाहं त्वाज्ज्ञानं निवृत्तिमात्रकामोऽहं किंतु राम:
त्वन्निषेवणोत्सुकः त्वयि चा[illegible] घटमाना चरणारविंदे मे मोहो भवति अतस्त्वं तत्त्वज्ञानं देहीति प्रार्थयितुमाह को न्विति
चतुर्षु धर्मादिषु तथापि तान्न वृणोमि हे भूमन् भवत्पादांभोजनिषेवणोत्सुकोऽहम् १५ ॥ रामायनमः १०

इतिश्रीभागवतेटीकायांतृतीयोध्यायः ३ चतुर्थेस्वधुनिधनंश्रुत्वात्मज्ञानलब्धये उद्धवस्योपदेशेनद्दृष्टमैत्रेयमागमत् १ तैर्त्री
ऽस्मौरनुज्ञाताः वारुणींपेक्षींमदिराम् १ वारुण्येवमैरेयंतस्यदोषेणारवोनिम्लोचति अस्तंगच्छतिसतिमर्द्दनंकरणम् २ उपस्पृश्य
सरस्वत्यामाचम्य ३ अहंचोक्तः पूर्वमेवद्वारकायाम् तदभिप्रेतंकुलसंहारादिकम् ४ कृतकेतम् कृतावासम् अकेतनमनाश्रय

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेतृतीयोऽध्यायः ३ उद्धवउवाच अ
थतेतदनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीं तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः १ तेषांमैरेयदो
षेणविषमीकृतचेतसाम् निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् २ भगवान्स्वात्ममाया
यागतिंतामवलोक्यसः सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्षमूलमुपाविशत् ३ अहंचोक्तोभगवताप्रप
न्नार्तिहरेणह बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४ अथापितदभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम
पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपतिम् श्रीनि
केतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनम् ६ श्यामावदातंविरजंप्रशांतारुणलोचनम् दोर्भिश्चतुर्भिर्वि
दितंपीतकौशांबरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्यदक्षिणांघ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्व
त्थमकृशंत्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखः लोकाननुचर
न्सिद्ध आससादयदृच्छया ९ ॥

म् ६ विरजंविरजसंप्रशुद्धसत्वमयंविदितंलक्षितंकौशंकौशेयम् ७
अधिश्रितमुपरिस्थापयित्वा अपाश्रितः पृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भकः बालः कोमलोऽश्वत्थोयेनतम् त्यक्तं।
पिप्पलंविषयसुखंयेनतथाऽपि अकृशम् आनंदपूर्णम् ८ द्वैपायनः सुहृत्सखोयस्यसः श्वशुरपुत्र
त्वात् पराशरशिष्योमैत्रेयइत्यर्थः ९ प्रमोदनभावेनचात्मनतांकंधरायस्य पाठांतरेप्रमोदस्यभारेणानु
रागेणमहताभावसंनतयासमीक्षयाविश्रमयन् विगतश्रमंकुर्वन् १० तमासीनंस्मितमहम् अंतःस्थि

स्तीलां तासु हत्वां सोहृदं यस्य सः २१ गृहमेधेषु गृहधर्मेषु योगेषु कामभोगोपायेषु विरजत्र्योदासीन्यं जातमित्यर्थः २२ यदा
स्वाधीनेष्वपि भगवतो विरागः तदा देवाधीनेषु को विस्त्रंभेत विश्वासं प्रीतिं वा कुर्यात् योगेन चेत् योगेश्वरं श्रीकृष्णमनुव्रते

एवं संचिंत्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजं नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन्
१६ उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः
१७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोपि स्मामनुजैरक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः
१८ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान् सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थि
१९ तः स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन
वात्मना २० इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौ
हृदः २१ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान् बहून् गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२
दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् को विश्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः २३ पु
र्यां कदाचित् क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ त
तः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र
स्नात्वा पितॄन् देवान् ऋषींश्चैव तदंभसा तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६
हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकंबलान् यानं रथानिभान् कन्या धरां वृत्तिकरीमपि २७
अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्वा भगवदर्पणं गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः २८

तः २३ शेपुः शापं ददुः भगवतो मते अभिप्राये कोविदा अभिज्ञाः २४ २५ बहुः शीलादिबहुगुणोपेता यास्ता गावः ताः २६ कन्याश्च
वृत्तिकरीं जीविकापर्याप्तम् २७ भगवदर्पणं यथा भवति गोविप्रार्था असवो येषाम् २८ ॥ रामायनमः ॥

सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायाया विविधं भावनं विस्तारः तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया ९ कालः काल
यवनः इन्धत आवृण्वतः मुचुकुन्दभीमादिभिर्निमित्तमात्रैः स्वयमेव अजीघनत् घातितवान् तेन च स्वपुंसां तेजः प्रभावं कीर्तिं वा दत्तवा
न् १० शम्बरद्विविदबल्वलानन्यान् पिकोऽस्मिन् प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयत् अघातयत् घातयन्निति वा पाठः दन्तवक्रादीन् स्वयम
मवधीत् ११ नृपान् घातयदित्यनुषङ्गः कम्पं प्राप्तान् कुरुक्षेत्रमापततां गच्छतां येषां बलैः सैन्यैः भूः सर्वापि चचाल चकम्पे १२
क्रमः हताः श्रीः आयुश्च यस्य भग्नोरुकं यस्य तम् उर्व्यां शयानं पश्यन्नपि न ननन्द संतोषं न प्राप १३ अनभिनन्दनप्रकारमेवाह कि

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालमाग
धशाल्वादीननीकै रुन्धतः पुरं अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १० शम्बरं द्विविदं बाणं
मुरं बल्वलमेव च अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयत् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः प
तितान्नृपान् चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ स कर्णदुःशासनसौबलानां कुमन्त्रपा
केन हतश्रियायुषं सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननन्द पश्यन् १३ कियान्नु भुवोऽयं
क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं
यदूनां १४ मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानाम् नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो
मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म १५

यानिति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः हृस्वत्वमार्षं
क्षपितः उरुभारो भुवः अयं कियान् अल्पः स्वल्प इत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैः दुर्विषहं बलमास्ते १४ न चात्रान्य उपायः अम
इति किं तु मधुना आमदः सर्वतो मदः तेन आताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्यति तदा इयानेवैषां वधोपायः अतोऽत्र
न्योऽनास्ति एकात्मनोऽपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनान्तर्दधीरन्नित्यर्थः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तं क्रमेणाह चिन्त्य स्वरा
उपस्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकम् १९ स्निग्धोपःस्मितसहितोऽवलो
कल्पयासु धातुल्यया पाठान्तरे सुधाप्रवाहरूपया आत्मना देहेन २० ह्यणारयारात्मादतः ह्यणाः अवसरः उत्सवो यासां

भा०त०टी०

८

र्णीं स्वभागं सुधामिव सर्पिः। यद्वा श्रियः रुक्मिण्याः समानं वर्णो रूपं वाचकं यस्य सः श्रियः सवर्णो गरुडस्तेन समाहू-
ताः। शिशुपालादयः किमर्थं भीष्मककन्यया समाहूतेषां बुभूषया भूतिर्भवत्वित्येतदर्थं तत्र शिशुपालस्याहूतानं वर-
त्वेन बुभूषया जरासंधादीनां तद्विवाहोत्सवेन शोभैव ३ ककुद्मिनो वृषभान् अविद्धनासिकान् विद्धना-
सिकान् कृत्वेति वा नेदं वृषभैः तद्दमनेन च भग्नमाना नायेषां तेषां पितान् गृध्यतः कामयमानान् अज्ञान
शास्त्रभृतो राज्ञः तच्छस्त्रैरक्षत एव जघान ४ यदा आदित्याः कुंडले रत्नं स्वर्गं गतस्तदा प्रभुः स्वतंत्रोऽपि ग्राम्यः

समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूर्षयैषाम् गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्व-
भागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ३ ककुद्मिनोविद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्नजितीम्
उवाह तद्भग्नमानानपि गृध्यतोऽज्ञान् जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः ४ प्रि-
यं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषांधः क्रीडा-
मृगो नूनमयं वधूनां ५ सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या आ-
मंत्रितस्तत्तनयाय शेषं दत्त्वा तदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन द-
ष्ट्वा हरिमार्तबंधुम् उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसां मुहू-
र्त एकस्मिन्नानागारेषु योषिताम् सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ८

स्त्रीपरतंत्र इव प्रियायाः सत्यभामायाः प्रियं विधातुमिच्छुः द्युतरुं पारिजातमानीतवान् यदर्थं यन्निमित्तं तं कृष्णं वज्री इन्द्रः
प्रेरितः योद्धुमन्वधावत् स्वकार्यसाधके न तेन युद्धोद्यमस्तस्य युक्त एवेत्याह क्रीडामृग इति अयं वज्री ५ सुनाभेन
चक्रेणोन्मथितं हतं भौमं दृष्ट्वा तस्य माता धरित्र्या भूम्या आमंत्रितः प्रार्थितः सन् तस्य तनयाय भगदत्ताय हृतशेषं
राज्यं दत्त्वा ६ तत्रांतःपुरे कुजेन भौमेन या आहृतास्ताः प्रहर्षश्च व्रीडा च अनुरागश्च तैः प्रहिताः प्रेरिता ये अवलोकाः ७

राम:

८

मनुदत् जघान् क्रीडनकान् तृणादिनिर्मितान् सिंहादीन् यथा ३० विपन्नान् मृतान् गोपान् गाव इति गोज्ञो स्याप्यतद्देवतोयं प्रतिस्थि
तोनिर्विषम् ३१ इंद्रयज्ञाभंगेन कृतागवां वृजे व गोसवस्तेन गोपराजं नंदं वित्तस्य चेति चकारात् इंद्रस्य मानभंगं कुर्वन् ३२ भारस्य आति।
सम्हृष्य ३१ कोपाहृर्षीति गोत्रः पर्वतः एव लीलातपत्रं तेन हे भद्र ३२ सच्छुक्लं स्त्रीणां मंडलं मंडयन् रीतितथा ३४ इति श्रीभा० म।
हापु० तृतीयस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ तृतीये मथुरामेत्य कंसवधादिकं यत्कृतं हारकार्यं च कृष्णेन तद्वर्ण्यते १ शमित्यध्य

प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः लीलया व्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ३०
विपन्नान् विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपम् उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितं ३१ अयाजयद्गो
सवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन् सद्व्ययं विभुः ३२ वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमा
नोतिविह्वलः गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ३३ शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखं गा
यन् कलपदं रेमे स्त्रीणां मंडलमंडनः ३४ इति श्रीभा० तृतीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ उद्धव उवाच तत
ः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्य
कर्षद्व्यसुमोजसोर्व्यां १ सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृ

यं पित्रोः सुखस्य चिकीर्षयेत्यर्थः तुंगात् राजमंचात् रिपुयूथानां नाथं कंसं व्यसोरपि विकर्षणं पित्रोः सुखार्थम् १।
ब्रह्म वेदं सविस्तरं षडंगादिसहितम् पंचजनोदरविदारणाद्धारणाद्धारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्यया रुक्मि
ण्या ये राजानः समाहूताः स्वयंवरार्थं समाहूता इति पाठे आक्रम्य इत्यर्थः केन साधनेन श्रियो लक्ष्म्याः सवर्णे
न समानेन रूपेण पश्यपितयाके वलं श्रियः कृष्णेनवाहृतः न स्वर्वतिष्या ऽपि तस्यालावण्यं पतेधामागमने हेतुरिति त
थैवाहृतास्तु अनेन एषां मिषतां पश्यतां मूर्ध्नि पदं व्यधत्त तथा सह गांधर्वकन्यापरस्परसमयरूपया वा तु असमया
मविनिमिच्छया जहार कथंभूतां स्वभागं तस्याः शुल्कत्वात् तथा स्वात्मनो ऽनुपितत्वाच्च सुपर्णः सुपत्रः यद्वा सुप

एवमनुवृत्तिः कृपयैवेति सूचयन्नपकारिष्वपि तस्य कृपालुतां दर्शयन्नाह अहो आश्चर्यं कृपालुतायाः हन्तुमिच्छया पायितस्तन
यो: संग्लं कालकूटं विषं यया पायित् बकी पूतना असाध्वी दुष्टापि धात्र्याः यशोदाया उचितां गतिं लेभे भक्तवेषमात्रेणाय:
सद्गतिं दत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यं कं वा भजेम २३ ननु भागवतानेव भगवाननुगृह्णातीति अस्ति द्रुमः सत्यं असुरानप्यहं भागवतानेव
मन्ये यतो भागवता एवैतेऽपि भगवद्ध्यानाभिनिवेशेन भगवन्तमपरोक्षं पश्यन्तीत्याह संरंभः क्रोधावेशः तेन मार्गेणाभिनि
विष्टचित्ता ये तान् अत एव ये संग्रामे तार्क्ष्यः कश्यपः तस्य पुत्रं गरुडं अंसे स्कन्धे सुनाभायुधश्चक्रायुधो हरिर्यस्य तम् अचक्षत

अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम २३ मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रमंसे सुनाभायुधमापतन्तम् २४ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः २५ ततो नंदव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबिभ्यता एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् २६ परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम् रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् २९ ॥

श्यन् तस्मात्तेष्वप्यनुग्रहो युक्त एवेत्यर्थः वक्ष्यति च तस्मा
त्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् इति २४ इदानीं तस्यान्तर्धानप्रकारं वक्तुमादित आरभ्य तच्चरितं संक्षेपतः कथयति वसु
देवस्य भार्यायां जातः भोजेन्द्रः कंसः तस्य बन्धनागारे अस्याः पृथिव्याः शं सुखं स्वयं चिकीर्षुः अजेन ब्रह्मणा च याचितः सन् २५
पित्राहेतुभूतेन नन्दव्रजमितः गतः समाः संवत्सरान् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः २६ व्याहरत् आक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैः पक्षिभिः संकुलि
ता व्याप्ता अंघ्रिपा यस्मिन् २७ रुदन्निवेति इवशब्दस्य यथायोगं सर्वत्राप्यन्वयः मुग्धो बालश्चासौ सिंहः तद्वदवलोकनं यस्य
सः २८ स एवाधिकं वयः प्राप्तः सन् गोधनं चारयन् कथंभूतं गोधनं लक्ष्म्याः शोभादिसंपदो निकेतनम् सिता गोवृषा य

राम:

एतच्च हे कृष्णेति तत्स्मरतो मम चेतः कर्मभूतं दुनोतीत्यन्वयः तदेव दर्शयति यदाहेति हे तात हे अंब वसुदेवदेवक्यौ प्रसीदतं प्रसादं कुरुतं नः कृता
निष्कृतिः अकृतशुश्रूषणानां पितृसेवानां अस्माकमित्यतिबहुवचनं तु रामाद्यभिप्रायम् १७ ननु तर्हि नोऽद्य वावकिं नस्मार्यते तद्वत्तत्र श्यामा सा त्र मेत
त तत्राह त्रिभिः को वा अंघ्रिसरोजयो रेणुमपि विजिघ्रन् सेवमानः पुमान् विस्मर्तुमीशीत शक्नुयात् विस्फुरन् भ्रूविटपः भ्रू
लता स एव कृतांतस्तेन १८ न च तस्य कृष्णस्य सौलभ्यं साधनीयं भवद्भिरपि दृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यां सिद्धिं सम्यक् योगेन प्राप्तुमिच्छंति ॥
आहवे युद्धे पार्थस्यास्त्रैः पूताः निष्पापाः संतः २० तदेवं परमैश्वर्येऽस्त्यपि यदुग्रसेनानुवर्तित्वं तस्य न स्मारयंत इत्यन्वयः तेनो सा

दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंद्य पित्रोः तातांब कंसादुरुशंकितानां प्रसीदतं नोऽ
कृतनिष्कृतीनाम् १७ को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान्विजिघ्रन् यो विस्फु
रद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतांतेन तिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि
सिद्धिः यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत १९ तथैव चान्ये नरलोकवी
रा य आहवे कृष्णमुखारविंदम् नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य २० स्व
यं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः कि
रीटकोट्येडितपादपीठः २१ तत्तस्य कैंकर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यंग यदुग्रसेनम् तिष्ठ
न्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधारयेति २२

ह स्वयं तु पर एव भूतः तस्य तत्कैंकर्यं नोऽस्मान् विग्ला
पयतीति उत्तरेणान्वयः न साम्यातिशयौ यस्य समो येन स्यात् अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः तत्र हेतुः त्र्यधीशः त्रयाणां पुरु
षाणां लोकानां गुणानां वा ईशः स्वाराज्यलक्ष्म्या परमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव प्राप्तसमस्तभोगः बलिं करं अर्हणं वा हरद्भि
स्समर्पयद्भिः चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटाग्रेण ईडितं स्तुतं पादपीठं यस्य प्रणमतां किरीटसंघट्टनध्वनिरेव स्तुतिस्त्वे
नोत्प्रेक्ष्यते २१ अंग विदुर भृतान् भृत्यान् उग्रसेने यत्किंकरत्वं तदेवाह परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासने निषण्णम् आ

भा०स्क०
टी०
६

तदेव विशदं वर्णयति त्रिभिः यन्मर्त्यलीलासु औपयिकं योग्यं स्वस्यापि विस्मयजनकं यतः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशयस्य परमं पदं
पराकाष्ठा भूषणानां भूषणानि अङ्गानि यस्मिन् १२ दृशां स्वस्त्ययनं परमानन्दकरं त्रिभुवनस्थो लोकः प्राणिमात्रम् अद्य इदानीमि
ह विधेः अर्वाक्सृतौ अर्वाचीनसंसारनिर्माणे वा यत्कौशलं नैपुण्यं तत्कार्त्स्न्येन गतमुपक्षीणेन नातः परं तस्य कौशलमस्ती
त्येवममन्यत तन्न तु विधातुः सृज्यत्वाभावे ऽपि लोकदृष्टिरियमुक्ता १३ अनुरागेण प्लुतो व्याप्तः हासः रासो विनोदः स च लीला
वलोकश्च तैः स्वकृतहासाद्यनन्तरं प्रतिलब्धो मानो याभिस्ता दृग्भिः सह अनुप्रवृत्ता गच्छन्तं तमेवानुगता धियो यासां ताः

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम्। विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः
परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् १२ यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः
कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत १३ यस्यानुरागप्लुतहास
रासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृ
त्यशेषाः १४ स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा परावरेशो महदंशयु
क्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाग्निः १५ मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडम्बनं यद्वसुदेवगेहे व२
व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः १६ रामाय नमः ॥

असमापितकृत्या एवतस्थुः १४ एवंभूतविश्वप्रदर्शनेकारणमाह स्वीयान्येव शान्तानि यानि च रूपाणि तत्र शान्त
रूपेषु इतरैः दैत्यादिभिः पीड्यमानेषु अनुकम्पितः कृतानुकम्पः आत्मा यस्य अजोऽपि जातः आविर्भूतः महान् तद्रूपेण
नित्यसिद्ध एवाग्निर्यथा काष्ठेष्वाविर्भवति तद्वत् अन्यजन्मनि हेतुः महान्महतत्त्वमंशः कार्यलेशो यस्य व्यक्तस्य
तन्महदंशं तद्युक्त इति १५ ननु कुतोऽसौ परावराणामीशः पारतन्त्र्यप्रतीतेस्तत्राह हा हा कष्टम् मामप्येतद्दुर्वितर्क्यं दुर्घ
टं च खेदयति तदेवाह वसुदेवगेहे बन्धनागारे यज्जन्मनो विडंबनं अनुकरणं न तु तन्न सिंहवद्कस्मात् आविर्भावः रामः
कंसभयादिव निलीय व्रजे वासश्च कालयवनादिरिपुभयादिव पुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् अपलायत् १६ ॥ ६

पुलकैरुद्भिन्नानि उच्छूनानि सर्वाण्यंगानि यस्य मीलन्त्या दृशा शुचः अश्रूणि मुंचन् तेन विदुरेण पूर्णार्थः कृतार्थो लक्षितः.
यतो भगवति यः स्नेहः तस्य प्रसरः तस्मिन् संप्लुतो निमग्नः ५ भगवानेव लोकः तस्मात् नृलोकं तस्मात् देहानुसंधानमुत्स्म
यन् यदुकुलसंहारादि भगवच्चानुचिंतनस्मरणेन विस्मयं प्राप्नुवन् ६ श्रीकृष्णविरहेण संतप्यमान आह श्रीकृष्ण एव द्यु
मणिः सूर्यः तस्मिन्निम्लोचे अस्तमयं प्राप्ते अजगरेण कालेन महासर्पेण गीर्णेषु निगीर्णेषु लिंतेषु नोऽस्मे हे ब्रह्मन् रूपया नांबधं नो
किंनु कुशलं ब्रूयां ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगो भाग्यहीनः यतः सह वसंतोऽपि श्रीहरिं स्यमितिं न विदुः यथा क्षीरसमुद्रे जातमुडु
पं तत्रत्या मीनाः केवलं कमनीयः कश्चिज्जलचर इत्येव विदुः न त्वमृतमयं इति तद्वत् यद्वा जले प्रतिबिंबितं चंद्रं यथा ८

पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलद्दृशा शुचः पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंप्लुतः ५
शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रीत्याहोद्धव उत्स्मयन् ६ उद्ध
व उवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह किंनु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्व
हं ७ दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ये संवसंतो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपं ८ इंगि
तज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ९ देवस्य मायया
स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसा
मवितृप्तदृशां नृणां आदायांतरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलोचनं ११

भाग्यहीनत्वादेव न विदुः ननु ज्ञा
न सामग्र्यभावादित्याह इंगितं चित्तस्थं ज्ञानं तेऽपि तिन्यापुरु अतिशयेन प्रौढा निपुणाः एकस्मिन्नेव स्थाने आरमंतीति तथा एवंभू
ता अपि भूतानामावासमीश्वरं संतं सात्वतामृषभं सात्वतश्रेष्ठं समंसत ९ ये यादवा देवमायया स्पृष्टाः व्याप्ताः यादवोऽयमस्मदु
धुरिति वदंति ये च शिशुपालादयोऽसदैवान्यदहं रमाश्रिताः निंदंति तेषां वाक्यैरात्मनि हरौ उप्तात्मनो निहितचित्तस्य बुद्धिर्न भ्रा
म्यते मोहं न प्राप्यते अन्ये तु मूढा एवेत्यर्थः १० कोऽसौ हरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति न तप्तं तपो यैः अतोऽवितृप्ता दृशो येषां
तेषां स्वबिंबं श्रीमूर्तिमेतावंतं कालं दर्शयित्वा योऽतर्हितवान् लोकस्य लोचनमादाय आच्छिद्य तादृशस्यान्यस्यावि
लोकनीयस्याभावात् ११ ॥ ॥ ॥

भा०तृ०
टी०
५

सर्वदुर्ज्ञतत्वधाद्यथैवभगवतोजन्मकर्माणिनान्यथेतिकैमुत्यन्यायेनाह अजस्यापिजन्म अकर्तुरपिकर्माणिपुंसांग्रहणा
यकर्मसुप्रवृत्तये अन्यथानचेदेवंतर्हिभगवतोजन्मादिकथंतावदास्तांकोवाऽन्योऽपिगुणानांपरोगुणातीतोदेहयोगंकर्म
तंत्रंवाऽर्हतीति ४४ तस्मादेवंभूताचिंत्यमायाविनोदस्यकथांकथयेत्याह तस्यप्रपन्नाऽखिललोकपालाःतेषाम्
न्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनाययदुषुजातस्यतीर्थंसंसारतारणीकीर्तिर्यस्येति ४५ इतिश्रीभा
गवतेतृतीयस्कंधेटीकायांप्रथमोध्यायः १ द्वितीयेकृष्णविश्लेषादुद्धवःशोचमभ्यधाद्भवेः तत्रबालचरित्राणिकृष्णस्या

अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्यकर्तुर्ग्रहणायपुंसां नन्वन्यथाकोऽर्हतिदेहयोगं
परोगुणानामुतकर्मतंत्रम् ४४ तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने
स्वे अर्थायजातस्ययदुष्वजस्यवार्तांसखेकीर्तयतीर्थकीर्तेः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोध्यायः १ श्रीशुकउवाच इतिभागवतःपृष्टःक्ष
त्त्रावार्तांप्रियाश्रयाम् प्रतिवक्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्रा
प्रातराशाययाचितः तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेवयातस्यकाले
नजरसंगतः पृष्टोवार्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रि
सुधयाभृशं तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नःसाधुनिर्वृतः ४

वर्णयन्श्वसन् १ तदेवंप्रियवार्तांपृष्टस्योद्धवस्यश्रीकृष्णविरहौत्कंठ्यावेशेनप्रतिवचनासामर्थ्यमाह षड्भिःइती।
त्स्मारितईश्वरोयस्य १ तदेतदेवकैमुत्यन्यायेनप्रपंचयतियइतिद्वाभ्याम् यःपंचवर्षोऽपिबाललीलयेतिकृष्णंस्वकंचित्स
रिकस्यकल्पितैरेवसाधुनैःपरिचर्यांकुर्वन् प्रातर्भोजनार्थंप्रार्थितोऽपितद्भोजनंनैच्छत् २ जरसंवृद्धत्वंगतःप्राप्तः
३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनिर्वृतःतस्मादभवत्तीव्रेणविवशत्वापादकेनभक्तियोगेनभृशंनिमग्नश्च ४ ॥

राम: ५

इतस्वित किंस्वित यमौ नकुलसहदेवौ रेमाते क्रीडाते इत्यर्थः माद्र्याः कृतावपि पृथायास्तनयौ पृथायाः पुत्रैर्वृतौ कृपयाणावि
वरेमाते किं कृत्वा परात् दुर्योधनात् स्वरिक्थं स्वीयं राज्यमुद्दाय आच्छिद्य वज्रिवक्त्रात् इंद्रस्य मुखात् स्वरिक्थममृतं गरुड इव
ति यथा द्वौ सुपर्णाविवेति यदि द्वौ गरुडौ अमृतमानयेतां तर्हि तद्वत् अक्षिणी वेति मणी वा रिरंगणोत्वात्संधिः ३९ पृथायाः
किं नु कुशलं पृच्छेयं यतस्तस्याः पांडुना विना प्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहो इति ध्रियते जीवति न चान्यत् अर्भकार्थे यतोऽर्भ
कार्थे ध्रियते न भोगार्थं तत्रापि न्यां आश्चर्यमेवेत्याह तेन न तथाभूतेन विनाऽपि तत्रैवाह यस्त्विति धनुरेव द्वितीयं सहायो यस्य ४०

यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव रेमात उद्दाय मृधे स्वरिक्थं
परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ३९ अहो पृथाऽपि ध्रियतेऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनाऽपि
तेन यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ४० सोम्यानुशोचे तमधः
पतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ४१
सोऽहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन दृशो नृणां चालयतो विधातुः नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि
पश्यन्गतविस्मयोऽत्र ४२ नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः व
धात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽप्युपैक्षताघं भगवान्कुरूणां ४३

यथा अर्भकार्थे जीवतीति युक्तमेवेत्याह
हे सौम्य तं धृतराष्ट्रं जीवंतमनुशोचामि तत्किमधः पतंतं तत्र हेतुः परेताय मृताय भ्रात्रे पांडवे तत्सुतद्रोहेण यो विदुद्रुहे द्रोहं
कृतवान् किं च जीवतोऽपि भ्रातुर्ममापकृतवानित्याह येन सुहृत् भ्राता अहं स्वपुर्याः सकाशान्निर्यापितः विवासितः ४१ अहो खे
त्वविस्मयो जानतोऽपि तस्यैवं दुश्चेष्टितं यतस्त्वं साधुरपि दुःखं प्रापितोऽसीत्यत आह सोऽहं हरेः प्रसादात्तत्पदवीं माहात्म्यं प
श्यन् गतविस्मयः अत्र भूतले नान्योपलक्ष्यः गूढः सन् सुखं विचरामि कथंभूतस्य मर्त्यविडंबनेन ऐश्वर्याच्छादकेन मानुष्य
यानुकरणेन नृणां दृशश्चित्तवृत्तीः चालयतः मोहयतः ४२ ननु हरेः किमेवं लीलया येन स्वभक्तानां वनेवासादिक्लेशो भवति
स्वस्य च दोषेत्वेवं धनोद्यमादि पराभवः तद्धरतेवाम पराधानेनतरमेव हननेनापराधो येत्यत आह नूनमिति त्रिभिर्मदैरुत्प
थानां मुहुश्चालयतां वधात् प्रपन्नानामार्तिजिहीर्षया ईशः अघं समर्थोऽपि कुरूणामघमुपेक्षत तदा नोमवते ।। वि

सात्वतानामुपासकानां कामान्दोग्धि पूरयतीति कामदुघः भगवत्त्वे हेतुः यं शब्दस्य शास्त्रस्य योनिं कारणमामनंति वेदाः कुतः मनोमयं मनसः प्रवर्तकं तत्कुतः सत्वस्यांतःकरणस्य चतुर्विधस्य तुरीयं तत्वं चतुर्विधमधिदैवं चित्ताहंकारबुद्धिमनसामंतःकरणभेदानां क्रमेण वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा अधिष्ठातारः मनसश्च शब्दयोनित्वं प्रसिद्धम् मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति तथा अन्योंतर आत्मा मनोमय इति प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः इत्यादि श्रुतेः तथा च शिक्षायाम् आत्मा बुध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् मारुतस्तूरसि

अपिस्विदास्ते भगवान्सुखं वो यः सात्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः यमामनंति स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्वतुरीयतत्वम् ३४ अपिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरंति सौम्य ३५ अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ३६ किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुंचत् यस्यांघ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ३७ कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां गांडीवधन्वोपरतारिरास्ते अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ३८

चरन्मंद्रं जनयति स्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित् किंस्वित् अन्ये च स्वस्ति चरंति निजस्य देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनो दैवं श्रीकृष्णमनन्यवृत्त्यैकांतभक्तिभावेन ये सम्यगनुव्रताः अनुरक्ताः हृदिकश्च सत्यभामाया आत्मजाश्च चारुदेष्णगदप्रभृतयो हार्दिक्यादयोऽपि ३५ इदानीं कुरून्पृच्छति युधिष्ठिरः अपि किम् स्वदोर्भ्यां स्वबाहुवद्वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यां धर्मेण धर्मो युधिष्ठिरः सेतुं धर्ममर्यादां परिपाति यस्य सभायां विजयानुवृत्त्या जयपरंपरया अर्जुनस्य सेवयेति वा एवंभूतं यस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ कृताघेषु कृतापराधेषु स्वकर्तृकमघं दीर्घतमं बहुकालानुचिंतितमहीवदत्यमर्षी भीमः किं वा मुमुच

यदूनां कुशलं पृच्छति नवभिः भामः हृद्यः शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामो भगिनीभर्त्ता कुन्ती वसुदेवस्य भगिनी अतो देवकी पाण्डोर्भगिनीति ले
क व्यवहारः वरानर्थान्वदान्यः अनुदारः वरभगिनीनां तर्पणेन संतर्पणेन सह २७ वरूथाधिपतिः सेनानी आदिसर्गे एव जन्म
नि स्मरं कामं संतम अभिलेभे पुत्रं लब्धवती २८ सात्वतादीनामधिपः उग्रसेनः शतपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासनाशां राज्याभि
लाषं परिहृत्य प्राणाभयेन दूरात्स्थितमपि न्यधात् २९ हे सौम्य हरेः कृतसुतेन सदृशः साधुः सुखमास्ते गुहं स्वामिकार्त्तिकेयम् अग्रे।

कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति व
रान्वदान्यो वरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग वीरः यं रु
क्मिणी भगवतोऽभिलेभे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे २८ कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोज
दाशार्हकाणामधिपः स आस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् २९ क
च्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः असूत यं जाम्बवती व्रताढ्या देवं गु
हं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ३० क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेऽञ्ज
साधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापाम् ३१ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपु
त्रो भगवत्प्रपन्नः यः कृष्णपादाङ्कितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ३२ कच्चिच्छिवं
देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ३३

पूर्वजन्मनि यो भवान्या गर्भे धृतः तम् ३० युयुधानः सात्यकिः क्षेमं कुशलमास्ते फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धं धनुषो रहस्यं येन तदी
यामधोक्षजसेवधि नीम ३१ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् अतो भगवन्तं प्रपन्नः अनुरक्तः अत एवानमीवो निष्पा
पः भक्तौ लिङ्गयोऽचेष्टत अलुठत् प्रेम्णा विभिन्नं विदीर्णं धैर्यं यस्य सः स्वस्ति क्षेममास्ते ३२ देवकनाम्ना यो भोजस्तस्य
पुत्र्या देवक्या विष्णुः प्रजा पुत्रो यस्याः तस्या देवमातुरदितेरिव कच्चित् शिवम् यज्ञवितानरूपमर्थं त्रयी यथा प्रकाशकत
या विभर्त्ति तथा दधार ३३ ॥ रामः रामः

भा०स्क०टी०

३

तत्र प्रभासे परस्परस्पर्धया निमित्तभूतया सुहृदां कौरवाणां विनष्टिं विनाशम् अशृणोत् परस्परनाशे दृष्टांतः वेणुजं वह्निं संश्रयते यद्वनं त
द्यथा दग्धं भवति तथा प्रत्यक् कुरुक्षेत्राभिमुखं २१ त्रितादीनामेकादशतीर्थानि तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि आसेवितवान् २२ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्दे
वैश्च कृतानि अंगमंगं प्रति वर्तंते इति प्रत्यंगानि आयुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनांकितानि मूर्धन्यहेमकुंभेषु चिह्नितानि मंदिराणि येषु तानि
नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे येषां चक्रांकितमंदिरवतां दर्शनात् कृष्णस्मरणं भवति
२३ अतिव्रज्य अतिक्रम्य यावदुद्धवः प्राप्तस्तावत्स्वयमिति यमुनामुपेत्य २४ स विदुरः प्राक्तनयं पूर्वं शिष्यमिति शास्त्रे पाठांतरे

तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयम् संस्पर्धया दग्धमथानुशोच
न् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीं २१ तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वा
योः तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे २२ अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३
ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान् कुरुजांगलांश्च कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रो
द्धवं भागवतं ददर्श २४ स वासुदेवानुचरं प्रशांतं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतं आलिंग्य गाढं
प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् २५ कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यः पाद्मानुवृ
त्त्येह किलावतीर्णौ आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे २६

प्राप्तो नयो नीतिशास्त्रं येन तम् प्रतीतं प्रख्यातं स्वानां ज्ञातीनां भद्रम् अपृच्छत् प्रश्नहेतुः भगवतः प्रजानां पोष्याणाम् २५
प्रथमं तावत् रामकृष्णयोः कुशलं पृच्छति कच्चिदिति पद्मं स्वनाभौ भवः स्वनाभ्यः पाद्मो ब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनया इ
हावतीर्णौ कुशलमासाते वर्तेते कृतक्षणौ दत्तावसरौ सर्वेषां कृतोत्सवाविति वा तयोर्नित्यकुशलत्वेऽपि उक्तविशेष रामः
णविशिष्टो शूरसेनस्य गेहे कच्चिदासाते इति प्रश्नः २६ ॥ रामायनमः ॥

३

तिरस्कारमाह कथमिति दासीसुतोस्य त्राता नानदेः जिह्मः कुटिलः जिह्मनामा हयस्य बलिना अनेन वपुष्ठ तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रति-
कूलः परेषां कार्यं वर्तते अतः पुरान्निर्वासयन्तं च्छसानः च्छसन जीवनमात्रशेषः स्यर्थः पाण्डुरे श्मशानवदमंगलः १५ अस्य त्वौ कर्ण-
योर्वाणवत्प्रविशद्भिः परुषवाक्यैर्मर्मसु ताडितोपि गतव्यथः तत्र हेतुः मायामुरुवदुमानयत् अहो मायायामाहात्म्यमितितामेव तत्र हेतुं मन्य-
मानः तन्निः सारणात्स्वं विश्वस्यमेव अयात निजं गामकिं कृत्वा एतन्न नेमारयंतीति किं धनेषु तिनस्पृहां रिधनेर्निधाय यद्दा भोमाहिस्रिः सगात्म-
स्मामियोस्यनीतिमाशंकौनिधनुर्निधानम् १६ ततो निर्गतस्यतीर्थाटनप्रकारमाह सरस्वतीम् तिः सगजाह्वयान्निर्गतः सन्तीर्थं पाद्ये-
यस्यतस्पृहेरः पदानि तेत्रागीणपुण्यानि चकोविधयाअन्वाक्रमत् प्रत्यपद्यतकौरवाणां पुण्येनलब्धइतितेषां भाग्यमेव तेनेन रूपेणागतमितिसूर्

कएनमन्त्रोपजुहाव जिह्मं नेदासाः सुतेपद्भिर्लिनेवपुष्ठः तस्मिन्प्रतीपः परकृत्स्न आस्तेनि-
र्वास्यतामासुपुरा च्छसानः १५ सः स्वयमसुत्वणकर्णवाणैर्न्वीतुः पुरोममेसुताडितोऽपि स्वय-
धनेहरिनिधायमायागतव्यथोऽयाद्गुरुमानयानः १६ सनिर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्ती-
र्थपदः पदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोऽसौ विधिष्ठितोयानिसहस्रमूर्तिः १७ पुरेषु पुण्योप-
वनादिकुंजेष्वंकनेषु सरित्सरस्सु अनंतलिंगैः समलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः
१८ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तभूतिः सदाप्लुतोऽधः शयनोऽवधूतः अलक्षितः स्वैरवधूतवेषाद्र
तानिचेरेहरिलोषणानि १९ इस्थंव्रजन्भारतमेव वर्षकालेन यावद्गतवान्प्रभासं तावच्छशा-
स्तितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २०

चितम् उर्व्यां सहस्रम् तिर्यद्भुरुद्राद्यनेकमूर्तिः सन्तीर्थपाद
यानि यानि अधिष्ठाय स्थितः तानितानि जगामेत्यर्थः १७ पुण्यानि यान्युपवनादीनि तेषु कुंजे लतनादिगृहस्थाने अंपकानि सो-
पानि येषांते षु सरित्सरस्सु च तीर्थेषु आयतनेषु च क्षेत्रेषु कीदृशेषु अनंतस्य लिंगैर्मूर्तिभिः सम्यगलंकृतेषु अनन्यः एका-
की १८ किंच गां पर्यटन् व्रतानि चेरे अचरत् मेध्या पवित्रा विविक्ता असंकीर्णा च निर्जीविका यस्य सदाप्लुतः प्रतितीर्थं स्नात
अधः शयनं यस्य अवधूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी अतएव स्वैरलक्षितः १९ एकस्यैव चक्रं सैन्यं
यस्यां एकमेव राजचिह्नं श्वेतातपत्रं यस्यां ताम् अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २० ॥ रामाय नमः

तदेवाह अजातशत्रोरिति त्रिभिः तव आगः अपराधं सहमानस्य दायं प्रतियच्छ देहि यत्रापराधे अनुजैः सह वर्तमानो वृकोदररूपोऽहिः क्रोधेन श्वसन् वर्तते यत् यस्मात् त्वमत्यर्थं बिभेषि १२ ननु मम नास्त्येव शङ्का पुत्रा वा अहं वः सन्तीति गर्वमाक्षिपन्नाह पार्थांस्तु मुकुन्द आत्मीयत्वेन गृहीतवान् स च देवः तत्रापि भगवान् न तु प्राकृतः किं च सह क्षितिदेवैर्विप्रैः देवैः चेन्द्रादिभिर्वर्तमानः यतोऽसौ तत्र वा विप्रा देवाश्च स्वपक्षः स च स्वपुर्यामेव सुखमास्ते न त्वन्यत्र गतः किं च यदुदेवानां देवः पूज्यः यतोऽसौ तत्र च यदुप्रवीरा इत्यर्थः किं च नृदेवभूमण्डलेश्वरपुरीयातिप्रकाशितश्या नृदेवदेवा राजानः विनिर्जिता अशेषा नृदेवदेवा येन यतोऽसौ तत्र च सर्वे राजानः अतः पार्थानां दायं देहीति

अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं तवागः सहानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन् रुषा यत्त्वमलं बिभेषि १२ पार्थांस्तु देवो भगवान् मुकुन्दो गृहीतवान् सक्षितिदेवदेवः आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्रीस्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय १३ इत्यूचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन १४

१२ दुर्योधनस्तु न्याय्यमन्यत इति चेत्तत्राह स एष मूर्तो दोष एव गृहान् प्रविष्ट आस्ते दोषत्वे हेतुः पुरुषद्विट् श्रीकृष्णद्वेष्टा कोऽसौ यं त्वमपत्यमत्या पुष्णासि न त्वपत्यमसौ न यतस्तस्मादिति ह्यपत्यं प्राहुः गता श्रीर्यस्मात् स त्वमित्याक्रोशति अत एनमशैवममङ्गलं आशु त्यज कथं पुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कुलस्य कौशलाय त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति हि न्यायः १३ इत्यूचिवान् एवमुक्तवान् असौ क्षत्ता सतां स्पृहणीयं शीलं यस्य सः कर्णदुःशासनशकुनिसहितेन दुर्योधनेन असत्कृतः १४ ॥ रामायनमः ॥

वरीयसिश्रेष्ठे अल्पस्यापिस्पोदयोयस्मात्तथाभूतोनभवतिसाधुवादेनसतामनुमोदनेनउपबृंहितः संवर्द्धितः यद्वासाधोःमैत्रेयस्यवा
ईनान्तरेणश्लाघितस्यर्थः ४ ५ भागानहेस्यापिगृहस्यापिगृहस्यत्यागेहेतुत्वेनकौरवापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासत्त्वता
अपादित्येकादशेक्रियासंबंधः यविष्ठस्यकनिष्ठस्यपांडोः विबंधून्पितृहीनान् ६ कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याद्रौपद्याआत्मनःस्नुषा
याःस्वीयैरस्रैःअश्रुभिःस्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणांवातन्मर्त्येवधेनहरंत्याः ७ सत्यावलंबस्यसत्याश्रयस्यवनात्प्रत्यागतस्यसमयेन

नस्यतीर्थपदस्तस्यविदुरस्यामलात्मनः तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः ४
सूतउवाच सएवमृषिवर्योयंपृष्टोराज्ञापरीक्षिता प्रत्याहतंसुबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामि-
ति ५ श्रीशुकउवाच यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यवि-
ष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षाभवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेवदेव्याःकेशाभिमर्शं
सुतकर्मगर्ह्यं नवारयामासनृपःस्नुषायाःस्वास्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेण
जितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य नयाचतोदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातश-
त्रोः ८ यदाचपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः ननानिपुंसाममृतायनानिरा-
जोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ९ यदोपहूतोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टःकिलपूर्वजेन अथाहतन्मं-
त्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति १० ॥

पूर्वजेनतेनदायंयाचमानस्ययत् यदान अदात् नददौ तमोमो-
हंजुषमाणःपुत्रंसेवमानः अविवेकंवा ८ यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनां अमृतायनानि अमृतस्रावीणि राजाधृतराष्ट्रःदु-
र्योधनोवाउरुबहुनमेनेक्षतोनष्टःपुण्यलेशोयस्यसः नसुखकीर्तिधर्मादिहेतुःकिंतुराज्यप्राप्तिमात्रहेतुःपुण्यलेशएवास्य
त्स्यापिनष्टत्वान्नादृतवानित्यर्थः ९ इदानींविदुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयतियद्वेति यदापूर्वजेनमंत्रायचोपहूतोतदाएवगृ-
हेप्रविष्टोमंत्रंपृष्टःसन् अथअनंतरंतदाह किंमंत्रिणोयापियद्वैदुरिकंविदुरवाक्यमितिप्रसिद्धंवदंति १० ॥ ॥

श्रीमद्भागवततीयस्कंधप्रारंभः

श्री·भा·
तृ०टी०
१

श्रीगणेशायनमः तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनं ईशात्स्वयागुणक्षोभात्सर्गोब्रह्मांडसंभवः तत्रतुप्रथमेध्यायेवंध्व
न्हित्वागतायुषः निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःसूत्ररूप्यते २ अथतृतीयस्कंधव्याख्या भगवत्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंहितंप्रवर्णितं
पुरा प्राहभागवतंशेषप्रोक्तंविस्तरतःपुनः द्वेधाहिश्रीभागवतसंप्रदायप्रवृत्तिःएकतःसंक्षेपतः श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वा
रेण अन्यतस्तुविस्तरतःशेषसनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण तत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतः चतुःश्लोक्या
श्रीभागवतंनिरूपितं तदेवब्रह्मनारदसंवादेनदशलक्षणतयाकिंचिद्विस्तरेणोक्तं तदेवशेषोक्तमतिविस्तरतोवक्तुं तृतीया
द्यारंभः तत्रतृतीयेप्रथमंसूत्रमैत्रेयसंगमचतुर्भिरध्यायैः ततोष्टभिरध्यायैःसविसर्गःसर्गप्रपंचःततोविसर्गप्रस्तावेनसप्तभिर्वा

ॐनमोभगवतेवासुदेवाय श्रीशुकउवाच एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किल
क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत् १ यद्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्व
रः पौरवेंद्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतं २ राजोवाच कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणा
ससंगमः कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो ३

राहावतारः ततएकेनविसर्गसमाहारः तत्रसंगे
नचतुर्भिःकपिलावतारः ततोनवभिःकपिलाख्यानमिति त्रयस्त्रिंशताध्यायैःतृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्रद्वितीयांतेपरिमाणं
चकालस्यकल्पस्यविग्रहंहे यथापुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मंकल्पमथोशृणु इतिप्रतिज्ञातमर्थंविस्तरेणनिरूपयितुमि
तिहासंप्रस्तौतिएवमितिद्वाभ्याम् हेमहत्सर्वसंपद्भिःसमृद्धिम् १ किंच अतिश्लाघ्यस्यागारंहेहीत्याह यदेति
दुर्गृहंवःपांडवानामत्रकृतदौत्यकर्तासन् अथश्रीकृष्णःबुद्धिसंनिधानादयमितिनिर्देशः पौरवेंद्रोदुर्योधनः
तस्यगृहंहित्वा अनाहूतएवप्रविवेशतत्रहेतुः आत्मसात्कृतं आत्मीयत्वेनगृहीतं २ कुत्रसंगम आस
बभूव ३ ॥ ॥ ॥

रामः
१

श्रीमद्भागवते प्रथम स्कंधे

श्री०भा०
टी० प्र०
१

श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे १
विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितं श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत् २ माधवो माधवा
वीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ वंदे परस्परात्मानौ परस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसा
रतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं वितन्यते ४ क्वाहं मंदमतिः क्वेदं मथनं क्षीरवारिधेः किं तत्र परमा
णुर्वै यत्र मज्जति मंदरः ५ मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिं यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाध
वं ६ श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुस्तारांकुरः सज्जनिः स्कंधैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालो
दयः द्वात्रिंशत्त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोतिसुलभो वर्वर्ति स-
र्वोपरि ७ अथ नानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसादमलभमानस्तत्र तत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः
श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानं भागवतशास्त्रं प्रारिप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणं
मंगलमाचरति जन्माद्यस्येति परं परमेश्वरं धीमहीति ध्यायेमेति लिङ् छांदसं ध्यायेमेत्यर्थः बहुवच
नं शिष्याभिप्रायं तमेव स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्र स्वरूपलक्षणं सत्यमिति सत्यत्वे-
हेतुः यत्र यस्मिन् त्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतेंद्रियदेवतारूपः अमृषा सत्यः
यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः अत्र दृष्टांतः तेजोवारिमृदां यथा वि
निमयोऽन्योन्यः अन्यस्मिन्नन्यावभासः स यथाधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः तत्र तेजसि-
वारिबुद्धिः मरीचितोये प्रसिद्धा मृदि काचादौ वारिबुद्धिरित्यादि यथायथमूह्यं यद्वा तस्यैव परमार्थ
सत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति यत्रेत्य-

राम: १

सिद्धत्वान्नः परमेश्वरएवजगत्कारणं अतःएवसत्यः अमतःसत्ताप्रदत्वाच्चपरमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेनचनिरस्तकुहकंतं
धीमहीतिगायत्र्याप्रारंभेणचगायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितं यथोक्तंमत्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे
यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वि
तं प्रोष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमंपदं अष्टादशसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्तितं यच्छ्रुत्वाऽष्टदोषोपेतोनरोननिर
यंव्रजेदिति पुराणांतरेच ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा गायत्र्याच
समारंभस्तद्वैभागवतंविदुः पद्मपुराणे अंबरीषंप्रतिगौतमवचनं अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणुपठस्वस्वमु

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमु
ह्यंतियत्सूरयः तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोऽमृषाधाम्नास्वेनसदानि
रस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १ धर्मःप्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतां वेद्यं
वास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनं

खेनापियदीच्छसिभवक्षयमि अतएवभागवतंनामान्यदपिपु
राणमस्तीत्येतदपिनशंकनीयं १ इदानींश्रोतृप्रवर्तनायश्रीभागवतस्यकांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः
श्रैष्ठ्यंदर्शयति धर्मइति अत्रश्रीमतिसुंदरेभागवतेपरमोधर्मोनिरूप्यतेपरमत्वेहेतुः प्रकर्षेणउज्झितंकैतवंफला
भिसंधिलक्षणंकपटंयस्मिन्सः प्रशब्देनमोक्षाभिसंधिरपिनिरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणोधर्मोनिरूप्यतेइ
ति अधिकारितोपिधर्मस्यपरमत्वमाह निर्मत्सराणांपरोत्कर्षासहनंमत्सरः तद्रहितानांसतांभूतानुकंपिनांएवं
कर्मकांडविषयेभ्यःश्रैष्ठ्यमुक्तं ज्ञानकांडविषयेभ्योपिश्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तवंपरमार्थभूतंवस्तुवेद्यंनतुवैशे रामः
षिकवद्द्रव्यगुणादिरूपं यद्वा वास्तवशब्देनवस्तुनोंशोजीवोवस्तुनःशक्तिर्मायाचवस्तुनःकार्यंजगच्चतत्सर्वंवस्त्वे

२

तेन प्रतीतमुपाधिसंबंधं वारयति स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् तं तत्स्वलक्षणमाह ज-
न्मादीति अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभंगा यतो भवंति तं धीमहीति तत्र हेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषु कार्येषु पर
मेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात् अकार्येभ्यश्च खपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देन व्या
वृत्तिः अनुवृत्तत्वात् विश्वकार्यघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य
जन्मादि तद्यतो भवतीति संबंधः तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्र
यंत्यभिसंविशंतीत्याद्या स्मृतिश्च यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरे
व युगक्षय इत्याद्या तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वात् ध्येयमभिप्रेतं नेत्याह अभिज्ञोयः तं स ऐक्षत
लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतेति श्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यायाच्च स ऐक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेति चेतनस्यैव जगत्कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् तर्हि जीवः स्यान्नेत्याह स्वराट् स्वेनैव राज
ते सः स्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हि किं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आ
सीदिति श्रुतेः नेत्याह तेन इति आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म वेदं यः तेने प्रकाशितवान् यो ब्रह्माणं विद
धाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति श्रुतेः न
म६ नु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं सत्यं तत्तु हृदा मनसैव तेने अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन गायत्र्या
र्थो दर्शितः वक्ष्यति हि प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुर
भूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतामिति ननु च ब्रह्मा स्वयमेव सुप्रतिबुद्ध्या येन वे
दमुपलभतां नेत्याह यदस्मिन्ब्रह्मणि सूरयोऽपि मुह्यंतीति तस्माद्ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात्स्वतः

वनततः पृथगिति वेद्यं अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ततः किमत आह शिवदं परमसुखदं किंच आध्यात्मिकादि
तापत्रयोन्मूलनं च अनेन ज्ञानकाण्डविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितं कर्तृतोपि श्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेन
प्रथमं संक्षेपतः कृते देवताकाण्डगतं श्रैष्ठ्यमाह परैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं वा सद्य एवावरुध्य
ते स्थिरीक्रियते वाशब्दः कटाक्षे किंतु विलंबेन कथंचिदेवात्र शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छुभिरेव तत्क्षणादवरुध्यते
इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वंति तत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः तस्मात्त्रिकाण्डत्र
यार्थस्यापि यथावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः २ इदानीं तु न केवलं सर्व

श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शु
श्रूषुभिस्तत्क्षणात् २ निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतं ॥

शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं विधीयते अपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदं अतः परमादरेण सेव्यमित्याह।
निगमेति निगमो वेदः स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्य फलमिदं भागवतं नाम तत्तु वैकुंठगतं नार
देनानीय मह्यं दत्तं मया च शुकस्य मुखे निहितं तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लव
परंपरया शनैरखंडमेवावतीर्णं न तूच्चनिपातेन स्फुटितमित्यर्थः एतच्च भविष्यदपि भूतवन्निर्दिष्टं अना
गताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेण द्रवेण संयुतं लोके हि शुकमुखस्पृष्टं फलममृत
मिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं अत्र शुको मुनिः अमृतं परमानंदः स एव द्रवो रसः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा
नंदी भवतीति श्रुतेः अतो हे रसिकाः रसज्ञाः तत्रापि भावुकाः हे रसविशेषभावनाचतुराः अहो भुवि ग

लितमित्युक्तम्लाभोक्तिः इदं भागवतं नाम फलं मुहुः पिबत ननु त्वगष्ठ्यादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं फलमेव पातव्यमत आह रसं रसरूपं अतस्त्वगष्ठ्यादेर्हेयांशस्याभावात् फलमेव कृत्स्नं पिबत अत्र च रसनादात्म्यविवक्षया रसवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् गुणवचनेऽपि रसशब्दे मतुप्प्रत्ययाभावात्तेन विनैव रसं फलमिति सामानाधिकरण्यं तत्र फलमित्युक्ते पानासंभवाद्धेयांशप्रसक्तिश्च भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तं रसमित्युक्ते पिगलितस्य रसस्य पानानुमशक्यत्वात्फलमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं न च भागवतामृतपाने मोक्षेऽपि साम्यमित्याह आलयं लयो मोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्य नहि स्वर्गादिसुखवत् मुक्तैरपेक्ष्यते किंतु सेव्यत एव वक्ष्यति च आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिरिति ३ तदेवमनेन श्लोकत्रय॰

पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ३ नैमिशे निषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः

एवं विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारीप्सितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनादिसंबंधाधिकारिणां वैशिष्ट्येन सुखसेव्यत्वेन च श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते नैमिश इति ब्रह्मणा विसृष्टस्य मनोमयस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठी भवति यत्र तन्नैमिशं नैशमेव नैमिशं तथा च वायवीये एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितमिति नैमिष इति पाठे वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं तथाहि गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्य एवं कृत्वा

ततोद्वितीयमुनिर्गौरमुखेनतदा उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं अरण्येस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं भवि
ष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति अनिमिषः श्रीविष्णुः अस्तुष्टमिति वा तस्य क्षेत्रे तथा चात्रैव शौनकादि
वचनं क्षेत्रेस्मिन्वैष्णवे वयमिति स्वर्गाय गीयत इति स्वर्गो यो हरिः स एव लोकः भक्तानां निवासस्थानं तस्मै तत्प्राप्तये
इत्यर्थः सहस्रं समाः संवत्सराः अनुष्ठानकालो यस्य तत्सहस्रसमं सत्रसंज्ञकं कर्मोद्दिश्य आसत उपविविशुः यद्वा
आसत अकुर्वतेत्यर्थः आसनमत्र विवक्षितं तु उपयन्तीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसधात्वर्थस्या

सत्रेस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४ तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहु
ताग्नयः सत्कृतंसूतमासीनंपप्रछुरिदमादरात् ५ ऋषयऊचुः त्वयाख
लुपुराणानिसेतिहासानिचानघ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणिया
न्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरायणः अन्येचमुनयःसूतपराव
रविदोविदुः ७ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्य

विवक्षितत्वात् ४ प्रातःकालेहुताएवहुता अग्नयो यैस्ते अनेन नित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यं दर्शितं
इदंवक्ष्यमाणं आदरात्पप्रछुः ५ विविदिषितानर्थान्प्रष्टुं तस्य सर्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः त्वयेतित्रिभिः
श्लोकैः इतिहासामहाभारतादिः तत्सहितानि न केवलमधीतानि अपि आख्यातान्यपिव्याख्यातानि च
उत अपि यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदां विदुषां मध्ये श्रेष्ठः व्यासः यानि विदुः परावरे
सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदन्तीति तथा ७ वेत्थ जानासि सौम्य हे साधो तेषामनुग्रहात् तत्त्वतो ज्ञानहेतुमा

अंजसांजस्यार्जवेन एकांततः अव्यभिचारि श्रेयः साधनं ९ अन्येपि बहुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणा
दिभिर्विनिश्चितं तत्तु न स्यादित्याह प्रायेणेति हे साधो सभ्य अस्मिन्युगे कलौ अल्पायुषो जनाः तत्रापि मंदाः अल
साः तत्रापि सुमंदमतयः तत्रापि मंदभाग्याः विघ्नाकुलाः तत्रापि उपद्रुता रोगादिभिः १० न च बहुशास्त्रश्र
वणेपि तावता फलसिद्धिरित्याह भूरीति भूरीणि कर्माणि अनुष्ठेयानि येषु तानि समुद्धृत्य मनीषया बुद्ध्या स्व
येनोद्धृतेन वचनेन आत्मा बुद्धिः सुप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति ११ प्रश्नांतरं सूत जानासीति पंचभिः भद्रं

तत्र तत्रांजसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितं पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः
शंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषः साधो कलावस्मिन्युगे जनाः मंदाः
सुमंदमतयो मंदभाग्या ह्युपद्रुताः १० भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि
विभागशः अतः साधोत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ब्रूहि नः श्रद्दधाना
नां येनात्मा सुप्रसीदति ११ सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्वतां पतिः देव
क्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया १२

ते इत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवानिति शौर्यै
श्वर्यादिगुणः सात्वतां सत्त्वं शुद्धसत्त्वं तेन सत्वमूर्तिर्भगवान् स उपास्यतया विद्यते येषामिति सत्वंतो भक्ताः
स्वार्थेऽण् राक्षसवायसादिवत् तस्य चाण्बहुत्वार्थं तदेवं सात्वत इति भवति तेषां पतिः पालकः य
स्यार्थविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जातः १२ रामायनमः ॥

अंग हे सूत तत्नो वर्णयितुमर्हसि सामान्यतस्तावद्यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये १३
तस्य प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यशः श्रवणौत्सुक्यमाविःकुर्वंति आपन्न इति त्रिभिः संसृतिमापन्नः प्राप्तः विव
शोपि सन् ततः संसृतेः तत्र हेतुः यद्यतो नाम्नः भयमपि स्वयं बिभेति १४ किं च यस्य पादः संश्रयो येषां अत एव
प्रशमोऽयनं वर्त्म आश्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृष्टाः संनिधिमात्रेण सेविताः सन्तः सद्यः पुनंति स्वर्धु
नी गंगा तस्या आपः तस्माद्विनिःसृता न तु तत्रैव तिष्ठंति अतस्तत्सेवयैव पुनंत्योपि अनुसेवया पुनंति

तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुं यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च ५
भवाय च १३ आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ततः सद्यो विमु
च्येत यद्बिभेति स्वयं भयं १४ यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः स
द्यः पुनंत्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोनुसेवया १५ को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोके
ड्यकर्मणः शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहं १६ तस्य कर्माण्यु
दाराणि परिगीतानि सूरिभिः ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कलाः
१७ अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्या

न तु सद्य इति मुनीनामुत्कर्षोक्तिः १५ पुण्यश्लोकैरीड्यानि स्तव्यानि कर्माणि यस्य तस्य यशः कलिमलापहं सं
सारदुःखनाशनं १६ प्रश्नांतरं तस्येति उदाराणि महांति विश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाः ब्र
ह्मरुद्रादिमूर्तीः १७ अथेति प्रश्नांतरं अवतारकथाः सृष्ट्यादिप्रस्ताव एव तत्तदवसरे ये मत्स्याद्यवताराः तदाश्र
याः कथाः स्वैरं लीलाः कुर्वतः श्रीकृष्णस्यावतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितप्रश्नोपि ज्ञात एवेति द्रष्टव्यम् १८

भा॰ प्र॰
श्री॰ टी॰
५

एवमीश्वरेण पुनरपि तज्ञविरितान्येव कर्तृत्वमिष्टं तत्त्वात्मनः तस्य भावमोदयंति ब्रवंत्विति योग ॥ पाप
हितुत्वप्राः स्मृतुद्भुवति तमीयस्मात्स्मृतनमतत्याः न तः श्लोकोयस्यतत्स्य किंकमेतु विशेषेणानत्यामः अल
मिति नमस्यामेह तत्रहेतुः यदि क्रमप्रवृत्तानां यद्वाऽन्येन यतु नाम व यन्ननेनितु शब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रि
धात्यलंबुद्धिमवति उदराद्विमरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादु विशेषाभावाद्वा तत्र प्रवृत्तानामिस्यनेन श्रोत्रस्या
काशत्वान्नमरणमिस्त्वकं रसज्ञानामित्यनेन चाज्ञानतः पञ्चवत्सु मिनिराकृतां इदमेव त्वगवदसातरामावन

बंधनविलत्वमपि उत्तमश्लोक विक्रमे यच्छ एवतोरसज्ञानोस्वादस्वा
दपदेप दकृतवाक्किलवोधीलिमदरामेरम केणव अतिमश्री
तिमगवानरु ६ कपदमानव २० कलिमागतमाकरप देवेसि
नवेसवेवव कृत्सीनादीर्घमत्रैणकपापासरुगएरः २१ लवनः
सदर्सि तोधाश्राडसरनिस्तितोषता कलिमलवेहरपुसाकरोधाईवो

दृष्टिं निराकरोति यदेवदेव तिदतां सर्वदनोपिस्वादु २१ अतः कोसचरित्राणि कपपेत्यापावेनाद्भः
केतवानितिश्रुतिमत्वानतिकालानि गोवद्धनोद्धरणादीनि मनस्यव्यक्तमाहिमानीत्यर्थः नन
पाजनाऽध्यापनादिव्यशास्त्राकुतरा लब्धवाणाऽवकाशः स्यादतआह कलिमागते ज्ञात्वात्तद्वि
पाविनिस्सदगतेः कामादीन्मत्वेनाऽत्रासीना दरः कपापासदरणा लब्ध्यावसरः २१
अविस्मृतस्येव त्वदर्शनमीश्वरेणावसपादितं इतीमेनदतिलमितिकलिनिस्ततोमिष्टतां अत्रतोवैतीर्थनाकणी

पुनः प्रश्नांतरं ब्रूहीति धर्मस्य वर्मिणि कवचवद्रक्षके स्वां काष्ठां मर्यादां स्वस्वरूपमित्यर्थः अस्य चोत्तरं कृष्णे स्व
धामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सहेत्ययं श्लोकः २३ इति श्रीभा० भावार्थदीपिकायां प्रथमस्कंधे प्रथमोध्यायः १
तदेवं प्रथमेध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः द्वितीये तूत्तरं सूतस्तत्प्रश्नानामाह तेष्वथ १ विप्राणामिति एवं तैः
सम्यक्प्रश्नैः सम्यक् हृष्टः रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य वक्तुमुपचक्रमे उपक्रां
तवान् १ प्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह यमिति त्रिभिः तत्र स्वगुरोः शुकस्यैश्वर्यं त

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं ग
तः २३ इति श्रीभागवते म० प्र० नैमिषीयोपाख्याने प्रथमोध्यायः १ व्यास उ
वाच इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्षणिः प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमु
पचक्रमे १ सूत उवाच यं प्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर
आजुहाव पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि २

च्चरितेनैव द्योतयन्नाह यं प्रव्रजंतं संन्यासाय गच्छंतं अनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमनुपपन्नं यद्वा केना
प्यनुपेतं अननुगतमेकाकिनमित्यर्थः तत्र हेतुः अपेतकृत्यं अन्यकर्ममार्गे अप्रवर्तमानं नैष्ठिकत्वा
त् द्वैपायनो व्यासः विरहात् कातरो भीतः पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव आहूतवान् दूराद्धाने प्लुते सस्य
पि संधिरार्षः तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभि नेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवंतः पितुः स्नेहानुबंधपरिहा
राय वृक्षरूपेणोत्तरं दत्तवान् इत्यर्थः तं मुनिमानतोऽस्मि तन्मयत्वोपपादनाय विशेषणं सर्वभू
तानां हृत् मनः अपि योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तं २ रामाय नमः

ततः कृपालुतां दर्शयन्नाह य इति अंधं गाढं तमः संसाराख्यम् अतितर्तुमिच्छतां पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यं तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य तं स्वानुभावं अखिलश्रुतीनां सारं एकम् अद्वितीयम् अनुपमम् इत्यर्थः आत्मानं कार्यकारणसंघातम् अधिकृत्य वर्त्तमानम् आत्मतत्त्वम् अध्यात्मं तत्प्रदीपं साक्षात्प्रकाशकं उपयामि शरणं व्रजामि ३ एवं गुरुं नमस्कृत्य देवं प्रणमति जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रंथः तमुदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन् अन्यान् पौराणिकान् उपशिक्षयति ४ तेषां वचः प्रतिपूजयति य

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोंऽधं संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनां ३ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ४ मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमंगलं यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ५ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति ६

इत्थं तत्प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मंगलमेतत् यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णे पर्यवसानादेवमुक्तं ५ तत्र यत्प्रथमं पृष्टं सर्वशास्त्रसारमैकांतिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरं स वै पुंसामिति अयमर्थः धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः यतस्तु धर्मात् श्रवणादरादिलक्षणाद्भक्तिर्भवति स परो धर्मः स एवैकांतिकं श्रेयः इति कथं भक्तिः अहैतुकी हेतुः फलानुसंधानं तद्रहिता अप्रति

नन्वेतमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञा
नांगत्वं प्रसिद्धं ततः कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यं तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव इति अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरमौ
पनिषदमित्यर्थः ७ व्यतिरेकमाह धर्म इति यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्सेनस्य कथासु रतिं नोत्पादयेत्तर्हि स्व
नुष्ठितोपि सन् अयं धर्मः श्रमो ज्ञेयः ननु मोक्षार्थस्यापि धर्मस्य श्रमत्वमस्त्वेव अत आह केवलं विफलश्रम इ
त्यर्थः नन्वस्ति तत्रापि स्वर्गादिफलमित्यादिफलमित्याशंक्य एवकारेण निराकरोति तदपि मुख्यान्न तत्फल

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकं
७ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव
हि केवलं ८ धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्य धर्मैकांतस्य
कामो लाभाय हि स्मृतः ९ कामस्य नेंद्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता जीवस्य तत्त्व
जिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः १० ॥

मित्यर्थः नन्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिश्रु
तेर्नैतत्फलस्याक्षयित्वमित्याशंक्याह शब्देन साधयति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजि
तो लोकः क्षीयत इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्याक्षयित्वप्रतिपादनात् ८ तदेवं हरिभक्तिद्वारा तदितरवैराग्या
त्मज्ञानपर्यंतः परो धर्म इत्युक्तं अन्ये तु मन्यंते धर्मस्यार्थः फलं तस्य च कामः फलं तस्य चेंद्रियप्रीतिः तत्प्रीते
श्च पुनरपि धर्मार्थादि परंपरेति तथाहुः धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते इत्यादि तन्निराकरोति ध
र्मस्येति द्वाभ्यां आपवर्ग्यस्य उक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्य अर्थाय फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते योग्यो न भव
ति तस्यार्थस्यापि एवंभूतधर्माव्यभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतो मुनिभिः ९ कामस्य विषयभो
गस्य इंद्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति किंतु यावता जीवेत तावानेव कामस्य लाभः जीवनपर्याप्त एव कामः सेव्य

ननु च तत्त्वजिज्ञासा नाम धर्मजिज्ञासैव धर्म एव तत्त्वमिति केचित्तत्राह वदंतीति तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्वं व
दंति किं तत् यज्ज्ञानं नाम अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं व्यावर्तयति ननु तत्त्वविदोऽपि गीतवचना एव नैवं त
स्यैव तत्त्वस्य नामांतरैरभिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानिति अभि-
धीयते ११ तच्च तत्त्वं सपरिकरया भक्त्यैव प्राप्यमित्याह तच्छ्रद्दधाना इत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययुक्तया तत्र ज्ञानं परोक्षं तत्त्व
आत्मनि क्षेत्रज्ञे पश्यंति किं तत् आत्मानं परमात्मानं श्रुतेन वेदांतादिश्रवणेन गृहीतया प्राप्तयेति भक्तेर्दार्ढ्यमुक्तं

वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ११
तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृही
तया १२ अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसि
द्धिर्हरितोषणं १३ तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः श्रोतव्यः कीर्तित
व्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा १४ यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रंथिनिबंधनं छिंदं
ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिं १५

१२ धर्मस्य फलं भक्तिः नार्थकामादिकमितीममर्थं
मुपपद्योपसंहरति हे द्विजश्रेष्ठाः हरितोषणं हरेराराधनं संसिद्धिः फलं १३ यस्माच्च भक्तिविहीनो धर्मः केवलं
श्रम एव हि तस्माद्भक्तिप्रधान एव धर्मोऽनुष्ठेय इत्याह तस्मादिति एकेन एकाग्रेण मनसा १४ भक्तिरहितो धर्मः
केवलं श्रम इति प्रपंचितं इदानीं तु भक्तेर्मुक्तिफलत्वं प्रपंचयति यस्यानुध्या अनुध्यानमेव असिः खड्गः
तेन युक्ता विवेकिनः ग्रंथिमहंकारं निबध्नाति यत् कर्म तत् छिंदंति तस्य कथायां रतिं को न कुर्यात् १५

ननु सत्यमेव कर्मनिर्मुक्तानां हरिकथारतिस्तथापि तस्यां रुचिर्नोत्पद्यते किं कुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति पुण्यतीर्थ
निषेवणादिभिर्निष्पापस्य महत्सेवा स्यात् तया च तद्धर्मश्रद्धा ततः श्रवणेच्छा ततो रुचिः स्यादित्यर्थः १६ ततश्च शृण्व
तामिति पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः सतां सुहृत् हितकारी हृदि स्थितान्यभद्राणि कामादिवासनाः तानि अंतस्थः हृदय
स्थः सन् १७ ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्य ज्ञानोत्तरकालत्वात् प्रायग्रहणं भागवतानां भागवतशास्त्र
स्य वा सेवया नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपकाभावात् १८ रजस्तमश्च ये चेतःप्रभवा भावाः कामादयः एतैरनाविद्धम्

शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषे
वणात् १६ शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि वि
धुनोति सुहृत्सतां १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लोके
भक्तिर्भवति नैष्ठिकी १८ तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये चेत एतैरनाविद्धं
स्थितं सत्त्वे प्रसीदति १९ एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्त्वविज्ञान
मुक्तसंगस्य जायते २० भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्मा
णि दृष्ट एवात्मनीश्वरे २१

नाविद्धं सत्त्वे प्रसीदति उपशाम्यति १९ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसां
अत एव मुक्तसंगस्य भगवतो नेव तत्त्वं २० ज्ञानफलमाह भिद्यत इति हृदयमेव ग्रंथिः चिज्जडग्रथनरूपो
हंकारः अत एव सर्वसंशयाः असंभावनाविपरीतभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मनि स्व
रूपभूते ईश्वरे दृष्टे एव चकारेण ज्ञानानंतरमेव निदर्शयति २१ रामायनमः रामः

श्री०भा०
प्र० टी
८

अत्रसदाचारंदर्शयितुमुपसंहरति अतइति आत्मप्रसादनीं मनःशोधनीं वासुदेवेभक्तिं कुर्वंतीतिभज
नीयविशेषोदर्शितः २२ ननुदेवोपपादयितुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मकत्वेपिवासुदेवस्याधिक्यमाह सत्व
मिति इहयद्यप्येकएवपरः पुमान् अस्यविश्वस्यस्थित्यादये स्थितिसृष्टिप्रलयार्थं संज्ञाः केवलंभिन्नाध
त्तेहरिविरिंचिहराइतिवक्ते संधिरार्षः तत्रतेषांमध्ये श्रेयांसिशुभफलानिसत्वतनोर्वासुदेवादेवस्युः २३।
उपाधिवैशिष्ट्येनफलवैशिष्ट्यंसदृष्टांतमाह पार्थिवादिति पार्थिवात्स्वप्रकाशरहितात् दारु

ततोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा वासुदेवेभगवतिकुर्वंत्यात्मप्रसादनीं २२
सत्वरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषएकइहास्यधत्ते स्थित्यादयेह
रिविरिंचिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युः २३ पार्थिवाद्दारु
णोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्वंयद्ब्रह्मदर्शनं २४ भे
जिरेमुनयोथाग्रेभगवंतमधोक्षजं सत्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पंतेयेनुतानिह २५ ये१

णः काष्ठात् सकाशात् धूमः प्रवृत्तिस्वभावस्त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासन्नस्तस्मादप्यग्नि
ग्निस्त्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवंतमसः सकाशाद्रजोरजसः सकाशात्सत्वंब्रह्मदर्शनंब्रह्मप्रका
शकंतुशब्देनलयात्मकात्तमसः सकाशाद्रजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेनकिंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्र
मुक्तंनतुसत्ववत् स्वप्रकाशकत्वंविक्षेपकत्वात् यत्सत्वंतत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनं अतस्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मा रामः
दीनामपियथोत्तरंवैशिष्ट्यमितिभावः २४ वासुदेवभक्तौपूर्वाचारंप्रमाणयति भेजिरेइति अथ अतोहे
तोः अग्रेपुराविशुद्धंसत्वंमूर्तिंभगवंतमधोक्षजं अतोयेतान् अनुवर्तंते इहसंसारेक्षेमायकल्पंते २५ ८

नन्वन्यानपि केचिद्भजंतो दृश्यंते सत्यं मुमुक्षवस्तु अन्यान्न भजंति किंतु सकामा एवेत्याह मुमुक्षव इ-
ति द्वाभ्यां भूतपतीनिति पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणं अनसूयवः देवतांतराण्यनिंदकाः संतः २६ रजस्तमसी
प्रकृतिः स्वभावो येषां ते अत एव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते श्रियमैश्वर्यं प्रजाश्चेप्संतीति तथा-
ते २७ तत्त्वतो नामोच्चारणाद्वासुदेवो भजनीय इति उक्तं सर्वशास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनयाप्याह द्वाभ्यां वासुदेवः
परः तात्पर्यगोचरो येषां ते ननु वेदा मखपरा दृश्यंते इत्याशंक्य तेऽपि तदाराधनार्थत्वात् तत्परा एवेत्युक्तं यो-

मुमुक्षवो घोररूपान्हित्वा भूतपतीनथ नारायणकलाः शांताः भजंति
ह्यनसूयवः २६ रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजंति वै पितृभूतप्रजे-
शादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७ वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः वा-
सुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः २८ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः २९

गा योगशास्त्राणि तेषामभ्यास [illegible] णामा-
दिः क्रिया परत्वमाशंक्य तासामपि तत्प्राप्त्युपायत्वात् तत्परत्वमुक्तं २८ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रं ननु च तत्त्वशा-
स्त्रं ज्ञानपरमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तं तपोऽत्र ज्ञानं धर्माधर्मशास्त्रदानव्रतादिविषयं ननु
तत्स्वर्गपरमित्याशंक्याह गम्यत इति गतिः स्वर्गादिफलं सापि तदानंदांशरूपत्वात् तत्परैवेत्युक्तं यद्वा वे-
त्रै॥ दा इत्यनेनैव तत्फलत्वात् सर्वाण्यपि शास्त्राणि वासुदेवपराणीत्युक्तं तत्र ननु तेषां मखयोगक्रि-
यादीनां नानार्थपरत्वान्नतदेकपरमित्याशंक्य मखादीनामपि तत्परत्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं
२९ रामाय नमः रामः रामः

ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्तवस्तुनि सर्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते कथं वासुदेवपरत्वं
सर्वस्येत्यत्राह स एवेति चतुर्भिः एतैरेव श्लोकैः तस्य कर्माण्युदाराणि गृहीतिप्रश्नस्योत्तरं सदसद्रूपया
कार्यकारणात्मिकया अगुण इत्यन्वयः स्वतो निर्गुणोपि सन्नित्यर्थः ३० भगवतो जगत्कार
णत्वमुक्तं प्रवेशनियमनलक्षणां लीलामाह तयेति विलसितेषु उद्भूतेषु गुणेषु आकाशादिषु
अन्तः प्रविष्टः सन् गुणवानिव भेदधीना एवैते गुणा इत्यभिमानवानिव न तु वस्तुतस्तथा यतो विज्ञा

स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया सदसद्रूपया चासौ गुणमयागुणो विभुः ३०
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ३१
यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ३२
असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुंक्ते भूतेषु तद्गुणान् ३३

नेन चिच्छक्त्या विजृम्भितः स्फूर्जितः ३१ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषु स्वाभिव्यंजके
षु अवहितो निहितः विश्वात्मा पुमान् परमेश्वरो भूतेषु प्राणिषु अन्तर्यामिरूपेणापि प्रतियोनि नानात्वे
न नानात्वमिवोच्यते तत्तद्रूपेण या ३२ भोगरूपां लीलामाह असौ हरिः भूतसूक्ष्माणि च इं
द्रियाणि च आत्मा मनश्चैतैः स्वयं निर्मितेषु भूतेषु चतुर्विधेष्विति भोगे स्वातंत्र्यं द्योत्यते तद्गुणा
न्तैस्तदनुरूपान्विषयान्निष्ठया भुंक्ते भोजयतीति णिजर्थो वा अत्रेयः पालयतीति वा तदात्मने परमा प्रस्फुरितानन्दप्रकाशमात्रा ३३

इदानींसूतजानासीतिप्रश्नोत्तरमाह भावयतीतिपालयतिननुसर्वावतारसाधारणेयोजनेविशेषतःकस्यावता
रस्यकृतीस्तुनोवक्ष्यते लोकभावनः लोककर्त्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतः ३४ इतिश्री॰प्रथमेद्वितीयो
ध्यायः २ अवतारकथाप्रश्नस्यतृतीयेतूत्तराभिधा पुरुषाद्यवतारानांतच्चारित्रवर्णनैः १ यदुक्तं अथाख्याहिह
रेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः इतितदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन् प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहेइतिपंचभिःमहदा

भावयत्येषसत्त्वेनलोकान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादि
षु ३४ इतिश्रीभागवतेमहा॰ प्रथमस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ सूतउवाच जगृ
हेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया १ य
स्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः २
यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्त्वमूर्जितं ३ ॥

दिभिः महदहंकारपंचतन्मात्रैएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिषोडशकला अंशायस्मिन् ननुमहदादिभिरवहि
र्महोतेनैवंभूतेः तथापिविराड्जीवानांतदंशाभिमानिनोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमितिद्रष्टव्यं १ कोसौ
भगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसीतिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्यतत्रचयोगःसमाधिः तद्रूपांनि
द्रांविस्तारयतः तस्यनाभिरेवह्रदःतस्मिन् यदंबुजंतस्मात्तत्कोशात् ब्रह्माआसीत् अभूत्पाद्मकल्पे सपौ
रुषरूपंजगृहे २ कीदृशंरूपंतदाहयस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्यांभसिशयानस्यतदाह तत्तस्यभग
वतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्यसंभिन्नमतएवोर्जितंनिरतिशयंसत्त्वं ३ रामायनमः राम:

एतच्च योगिनां प्रत्यक्षत्वमित्याह पश्यंतीति अदभ्रमनंतं ज्ञानात्मकं यच्चक्षुस्तेन सहस्रं अपरिमितानि यानि पा
दादीनि तैरद्भुतं सहस्रं मूर्द्धादयो यस्मिन् तत् सहस्राणि मौल्यादीनि तैरुल्लसत् शोभमानं ४ एतत्तु कूटस्थ
न त्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदिति नारायणरूपं निधीयते यस्मिन्निति निधानं कार्याव
साने प्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजउद्गमस्थानं बीजत्वेनापि नान्यबीजमत्याकि अव्ययं न केवलमवताराणा
मेव बीजं किं सर्वप्राणिनामित्याह यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेन ५ सनत्कुमाराद्यवतारा

पश्यंत्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं सहस्रमूर्द्ध
श्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४ एतन्नानावतारा
णां निधानं बीजमव्ययं यस्यांशांशेन सृज्यंते देवतिर्यङ्नरादयः ५ स एव प्र
थमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखंडितं ६ द्वि
तीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीं उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ७

रांस्तच्चरितं चाह स एवेति कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि यः यो
रुषरूपं जगृहे स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचा
र प्रथमद्वितीयादिशब्दनिर्देशमात्रापेक्षया न तु स्वरूपतो यथा प्रथमः ६ अस्य विश्वस्य भवा
य उद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्मैवोक्तमित्यनुसंधेयं ७

नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रापि देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्राग
ममाचष्ट उक्तवान् यतस्तन्त्रात् निर्गतं कर्मत्वं बंधहेतुत्वं येभ्यः तानि नैष्कर्म्याणि तेषां भावो नैःकर्म्यं क
र्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः ८ तुर्येवतारे धर्मस्य कला अंशः भागः भार्येत्यर्थः आत्मोपा
शमनोपशमनीतिकृते तस्याः सर्गे ऋषी भूत्वेत्येकावतारतां दर्शयति ९ कपिलावतारमाह पंचम

तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः तंत्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां
यतः ८ तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरो
द्दुश्चरं तपः ९ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं प्रोवाचासुरये
सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं १० षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया आन्वी
क्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ११ ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजा
यत स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरं १२

ति आसुरये तत्त्वानि ग्रामाय तत्त्वा
नां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिन् तत् सांख्यं १० दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठमिति अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृ
तः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्ट इति वचनमात्रेणत्वात् कथं प्राप्तः अनसूयया मत्सदृशा
पत्यमिच्छतो मामेवापत्यं दत्तवानिति दत्तो यद्वृषि म कुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीं आत्मविद्यां प्रह्लादा
दिभ्यः ११ यज्ञावतारमाह ततः इति सप्तमः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवाः तदाद्यैः सह स्वायं
भुवं मन्वंतरं पालितवान् तदा स्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः १२ राम: राम राम:

ऋषभावतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतं अत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीराणां दर्शयन् नाभेरग्नीध्रपुत्रा
त् ऋषभो जातः १३ पृथ्ववतारमाह पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपं पाठांतरे पृथोरिदं पार्थिवं तेनौषधीरि
त्युपलक्षणं इमां पृथिवीं सर्वाणि च वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध अडागमाभावश्छान्दसः हे विप्रास्तेन पृथ्वीदो
हेनेन सोयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः वशांकोनाविस्यस्मात् १४ मत्स्यावतारमाह चाक्षुषमन्वं
तरे यउदधिसंप्लवः संप्लवः तस्मिन् यद्यपि मन्वंतरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केचित् कौतुके न सत्यव्र

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जातउरुक्रमः दर्शयन्वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमन
मस्कृतं १३ ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रा
स्तेनायं स उशत्तमः १४ रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारो
प्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुं १५ सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मंदराचलं द
ध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः १६ धान्वंतरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च
अपाययत्सुरानन्यान्मोहयन्मायया स्त्रिया १७

मं२

ताय माया प्रदर्शिता यथा अकांडे मार्कं
डेयायेति द्रष्टव्यं महीमय्यां नावि नौकारूपायां मह्यामित्यर्थः अपात् रक्षितवान् वैवस्वतमिति भावि
नी संज्ञा १५ कूर्मावतारमाह कमठः कूर्मः तद्रूपेण एकादशेऽवतारे विभुर्दध्रे दधार १६ धन्वंतर्यवता
रमाह धान्वंतरं धन्वंतरिरूपं द्वादशमं प्रयोगस्त्वार्षः त्रयोदशमेव रूपं तच्चरितेन सह दर्शयति अ
पाययदित्यत्र सुधामित्यध्याहारः मोहिन्या स्त्रिया स्त्रीरूपेणान्यान् असुरान् मोहयन् धन्वंतरिरूपेण

नृसिंहावतारमाह नारसिंहस्वरूपं बिभ्रत् एरकां निर्ग्रन्थितृणं १८ वामनावतारमाह दुष्टानां मर्द्दवामयतीति वा
मनकं रूपं ह्रस्वं वा प्रत्यादित्सुः तस्माद्राष्ट्रग्रहीतमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारे इति त्रिः त्रिगुणं
यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः २० व्यासावतारमाह अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान्
पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहाय शाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन् अतः परं अष्टादशे २२ रा

चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितं ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा १८
पंचदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं १९
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामक
रोन्महीं २० ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसो
ल्पमेधसः २१ नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वी
र्याण्यतः परं २२ एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी रामकृष्णाविति भु
वो भगवानहरद्भरं २३ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां बुद्धो नाम्नाजिन
सुतः कीकटेषु भविष्यति २४ अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु जनिता
विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २५

मकृष्णावतारमाह विंशतितमे इति वक्तव्ये तत्का
रलोपः छन्दोनुरोधेन रामकृष्णाविति एवं नामनी जन्मनी प्राप्य २३ अजिनस्य सुतः जिनसुतः इति पाठे जि
नः स एव कीकटेषु मध्यगयाप्रदेशे २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायां कलेरन्ते विष्णुयशसो ब्राह्म
णात् स्वकाशात् जातः निताजनिष्यते २५ रामायनमः रामः रामः

अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयाः सत्वे दृष्टांतः यथेति अविदासिनः उपक्षयशून्यात् दसु उपक्षये इत्यस्मात्सरसः सकाशात् कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषयइति २७ तत्रविशेषमाह एते चेति पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित् कलाः विभूतयश्च तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञसर्वशक्तित्वेपि यथोपयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याऽविष्करणं कुमारनारदादिष्वधिकारकेषु यथोपयोग

अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्वनिधेर्द्विजाः यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः २६ ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा २७ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयं इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युगे २८ जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ३०

मेव ज्ञानक्रियाशक्त्यावेशः पृथ्वादिषु शक्त्यावेशः कृष्णस्तु भगवान् साक्षान्नारायण एव आविर्भूतः आविःकृतसर्वशक्तित्वात् सर्वेषां प्रयोजनमाह इन्द्रारय इति दैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयंति सुखिनं कुर्वन्तीति २८ एतत्कीर्त्तनफलमाह जन्मेति गुह्यं अतिरहस्यं जन्म प्रयतः शुचिः सन् दुःखग्रामात् संसारात् विमुच्यते इत्युक्तं तत्र कथं देहदृग्रूपसंबंधे सति नित्यमुक्तिरित्याशंक्य देहदृग्रूपसंबंधस्य भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वात् तच्छ्रवणादिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यत इत्याशयेनाह एतदिति द्वाभ्यां अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्य यदेतत्स्थूलरूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितं आत्मनि आत्मस्थाने शरीकृतमित्य

कथमित्यपेक्षायां तत्स्वरूपावरणेन तद्भासनं दृष्टान्तमाह यथा नभसीति यथा वाय्वाश्रितो मेघौघो नभसि आ
काशे च बुद्धिभिरज्ञैरारोपितः यथा वा पार्थिवो वा रेणुस्तद्गुणधूसरत्वादि अनिले एवं द्रष्टरि आत्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादिध
र्मकं शरीरं आरोपितमित्यर्थः ३१ किंच अतः परमिति अतः स्थूलात् रूपात् परं अन्यदपि रूपमारोपितमित्यनुषंगः
कथंभूतं तत्परं यदव्यक्तमस्फुटं तत्र हेतु अव्यूढगुणबृंहितं व्यूढाः करचरणादिपरिणामः तथा अपरिणताः अव्यूढाः
ये गुणाः तैर्गुणैर्बृंहितं रचितं आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः एतदेव कुतस्तत्राह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वा
दाकारविशेषवत् वस्त्वभावात् यच्च आकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिदृश्यते श्रूयते च इंद्रादिवत् इदं तु न तथा

यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः
३१ अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितं अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुन
र्भवः ३२ यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा अविद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्रह्मद

तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह स जीवः जीवो जीवत्वेन निर्मुक्तः जीवो जीवं विहाय यस्मादो जीवोपाधौ लिंगदेहे
जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्पितमित्यर्थः ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वात् जीवस्योपाधिरस्तु किं
मन्यकल्पनयेत्यत आह यद्यस्मात्तस्मात् पुनर्भवः पुनर्जन्म उत्क्रान्तिगत्यागतीनां तेन विना असंभवादिति
भावः ३२ तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह यत्रेति यत्र यदा इमे स्थूलसूक्ष्मे रू
पे स्वरूपसम्यक्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः ज्ञानेन प्रतिषेधे हेतुत्वं तयोरेव हेतुमाह अविद्ययात्मनि कृते इ
ति हि तेन तद्ब्रह्म तदा जीवो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः कथंभूतं तद्दर्शनं ज्ञानैकस्वरूपं ३३ ॥

ननुतथापिभगवन्मायायाःसंसृतिकारणस्यमायाविद्यमानत्वात् कथंब्रह्मतातत्राहयदीति असंदेहेसंदे
हवचनंयदिवेदाःप्रमाणंस्युरितिवत् वैशारदीविशारदःसर्वज्ञःईश्वरःतदीयादेवीसंसारचक्रेणक्री
डंतीएषामायायद्युपरताभवतिकिंस्युपरताभवेत् तत्राहमतिःविद्याअयंभावःयावदेषाविद्यात्मनाआव
णविक्षेपौकरोतितावन्नापरमतीतियदातुसैवःविद्यारूपेणपरिणतातदासदसद्रूपंजीवोपाधिंदग्ध्वा।
निरधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदितितदासंपन्नःब्रह्मस्वरूपंप्राप्तएवेतिविदुस्तत्त्वज्ञाःकिमतःयद्य

यद्येषोपरतादेवीमायावैशारदीमतिः संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीय
ते ३४ एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्तुरजनस्यच वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्या
निहृत्पतेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्तिनसज्जते
स्मिन् भूतेषुचांतर्हितआत्मतंत्रःषाड्वर्गिकंजिघ्रतिषड्गुणेशः ३६

वंस्वेमहिम्निपरमानंदस्वरूपेमहीयतेपूज्यतेविराजतइत्यर्थः ३४ यथाजीवस्यजन्मादिमाययाएव
मीश्वरस्यापिजन्मकर्मादिमायेत्याहएवमिति अकर्तुःकर्माणिअजनस्यजन्मानिहृत्पतेरंतर्यामिणः
३५ तर्हिजीवादीश्वरस्यकोविशेषःस्यात् अयमेवविशेषइत्याहसवाइतिषाड्वर्गिकंइंद्रियषड्वर्गवि
षयंजिघ्रतिदूरादेवगंधवद्गृह्णातिनतुसज्जतइत्यर्थः कुतःषड्गुणेशःषडिंद्रियनियंता ३६

ननुकिमीश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्मभिःविषयभोगेवीनत्राह नचेतिधातुर्जगद्धातुरीश्वरस्यऊतीर्जगत्ली
लाःकुमनीषःकुबुद्धिर्निपुणेननतर्कादिकौशलेनन अवैतिनजानातिमनसारूपाणिवचसानामानिसं
तन्वतः सम्यक् विस्तारयतः वचोभिरितिबहुत्वंकृत्यभिप्रायेणमनोवचोभिःसहेतिवा ३७ ननुको
पिनजानातीतितर्हिनिर्मोक्षप्रसंगःस्यादित्याशंक्यभक्तस्तुकश्चिज्जानातीत्याह सवेदेति अ
मायया अकुटिलभावेनसंततयानिरंतरया अनुवृत्त्या आनुकूल्येनभजेत् ३८ भक्तिमार्गप्रवृत्तान्

नचास्यकश्चिन्निपुणेनधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतीः नामानिरूपा
णिमनोवचोभिःसंतन्वतोनटचर्यामिवाज्ञः ३७ सवेदधातुःपदवींपरस्य
दुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः योमाययासंततयानुवृत्त्याभजेततत्पादसरोज
गंधं ३८ अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे कुर्वंतिस
र्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्तउग्रः ३९ इदंभागवतंनामपुराणंब्र
ह्मसंमितं उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवानृषिः निःश्रेयसायलोकस्यध
न्यंस्वस्त्ययनंमहत् ४०

ऋषीन अभिनंदति अथेयतेभक्तएवभगवत्तत्त्वंजानाति अथअत
भगवंतःसर्वज्ञावंतोधन्याःकृतार्थाःकुतःयद्यस्मात्इत्थंप्रश्नेवासुदेवेआत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंतिस
र्वात्मकंएकांतिकंयत्रयस्मिन्भावेसतिभूयःपरिवर्तोजन्ममरणाद्यावर्तोनभवति ३९ सतांकिमेतत्
कृतमपूर्वकथयमितत्राहइदमितिब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यंउत्तमश्लोकस्यचरितंयस्मिन्तत् १८

तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति सुतं शुकं ४१ प्रायेणामृत्युपर्यन्तमनाशकेनोपविष्टमिति परमवै
राग्योक्तिः ४२ ४३ हे विप्राः विप्रर्षेः सकाशादध्यगमं ज्ञातवानस्मि तत्र कीर्तयतः तत्र निविष्ट इति
वान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाधीतं न तु स्वमतिविकल्पितं तत्रापि यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षे
पतः कथितं विस्तरतः श्रावयिष्यामि ४४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ३ तुर्ये भागव

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरं सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतं
४१ स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितं प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं पर
मर्षिभिः ४२ कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह कलौ नष्टदृशा
मेषः पुराणार्कोऽधुनोदितः ४३ तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः
अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ४४ सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथा
धीतं यथामतिः इति श्रीभा० म० प्र० तृतीयोऽध्यायः ३ व्यास उवाच इति
ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणां वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौन

तारंभकारणत्वेन वर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्तु तपःप्रवचनादिभिः १ इत्येवं प्रसन्नतया श्रावयि
ष्यामीति ब्रुवाणं मुनीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्यमतो वृद्धः वृद्धेष्वपि बहुषु यः कुलपतिर्गणमुख्यः ते
ष्वपि बहुषु यो बह्वृचः ऋग्वेदी तेन वक्तव्यं अत एवंभूतत्वात् शौनकोऽब्रवीत् १ रामायनमः ॥

यत्नयां कथामाह २ कस्मिन्वा स्थाने केन हेतुनेति महाभारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणे किं
कारणमित्यर्थः कुत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः केन प्रवर्तित इत्यर्थः कृष्णो व्यासः ३ यदुक्तं स तु संश्रावयामासेति
तत्र शुकस्य व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति पृच्छंस्तस्यौदासीन्यमाह द्वाभ्यां तस्येति समदृक् सम एव ब्रह्म पश्यति
अतो निर्विकल्पकः स्वार्थे कः निर्भेदः किंच एकस्मिन्नेव अंतः समाप्तिर्यस्याः तथाभूता मतिर्यस्य सः यतउ

शौनक उवाच सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर कथां भागवतीं पुण्यां यदा
ह भगवाञ्छुकः २ कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना कुतः संचोदितः
कृष्णः कृतवान्संहितां मुनिः ३ तस्य पुत्रो महायोगी समदृक् निर्विकल्पकः ए
कांतमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ४ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नं दे
व्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रं तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति स्त्रीपुंभि
दा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ५

न्निद्रः मायाशयनादुद्बुद्धः या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति सं
यमीति स्मृतेः अतएव गूढः मूढ इव प्रतीयते ४ निर्विकल्पकत्वं प्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजं शुकं प्रव्रजंतं
मनुयांतमनुगच्छंतमृषिं व्यासं अनग्नमपि दृष्ट्वा जले क्रीडंत्यो देव्योऽप्सरसः ह्रिया लज्जया वस्त्रपरिधा
नं कृतवत्यः अनग्नमपीत्यनेनायातन्तनुस्तनोनग्न इत्युक्तं नग्नस्य पुरतो गच्छतः सुतस्य ह्रिया न परि
दधुः तच्चित्रं वीक्ष्य इयं स्त्री अयं पुमान् इति भिदा भेदस्तवास्ति सुतस्य तु न भेदमतिर्नास्ति विविक्ता पूता
दृष्टिर्यस्य ५ ॥ ॥

एवं नोसौ कथमालक्षितः ज्ञातः कुरवो जांगलाश्च देशविशेषास्तान् संप्राप्तः प्रथमं ततो गजसाह्वये विच
रन् गजेन सहितं आह्वयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे हस्ती नाम राजा तेन निर्मितत्वात् ६ एवं भूतेन मु
निना सह यत्र संवादे एषा सात्वती भगवती श्रुतिः संहिता ७ एतदाश्चर्याख्यानं बहुकालावस्थानाऽपेतं तस्य
त्वेकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इति गोदोहनमात्रकालं प्रतीक्षते तदपि निमित्तार्थं किं तु तेषामाश्र

कथमालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजांगलान् उन्मत्तमूकजडवद्विचरन् गज
साह्वये ६ कथं वा पांडवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह संवादः समभूत्तात यत्रैषा सात्व
ती श्रुतिः ७ स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनां अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्व
स्तदाश्रमं ८ अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमं तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि
च गृणीहि नः ९ स सम्राट् कस्य वा हेतोः पांडूनां मानवर्द्धनः प्रायोपविष्टो गंगा
यामनादृत्याधिराट्श्रियं १० नमंति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय
धनानि शत्रवः कथं स वीरः श्रियमंग दुस्त्यजां युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः ११

मेतं गृहं तीर्थीकुर्वन् पवित्रीकुर्वन् तस्मादेवंभूतो त्र वक्तव्यमाश्चर्यं ८ अतो नु तस्य चरितं महदाश्चर्यं प्रायोपवेशनं य
तः अतः कथयेत्याह अभिमन्युसुतमिति पंचभिः गृणीहि कथय ९ सम्राट् चक्रवर्तीति वितर्के कस्य वा हेतोः कस्मात् राम:
कारणात् अधिराट् श्रियं अधिराज्यश्रियं संपदमनादृत्य १० यस्य पादनिकेतं चरणपीठं हस्तकृतधनान्यानीय शत्रवो
नमंति अंग हे सूत युवा तरुण एव ऐषत् ऐच्छत् अत्याक्षं आत्मनेपदं असुभिः प्राणैः सह ११ ॥ ॥

विरक्तस्य किं धनादिभिरिति चेत्तत्राह लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय समृद्ध्यै भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवन्ति न स्वात्मार्थं
एवं सति असौ राजा निर्विद्य विरज्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोर्मुमोच नहि परोपजीवनं स्वयं त्यक्तुं युक्तमित्य-
र्थः १२ यत्किंचन पृष्टोसि तत्सर्वं नोस्मभ्यं समाचक्ष्व यद्यस्माद्वाचां विषये गिरां गोचरेर्थे स्नातं पारंगतं त्वां मन्ये छान्द-
सादन्यत्र वैदिकव्यतिरेकेण अत्रैव वर्णिकत्वात् १३ कस्मिन्युगे कस्माद्धि प्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह
द्वापरे समनुप्राप्ते कस्य पत्न्यामित्याह तृतीये युगस्य पर्यये परिवर्ते वासव्यामुपरिचरस्य वसोर्वीर्याज्जातायां सत्यवत्यां योगी

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जना जीवंति नात्मार्थम
सौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरं १२ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किंच
न मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् १३ सूत उवाच द्वापरे समनुप्राप्ते
तृतीये युगपर्यये जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः १४ स कदाचित्सरस्व
त्या उपस्पृश्य जलं शुचिः विविक्त एक आसीन उदिते रविमंडले १५ परावरज्ञः स ऋ
षिः कालेनाव्यक्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे १६ ॥

गी ज्ञानी व्यासो जातः १४ जलमुपस्पृश्य जले स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः आसीनो बभूवेति शेषः विविक्ते देशे इ-
त्यादि विविक्तैकाग्र्यार्थमुक्तं अनेनैव बदरिकाश्रमस्थानं सूचितं १५ तत्र च स ऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादि
कं वीक्ष्य सर्ववर्णाश्रमाणां च यद्धितं तद्दध्याविति तृतीयेनान्वयः परावरज्ञः अतीतानागतवित् अव्य
क्तं रंहो वेगो यस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं संकरं प्राप्तं वीक्ष्य तथा भुवि युगे युगे १६ रामः १

भौतिकानां शरीरादीनां तत्कृतं कालकृतं निःसत्त्वान् धैर्यशून्यान् दुर्मेधान् मन्दमतीन् १७ अमोघदृक् सर्वज्ञान
संपन्नः १८ तत्र चातुर्होत्रोपलक्षितानां चत्वार ऋत्विजश्चातुर्होतारः तैरनुष्ठेयं कर्म चातुर्होत्रं शुद्धं शुद्धिकरं य
ज्ञसन्तत्यै यज्ञानामविच्छेदाय १९ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उद्धृताः पृथक्कृताः २० २१ दारुणोऽथ

भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतं अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधा
न्ह्रसितायुषः १७ दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा सर्ववर्णाश्र
माणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् १८ चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकं व्य
दधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधं १९ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वा
र उद्धृताः इतिहासपुराणं च पंचमो वेद उच्यते २० तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जै
मिनिः कविः वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषामुत २१ अथर्वाङ्गिरसामा
सीत्सुमंतुर्दारुणो मुनिः इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः २२ त एत
ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखि
नोऽभवन् २३ त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यंते पुरुषैर्यथा एवं चकार भगवान्व्यासः
कृपणवत्सलः २४

र्वोक्ताभिचारादिप्रवक्ते २२ शाखाविभागमाह त एत इति व्यस्यन् विभ
क्तवंतः २३ वेदविभागस्याहि त एव इति प्रयोजनमाह त एवेति यैः पूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंते स्म त एव

किं च स्त्रीशूद्रेति द्विजबन्धवः त्रैवर्णिकेष्वधमाः तेषां कर्मरूपे श्रेयसि श्रेयःसाधने एवं भवेदनेनैव प्रकारेण भवत्विति २५ अत एव तेषां कृपया भारताख्यानं मुनिना कृतं तथा भूतानां श्रेयसि हिते सर्वात्मकेनापि कर्मणा २६ नातिप्रसीदत् हृदयं यस्य सः सचिन्ता प्रसक्तौ हेतुं वितर्कयन् इदमुवाच स्वगतं २७ मानिताः पूजिताः २८ २९ दे

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदि
ह २५ इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतं एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रे
यसि द्विजाः २६ सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यत् हृदयं ततः २७ नातिप्रसन्नहृद
यः सरस्वत्यास्तटे शुचौ वितर्कयन्विविक्तस्थ इदं चोवाच धर्मवित् २७ धृत
व्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्नयः मानिताः निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनं
२८ भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्यु
त २९ अथापि बत मे दैत्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्च
उशत्तमः पाठां तरे **स्यसत्तमः ३०**

हे भवः दैत्यः आत्मा जीववस्तुतो विभुः परिपूर्ण एव आत्मना स्वेन रूपेणासंपन्नः नात्मास्य मया प्राप्त इवाभाति ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनाध्यापनोत्कर्षजं तेजः तत्र साधवो ब्रह्मवर्चस्याः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्ठोऽपि यद्वा न केवलम् असंपन्न इवाभाति प्रत्युत ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चस्वानपि असत्तम इवाभाति पाठान्तरे कमनीयतमोऽपीति ३० रामाय नमः

रामः राम

अ समंपन्नो हेतुं स्वयमेवाशंकते चेति प्रायेणाभ्यस्येन हि यस्मात्त एव धर्माः अच्युतस्य प्रियाः ३१ खिलं न्यूनं
खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः कृष्णस्य व्यासस्य प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं ३२ तं नारदमागतमभिज्ञाय सहसा
प्रत्युत्थाय विधिवत्पूजयामासेति ३३ इति श्रीभाग० प्रथमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे सर्वधर्मेभ्यो
हरिकीर्तनगौरवं व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते १ उपसमीपे आसीनं बृहच्छ्रवाः महायशाः स

किंवा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं ३२ तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितं ३३ इति श्रीभागव० म० प्र० नारदव्याससंगमे चतुर्थोऽध्यायः ४ सूत उवाच अथ तं सुखमासीनमुपासीनं बृहच्छ्रवाः देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव १ नारद उवाच पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा २ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतं कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितं ३

येन इद्धसन्निवेशनेन सुखम
स्मितिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थं अहो महानपि मुह्यतीति स्मयमानः १ शारीराभिमानी आत्मा आ
त्मना तेन शारीरेण कार्येण किं परितुष्यति मानस आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा परितुष्यति कच्चिन्नो
वेति २ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादि यत् तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यक्ज्ञातं अपि शब्दादनुष्ठितं च ते सर्वः

त्यपीति पाठे संबोधनं सुसंपन्नत्वे हेतुः महदद्भुत

८१ मित्यादि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिबृंहितं परिपूर्णं ३

किंच यत्सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधिगतं प्राप्तं चेत्यर्थः अथापि शोचसि तत्किम
र्थमिति शेषः ४ आत्मा शारीरो मानसश्च तन्मूलं तस्यापरितोषस्य कारणं अव्यक्तं अस्फुटं हे नारद त्वा त्वां पृच्छा
म आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहादुद्भूतं अत एव अगाधो ऽतिगंभीरो बोधो यस्य तं त्वां ५ अगाधबोधत्वं प्रपंचयन्ना
ह स वा इति द्वाभ्यां सर्वगुह्यज्ञाने हेतुः यद्यस्मात्पुराणः पुरुषः उपासितस्त्वया कथंभूतः परावरेशः कार्यकारण
नियन्ता सर्वेशः यतः मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि ६ किंच त्वं त्रिलोकीं पर्यटन् अर्क इव

जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनं तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ४
व्यास उवाच अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे तन्मूलमव्य
क्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतं ५ स वै भवान्वेद समस्तगुह्यमुपासि
तो यत्पुरुषः पुराणः परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसंगः ६ त्वं प
र्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्ना
तस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ७ नारद उवाच भवतानुदितप्रायं यशो भगवतो येनैवासौ मलं २
न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलं ८

सर्वदर्शी योगबलेन च प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्ना
त्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः अतः परे ब्रह्मणि धर्मतः योगेन निष्णातस्य तदुक्तं याज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्या
यकर्मणां अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्नि
ष्णातस्य मे अलं अत्यर्थं यत् न्यूनं तत् हि चक्ष्व वितर्कय ७ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायं भगवद्यशो विमलं
विना येनैव धर्मादिज्ञानेनासौ भगवान्न तुष्येत् तदेव दर्शनं खिलं न्यूनं मन्ये ८ ॥ ए यमः

ननु भगवद्यश एव तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति चशब्दाद्धर्मादिसाधनानि च तथा धर्मादिवत्सा न॰ धाने
न वासुदेवस्य महिमा नोक्त इत्यर्थः ९ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानं वेदवान्यविषयं वाक्यचातुर्यं चाखि
लमेवेत्याह नेति चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रति
स्थानं उशन्ति मन्यन्ते कुतः मानसाः सत्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसा यतयः यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि
नितरां न रमन्ते उशिक्क्षया उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसा मानससर

यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुव
र्णितः ९ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् तद्वा
यसं तीर्थमुशन्ति मानसाः न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः १० तद्वाग्विसर्गो
जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कि
तानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ११

सि चरन्तीति कमनीयपद्मखण्डनिवासाः
त्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्ते काकक्रीडास्थाने न निरमन्ति इति शेषः १० विनापि तु यच्चातु
र्यं भगवद्यशःप्रधानं वचः पवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्ग इत्यादिना स चासौ वाग्विसर्गः जनानां समस्ता
जनता तस्या अघं विप्लावयति नाशयतीति तथा यस्मिन् वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि अपशब्दादियु
क्तेऽपि प्रतिश्लोकमनन्तस्य यशोऽङ्कितानि नामानि भवन्ति तत्र हेतुः यद्यानि नामानि साधवो महान्तः राम:
वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गायन्ति कीर्तयन्तीति ११ राम: १८

भक्तिहीनं कर्मबंधनमेवेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति नैष्कर्म्यमिति निष्कर्म ब्रह्म तदेकाकारत्वान्निष्कर्मतारू
पं नैष्कर्म्यं अज्यतेनेनेत्यंजनमुपाधिः तन्निवर्तकं निरंजनं एवंभूतमपि ज्ञानं अच्युते भावो भक्तिस्तद्वर्जितं चेदलं
अत्यर्थं न शोभते सम्यगपरोक्षाय न कल्पत इत्यर्थः तदा शश्वत्साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत्का
म्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं चेति चकारस्यान्वयः तदपि कर्म ईश्वरे नार्पितं चेत्तत्कुतः पुनः शोभते बहिर्मुखत्वे
न सत्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेवं भक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि निरर्थकान्येव यतः अतो हरेर्य
श एव वर्णनीयमित्याह अथो इति अतः कारणात् अमोघा यथार्था दृग्बोधो यस्य शुचि शुभ्रं श्रवो यशो यस्य सत्ये रतः धृता

य८२ नैष्कर्म्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं कुतः पुनः शश्व
दभद्रमीश्वरेन चार्पितं कर्म यदप्यकारणं १२ अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचि
श्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तये समाधिनानुस्मरतद्विचे
ष्टितं १३ ततोन्यथा किंचन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः न कर्हि
चित्क्वापि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदं १४

वा२ नि व्रतानि येन स भवानेवं महागुण
स्त्वं तावत् अत उरुक्रमस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण अखिलस्य बंधमुक्तये त्वमनुस्मरस्म
त्वा च वर्णयेत्यर्थः एतच्च वक्तुं नरमितिमध्यमपुरुषप्रयोगेनानुपपन्नः १३ विपक्षे दोषान्तरमाह तत इति उरुक्र
मविचेष्टितात् अतएवान्यथा प्रकारान्तरेण यत्किंचित् वक्तुमिच्छतः विवक्षतः तया विवक्षया कृतैः स्फुरितैः रूपैर्ना
मभिश्च वस्तुत्वेनोपस्थितैः दुःस्थिता अनवस्थिता सती मतिः कदाचित्क्वापि विषये आस्पदं स्थानं न लभे
त वातेनाहता आघूर्णिता नौरिव तदुक्तं गीतासु व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशाखा ह्यनंता

श्री·भा·
प्र·टी·
१८

नन्वेवं हरियशो विना भारतादिषु कृतं धर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तं प्रस्तुतविरुद्धमेव जातमित्याह जु
गुप्सितं निंद्यं काम्यकर्मादि स्वभावत एव रक्तस्य तत्र रागिणः पुरुषस्य धर्मकृते धर्माय इति स्थितः इतरः प्रा
कृतो जनः तस्य काम्यकर्मादेः अनेन तत्त्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव वा क्रियमाणं निवारणं न मन्य
ते यद्वा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः इत्यादिश्रुत्या क्रियमाणं यथार्थमेत
दिति न मन्यते किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयं तदिति कल्पयति तदुक्तं मतान्तरोपन्यासमुखे तैः तत्रैव शा
कृतेव कुर्यं धर्मं वादयो नराः गृहस्थत्वं न शास्त्येति कर्तुं तेषामयं विधिरिति नैष्ठिके ब्रह्मचर्ये वा परिव्राज

जुगुप्सितं धर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रमः यद्वाक्य
तो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः १५ विचक्षणोऽस्यार्हति वे
दितुं विभोरनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखं प्रवर्त्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भ
वान्दर्शय चेष्टितं विभो १६

कत्वापि वा तेरवश्यं गृहीतव्या सन्नारदादौ न तदुच्यते इत्यादिव्यासे
नोक्तत्वाद्धर्थकामोपुरुषार्थत्वेन धर्म इति मुख्यो मन्यते १५ ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निषिध्यते तर्हि निवृत्ति
मार्गेण सर्वक्रियात्यागेन परमेश्वरस्वरूपानुभूतेः किं तद्यशःकथनेनापि तत्राह विचक्षण इति वि
चक्षणोऽतिनिपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्या अस्य विभोः सुखं निर्विकल्पकसुखात्म
कं स्वरूपं विदितुं ज्ञातुमर्हति न रविचक्षणाः प्रवृत्तिस्वभावः विमुक्त्वेहेतुः न अनन्ततः कालतः पारं च देशतोऽय रामः
स्य तस्यापि विभोः चेष्टितं ततः कारणाद् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः अतएव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रव
र्त्तमानस्य जनस्य दर्शय भवान् इति त्वमित्यर्थः पाठान्तरे हे भगवन्निति संबोधनं १६ रामः १८

एवं तावत् काम्यकर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तं विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तं इदानीं तु नित्यनैमित्तिकस्वकर्मनिष्ठामप्यनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति ननु स्वधर्मत्यागेन भजन् भक्तिपरिपाकेन यदि कृतार्थो भवेत्तदा न काचिच्चिन्ता यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा स्वधर्मत्यागनिमित्तानर्थः स्यादित्याशंक्याह ततो भजनात् भ्रश्येत म्रियेत वा यदि तदापि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकारान्नानर्थशंका अंगीकृत्याह वा शब्दः कटाक्षे यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्तिरसिकस्य अभद्रमभूत् किं नाभूदेवेत्यर्थः विष्णुभक्तिवासनासद्भावादिति भावः अभजद्भिस्तु केवलं स्वधर्मतः को वार्थः आप्तः न कोपीत्यर्थः अभजतां

त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोथ पतेत्ततो यदि यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः १७ तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा १८

मिति षष्ठी तु कर्मणि संबंधमात्रविवक्षया १७ ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येव तत्राह तस्यैवेति तस्यैव हेतोः तदर्थं यत्नं कुर्यात् यदुपरि ब्रह्मलोकपर्यन्तमधः स्थावरपर्यन्तं च भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते षष्ठी तु पूर्ववत् ननु विषयसुखमन्यत एव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्वत् तदुक्तं अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनां सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते इति १८ रामः ५

यदुक्तं यत्रक्कवाभद्रमभूत् इति तदुपपादयति नवाइति मुकुंदसेवीजनः जातुकदाचित् कथंचन कुयोनि
गतोपि संसृतिं नाव्रजेन्नाविशेत् अंगहेव्यास अहो अन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवत् विहितविधर्मत्यागात् कु
त इत्यत आह मुकुंदांघ्र्योः उपगूहनं आलिंगनं पुनः स्मरन् विहातुं नेछेत् यतो यं जनो रसग्रहः रसेन
रसनीयेन गृह्यते वशीक्रियते यद्वा रसनीयं गृह्णाति आग्रहो वा यस्य तदुक्तं भगवता यततेच ततो भूयः सं
सिद्धौ कुरुनंदन पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः इति १९ तदेवं भगवल्लीलाप्राधान्येनानुवर्णय
इत्युक्तं तत्र को भगवान् का वा तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह इदमिति इदं विश्वं भगवानेव स तु अस्माद्विश्व

नैवं जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंग संसृतिं स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगू
हनं पुनर्विहातुमिछेन्न रसग्रहो यतः १९ इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जग
त्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि ते प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शि
तं २० त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलां अजं प्रजा
तं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोधिगण्यतां २१

स्मादितरः ईश्वरात्प्रपंचो न पृथक्
ईश्वरस्तु प्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः यतो भगवतो जगतः स्थित्यादयो भवंति अनेनैव लीला अपि दर्शिताः
यद्वा इदं विश्वं भगवान् इतरवद्यः सृज्योपि भगवान् चेतनाचेतनप्रपंचस्तु व्यतिरेकेण नास्ति सर्वैकत्व
त्वमित्यर्थः हि सिद्धे न सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादिप्रमाणैः सुचिंतं तद्धि स्वयमेव भवान् वेद प्रादेशमात्रेण क॰
देशमात्रं आचार्यवान् पुरुषो वेद साक्षात्सर्वं यथार्थ सपादनाय प्रदर्शितं २० न च वाचाचार्योपेक्षा ईश्वरत्वनातो
दित्याह त्वमिति हे अमोघदृक् त्वं आत्मना स्वयं आत्मानं अवेहि अजमेव संतं जगतः शिवाय प्रजातमवेहि कुतः

अनेनैव तप आदि सर्वफलस्यादित्याह श्रुतादेर्योद्दिभावे निष्ठा इदमेव हि तपः श्रवणादेरविच्युतो नित्यार्थफलं
किं तत् उत्तमश्लोकस्य गुणानुवर्णनमिति यत् २२ सत्संगतो हरिकथाश्रवणादिफलं स्ववृत्तान्तेन प्रपंचयति
अहमिति अहं पुरा पूर्वकल्पे अतीते भवे पूर्वजन्मनि वेदवादिनां दास्याः सकाशात् भवं जातोस्मि निरूपितः नियु-
क्तः कयोगिनां सन्यासिनां शुश्रूषमाणे प्रावृषि वर्षाकाले चातुर्मास्ये निर्विवक्षतां निवेशं एकत्र वासं कर्तुमिच्छ-

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः अविच्युतोर्थः कवि-
भिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं २२ अहं पुरातीतभवेभवं मुने दास्यास्तु
कस्याश्चन वेदवादिनां निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषमाणे प्रावृषि निर्वि-
विक्षतां २३ ते मय्यपेताखिलचापलेर्भके दान्तेधृतक्रीडनकेनुवर्तिनि चक्रुः कृ-
पां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोल्पभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपाननु-
मोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्ध-
र्म एवात्मरुचिः प्रजायते २५

तां २३ अपेतान्यखिलानि चापलानि यस्मात्तस्मिन् नियतेन्द्रिये अधृतक्रीडनके त्यक्तक्रीडासा-
धने अनुवर्तिनि अनुकूले २४ उच्छिष्टस्य लेपान् पात्रलग्नान् मिष्टान्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः
सन् सकृत् भुंजे स्म तेन भोजनेनापास्तकिल्बिषो जातोस्मि तेषां धर्मे परमेश्वरभजने एव आ-
त्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुषंगः २५ रामाय नमः रामः

अशृणवं कृतवानस्मि मे श्रद्धया ममैव स्वतः सिद्धया न त्वन्येन बलाज्जनितया अतो ममे तस्यायोन
रुक्तं प्रियं श्रवो यशो यस्य २६ तस्मिन्भगवति लब्धरुचेर्ममास्खलिता अप्रतिहता मतिः अभवदित्यनुषंगः
यया मत्या परे प्रपंचातीते ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे मयि सदसत् स्थूलसूक्ष्मं च एतच्छरीरं स्वमायया अवि
द्यया कल्पितं न तु वस्तुतोस्तीति तत्त्वेनैव पश्यामि २७ एवं शुद्धे त्वंपदार्थज्ञाने देहादिकृतविक्षेपनिवृ

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ताः श्रद्धया मे
ऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रुचिः २६ तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महा
मते प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्र
ह्मणि कल्पितं परे २७ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेनुसवं यशो ऽमलं
ऽमलं संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा २८ त
स्यैवं मेनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः श्रद्दधानस्य बालस्य दांतस्यानुचरस्य च २९
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितं अन्ववोचन्गमिष्यंतः कृपया दीनव त्सलाः

त्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तिका दृढा भक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति हरेर्यशः अनुसवं त्रिका
लं २८ तस्येति शुद्धत्वंपदार्थस्य दृढभक्तिमतो मे प्रश्रितस्य विनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधनसं
तं धर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यं तस्मादपि विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तस्मादपीश्वरज्ञानं गुह्यतमं भगवतोदितं रामः
भागवतशास्त्रं अन्ववोचन् उपदिष्टवंतः ३० रामः रामः रामः

तदेवज्ञानं एवोक्तं स्वपदार्थज्ञानात् विवेकेनदर्शयति येनैवेति अविदंज्ञातवानहं ३१ तत्साधनधर्मर
हस्यसूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजंनिवर्तकं सत्वशोधकमितियाव
वत् किंतद्यद्भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत्कर्म भूते भगवति ईश्वरे सर्वनियन्तरि एवमपि च ब्रह्मणि
अपरिच्छिन्ने ३२ ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तापत्रयनिवर्तकत्वं सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टान्त
माह द्वाभ्यां आमयो रोगः येनघृतादिना जायते तदेवकेवलमामयकारणं भूतं द्रव्यं तमामयं न पुनाति न नि

येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदं ३१

तं२ एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितं यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं ३२

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितं

३३ एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः

परे ३४

वर्तयतीत्यर्थः किंतु चिकित्सितं द्रव्यान्तरैर्भावितं सत्पुनात्येव यथा ३३ आत्मविनाशाय कर्मनिवृ
त्तये कल्पन्ते समर्था भवन्ति परे ईश्वरे कल्पिता अर्पिताः सन्तः अत्र च प्रथमं महत्सेवा ततस्तत्कृपा तत
तस्तद्धर्मश्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिः तया च देहद्वयविवेकात्मा ज्ञानं ततो दृ
ढा भक्तिः ततो भगवत्तत्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भाव इति क्रमो दर्शितः ३४

ननु च ज्ञानेनाऽज्ञानप्राप्तकर्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यात्तत्राह यदत्रे
ति ३५ भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति यत्र यदा भगवतः शिक्ष
या कर्माणि कुर्वाणा भवन्ति तदा कृष्णस्य गुणनामानि गृणन्ति अनुस्मरन्ति च कृष्णमित्यर्थः इयं भगवच्छि
क्षा यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ३६ कीर्तनश्र

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणं ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वि
तं ३५ कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् गृणन्ति गुणनामानि
कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ३६ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरु
द्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकं यजेत
यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८ इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितं
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ३९

वणस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्यां नम इति नमो धीमहि मनसा नमनं कु
र्वीमहि ३७ अमूर्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं यजते पूजयति स पुमान् सम्यग्दर्शनो भव
ति ३८ एवं च कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं म
यानुष्ठितं अवेत्य ज्ञात्वा भावं प्रीतिं च ३९ ॥ ॥ ॥

अतस्त्वमप्येवैकुं विशिनाह त्वमिति अदभ्रमनल्पं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यशः प्राख्याहि
कथय येन विश्रुतेन बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिष्टं समाप्यते यतः दुःखैः पीडितात्मनां क्ले
शशान्तिं प्रकारान्तरेण न मन्यन्ते ४० इति प्रथमे पंचमः ५ व्यासस्य प्रश्नपर्याये च षष्ठे प्राग्जन्मसंभ
वं स्वभाग्येनारदः प्राह कृत्स्नं संकथनोद्भवं १ स्वयमपि तथाचिकीर्षुः पूर्वदेशान्तरभावितं चरितं

त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितं प्राख्याहि
दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ४० इति प्रथमस्कं
धे पंचमोध्यायः ५ सूत उवाच एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च भूयः प
प्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः १ वेदव्यास उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञा
नादेष्टृभिस्तव वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् २ स्वायंभुव कया वृ
त्त्या वर्तितं ते परं वयः कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरं ३ प्राक्कल्पवि
षयामेतां स्मृतिं ते मुनिसत्तम न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ४ हे३

५ छ भिक्षुभिर्विप्रवसिते दूरदेशगमने कृते सति विज्ञानस्यादेष्टृभिः १ परं वयः उत्तरमायुः तेन त्व
या कथं वर्तितं नीतं इदमिति दासीपुत्रशरीरं कलेवरं उदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एषः कल्पान्त
लक्षणः कालः ते स्मृतिं कथं न व्यवधात् न खंडितवान् अत्रागमाभावस्त्वार्षः हि यतः ४ एषः स
र्वस्य निराकृतिरपलायो यस्मात्सः ४ रामः रामः

अकार्षं कृतवानहं रेफषकारयोर्विश्लेषश्छंदोऽनुरोधेन ५ तत्र तावत् किंचित्कालं तत्रैव मातृस्नेहयंत्रितोऽन्ववसमित्याह त्रिभिः एक एवाहमात्मजो यस्याः सा योषित् मूढेति च स्नेहानुबंधे हेतुः ६ किं करोत्वस्या अर्थं प्रपंचयति अस्वतंत्रा सा अतो न कल्पा न समर्था आधीनत्वे दारुमयी योषिदितिपारवश्ये दृष्टांतः ७ तदेवं सा स्नेहं चक्रे अहं च दिगादिष्वनभिज्ञः अतस्तत्रैवान्ववसमित्याह अ

नारद उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषं ५ एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनं ६ सास्वतंत्रा न कल्पासीद्योगक्षेमं ममेच्छती ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ७ अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ८ एकदा निर्गतां गेहाद्दुहंतीं निशि गां पथि सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ९ तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तरां १०

हं चेति तस्मिन् ब्रह्मकुले तस्या मातुः स्नेहानुबंधस्यापेक्षया कदा विरमेदिति प्रतीक्षया इत्यर्थः ऊषिवान् वासं कृतवान् पंचहायनः पंचवर्षः ८ गोदोहान्निर्गतां गां दुहंतीं हेतौ शतृप्रत्ययः दोग्धुं निर्गतामित्यर्थः पदा पादेन स्पृष्टः ईषदाक्रांतः अदशत् अखादत् ९ तन्मातुर्मरणं शोकत्यागं अभीप्सत ईशस्यानुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं प्रस्थितोऽस्मि १० ॥

स्फीतान्जनपदादीनतियातःसन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्णामन्वयःजनपदादिषुनानागुणदोषयुक्ते
षुसमदृष्टिःसन्गतोहमितितात्पर्यार्थःस्फीतान्समृद्धान्जनपदान्देशान्तत्रतस्यांदिशिपुरग्रामव्रजाक
रान्तत्रपुराणिराजधान्यःग्रामाःप्रगुप्रोक्ताःविप्राश्चविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसन्तितेसतुग्रामइतिप्रोक्तः
शूद्राणांवासएवचेति व्रजागोकुलानि आकरारत्नाद्युत्पत्तिस्थानानितान् खेटाःकर्षकग्रामाःखर्वटा
गिरितटेग्रामाःप्रसिद्धावा एकतोयत्रतुग्रामोनगरंचैकतःस्थितंमिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्र

स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् खेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवना
निच ११ चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् जलाशयान्शिवजलान्
नलिनीःसुरसेविताः १२ चित्रस्वनैःपत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः एकएवाति
यातोहमद्राक्षंविपिनंमहत् नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरं घोरंप्रतिभ
याकारंव्यालोलूकशिवाजिरं १४

यमिति वाट्यःफलद्रुमपुष्पवाटिकास्ताःवनानिस्वतः
सिद्धवृक्षाणांसमूहाःउपवनानिरोपितवृक्षाणांसमूहाःतानिच ११ चित्रैर्धातुभिःस्वर्णरजताद्यैः
विचित्रानद्रींश्चइभैर्भग्नाभुजाःशाखायेषांतेद्रुमायेषुतान्शिवानिमधुराणिजलानियेषांतान्नलि
नीःसरसी १२ चित्राःस्वनायेषांतैःपत्ररथैः पक्षिभिःतन्नादप्रवृद्धैरित्यर्थःविभ्रमद्भिःभ्रमरैःश्रीःशो
भायासांताःनलिनी अतियातः अतिक्रम्यगतःसन्महद्विपिनंवनमद्राक्षं १३ कीदृशंनलवेणुश
राणांस्तम्बैःकुशैःकीचकैश्चगह्वरं दुर्गमंतत्रवेणुजातयएवविपुलान्तरालगर्भाःकीचकाइतिवेणु
वस्तुनीरन्ध्राःघोरंदुःसहंप्रतिभयाकारंभयंकररूपंव्यालादीनामजिरंक्रीडास्थानं १४ ॥

श्री·भा·
प्र०टी०
२४

परिश्रांतानि इंद्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य स तृषा परितो व्याप्तः उपस्पृष्टः आचांतः १५ पिप्पलोपस्थे अ-
श्वत्थस्य मूले आश्रितः उपविष्टः आत्मना बुद्ध्या आत्मस्थं हृदिस्थं आत्मानं परमात्मानं १६ भावेन भ-
क्त्या निर्जितं वशीकृतं यच्चेतः तेन औत्कंठ्येन अश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य १७ प्रेम्णोऽतिभरेण नि-
र्भिन्नपुलकितान्यंगानि यस्य आनंदसंप्लवे महापूरे परमानंदे उभयमात्मानं परं च १८ मनसः कांतं अ-

परिश्रांतेंद्रियात्माहं तृट्परीतो बुभुक्षितः स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृ-
ष्टो गतश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः आत्मनात्मा-
नमात्मस्थं यथाश्रुतमचिंतयं १६ ध्यायतश्चरणांभोजं भावनिर्जितचेतसा
औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुल-
कांगोतिनिर्वृतः आनंदसंप्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने १८ रूपं भगवतो यत्त-
न्मनःकांतं शुचापहं अपश्यन्सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव १९ दिदृक्षुस्त-
दहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि वीक्षमाणोपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः २० एवं य-
तंतं विजने मामाहागोचरो गिरां गंभीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव २१ हं-
तास्मिन्जन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हति अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोहं कुयोगिनां

भीष्टं शुचः शोकस्तमपहंतीति तथा तत उपतस्थे व्युत्थितोस्मि १९ हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य अ-
वितृप्तोहमातुर इव अभवमिति शेषः २० गिरामगोचरः संवेदनस्याविषयभूत ईश्वरः २१ हंतेति सानुकं-
पसंबोधने मा इति मां द्रष्टुं नार्हति यतः न विपक्वा दग्धा कषाया मलाः कामादयो येषां कुयोगिनामनिष्ठ-

रामः
२४

कुतस्तर्हि दृष्टोऽसि तत्राह सकृदिति सकृद्दर्शितं मयेति यदेतत्कामाय मय्यनुरागाय त्वत्कामेन किमि
त्यत आह मत्कामः पुमान् हृच्छयान् कामान् २३ अदीर्घयापि सतां सेवया अवद्यं निंद्यं लोकं देहं मज्जन
तां मत्पार्षदतां गंतासि २४ प्रजानां सर्गो सृष्टौ निरोधे संहारेऽपि प्रजासर्गस्य निरोधः इति वा २५ तत

सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुं
चति हृच्छयान् २३ सत्सेवयाऽदीर्घयापि जाता मयि दृढा मतिः हित्वाऽवद्य
मिमं लोकं गंता मज्जनतामसि २४ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित्
प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् २५ एतावदुक्त्वोपरराम तन्मह
द्भूतं नभोलिंगमलिंगमीश्वरं अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णाऽवनामं वि
दधेऽनुकंपितः २६ नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि
चस्मरन् गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन् विमदो विमत्सरः २७

प्रसिद्धं महद्भूतं अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादि श्रुतेः कीदृशमीश्वरं सर्वनियं
स्तनमूर्त्तिलिंगम् तियस्य तन्नभोलिंगं संनिहितमपि न लिप्यत इति अलिंगं तस्मै अहं शीर्ष्णाऽयत्र
वनामं प्रणामं विदधे कृतवान् अहं तेनानुकंपितः सन् २६ हतत्रपः त्यक्तलज्जः विमत्सरो जातो
ऽस्मीति शेषः २७ रामायनमः राम: राम:

कालेस्वावसरेकालःमृत्युःप्रादुरभूत्आविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावेदृष्टान्तः विद्युदिवेतिसौदामिनीति
तिविशेषणंस्फुरत्त्वप्रदर्शनार्थंसुदामानामातत्रभवासौदामिनीमालाकारेत्यर्थः यद्वासुदामापर्वतःतेने
कदिगितिसुत्रयाणामानस्फटिकादिमयपर्वतप्रांतेभवाहिविद्युदत्यतिस्फुटाभवतितद्वदित्यर्थः यद्वात
डिदिति अतिकठोरत्वर्थः तडिदितिकवज्रयोरितिमेदिनीकारस्मरणात् २८ प्रयुज्यमानेमयितामिति अय
मर्थः हित्वावद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसीतिवाभगवतामत्याश्चिद्रूपाशुद्धासत्त्वमयीतनुः
प्रतिज्ञातानांप्रतिभगवतामपिप्रयुज्यमाने आरब्धस्यकर्मणःनिर्वाणंसमाप्तिर्यस्यासौ आरब्धकर्म

एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन् असक्तस्यामलात्मनः कालःप्रादुरभूत्कालेतडि
त्सौदामिनीयथा २८ प्रयुज्यमानेमयितांशुद्धांभागवतींतनुं आरब्धकर्म
निर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः २९ कल्पांतइदमादायशयानेम्भस्युदन्वतः शि
शयिषोरनुप्राणंविविशेन्तरहंविभोः ३०

णोनिर्वाणमेवनिर्वाणंयस्येतिवासःपंचभूता
त्मकोदेहोन्यपतत् अनेनपार्षदतनूनामनारब्धत्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचितंभवति २९
इदंत्रैलोक्यमादायउपसंहृत्यउदन्वतःकारणवस्याम्भसिशयानेश्रीनारायणेशिशयिषोःशयनंक
र्तुमिच्छोर्विभोःब्रह्मणोन्तर्मध्यमनुप्राणंनिःश्वासेनसहविविशेप्रविष्टोहं ततोऽवतीर्यविश्वात्मारे
हमाविश्यचक्रिणः अवापवैस्वर्वानिद्रामेकीभूयाप्यवविष्णुनेतिकूर्मोक्तेः स्वायनेम्भसीतिपाठेस्वा
यनेस्वस्यअयनेम्भसिशिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तिरितिगमयि ाट

प्राणेभ्य इंद्रियेभ्य अहं मरीचिः मिश्राः तन्मुख्याः ऋषयश्च जज्ञिरे ३१ ये कर्मणा ते बहिर्न यांति तप आदिभिस्त्रै
लोक्यं गतास्ते तन्ने यांति अहं तु विष्णोरनुग्रहादखंडितब्रह्मचर्यव्रतः सन्नंतर्बहिश्च पर्यैमि त्र-पर्यटामि क्व
चिदपि अव्याहता अप्रतिहतागतिर्यस्य सः ३२ किमिति पर्यटसि ईश्वराज्ञया लोकमंगलार्थमित्याह चतु
र्भिः देवेन ईश्वरेण दत्तां स्वराः निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमा इति सप्तस्वरास्त एव ब्रह्म ब्रह्माभि
व्यंजकत्वात्तेन विभूषितां स्वतः सिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्छयित्वा मूर्छनालापवतीं कृत्वा ३३ स्ववीर्यो

सहस्रयुगपर्यंते उत्थायेदं सिसृक्षतः मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे ३१ अंतर्बहिश्च लोकांस्त्रीन् पर्येम्यस्कंदितव्रतः अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषितां मूर्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहं प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेछया मुहुः भवसिंधुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनं यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः मुकुंदसेवया यद्वत्तथात्माद्धा न शाम्यति ३६

जनमाह प्रगायत इति ३४ परप्रयोजनमाह एत
द्धीति मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शा भोगास्तेषामिछया आतुराणां चित्तानि येषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनं यत् एत
देव भवसिंधोः प्लवः पोतः न केवलं स्वनिप्रमाणेन नाकेवलं न्वय व्यतिरेकाभ्यां दृष्ट एवेत्यर्थः ३५ एतदेव
स्फुटमवधारणमनुभवेन द्रढयति यमादिभिः तथा न शाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवया अद्धा साक्षादात्मा म
नः शाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति किं पुनस्तद्गुणवर्णनेनेति भावः भवतो मनः परितो
३६

आमंत्र्य आनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ३८ हरिकथागायकमात्मश्लाघते अहो इति
माद्यन् हृष्यन् तंत्र्या वीणया ३९ इति प्रथमे षष्ठोऽध्यायः ६ अथ भागवतश्रोतुर्जन्मवक्तुः परीक्षितः सुत
बालवधात् द्रौणेर्दंडः सप्तम उच्यते १ तस्य नारदस्याभिप्रेतं श्रुतवान् सन् १ ब्रह्मनद्यां ब्रह्मदेवस्या

॥

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषकं
३७ सूत उवाच एवं संभाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतं आमंत्र्य वीणां रणयन् य
यौ यादृच्छिको मुनिः ३८ अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्य
न्निदं तंत्र्या रमयत्यातुरं जगत् ३९ इति श्री॰भाग॰ प्रथमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६
शौनक उवाच निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः श्रुतवांस्तदभिप्रेतं
ततः किमकरोद्विभुः १ सूत उवाच ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे श
म्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो बदरीषंड
मंडिते आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयं ३ भक्तियोगेन मनसि स
म्यक्प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाश्रयां ४

यां ब्रह्मर्षयोऽन्विताया वा सत्रं कर्म वर्द्धयतीति तथा २ बदरीणां षंडेन समूहेन मंडिते मनः प्रणि
दध्यौ स्थिरीचकार समाधिनानुस्मरेति नारदोपदिष्टध्यानेन कृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहिते निश्च रामः
ले अत्र हेतुः भक्तियोगेनामले पूर्वं पुरुषमादिपुरुषमीश्वरमपश्यत् दृशांमिति वा पाठः
तदपाश्रयामीश्वराश्रयां तदधीनां मायां चापश्यत् ४ ॥ ॥ रामः

ईशमायाकृतां च जीवानां संसृतिमपश्यदित्याह यया संमोहित इति स्वरूपावरणेन विक्षिप्तः परोपि गुणत्रया
द्व्यतिरिक्तोपि तत्कृतं गुणत्रयाभिमानकृतमनर्थं च कर्तृत्वादिकं प्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयति योऽ
धोक्षजे साक्षाद्भक्तियोगः तं चापश्यत् एतत्सर्वं दृष्ट्वा एवमजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहितां श्रीभागवता
ख्यां चक्रे तदनेन श्लोकत्रयेण भागवतार्थः संक्षेपतो दर्शितः एतदुक्तं भवति विद्याशक्त्या मायानियंता नित्यावि
र्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मा जीवः

यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिप
द्यते ५ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो विद्वांश्च
क्रे सात्वतसंहितां ६ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे भक्तिरुत्पद्य
ते पुंसः शोकमोहभयापहा ७ स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजं शुकम
ध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ८

तस्य चेश्वरभक्त्या लब्धतत्त्वज्ञानेन मोक्ष इति तदुक्तं
विष्णुस्वामिना ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराक
रः तथाहुः स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दितः स्वाविर्भूतपरानंदः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृगु
त्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुमः इत्यादि ६ संहितायाः अन
र्थोपशमकत्वं दर्शयति यस्यामिति श्रूयमाणायामेव किं पुनः कृतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्य शोध
यित्वा ८ रामाय नमः रामाय नमः रामः

कस्य वा हेतोर्महतीं विततां ९ निर्ग्रंथा ग्रंथेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीतासु यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्य
ति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति यद्वा ग्रंथिरेव ग्रंथः निवृत्तः निवृत्तहृदयग्रंथय इ
त्यर्थः ननु मुक्तानां किं भक्त्येत्यादि सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थंभूतगुण इति १० भक्तिं कुर्वंति नानामातनच्छा
स्त्राभ्यासेऽस्य कस्य किं कारणमित्यत आह हरेरिति अध्यगात् अधीतवान् विष्णुजनाः प्रिया यस्येति आख्याना

शौनक उवाच स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः कस्य वा महतीमे
तामात्मारामः समभ्यसत् ९ सूत उवाच आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा
अप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्त
मतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ११
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णक
थोदयं १२

दिप्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्याख्याने प्रवृत्तिः क
थमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तं ११ यदन्यच्च पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तस्य जन्म
महाश्चर्यमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति विलापनं मुक्तिं संस्था महाप्रस्थानं
श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति १२ रामः रामः रामः

परीक्षितो जन्मनि रूपयिष्यत्तादौ तावद्दर्भस्यास्य वा स्वस्यास्यो बृहस्पत्यानल्कस्येन रक्षितः इति कर्तुः कथं प्रसंनो नियदेत्या दिनायदाद्रौणिरस्वस्यामाह कस्मात्सुतानां द्रौपदी पुत्राणां शिरांसि तु पाहरत् तदा तस्माता अश्वत्थामा च सांत्वयन् किरी टमाली अर्जुनः आह निरस्ती ये नान्वयः किंमितिवालानां शिरांस्यानीतवानित्य पेक्षायामाह य इति युद्धे यद्युपि पांडवास्त पि कौरवाणां तत्पापिसंजयवंशजो धृष्टद्युम्नः पांडवानां सेनापतिरितिसंजयानामित्युक्तं वीरगतिं स्वर्गं अप्राप्ता न तरवृकोदरेण आविद्धया स्फिज्ञाया गदया अभिमर्शनं घातेन भग्ना ऊरू द्वौ यस्य तथाभूते धार्तराष्ट्र पुत्रे दुर्यो

यदा स एकः कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु वृकोदराविद्धगदाभिमृष्टो भग्नो
रुद्वे धार्तराष्ट्रपुत्रे २३ भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन् कस्मात्सुतानां स्वपतीनां शिरांसि
तु पाहरद्धि प्रियमेव तस्य तज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति २४ माता शिरश्छेदनानि धनं सुता
नां निशम्य घोरं परितप्यमाना न दारुणं हा ह्यक लाकुला हीनां सांत्वयन्नाह किरी
टमाली २५ अर्जुन उवाच न दारुणं चक्षे प्रसज्जामि भद्रे यदुत्त्व वंधोः शिरस्त्राततायि
नः गांडीवमुक्तैर्विशिखैः रपाहरेत्त्वाक्रम्य यत्नस्त्वास्य सिद्गमपुत्रा २६

धनेसति २३ भर्तुः दु
र्योधनस्य स्मेति वितर्के एवं प्रियं स्यादिति पश्यन् तस्य न हि प्रियमेवेति मे वेति वा कुतां तरं विप्रयत्वेहेतुः जुगुप्सितमिति २४
घोरं दुःसहं यथा भवति वाष्पकलाभिर्विंदुभिराकुले अविनाणि यस्याः सा किरीटस्य कलेवरितस्ताणं वहत्वात् कि
रीटमाली सुलं २५ शुचः शोकात्सृणि प्रसज्जामि विधरिमार्जयामि यत्न यदा बह्यत्वं धोर्ब्राह्मणाधमस्य आततायिन
इति अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदाराहरश्चैव षडेते ह्याततायिन इति स्मरणात् अत्रात
तायि शस्त्रपाणिः तेन च पुत्र हंतृत्वं लक्ष्यते गांडीवात् मुक्तैर्विशिखैर्वाणैरपाहरेत्त्वत्समीपमानयामि

वल्गुभी रम्यैर्विचित्रैर्जल्पैर्भाषणैर्मानितैः स अर्जुनः अच्युत एव मित्रं सूतश्च यस्य दंशितः बद्धकवचः उग्रं धनु
र्यस्य सः कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य स गुरोः पुत्रं रथेन अन्वाद्रवत् अन्वधावत् १७ आपतंतमाधावंतं सद्रौ
णिः कुमारहा बालघाती उद्विग्नमनाः कंपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणान् लब्धुमिच्छुः ननु कीर्तिं यावद्गमं यथा
वद्गमं शक्यं तावदुर्व्यां पराद्रवत् अपलायत कः ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतामभिगंतुमुद्यतः स रुद्रभयाद्यथा पलायत इत्येके
अर्कः इति पाठे वामनपुराणकथास्त्विता तथाहि विद्युन्माली नाम कश्चिद्दानवः सोमार्केश्वरः तस्मै रुद्रेण सौवर्णं वि

इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः ससांत्वयित्वाच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंशित
उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन १७ तमापतंतं स विलक्ष्य दूरात् कुमारहोद्वि
ग्नमना रथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथार्कः १८ यदाश
रणमात्मानमैक्षत श्रांतवाजिनं अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेन आत्मत्राणं द्विजात्मजः
१९ अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः अजानन्नपि संहारं प्राणकृच्छ्र
उपस्थिते २०

मानं दत्तं ततोऽसावर्कस्य पश्चात्तो भ्रमन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान् ततोऽर्केण नि
जतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानं पातितं तच्छ्रुत्वा कुपितो रुद्रे समनि भयादर्कः पराद्रवत् ततो रुद्रस्य करुदृष्ट्या
दृश्यमानः पतन् वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना विख्यातो जातः १८ अशरणं रक्षकरहितं नु
नु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि कुंठितत्वादित्याह श्रांता वाजिनो यस्य तं ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रं
द्विजात्मज इत्यदीर्घदर्शितामाह १९ तद्ब्रह्मास्त्रं समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजानन्नपि संधा
ने हेतुः प्राणकृच्छ्र इति २० राम: राम: राम: राम: राम:

ततः अस्त्रात्सर्वतोदिशं प्रादुःकृतं प्रकटीभूतं तेजोभिप्रेक्ष्य ततः प्राणापदं चाभिप्रेक्ष्य २१ प्रस्तुतं विज्ञापयितुं प्रथमं स्तौ-
ति कृष्णेति चतुर्भिः संसृतेर्दह्यमानानां तस्या अपवर्गोपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः २२ यतस्त्वमीश्वरः साक्षात्
कुतः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्कुतः यत आद्यः पुराणः कारणकारणत्वेऽप्यविकारितामाह मायां व्युदस्य अभिभूय
केवलरूपे आत्मन्येवास्थित इति २३ जीवगोचरत्वमपि त्वमेवेत्याह स इति यस्त्वं मायामभिभूय स्थितः स एव मायाभि-

ततः प्रादुःकृतं तेजः प्रचंडं सर्वतोदिशं प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह २१
अर्जुन उवाच कृष्ण कृष्ण महाभाग भक्तानामभयंकर त्वमेको दह्यमानानामप-
वर्गोसि संसृतेः २२ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः मायां व्युदस्य
चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि २३ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेत-
सः विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणं २४ तथायं चावतारस्ते भुवो भा-
रजिहीर्षया स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् २५ किमिदं स्वित्कु-
तो वेति देवदेव न वेद्म्यहं सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणं २६ ॥

मोहितस्य जनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन् विधत्से वीर्येण प्रभावेन २४ तथा चानेनावतारेण तवासा-
धुफलस्पृहत इत्याह तथेति किं भूभारहरणं मदिच्छामात्रेण न भवति तत्राह स्वानां ज्ञातीनां भक्तानाम-
नुध्यानाय च तथाऽनन्यभावानां एकान्तभक्तानां च २५ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति किमात्मक-
मिदं कुतो वा यातीति स्वित् वितर्के २६ रामाय नमः राम: राम

इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं तेन च प्राणबाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं न तु तस्य योगे कुशल इत्यर्थः यतोसावु
पसंहारं न वेद एतच्च त्वं वेत्थ जानासि २७ प्रत्यवकर्शनं कुशलत्वकरं निवर्तकमित्यर्थः अतः तदस्त्रतेजः
उन्नद्धं उत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि घातय त्वं हि युक्तं चास्त्रं तदुपसंहृत्य स्वयमुपशाम्यति यतस्त्वम
स्त्रज्ञोसि २८ परेषां शत्रूणां वीरान् हन्तीति तथा फाल्गुनोऽर्जुनः अपः स्पृष्ट्वा आचम्य तं श्रीकृ

श्रीभगवानुवाच वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितं नैवासौ वेद सं
हारं प्राणबाध उपस्थिते २७ नह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनं जह्य
स्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा २८ सूत उवाच श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फा
ल्गुनः परवीरहा स्पृष्ट्वापस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्मास्त्राय संदधे संहत्यान्यो
न्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ३०
दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोस्त्रीँल्लोकान्प्रदहन्महत् दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांव
र्तकममंसत ३१ प्रजोपद्रवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तत् मतं च वासुदेव
स्य संजहारार्जुनो द्वयं ३२ ॥

ष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मास्त्राय ब्राह्मं स्वं निवर्तयितुं २९ तत
उभयोर्ब्रह्मास्त्रयोस्तेजसी शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा ववृधाते अवर्धेतां किं कृत्वा रो
दसी द्यावापृथिव्यौ खं मध्यमन्तरिक्षं च आवृत्य यथा प्रलये संवर्तकाग्निः उपरिस्थितोऽर्कः असंहत्य व रामः
ह्नि तेन तद्वत् ३० तयोः द्रौणिफाल्गुनयोः तेन दह्यमानाः सांवर्तकं प्रलयाग्निममंसत मेनिरे ३१ लोका
नां व्यतिकरं प्रलयं नाशकमित्यर्थः वासुदेवमतं चालक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ३२ ॥ २९

गौतमवंशजा गौतमी कृपी तस्याः सुतं अमर्षेण कोपेन ताम्रे अक्षिणी यस्य सः निःकृपत्वे दृष्टांतः पशुं यथेति न
स्य वधे न धर्मः स्यादित्यत्र दृष्टांतः यथा याज्ञिकः पशुमिति रशनया रज्ज्वा ३३ शोकरोषाविष्टस्यार्जुनस्य ध
र्मनिष्ठा स्थापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाह यदिति शिबिराय राजनिवेशाय नेतुमिष्टं तं प्रकुपितः चेति ३४ अना
गसो निरपराधान् ३५ रिपोरपि सुप्तस्य बालस्य च वधो न धर्मः स्यादित्यर्थः न दर्शयति मत्तमित्यादिना प्रमत्तम्

ततआसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतं बबंधामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ३३
शिबिराय निनीषंतं रज्ज्वा बद्ध्वा रिपुं बलात् प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानंबुजेक्षणः
मैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं जहि योसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान्
मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडं प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हंति धर्मवित् ३६ स्वप्रा
णान् यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पु
मान् ३७ प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यै शृण्वतो मम आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानि
नि पुत्रहा ३८ तदसौ वध्यतां पाप आततायात्मबंधुहा भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवा
न् कुलपांसनः ३९

मत्तं अनवहितं उन्मत्तं ग्रहावेशादिना जडं अनुद्यमं प्रपन्नं शरणागतं विरथं
भग्नरथं ३६ तद्वधो दंडरूपः तस्यैव श्रेयः उरुपाप्यः यद्यतो दंडप्रायश्चित्तरहितत्वात् स पुमानधः
धो यातीति तथा च स्मरंति राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं
सुकृतिनो यथा इति ३७ ३८ ३९ रामाय नमः रामः ॥

यद्यपिनोदितःतथापिहंतुंनैच्छत् आत्महनंपुत्रहंतारं अपियतोमहान् ४० गोविंदःप्रियःसारथिर्यस्यसः
आत्मजान्शोचंत्यैप्रियायै ४१ तथापरिभवेनाहृतमानीतंकर्मणाजुगुप्सितेनहीनमवाङ्मुखं अपकृतंअ
पकारिणंकृपयानिरीक्ष्य वामःशोभनःस्वभावोयस्याःसाननामच ४२ उवाचचेतिकारुण्यातिशयःस्वचि
तः बंधनेनानयंअसहमाना ४३ सरहस्यःगोप्यमंत्रसहितःविसर्गोऽस्त्रप्रयोगःउपसंयमउपसंहारःताभ्यां

एवंपरीक्षताधर्मंपार्थःकृष्णेनचोदितः नैच्छद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान्
४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंदप्रियसारथिः न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्म
जान्हतान् ४१ तथाहृतंपशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्य
कृष्णापकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावाकृपयाननामच ४२ उवाचचासहंत्यस्यबंधना
नयनंसती मुच्यतांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ सरहस्योधनुर्वेदःस
विसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनुग्रहात् ४४ सएषभगवा
न्द्रोणःप्रजारूपेणवर्तते तस्यात्मनोर्धंपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ४५ त
द्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलं वृजिनंनार्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६

सहितः अस्त्रसमूहश्च ४४ किंचतस्यद्रोणस्यात्माद्देहःतस्यार्धं कृपीआस्ते अर्धत्वेहेतुःपत्नी
अर्धोवाएषआत्मनोयत् पत्नीतिश्रुतेः जायापतीअग्निमादधीयातामितिश्रुतेरुभयोरे
ककारकत्वावगमाच्च ननुभर्तरिमृतेकथमसौजीवतितत्राह नान्वगाद्यतोवीरसूःपुत्रवती ४५ रामः
तत्तस्मात्गौरवंगुरोःकुलंभवद्भिःकर्तृभिःवृजिनंदुःखंप्राप्तुंनार्हतिकिंतुपूज्यंवंद्यंच ४६ ॥ रामः ३०

स्तवत्साम्स्तवुत्रा ४७ विहैंपदेदोषमाह येरिति तेषां राजन्यानां कुलंकर्मकथं स्तं सानुबंधं सपरिवारं भुचाशो
केनार्पितं व्याप्तं च ब्रह्मकुलेकर्त्तं प्रदृहति ४८ धर्ममिव्यादयो वचसः यदृशाः एवं म्लोकमद्देवष्व्याः तत्रध
र्मधमार नेपेत मुच्यतेमुच्यतामितिनिर्मीष्यंत्यामादनपेत सरहस्य इत्यादि सकरंणो तस्यात्मनोहं मिति निर्मलीकं नि
ष्कपटं तद्धर्मे ज्ञात्नसमंपद्यपातकन्नमारोहति दुःखमाप्नोति के: महतत्यकोपितेमितिनिष्ठरो त्वयाहितोपदेशात् ए

मारोदीदस्य जननी गौतमीपतिदेवता यथाहं स्तवत्सा तीरोदिम्यसुमुखीमुहुः ४७
मैः कोपितब्रह्मकुलेराजन्मैरजितात्मभिः तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबंधमुपचा
र्पितं ४८ स्तत इवाच धर्मन्यायमसंकरणोनिर्व्यलीकं समं महत् सज्जाधर्मसुतोरा
ज्याः प्रत्यनंदन् वचो द्विजाः ४९ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः भगवान्देव
कीपुत्रोयेचान्ये याज्ञयोषितः ५० तत्राहाः मर्षितो भीमस्तस्य श्रेयानवधः स्मृतः
नभर्तुर्नात्मनश्चार्थे योहन्सुप्तान्शिशून्वधात् ५१ निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च
चतुर्भुजः आलोक्यवदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ५२ ॥

वंस्तं तराज्ञ्यावचः हे द्विजाः प्र
त्यनंदन् अनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्च प्रत्यनंदन् युयुधानः सात्यकिः ५० तस्य तथाविधस्य द्रोणे
वधएव श्रेष्ठः अन्यथास्य नरकपात प्रसंगात् तदाह न भर्तुरिति अहन् जघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयं भावः
भीमेन हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्या च सहसा तन्निवारणेव त्नायां उभयोः संवारणा या विरुद्ध तच्चतुर्भुज इति
संदिहानस्य सख्युरर्जुनस्य ५२ ॥ ॥ ॥

श्री·भा·
प्र·टी·
३१

वधार्हणाः वधार्हः मयैव शास्त्रकृता आम्नातो न हन्तव्यः तथा च आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगं जि-
घांसीयात् जिघांसन्तं न तेन ब्रह्महा भवेदिति वदता तदुभयसम्यगनुशासनं परिपालय ५३ तव च प्रतिज्ञां
पूरयेत्याह प्रियां सान्त्वयता त्वया यत्प्रतिश्रुतं हननं तच्च सत्यं कुरु प्रियं च कुरु मह्यं मम तत्र वधे भीमस्य प्रि-

श्रीकृष्ण उवाच ब्रह्मबंधुर्न हंतव्य आततायी वधार्हणः मयैवोभयमा-
म्नातं परिपाह्यनुशासनं ५३ कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयता प्रिया
प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्या मह्यमेव च ५४ सूत उ० अर्जुनः सहसाज्ञाय
हरेर्हार्दमथासिना मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजं ५५ विमुच्य
रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभं तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ५६
वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा एष हि ब्रह्मबंधूनां वधो नान्योस्ति
दैहिकः ५७ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया स्वानां मृतानां यत्कृ-
त्यं चक्रुर्निर्हरणादिकं ५८ इति श्रीभागव० म० प्र० द्रौणिनिग्रहो नाम सप्त० ७

ये भवति अवधे द्रौपद्याः ह्ये श्रीकृष्णस्य ५४ हार्दं अभिप्रायं आज्ञाय ज्ञात्वा नत्यशक्यमुभयं वि-
दध्यात् अतोयमभिप्राय इति ज्ञात्वेत्यर्थः असिना खड्गेन मूर्धन्यं मूर्द्धि जातं सह मूर्धजैः सकेशं ५५ रामः
मणिना च हीनं निरयापयत् निःसारितवान् ५६ अनेन श्रीकृष्णोक्तं सर्वं संपादितमित्याह व-
पनमिति ५७ निर्हरणं दाहादिक्रियापर्यन्तं यन्नं ५८ इति प्रथमे सप्तमः ७ रामायनमः ३१

अथ मे कुपितद्रौणेरस्त्राद्द्राक्षपरीक्षितः श्रीकृष्णेन स्तुतिः कुंत्या राज्ञः शोकश्च कीर्त्यते १ पांडवाः संपरेतानां मृतानां गंगायामुदकं दातुं सकृष्णाः कृष्णेन सहिताः स्त्रियः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन् कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् १ निनीय दत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूता या सरित् गंगा तस्याः जले नद्युनेर्गहणादावपि स्नाता इति ग

सूत उवाच अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिछतां दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः १ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजं गांधारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ३ सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधून् शुचार्पितान् भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियां ४ साधयित्वाजातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतं घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ५ याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ६ आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ७ गंतुं कृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः उपलेभेभिधावंतीमुत्तरां भयविह्वलां ८

म्यते र कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं भीमादिभिः सहितं मुनिभिः सहितः ४ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ५ याजयित्वेत्यादिभाविकथासंक्षेपः शतमन्योः शतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिस्तेन उद्धवेन च संयुतः ७ रथमास्थितः सन् उत्तरां परीक्षिन्मातरं अभिमुखं धावंतीं उपलेभे ददर्श ८ रामः रामः रामः

उत्तरा स्त्रीक्षम्यं प्रार्थयते पाहि पाहीति द्वाभ्यां अन्यस्तु प्रार्थनायोग्यो नास्तीत्याह त्वत्त अन्यं अभयं भयरहितं न पश्यामि यत्र लोके परस्परं मृत्युर्भवति ९ तत्र प्रस्तुतं भयमावेदयति अभिद्रवति अभिमुखमायाति तत्तमाह संतोहं मे यशाल्प यस्यस्य अतिकार्यपमाह कामं दहतु कामं यथेच्छं १० परा भवेनापि कुपितस्य द्रौणेः अपाण्डवं पाण्डवशून्यमिदं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्यत ११ अत एव ब्रह्मास्त्रमागतमित्याह तर्ह्येवेति १२ अ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रान्तरैरनिव

उत्तरोवाच पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परं ९ अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यतां १० सूत उवाच उपधार्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ११ तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पंच सायकान् आत्मनोभिमुखान् दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १२ व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनां सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः १३ अंतस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः स्वमायया वृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे १४ यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियं वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह १५ मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमये ऽच्युते य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः १६

र्त्यत्वात् तत्तदुःपरिहरं व्यसनं वीक्ष्य अनन्यविषय आत्मा येषां स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः १३ वैराट्या उत्तरायाः अन्तस्थः सन् गर्भमावृतवान् तत्र हेतुः यतः आत्मा अन्तर्यामी योगेश्वर इति बहिस्थस्यापि प्रवेशघटनार्थमुक्तं कुरुतंतवे तत्सन्तानाय पाण्डवानामपि कुरुवंशजत्वादेवमुक्तं १४ अमोघमप्रतिक्रियं च सम्यक् प्राप्य सशान्तमासीत् १५ एतद्ब्रह्मास्त्र

रामः

कृष्णयामाह १७ त्वामहं नमस्ये नमस्करोमि ननु कनिष्ठं मां कथं नमस्करोषीति तत्राह आद्यं पुरुषं कुतः प्रकृतेः
परं ततः कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियंतारं अतएव सर्वभूतानामंतर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितं तथाप्यलक्ष्यं १८
तत्र हेतुः मायैव जवनिका तिरस्करिणी तया आछन्नं प्रतिछिन्नं अतोहमज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नम
स्यामि अधः अक्षजं इंद्रियजं ज्ञानं यस्मात्तमव्ययं अपरिछिन्नं नत्स्यपंचः मूढदृशा देहाभिमानिमात्रसा त्वं नल
क्ष्यसे १९ किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागा

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृ
था सती १७ कुंत्युवाच नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परं अलक्ष्यं सर्वभू
तानामंतर्बहिरवस्थितं १८ मायाजवनिकाछन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययं न लक्ष्य
से मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा १९ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां भ
क्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः २० कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय
च नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः २१ नमः पंकजनाभाय नमः पंकज
मालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २२ ॥

दीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न
लक्ष्यसे अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम यद्वा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वा
आत्मारामाणामपि अचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं विधातुं कारयितुं अवतीर्णोसीत्यर्थः २० तत्र ज्ञानम
तेयारशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायेति द्वाभ्यां २१ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला
स्ति यस्य पंकजवत्प्रसन्ने नेत्रे यस्य पंकजांकितावंघ्री यस्य तस्मै २२ रामः रामः रामः

तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेतिद्वाभ्यां अयमर्थः मातृतोपिमय्यधिकातवप्रीतिनप्याहि हे हृषीकेश यथादेव
कीकंसेनरुद्धात्वयामोचिता अहंचतथैवकिंमोचितेतिकाक्काम्महान्विशेषउक्तः तंदर्शयतिसा च अतिचिररुद्धा
सतीतस्मादेवसकृद्विमोचितातथाशुचार्पिताचसातीनचतस्याः पुत्रारक्षिताः अस्तिवान्योनाथस्तस्याः अहंतुविप
द्गणात् तत्रापिमुहुः शीघ्रंचसात्मजा त्वयैवचनाथेति २३ विपद्गणमेवदर्शयतिविषादीमस्यविषमोदकानांदा

यथाहृषीकेशखलेनदेवकीकंसेनरुद्धातिचिरंशुचार्पिता विमोचिताहं
चसहात्मजाविभोत्वयैवनाथेनमुहुर्विपद्गणात् २४ विषान्महाग्नेःपु
रुषादर्शनादसत्सभायावनवासकृछ्रतः मृधेमृधेनेकमहारथास्त्र
तोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेभिरक्षिताः विपदःसंतुनःशाश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो
भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनं २५ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमा
नमदःपुमान् नैवार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरं २६

नात् महाग्नेः जतुगृहदाहात् पुरुषादाहिडिंवादयोराक्षसास्तेषांदर्शनात् असत्सभायाः द्यूतस्थानात्
अभितोरक्षितास्म अभवाम २४ यद्यात्मविपत्सुकौ दृशं दर्शनंनास्तिपुनरपिभवदर्शनंयस्मात् २५ रामः
संपदस्तुकष्टं यः परिपंथिन्य इत्याह जन्मसत्कुलेजन्मादिभिरेधमानोमदोयस्यसः अभिधा
तुंश्रीकृष्णगोविंदेतिवक्तुमपि अकिंचनानांगोचरं विषयभूतं २६ रामः रामः ॥

प्रस्तुतमनोरथप्रार्थनायप्रणमति अकिंचनाभक्तास्तएववित्तंसर्वस्वंयस्यतस्मैनमः किंनिवृत्तागुणवृत्तयोधर्मार्थकामविषयायस्मात्तस्मैकुतः आत्मारामायअतःशांतायरागादिरहितायकिंचकैवल्यपतयेकैवल्यंदातुंसमर्थाय २७ ननुदेवकीपुत्रोमेकथमेवंस्तोषितत्राह मन्येत्वांकालंनतुदेवकीपुत्रमेवईशानंनियंतारं अनादिनिधनं आद्यंतशून्यंविभुंप्रभुंसमंयथाभवतितथासर्वत्रचरंतं ननुपार्थसारथेःकथंसमत्वंतत्राहयद्यतःत्व

नमोकिंचनवित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामायशांतायकैवल्यपतये नमः २७ मन्येत्वांकालमीशानमनादिनिधनंविभुं समंचरंतंसर्वत्रभूतानां यन्मिथःकलिः २८ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडं बनं नयस्यकश्चिद्दयितोस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणां २९ जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्नृषिषुयादस्सुतदत्यंत विडंबनं ३०

त्तोनिमित्तभूतात्भूतानामेवमिथःकलिःकलहोभवतिनतुत्वत्तस्त्वयिवैषम्यं २८ ननुनिग्रहानुग्रहरूपंवैषम्यंप्रसिद्धंवैषम्यंतत्राहनवेदेति नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्य कुर्वतःयस्मिंस्त्वयिविषमामतिरनुग्रहनिग्रहरूपाभवति २९ अजस्यजन्म अकर्तुःकर्मतिर्यक्षुवराहादिरूपेणनृषुरामादिरूपेणऋषिषुवामनादिरूपेणयादस्सुमत्स्यादिरूपेण ३० ॥ ॥

श्री·भा·
प्र·टी०
३४

नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति या दाम रज्जुं आ ददे जग्राह तावत्तत्क्षणमेव याते दशा अवस्था सा मां विमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिः कलिलं व्याप्तमंज नं यस्मिन् तच्च तत्संभ्रमेणाकुले अक्षिणी यस्मिन् तद्वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भाव नया स्थितस्य यद्यतः स्वतः भीरपि त्वत्तो बिभेति तस्य ते दशा ३१ अतएव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात्तव जन्म

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्याते दशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षं वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ३१ केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्त्तये यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चंदनं ३२ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोभ्यगात् अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषां ३३ भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ सीदंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ३४

द्विबहुधा वर्णयंतीत्याह केचिदिति चतुर्भिः पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्त्तये यादोरेव कीर्त्तये इति वा मलयस्य कीर्त्तये वंशे वा चंदनं यथा ३२ तथा वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां अज एव त्वमभ्यगात् अत्र त्वमिति शेषः प्रथम ऽरुषस्त्वार्षः अभत्वमिति पाठः सुगमः ताभ्यामेव पूर्वं सुतपः पृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् अस्य जगतः क्षेमाय ३३ आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षयाभिमतांतरं ३४ रामः रामः रामः

३४

परमानंदस्वरूपाज्ञानमविद्या ततो देहाद्यभिमानात् काम ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हा
णि कर्माणि करिष्यन् ३५ अस्य पक्षस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति नंदंति अन्यैः कीर्त्यमा
नमभिनंदंति ये जनाः ईहितं चरितं तावकं त्वदीयं पदांबुजं त एव पश्यंत्येव अचिरेणैवेति च सर्वत्रावधारणं कीदृशं
भवप्रवाहस्य जन्मपरंपराया उपरमो यस्मिन् तत् ३६ इदानीं तवास्मत्परित्यागोऽनुचित इत्याशयेनाह अपीति चतु
र्भिः हे प्रभो सुहृदोनुजीविनश्च नोऽद्य अपि स्वित्त्वं जिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्ति कुतः राजसु
योजितमंहो दुःखं यैस्तेषां स्वानां कृतमीहितं येन तस्य संबोधनं विसर्गांतपाठे त्वंपदविशेषणं ३७ ननु तव बं

भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्य
न्निति केचन ३५ शृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः
त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबुजं ३६ अप्यद्य नस्त्वं स्वकृते
हित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात्परायणं
राजसु योजितांहसां ३७ के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः भवतोऽदर्शनं य
र्हि हृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर त्वत्पदैरंकि
ता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ३९

धवो यादवाः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च ततः किं कार्पण्यमाश्र
येऽत आह के वयमिति यर्हि भवतोऽदर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि तदा नाम्ना विषयाभ्यां रूपेण सम्भूया च य
दुभिः सहिताः पांडवा नाम के वयं न केऽपि अतितुच्छा इत्यर्थः हृषीकाणामीशितुर्जीवस्यादर्शने यथा नाम किंचिन्ना
मरूपं च तद्वत् ३८ किंच यथेदानीमिति इयमस्मत्स्थली त्वत्पदैः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्वि
लक्षितैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ३९ ॥

अपि च इमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः संतः ४० गमने पांडवानामकुशलं आगमने च यादवानामिति
मनो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति विश्वेशेत्यादि संबोधनानि स्नेहच्छेदसामर्थ्यद्यो-
तनाय दृढं संतं ४१ ततः किमत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः इति मुद्वहतात् अनवच्छिन्नां प्री-
तिं करोत्वित्यर्थः ओघं प्रवाहं यथा गंगा प्रतिबंधनगणयंती एवं मतिरपि विघ्नानगणयन्त्वित्यर्थः भावः ४२ एवं
संप्रार्थ्य पुनः प्रणमति हे श्रीकृष्णेत्यनेन मः उपकारानन्नुस्मरंती बहुधा संबोधयति कृष्णसखेत्यर्जुनस्य ततस्य स

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव
वीक्षितैः अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे स्नेहपाशमिमं छिं-
धि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ४१ त्वयि मेनन्यविषया मतिर्मधुपतेसकृत् रतिमुद्व-
हतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ४२ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्रा-
जन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंद गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखि-
लगुरो भगवन्नमस्ते ४३ सूत उवाच पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोद-
यः मंदं जहास वैकुंठो मोहयन्निव मायया ४४

वृष्णीनामृषभ श्रेष्ठ अवन्यै भूम्यै द्रुह्यं-
ति ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन अपवर्गः अनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभाव गोविंद प्राप्तकाधेन्वैश्वर्य गोद्विज-
सुराणामार्तिहरो ऽवतारो यस्येति ४३ कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः परिणूतोऽखिलुदयो म- राम:
हिमा यस्य सः णुस्तुतावित्यस्मात् परिणूतेति वक्तव्ये दीर्घश्छंदोनुरोधेन मंदमीषत् तस्य हास एव मा-
यावस्तीति हि हासो जनोन्मादकरी च माययेति ४४ ॥ ॥ ॥ ३५

त्वयि मेनन्यविषया मतिरिति। लियस्यार्थितं तद्बाढमित्यंगीकृत्य रथस्थानादुत्तरूपमागत्य पश्चात्तांश्च अन्याः स्त्रियः सुभद्राप्रमुखाः
स्त्रियश्च उपामन्त्र्यानुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णा अत्रैव कंचित्कालं निवसेति संप्रार्थ्य निवारितः ४५ अथ भी
ष्मनिर्याणोत्सवं कर्तुमुपोद्घातकथामाह व्यासेति व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपि शुचार्पितः व्याप्तः बुद्ध्यत विवेकं न प्राप कुतः ईश्वरेहा
या अज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्वाणमहोत्सवाः यदा ज्ञा सह कुरुक्षेत्रं गंतव्यं तत्र तन्मुखेनैवायं प्रबोधनीय इतीश्वराभिप्रायः
कार्यद्वयविधायकस्तमजानद्भिरित्यर्थः कृष्णेनापि प्रबोधितोऽपि नाबुद्ध्यत तत्र हेतुः अद्भुतकर्मणेति यथा कुरुपाण्डव
संधानार्थं जातोऽपि यथोचितमेव वदन्नपि विग्रहमेव दृढीकृतवान् एवमत्रापि प्रबोधयन् अबोधमेव दृढीचकारेत्याह ४६ अ

**तां बाढमित्युपामंत्र्य प्रविश्य गजसाह्वयं स्त्रियश्च स्वपुरं यास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारि
तः ४५ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्य
त शुचार्पितः ४६ आह राजा धर्मसुतः चिंतयन्सुहृदां वधं प्राकृतेनात्मना विप्राः
स्नेहमोहवशंगतः ४७ अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रूढं दुरात्मनः पारक्यस्यैव देहस्य
बह्व्यो मेक्षौहिणीर्हताः ४८**

बोधमेव प्रपंचयति आहेति षड्भिः प्राकृतेन अविवेकप्राप्तेन आत्मना चित्तेन
हे विप्राः ४७ पारक्यस्य श्वशृगालाद्याहारभूतस्य देहस्यार्थे मया अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्र
माणं व्यासेनोक्तं अक्षौहिणीप्रसंख्यातारथानां द्विजसत्तमाः संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंश
तिः शतान्युपरि चैवाष्टौ तथाभूयश्च सप्ततिः गजानां च प्रसंख्याशच्छतानि त्रीणि चैव हि पंचषष्टि सहस्राणि
तथाश्वानां शतानि च दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह सं
ख्यया ४८ रामः रामः रामः

श्री·भा·
प्र·टी
३६

सुहृदः संबंधिनः मित्राणि सखायः पितरः पितृव्याः ४९ हिंसावधः एनः पापं न भवतीति पश्चात्सनेशितारूपं वचं कृतो न कल्पते यस्तत्त्वचः प्रजाभर्तुरेवस्य प्रभावः स्वप्रजानामन्योन्यबाधे प्रशक्ते तद्वधोनुज्ञातः भवतु नामधर्मः दुर्योधनेन तु प्रजायां पाल्यमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतत्वात्पापमेवेदमिति ५० किंच युद्धे पुंसां वधो भवतु नामधर्मः स्त्री णां तु मया हतानां वधवो याः संताप्ताः सा यो सोद्रोहो न हि द्विष्टो प्युषितः तद्धापहितमया कृच्छ्रे कल्मषः समर्थो नाहं गृहमेधीयैर्ग होऽश्वमेधविहितैः ५१ ननु च सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति श्रुतेः या

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्यपिवर्षायुतायुतैः ४९ नैनोराज्ञः प्रजाभर्तुः धर्मयुद्धे वधो द्विषां इतिमेनानुबोधाय कल्पते शासनं वचः ५० स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोहो योसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुं ५१ यथा पंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतं भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ इति श्रीभा० म० प्रथमपु० युधिष्ठिरानुतापो नामाष्टमोध्यायः ८ सूत उवाच इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोपतत् १

यमश्वमेधेन न स्यादेवेत्याशंक्य अविवेकविजृंभितं हेतुवादमाक्षिपन्निरोति यथेति यथा पंकांभो न मज्यते यथा वा सुरालेशकृतम् याविज्ञ वस्त्राः सुरया न मज्यते तथैवं भूतहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वी हिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हतीति ५२ इति श्रीप्रथमे टः अष्टमः ८ युधिष्ठिरः यथोक्तानां सर्वधर्माणां निर्णयं कृत्वा स्तुतिरूपां भक्तिस्वरूपं नवमेतस्य वर्ण्यते १ यदर्थं तस्याविवेकः श्रीकृष्णेन संवर्द्धितस्तदृश्यतीति सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया विनशनं कुरुक्षेत्रं देवव्रतो भीष्मः १ रामायनमः रामः रामः रामः

३६

संतः श्रेष्ठाः सर्वेषु तेरथैः २ ३ ४ तत्र नदीतत्रासन् तत्र त्वागामिवागता इत्यर्थः भरतपुंगवं भीष्मं ५ रेणुकासु
तः परशुरामः ६ कौशिको विश्वामित्रः ७ ब्रह्मरातः शुकः अंगिरसो बृहस्पतिः ८ वसूत्तमो भीष्मः उत्थानुमश
क्यत्वात् शयान एव मनसा वाचा पूजयामास त्वमि प्रायः ९ हृदि स्थं संतं पुरतः स्थासीनं पूजयामास १० उपासीनान्

तदा ते स्थालकः सर्वैः सहस्रैः स्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा
२ भगवान्पर्षिविप्रर्षिरथेन सधनंजयः सतेजस्वी रोचनन्नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ३ ६
स्थानिपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरं प्रणेमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ४ त
त्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुंगवं ५ पर्वतो नार
दो धौम्यो भगवान्वादरायणः कृष्णद्वैपायनो भरद्वाजः साशिष्यो रेणुकासुतः ६ वशिष्ठ इन्द्रः
प्रमदश्चित्रितो गृत्समदोऽसितः काक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोथ सुदर्शनः ७ अन्ये
च मुनयो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽमलाः शिष्यैः परिवृता आजग्मुः कश्यपाङ्गिरसादयः ८
तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ९
कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरं हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहं १०
सन्नतानिति पाठान्तरम् पाण्डुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेन चक्षुषा ११

उपविष्टान् प्रश्रयो विनयः प्रेमस्नेहस्ताभ्यां संगतान् उपसंपन्नान् पाठांतरे ताभ्यामवनतान् अभ्याचष्ट अभ्यभाष
त अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिरंधीभूतेन चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शेति वा ११ रामः राम
॥ ॥ ॥ ॥

अभिप्रायमाह अहो इत्येकादशभिः हे धर्मनन्दनाः क्लिष्टं यथा भवत्येवं जीवितुं नार्हथ यद्यमिति यत् एतदहो कष्टं जु
गुप्सितं अहो अन्याय्यं चैतत् यत् यूयं विप्राः धर्मोऽच्युतश्चाश्रया येषां ते १२ किंच संस्थिते मृते बाला प्रजा: पुत्रा यस्याः सा व
धूश्चेति दयनीयत्वोक्तिः तोकान्यपत्यानि तद्वती अपत्यैः सह क्लेशान् प्राप्तेत्यर्थः १३ कालकृतं त्वेतन्न शोकं वारयति स
र्वमिति द्वाभ्यां भवतामप्रियं यद्वशे यस्य वशवर्ती १४ अहो दुर्घटघटनाचतुरः काल इत्याह यत्रेति वृकोदरो भीमः अस्त्री ध

भीष्म उवाच अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनन्दनाः जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं वि
प्रधर्माच्युताश्रयाः १२ संस्थितेऽतिरथे पाण्डौ पृथा बालप्रजा वधूः युष्मत्कृते
बहून् क्लेशान् प्राप्ता तोकवती मुहुः १३ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियं सपा
लो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः १४ यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोद
रः कृष्णोऽस्त्री गाण्डिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् १५ न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्
वेद विधित्सितं यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि १६ तस्मादिदं दैवतन्त्रं
व्यवस्य भरतर्षभ तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो १७ एष वै भगवान् सा
क्षादाद्यो नारायणः पुमान् मोहयन् मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु १८ अ
स्यानुभावं भगवान् वेद गुह्यतमं शिवः देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप १९

न्वी ततः तत्रापि विपत् पुराणशरीरबल अस्त्रेन पुराणशास्त्रदेवसंपत्तौ विपरीतमित्यर्थः १५ ननु कृष्णः कथं कालोऽति
कर्महिस्यपेक्षायामाह न ह्यस्य श्रीकृष्णस्य गल्पानि निर्दिशति विधित्सितं कर्तुमिष्टं यस्य विधित्सितं यस्य विजिज्ञास
या १६ दैवतन्त्रमीश्वराधीनं सुखदुःखादि व्यवस्य निश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्ती सन् कर्त्ता रक्षः हे नाथ
कल्पपरंपरागतस्वामिन् प्रभो समर्थ अनाथाः प्रजाः पाहि १७ अनुविधेयः परमेश्वर श्रीकृष्ण एवेत्याह अनुव

र्त्तनीयः एष भगवान् सर्वेश्वरः यतः साक्षादाद्यः पुमान् तच्चैष
द्यो नारायणः साक्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति अनुभावं
प्रभावं १९ ॥

त्वमज्ञानाद्यमेवं मन्यसे मातुलेयं देवक्याः सुतं प्रियं प्रीतिविषयं मित्रं प्रीतिकर्त्तारं सुहृत्तमं उपकारानपेक्षोपकार
कं च सौहृदाद्धि स्नेहात् अकरोः कृतवानसि सचिवं मंत्रिणं २० ननु नीचकर्म्म कथं नीचसारथ्यादौ प्रवृत्तस्तत्राह सर्वे
र्तिन्तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम मयोग्यमिति मतिवैषम्यं क्वचिदपि नास्ति कुतः निरवद्यस्य रागादिशून्यस्य तत्कुतः अ
नहंकृतेः तत्कुतः अद्वयस्य तदपि कुतः समदृशः अत्रापि हेतुः सर्वात्मनः यद्वा अहं मद्भावः २१ तथापि समत्वेपि हे भू

यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिं २०
सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् २१
तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितं यन्मेसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमा
गतः २२ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्त्तयन् त्यजन्कलेवरं योगी मुच्य
ते कामकर्मभिः २३ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहं प्रसन्न
हासारुणलोचनोल्लसन्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः २४ सूत उवाच युधिष्ठि
रस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे अपृच्छद्विविधान्धर्मान् ऋषीणां चानुशृण्वतां २५
पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमं वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान्

य अनुकंपितं अनुकंपा यन्मे प्राणांस्त्यजतः साक्षात्स्वयमेवं नत्विच्छयादि रूपेण २२ इदानीं स्वदेहत्यागपर्यंतं श्री
कृष्णावस्थानं प्रार्थयते भक्त्येति द्वाभ्यां २३ यावदिति कलेवरं हीनयति अहं हिनोमि त्यजामीति स्वांतं अइदमित्यनात्म
त्वेन ज्ञातं प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां च उल्लसद्रुचिरं मुखाम्बुजं यस्य ध्यानस्य पथा विषयः योगिभिस्ततेके
वलमागतः स्थितः सन्मां प्रतीक्षतामित्यर्थः २४ ततस्तु अनुकंपया कामाकरणं २५ पुरुषस्वभावेन विहितान् नरजाति
साधारणान् वर्णाश्रमासाध्यान् सतीयेनान्वयः यथावर्णं वर्णधर्मान् यथाश्रमं आश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामु
पाधिक्रमेणाम्नातं उभयानि वृत्तिरूपलक्षणानि येषां तान् २६ रामः रामः रामः

पृष्टस्तत्रैव विशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान् शमदमादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमरूपान् स
मासव्यासौ संक्षेपविस्तारौ तावेव च योगौ उपायौ ताभ्यां २७ धर्मादींश्च यथाधिकारं प्रतिनियमोपायसहितान्
नानाख्यानेषु ये इतिहासाः तेषु यथासंभवं तथा वर्णयामासेति २८ छंदेनेच्छया मृत्युर्यस्य २९ सहस्रणीः युद्धे स
मीपस्थान् सहस्रं रथिनो नयति पालयतीति सहस्रणीर्भीष्मः सहस्रणीरिति पाठे सहस्राधिपतिः गिरः लसती

दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समास
व्यासयोगतः २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने नानाख्या
नेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् २८ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थि
तः यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायणः २९ तदोपसंहृत्य गिरः सह
स्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थिते
ऽमीलितदृग्व्यधारयत् ३० विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाशु गता
युधश्रमः निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन्जनार्दनं ३१
श्रीभीष्म उवाच इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि स्व
सुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ३२

पीतो पटो यस्य तस्मिन् अमि
लीतदृगेव मनो व्यधारयत् ३० अनयैव विशुद्धया धारणया हतमशुभं यस्य सः तस्य श्रीकृष्णस्य ईक्षया दृष्ट्यै
व गतः आयुधश्रमो यस्य सः अत एव निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमो विविधं भ्रमणं यस्मात्सः जन्यं देहं ३१ परमफलरूपां
श्रीकृष्णरतिं प्रार्थयिष्यन् प्रथमं स्वकृतमर्पयति इतीति इति नानाधर्माद्युपायैर्मतिर्मनो धारणालक्षणा उपकल्पिता सम
र्पिता क्व सात्वतानां पुंगवे श्रेष्ठे भगवति वितृष्णा निःकामा अविरतं प्रीतिर्वा श्रेष्ठः अविरतं श्रेष्ठस्य यः विगतो भूमा यस्मात्त
स्मिन् यमपेक्षात्परमहत्त्वं नास्तीत्यर्थः तदेव परमैश्वर्यमाह स्वसुखं स्वरूपं परमानंदं उपगते प्राप्ते एव क्वचित्क

इदानीं श्रीकृष्णस्य निर्वाणमपि प्रार्थयते त्रिभुवनकमनं त्रिलोक्यामेकमेव कमनीयं यत् तद्वपुर्दधाने रतिर्मेऽस्तु कथंभूतं वपुः तमालवन्नीलवर्णं पुनस्तदेव प्रातःकालीनरवेः करा इव शुभ्रतनगौरं पीतं वरं निर्मलं अंबरं यस्मिन् तत् अलककुलैरुपशोभितमाननाब्जं यस्मिन् तत् विजयसखे पार्थसारथौ अनवद्या अहैतुकी फलाभिसंधिरहिता रतिरस्तु ३३ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् रतिं प्रार्थयते युधि युद्धे तुरगाणां खुररजस्तुरगरजः तेन धूम्रा धूसराः चलिताः विष्वक् इतस्ततश्चलिताः कचाः कुन्तलाः तैर्लुलितं विकीर्णं श्रमवारि स्वेदरूपं तेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे ममात्मा मनः अस्तु रमतामित्यर्थः पुनः किंभूते मम निशितैर्मदीयैर्निशि

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवरांबरं दधाने वपुरलककुलाकुलाननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ३३ युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ३४ सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ३५ व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ३६

तैः तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना त्वक् यस्य तस्मिन् शरैरेव विलसत् उद्गतं कवचं यस्य तस्मिन् ३४ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामान् व स्थितान् इति सखुरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि तत्क्षणमेव स्वपरबलयोः मध्ये स्थापितं पार्थसखे रतिरस्तु तत्र स्थित्वा कृतं तस्य दुर्योधनपरस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरक्ष्णा कटाक्षेण दृष्ट्यैव हृतवति अहो भीष्मद्रोणादीन् प्रदर्शनेन वैषामायुरपि कृतं अर्जुनस्य जयं कृतवति ३५ न केवलमर्जुनस्य सापत्न्यायुर्हरणेन जयमावहत् किं त्वविद्याहरणेनापि व्यवहितेति पृतनामुखं सेनाग्रं स्थितान् भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्य

श्री॰भा॰
प्र॰टी॰
३९

ममत्वमहं तमनुग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्यां स्वनिगमं अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवंभूतं स्वप्रतिज्ञां अप
हाय हित्वा भीष्मः कृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीति एवंरूपां मत्प्रतिज्ञां ऋतं सत्यं यथा भवति तथा अधिकां कर्तुं रथस्थः स
न्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः सन् यो ऽभ्ययात् अभिमुखमधावत् इभं हन्तुं हरिः सिंह इव किंभूतः धृतो रथचरणः चक्रं येन
सः तदा च संरम्भेणामानुष्यनाट्याविष्कृतेन दरदरस्य सर्वभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुः चलन्ती गौः पृथिवी यस्मात्सः तेने
व संरम्भेण पथि गतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य स मुकुन्दो मे गतिर्भवत्विति सर्वत्रान्वयः ३७ एवं यद्धा मया तदा स्यमान
स्यात्ततायिनो धन्विनो मे शातनत्वाद्धेतोर्विशिखैः शरैर्हतः ताडितः अतो विशीर्णो दंशः विध्वस्तः कवचः क्षतजेन रुधिरेण

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः धृतरथच
रणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ३७ शितविशिखहतो विशी
र्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे
भगवान्गतिर्मुकुन्दः ३८ विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रि
येक्षणीये भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपं ३९

परिप्लुतः प्रसभं बलात् हारयंतमर्जुनमप्यनादृत्यातिक्रम्य मद्वधार्थमभिससार अभिमुखमाजगाम एवं यो
लोकप्रतीत्या अर्जुनपक्षपातीव लक्षितः वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृतवान् यन्मम भक्तेनोक्तं वचो तत्स
त्यास्तु स भगवान्मे गतिर्भवत्वित्यर्थः ३८ तदेवमन्यैरपि भक्तरक्षाव्यग्रे कृष्णे स्विस्मिमाध्यात्ते विज
योऽर्जुनः तस्य रथ एव कुटुम्बं रक्षणीयं यस्य तस्मिन् आत्ततोत्रे प्रतोदो येन तस्मिन् धृता अश्वे हयानां
रश्मयः प्रग्रहा येन तस्मिन् श्रीशोभादिभ्यश्चैतानकारणानादपि रस्मिन्श्लाघ्यादिनिः तच्छ्रिया तया सार।
थ्यस्थिया ईक्षणीये शोभमाने मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः नन्वन्याय बलितोतिति किमिति रतिः प्रार्थ्यते अत आह भग
वति अचिन्त्यैश्वर्ये तदाह इह युद्धे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य स्वरूपं गताः प्राप्ताः इति हि महद्व्यापदपन्नाह ३९

रामः
३९

त्वत्र धर्मेणापुह्यमानाः तत्स्वरूपं प्रापुरित्येतन्न चित्रं यतो मदान्धा अपि प्रापुरित्याह ललितगतिरिति विलास
स्मरामादिः मञ्जुगत्यादिभिरात्मीयत्वे दीपिवाकल्पितउरुमानः पूजा याभिस्ताः अनतरस्ले हेनयदेनोधाः अनतावतदेक
चित्तत्वेन तत्स्वरूपं तत्कर्मगोवधूनामुद्दरसि हृतमस्मिन्मे रतिरस्त्विति पूर्वेणान्वयः ४० गाणिदकमनुकृतवत्योऽगोपवध्वो
यस्य प्रकृतिं स्वरूपं अगमन् अगमन् मकारलोपश्छान्दसः किलशब्दः सिद्धतामस्मिन्मे रतिरस्त्विति पूर्वेणान्वयः ४० जग
त्पूज्यतामनुस्मरन्नाह मुनिगणान् नृपवर्यैः संकुले अत्युच्चे अन्तः सदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूये एषां मुनिगणा
हीनां ईक्षणीयः अर्हणं पूजामेव अर्हणं मे आविरात्मा ईक्षणीयः सन्नुपपेदे प्राप एव जगतामात्मा मम दृशिगोचरः द्र

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमनुकृतव
त्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन्किल यस्य गोपवध्वः ४० मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽन्तः
सदसि युधिष्ठिरराजसूय एषां अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आवि
रात्मा ४१ तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानां प्रतिदृश
मिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ४२ सूत उवाच कृष्ण एवं भ
गवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ४३

ष्ठि विषयः सन् आविः प्रकटो वर्तते अहो मे भाग्यमिति भावः ४१ सोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह तमिति तमिमं अजं स
म्यगधिगतः सम्यक्प्राप्तः विधूतभेदमोहः तद्दर्शनेन भेदमोहो यस्य कल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि स्थितं अधिष्ठाय स्थितं अकालोपश्छान्दसः नैकधा अनेकधा अधिष्ठान
भेदादनेकधा भांतमित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः सर्वप्राणिनां दृशं प्रति एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति ४२ मनो
वाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः [illegible] परमात्मनि श्रीकृष्णे अन्तरेव लीनः श्वासो यस्य सः ४३ ॥

निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितं आज्ञाय आलस्य ४४ देवैर्मानवैश्च वादिताः राज्ञां मध्ये ये साधवः
अनसूयवः ४५ निर्हरणादीनि सम्यक्परेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ४५ ४६ पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं
संतापवतीं ४८ राजा युधिष्ठिरः ४९ प्रथमे नवमः ९ दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः स्त्रीभिः

संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्य
ये ४४ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिताः शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्प
वृष्टयः ४५ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं
दुःखितोऽभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ततस्ते कृष्णहृद
याः स्वाश्रमान्प्रययुः पुनः ४७ ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयं पितरं
सांत्वयामास गांधारीं च तपस्विनीं ४८ पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदि
तः चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे प्र
थमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रलंभो नाम नवमोऽध्यायः ९ शौनक उवाच हत्वा स्वरि
क्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः

संरुध्यमानस्य वर्ण्यते द्वारकागमः १ राज्यं चकारेत्युक्तं तत्र पृच्छति हत्वेति स्वस्य रिक्थे धने स्पर्धंते स्पर्धयंते तथाय
द्वा सरिक्थाय स्तत्र संग्रामो येषां अत एव धनापहरणादाततायिनः तान् हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः बंधुवधद्
खेन संकुचितभोगः राज्यलाभेन प्राप्तभोगो वा कथं राज्ये प्रवृत्तः प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् १ रमा[illegible]नमः

राज्ये प्रवृत्तो श्रीकृष्णस्य प्रीतिं विधायेत्यो च प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह वंशं कुरोः संरोहयित्वा परीक्षिद्रूपेणाङ्कुरेण संरोहणं कृत्वा कु-
रित्वा कथंभूतं वंशदावहरदवाग्निनिर्हृतं वंशजातवैरदवाग्निना तस्माद्दग्धं तोयः क्रोधाख्यः पावकः तेन निर्हृतं दग्धं निजराज्ये
निवेश्य पुनः प्रवृत्तो हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्यपेक्षायामुत्तरमाह निशम्येति प्रवृत्तेन यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगदिति स्वतन्त्राभिमा-
नं तेनेन विधूतो विभ्रमो मोहो यस्य सः अनुजैरनुवर्तितः सेवितः सन् अजितः श्रीकृष्ण आश्रयो यस्य
स्य सः परिधिः समुद्रः तत्पर्यन्तां गां पृथिवीं पालयामास ३ तस्य राज्यमनुवर्णयति काममभिलषितैः महीं सर्वकामदोग्ध्री

सूत उवाच वंशं कुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः निवे-
शयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह २ निशम्य भीष्मोक्तमथा-
च्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशास गामिन्द्र इवाजिताश्रयः परिध्युपान्ता-
मनुजानुवर्तितः ३ कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही सिषिचुः स्म व्रजान् गावः प-
यसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः फलन्त्योषधयः सर्वाः का-
ममन्वृतु तस्य वै ५ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन् ज-
न्तूनां राज्ञि कर्हिचित् ६ उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः सुहृदां च वि-
शोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ७ आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तं आरुरो-
ह रथं कैश्चित् परिष्वक्तोऽभिवादितः ८

वत्सवत्सव्रजान् गोष्ठान् ऊधस्वत्यः ऊधः क्षीराशयः तद्वत्यः स्थूलो-
धसः स्रवत्पयसः सिषिचुः अस्यन्दिषत ४ अन्वृतु प्रत्यृतु ५ आधयो मनोव्यथाः व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णा-
दिकृताः दैवं च भूतानि च आत्मा च हेतुर्येषां आधिदैविकादीनां जन्तूनां नाभवन् ६ इदानीं द्वारकागमनं निरूप-
यितुमाह उषित्वेति स्वसुः सुभद्रायाः ७ तं युधिष्ठिरं ८ ॥ ॥ ॥

युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः गौतमः कृपः यमौ नकुलसहदेवौ ९ अन्याश्च स्त्रियः मत्स्यसुता उत्तरा तस्याः पुनर्ग्रहणं
गर्भरक्षकत्वात् कृष्णविरहे मोहाधिक्यात् यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती १० तेषां कृष्णविरहासहने कैमुत्यन्यायेनाह सत्संगा
दिति द्वाभ्यां सतां संगान्मुक्तः पुत्रादिविषयो दुःसंगो येन सः साधुः कीर्त्यमानं रुचिकरं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य तं सत्संगं
त्यक्तुं न शक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन्न्यस्ताधीर्यैस्ते १२ अतएवानिमिषैर्नेत्रैः समेत्य वीक्षमाणाः तत्र तत्रा

सुभद्राद्रौपदीकुंतीविराटतनयातथा गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ ९ वृ
कोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियोमत्स्यसुतादयः नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः १० स
त्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनं ११
तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथं दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः
१२ सर्वेतेनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षंतःस्नेहसंबद्धाविचेलुस्तत्रतत्रह १३
न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगारान्नोभद्रमितिस्याद्बांधव
स्त्रियः मृदंगशंखभेर्यश्चवीणापणवगोमुखाः धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयः
स्तथा १५ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडास्मि
तेक्षणाः १६ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितं रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतम

कृष्णानयनाद्यर्थं चालंतिस्म यतः स्नेहेन सम्यग्बद्धाः अनेनैव तमनुद्रुतानि अनुगतानि चेतांसि येषां ते १३ अगारा
न्निर्याति निर्गच्छति सति औत्कंठ्याद्देवकीसुते उद्गलन् स्रवद्बाष्पं अश्रु न्यरुंधन् नेत्रेष्वेव स्तंभितवत्यः तत्र हेतुः अभद्र
नोस्यात् अमंगलं माभूदित्येतदर्थं १४ मृदंगादयो वाद्यभेदाः १५ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वमीक्षणं यासां ताः १६

अञ्जने चामरे जगद्गुरुः मधुपतिः श्रीकृष्णः ॥१८॥ सत्याः श्रीकृष्णेन तासामभिचारात् किं तु नानुरूपाश्च ना अनुरूपा
श्च निर्गुणास्य परमात्मनः स्वसुखो भवेत्स्यादयो नानुरूपाः गुणात्मनो मानुष्यनाट्यावतारेनुरूपाश्च स्य पथ संधि राशिः ॥१९॥
सर्वा सा श्रुतीनां मनोहरः उपनिषदां पिमस्तिमस्य स्वस्तसज्जल्पमभवनेरन्तिस्यर्थः ॥२०॥ तत्र तेजः सौरद्यां द्युतिशय्येन विस्मिता
भ्यः सखीभ्योन्याः स्त्रियः कथयन्तिना अविस्मयः कार्यः सा त्वादीश्वरत्वादस्यतिसर्वाश्रितिचतुर्भिः वेस्मरणेकि लेतिप्रतिबुद्धा
प्रमाणा द्योतकः यएकः त्वाहुतोय पुरुष आसीत्स एव वापश्वा कृतः कृत्रासीत् अविशेष आत्मनि निः प्रपञ्चे निजस्व
रूपे कदा अग्रे गुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वं निशि प्रलये च तत्स्थलवर्णं जगतामात्मनि जीवे निमीलितात्मनि निमीलितात्मनि

उद्भवः सा त्वयि किन्न्वेवमञ्जने परमाद्भुते विकीर्यमाणाः कुसुमैर्जेमधुपतिः पथि ॥१८॥
अक्रष्टयताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्म
नः ॥१९॥ अन्योन्यमासीत्सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसां कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुति
मनोहरः ॥२०॥ स्त्रिय ऊचुः स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्म
नि अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥२१॥ स एव भूयो
निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्स
मानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥२२॥

निलुप्तसर्वा स्वान्तं तत्पदं ज्ञानावेकवचनं ईश्वरे लीनरूपे सुप्तशक्तिस्वर्थः ननु जी
वानां ब्रह्मलाभः कथं लयस्तत्राह सुप्तासु शक्तिषु सतीषु जीवोपाधिभूतसत्वादि शक्तिलयएव जीवलयः इत्यर्थः ॥२१॥ तदेव
सत्तेरादौ प्रलयानन्तरं च निः प्रपञ्चावस्थानमुक्त्वा भूयः पुनः सृष्टि प्रलयमध्ये सप्रपञ्चावस्थानमाह स एव भूयः
तत्स्वरूपाव्यक्तिरेव प्रकृतिमनुससार अधिष्ठितवान् भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् किंभूतां निजवीर्यचोदितां
स्वकालशक्तिप्रेरितां स्वांशभूतानां जीवानां मायां मोहिनीं अतएव सिसृक्षतीं स्रष्टुमिच्छन्तीं किमर्थमनुससार अनाम
रूपे आत्मनि जीवे रूपनामनी विधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगायेत्यर्थः कर्मणा च विधानं च वेदानकृत

ल२

श्री·भा·
प्र·टी·
८२

अस्य दर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः स वै अयं यस्य पदं स्वरूपं परमं घ्रिं वा निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैस्तमार्षं ते सू
रयः पश्यंति केन भक्त्या उत्कलितेन उत्कंठितेन अमलेनात्मना बुद्ध्या दृश्यतेत्वं यावद्युक्तेति स्फुरतः बुद्धिं समलस्याप्य
यमेव हेतुरित्याहुः ननु हे सखि विलक्षणा एव सत्वं बुद्धिं परिमार्ष्टुं सम्यक् शोधयितुं अर्हतीति ननु योगादयस्त्वर्थः यद्वा नन्वहो एषस
त्वज्ञानपरिमार्ष्टुं नाप्यपनुदं गमनेन अनुवर्तनेन नाहीति किं त्वनेनैव सह वेगेन अथमित्यर्थः २३ पुण्यश्लोकतामाहुः हे
सखि वेदेषु रहस्येषु चारण्यकेषु च रहस्यानि रूपके रहस्यगीतसत्कीर्तिः यस्य सख्यं प्रकारमाहुः य एक ईश इत्यादि २४ एवमपि
स्य नानावतारेषु कारणमाहुः यदा हीति तमोबुद्धयोऽधार्मिकास्तेन यापदा अधर्मे जीवन्ति केवलं प्राणान् पुष्णन्ति तत्र तदा एष एव

स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेंद्रिया निर्जितमातरिश्वनः पश्यंति भक्त्युत्कलितामला
त्मना नन्वेष सत्वं परिमार्ष्टुमर्हति २३ स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च वेद
वादिभिः य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते २४ यदा ह्यधर्मेण त
मोधियो नृपा जीवंति तत्रैष हि सत्वतः किल धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि
दधद्युगे युगे २५ अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनं यदेष पुं
सामृषभः श्रियः प्रियः स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति २६

वा सत्वतः विशुद्धसत्वरूपेण सत्वेन रूपाणि दधत् भगादीनि धत्ते प्रकटयति युगे युगे तत्तदवसरे भगो ऐश्व
र्यं सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वं ऋतं यथार्थोपदेशकत्वं दयां भक्तकृपां यशः अद्भुतकर्मकत्वं २५ विशेषतः श्रीकृष्णावता
रसौभाग्यं वर्णयंति अहो इति पंचभिः यद्यस्मात् एष पुरुषोत्तमः श्रियः प्रियः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलं अंचति पूज
यति सत्करोति अतः श्लाघ्यतमं भवति चंक्रमणेन च मधोर्वनं मथुरां सत्करोति अतस्तत्पुण्यतममिति तत्र मवधेस्या रामः
पि अयं तावच्छ्रायेऽलमिति तत्राप्याश्चर्ये अहो इत्युक्तं २६ रामाय नमः रामः

८२

अहो बतास्याश्चर्यं किं तत् कुशस्थली द्वारका स्वर्गं तुच्छं करोति यद्यशसा तस्यास्तिरस्करोति भवकर्त्री भुवः पुण्ययशःक-
र्त्री भवति यद्यतः यत्रस्थाः सर्वाः प्रजाः स्वानुग्रहेणाऽऽषितं प्रेषितं स्मितं स्वावलोकं यस्य यद्वा अनुग्रहार्थमिषितं दृष्टं स्वस्यापि
नः पतिं श्रीकृष्णं तु पित्रादिवद्देहमात्रपालनं नित्यं पश्यन्ति स्म तु षितमिति पाठे स्वानुग्रहार्थं मुषितं कृतनिवासं नेत्रस्वर्गं लो-
लयध्य: २७ हे सखि अस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिरीश्वरः पूर्वमेव नूनं जन्मान्तरे सुसमर्चितः याः स्मिताधरामृतं आशयाभि-
यास्ताः समोहं प्राप्ता इति मनोहरत्वमुक्तं २८ एतत्प्रपञ्चः याः इति द्वाभ्यां वीर्यं प्रभावस्तदेव शुल्कं मूल्यं तेन शुष्मिणो बलिष्ठान्

अहो बत स्वर्गयशस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहे-
षितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः २७ नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्य-
स्य गृहीतपाणिभिः पिबन्ति याः सख्यधरामृतं मुहुर्व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः २८ या वी-
र्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान्हि शुष्मिणः प्रद्युम्नसाम्बाम्बसुतादयोऽप-
रा याश्चाहृता भौमवधे सहस्रशः २९ एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं बत सा-
धु कुर्वते यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ३० एवंविधा
गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् निरीक्षणेनाभिनन्दन्सस्मितेन ययौ हरिः ३१ अजातशत्रुः पृ-
तनां गोपीथाय मधुद्विषः परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम् ३२

प्रद्युम्नश्च साम्बश्च अम्बश्च सु-
तायासां रुक्मिणीजाम्बवतीनाग्नजितीनीनामादियासां सत्यभामादीनां तायाश्चापराः अस्य श्लोकोत्तरश्लोकेनान्व-
यः २९ एताः स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधु शोभनं कुर्वते किंभूतं स्त्रीत्वं अपास्तं अपगतं पेशलं मृदुत्वं तत् अपयस्माच्च तत्
निरस्तशौचं हि त्वं यस्मात् याः तामपि जातु कदाचिदपि ना अपैति न निर्गच्छति आहृतिभिर्भाषाहारैः यद्वा पारिजा-
तादिप्रियवस्त्वाहरणैर्हृदि स्पृशन् आनन्दयन् ३० एवंविधा विचित्रा गिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभिनन्दन् स हरिर्य-

श्री०भा०
प्र०टी०
६३

पांडोः कुरुवंशजत्वात्पांडवा अपि कौरवा एव तान् प्रियैः सुहृद्भिः सह ३३ कुरुक्षेत्रं कुरुदेशान्तर्गतमेव क्रमो
त्र न विवक्षितः ३४ मरु निरुदको देशः धन्वो ऽल्पोदकः आनर्तो द्वारकादेशः स विभुः उपागात् प्राप्तः हे भार्गव
मनाक् ईषत् श्रान्ता वाहा यस्य सः ३५ तत्र तत्र देशे तत्रस्थैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि यस्मै सः सायंसं
ध्यां पश्चाद्दिशं पश्चिमां दिशं भेजे प्राप्तः तदा गविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्यः गां उदकं गतः प्रविष्टः गतः इत्यर्थः अश्वो वा
गविष्ठः प्रातरुदेत्य सायं प्रविशतीति श्रुतेः यद्वा तदा सायंकाले जाते रथादवतीर्य गविष्ठः भूमौ स्थितः गां जलाशयं

अथ दूरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान् सन्निवर्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात् स्वनगरीं
प्रियैः ३३ कुरुजांगलपांचालान् शूरसेनान् सयामुनान् ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्
सारस्वतानथ ३४ मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् आनर्तान् भार्गवो
पागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ३५ तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः सायं भेजे
दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ३६ इति श्रीभागवते म० प्र० दशमोऽध्यायः १०
सूत उवाच आनर्तान् स उपव्रज्य स्वृद्धान् जनपदान् स्वकान् दध्मौ दरवरं तेषां
विषादं शमयन्निव १

गतः सन् पश्चाद्दिशं सायंसंध्यां भेजे उपासितवानित्यर्थः ३६ इति प्रथमे दशमोऽध्यायः १० आनर्तैः
स्तूयमानस्य पुर्यां निर्विश्य बंधुभिः एकादशे रतिं सम्यक् यादवेंद्रस्य वर्ण्यते १ उत्सवैरुच्चलत्तोरमुदंच
द्ध्वजतोरणां उत्सवद्दुंदुभी पालि स्वपुरं प्रभुराविशत् २ स्वृद्धान् समृद्धान् दरवरं पांचजन्यं शंखं दध्मौ
वादितवान् १

रामः
६३

दरं शंखं दध्मायमानः अतिशयेन भगवता आपूर्यमाणः उच्चकाशे शुशुभे धवलमुदरं यस्य सः धवलो-
दरः उरुक्रमः श्रीकृष्णः तस्याधरशोणेन रागेण शोणिमा शोणिमा भावो यस्य स्वाधरे इमने करकंजे करे कं-
मले तयोर्मध्ये संपुटे वर्तमानः कंपमुच्चकाशे अब्जखंडे रक्तकमलसमूहे कलहंसो राजहंसः उच्चशब्दो
यथा च काशते तद्वत् २ जगतो भयं वंतस्य भयावहं प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः भर्तुर्दर्शने लालसा औत्सुक्यं या-
सां ताः ३ तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिता बलय उपायनानि याभिः तानि रवेर्दीपमिवात्मारामेण समर्पणे

स उच्चकाशे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा दध्मायमानः क-
रकंजसंपुटे यथाब्जखंडे कलहंस उत्स्वनः २ तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहं
प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ३ तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवादृताः
आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ४ प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुः हर्षगद्ग-
दया गिरा पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ५ नताः स्म ते नाथ सदांघ्रि-
पंकजं विरिंचिवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितं परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभ-
वेत्परः प्रभुः ६ भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत्पतिः पिता त्वं
सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ७

दृष्टांतः रवेर्दीपमिव तिपितरं अ-
र्भका इव तं सर्वसुहृदमवितारमचुरित्युत्तरेणान्वयः सुहृत्त्वेनैवावितारं न तु कामेन अत्र हेतुः आत्मारामं त-
त्रापि हेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामं ४ . ५ किमूचुरित्यत्राह नताः स्मेति विरंचिर्ब्रह्मा वैरिं-
च्याः सनकादयः इह संसारे परं क्षेममिच्छतां परायणं परमं शरणं कुतः परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो यत्र

श्री० भा०
प्र० टी०
५४

कृतार्थत्वमेवाहुः अहो भवता वयं सनाथाः स्म यद्यस्मात्तव रूपं पश्येम त्रैविष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य
तत् देवानामपि दुर्लभमित्यर्थः प्रेमा युक्तं स्मितं तद्युक्तं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिंस्तदाननं यस्मिंस्तद्रूपं सर्वे
सु भागेषु सौभगं यस्मिंस्तत् ८ अर्भका इव सकरुणमाहुः यर्हि यदा भो अम्बुजाक्ष त्वं नोऽस्मान् भवानिति पाठे नः स्य
नादरे षष्ठी अस्मान् अनादृत्य अपससार अपहाय जगाम कुरून् हस्तिनापुरं मधून् मथुरां वा तत्र तदा रविं
विना अक्ष्णोर्यथा तथा सोऽपि क्षणोऽब्दकोटितुल्यो भवेत् त्वदीयानामस्माकमपि स्मः ९ केन बलेन त्वद्दर्शनेनास्माकं मोध्या किं

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनं प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणा
ननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगं ८ यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून्वा
थ सुहृद्दिदृक्षया तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ९
कथं वयं नाथ चिरोषिते त्वयि प्रपन्नतापाखिलतापशोषणं जीवेम ते सुन्दरहा
सशोभितं अपश्यमाना वदनं मनोहरं १० इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्स
लः शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीं ११ मधुभोजदशार्हार्हकुकु
रान्धकवृष्णिभिः आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव १२

प्रसन्नया दृष्ट्या योऽखिलस्तापस्तस्य शोषकं नाशकं त्वां प्रपन्ना
तु जीवनमपि दुर्लभमित्याहुः प्रपन्नानां ... शृण्वन् दृष्ट्या सामिनं दावलो
नोऽस्माऽसंभवात् १० इति च एवंविधा अन्याश्चोदिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्यानुग्रहं ... मधुभोजादिभिर्गुप्तां
कनकानुग्रहं कुर्वन् पुरीं द्वारकां प्राविशत् ११ तां द्वारकां लोलितं पञ्चभिः स्वबलतुल्यबलैर्मधुभोजादिभिर्गुप्तां

राम:
५५

सर्वेषु ऋतुषु सर्वा विभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते पुण्यवल्लताः लताद्रुमाः लतामंडपा अन्ये षु तेरुद्यानादिभिर्वनामयपद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां सा उद्यानफलप्रधानं उपवनं पुष्पप्रधानं आरामः क्रीडार्थं वनं १३
गोपुरं पुरद्वारं गृहद्वारं कृतानि कौतुकेनोत्सवेन तोरणानि यस्यां सा गृहद्वारि चिह्नेरंकिता ध्वजा जयपताकाश्री
किता पताकाः चित्राणां ध्वजपताकानां अंबरैः प्रतिहतातपो यस्यां सा १४ संमार्जितानि निःसारितरजांसि
महामार्गादीनि यस्यां सा महामार्गाः राजमार्गाः रथ्याः इतरमार्गाः आपणकाः पण्यशालाः चत्वराणि गणानि

सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवल्लताद्रुमैः उद्यानोपवनारामैर्वनपद्माकरश्रियैः १३
गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणा चित्रध्वजपताकाभिरंबरैः प्रतिहतातपा १४
संमार्जितमहामार्गा रथ्यापणकचत्वरा सिक्ता गंधजलैरम्राफलपुष्पाक्षतांकुरैः १५
द्वारि द्वारि गृहाणां च रंभास्तंभफलेक्षुभिः अलंकृता पूर्णकुंभैर्वलिमिश्रधूपदीपकैः
१६ निशम्य वृष्णमायांतं वसुदेवो महामनाः अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः १७ प्रद्युम्नश्चादिदेवश्च सांबो जांबवतीसुतः प्रहर्षवेगोच्छ्वसितप्रपीडनाच्छन
भोजनाः १८ वारणेंद्रपुरस्कृत्य तूर्यशब्दैः समुमंगलैः शंखदुंदुभिनादैश्च संघा
घैणावाहनाः १९ प्रत्युज्जग्मुः रथैर्हृष्टाः आगतं सार्धं सौमाः वारमुख्याश्च शालशा
यानैस्तूर्यानीकाः लसत्कुंडलनिर्भासितकपोलवदनश्रियः २०॥ फैलादिभिस्तासंकी

कीर्णा १५ १६ प्रवेशं अंतराले मानं आयांतं निशम्य श्रुत्वा वसुदेवादयः प्रत्युज्जग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः १७
प्रहर्षवेगेन उच्छ्वसितानि उल्लसितानि श्यनादीनि येस्ते शाशांकुततगतो १८ वारणेंद्रं मंगलार्थं पुरतः कृत्वा समुम
गलैः समंगलसहितैः पुष्पादियुक्तपात्रैः शंखघोषा मंगलपाठ प्रत्युपनत्नेहन आगतं सार्धं ससंभ्रमाय यानि
१९ वारमुख्यानटी इत्यश्वाः प्रत्युज्जग्मुः लसत्कुंडलानि भासितानि यानि कपोलादीनि तैर्वदनेषु श्रीर्यासां ताः वार

अद्भुतानि चेति चकारस्यैवं दिनक्रोल्यन्वयः नटा नवरसाभिनयचतुराः नाट्याद्यनुसारेण नृत्यंतो नर्तकाः गं
धर्वा गायकाः सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः इत्युक्तेः सर्वे
गायंति चकारस्यान्वयः २१ यथाविधि यथायोग्यं चैतैस्तैः समागम्य कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवान् इत्यर्थः २२ तदे
वाह प्रह्वेति प्रह्वत्वं शिरसा नतिः अभिवादनं वाचा नतिः आश्वास्याभयं दत्वा श्वपाकानभिव्याप्य वरैरभीष्टदानेन मानं कृ
तवान् २३ अन्यैश्च वंदिभिश्च २४ हे विप्र हे शौनक तस्येक्षणं महानुत्सवो यासां ताः २५ यद्यप्यच्युतं नित्यं सदा अच्यु

नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः गायंति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च २१
भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनुवर्तिनां यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे २२
प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्वि
भुः २३ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्वंदिभिश्चा
विशत्पुरं २४ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदी
क्षणमहोत्सवाः २५ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसां न वितृप्यंति हि दृ
शः श्रियो धामांगमच्युतं २६ श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशां बाहवो लो
कपालानां सारंगाणां पदांबुजं २७

तं निरीक्षमाणानां अपि दृशो नैव तृप्यंति अतो हर्म्याण्या
रुरुहुः कथंभूतं श्रियः शोभायाः धाम स्थानं अंगं यस्य तं २६ एतदेवाभिनयेनाह श्रियो लक्ष्म्याः यस्योरः व
क्षः निवासः यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौंदर्यामृतपानाय पात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः सा
रंगाः कृष्णं गायंतीति सारंगा भक्तास्तेषां यस्य पादांबुजं निवासः तं निरीक्षमाणानां दृशः इति पूर्वेणान्वयः २७

सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतो मंडितः अर्कश्च उडुपो नक्षत्रसहितश्चंद्रश्च चापमिंद्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैः अर्कछत्रस्योपमानं नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः चंद्रः परिभ्रमत्कृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः चापं वनमालायाः विद्युत्तेजः पिशंगवाससः अत्र तोयमेव यदि घनस्योपरि स्यु एवंविधाः उभयतश्चंद्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरं विद्युत्तेजश्च यदि भवेत्तर्हि स घनो यथा शोभितस्तथा हरिरेवं शोभितोभूत् २८ देवकीप्रमुखाः स्वमातृः ववंदे इति मातृत्वसौहार्दादरविशेषबलायनार्थं ७ अष्टौ दश पाये वसुदेवस्य भार्याः मातृतुल्याः ताः स्वकल्पैव २९ ३० सहस्राणि च षोडशेति चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति ज्ञेयं ३१

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि पिशंगवासा वनमालया बभौ घनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः २८ प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ववंदे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा २९ ताः पुत्रमंकमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ३० अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमं प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ३१ पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ३२

प्रोष्य देशांतरे उषित्वा आगतं दूरादेव विलोक्य संजातो मनसि महोत्सवो यासां ताः आसनादाशयाच्च आसनात् देहेनोत्तस्थुः आशयात् अंतःकरणेन तस्मादप्यात्मना उत्तस्थुः औत्सुक्येनात्मनः संश्लेषितः करणस्य व्यवधानमपि नोसहत इत्यर्थः व्रीडितानि लोचनानि आननानि च यासां ताः अपांगैरेव वीक्षणात् व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः साकं व्रतैरिति हास्यक्रीडावर्तनादिनियमा अपि तासां उत्तस्थुरित्यर्थः एतद्व्रताग्रे वोत्तस्थुरिति व्रतानि च याज्ञवल्क्योक्तानि क्रीडाशरीरसंस्का

श्रायां तं पतिं दृष्टीनां रवैरात्मना बुद्ध्या परिरेभिरे ततो दृष्टिभिः ततः समीपमागतमात्मजैः पुत्रैः गृहीतकंठमा लिंगयन्त्यः ब्रह्मत्वमालिंगितवत्यः स्पर्शः अत एव दुरंतभावाः गंभीराभिप्रायाः तदा च तासां नेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबु बाष्प वैक्लव्यात् वैवश्यात् आस्रवत् स्रवति स्म आवृत्य अतएव धैर्यं हा अस्या विलज्जतीनां हे भृगुवर्य शौनक ३३ पार्श्व गतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः एकांतस्थः तथापि तस्य पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव अंघ्रियुगं केऽपि तत्पादयोः को विरमेत निवर्तेत च ला चंचलस्वभावापि श्रीर्न जहाति ३४ उक्तं श्रीकृष्णचरितमभिलक्ष्याह एवमिति द्वाभ्यां क्षितेर्भाराय जन्म येषां अ

तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावाः परिरेभिरे पतिं निरुद्धमप्यास्रवदंबु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ३३ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं नवं पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ३४ एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां विधाय वैरं श्वसनो यथानलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ३५ स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा ३६ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासां संमुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येंद्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ३७

अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्तं सर्वतः प्रवृत्तं तेजः प्रभावो येषां श्वसनो वा युर्वेणूनां मिथो घर्षणादनलं विधाय मिथो वधेन उपशाम्यति तद्वत् ३५ स्त्रीरत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदंबस्थः ३६ ननु तत्र स्त्रीसंगात् कथं भगवानवतीर्णः स्मृतमेतत्राह उद्दामेति द्वाभ्यां उद्दामः गंभीरो यो भावोऽभिप्रायः तस्य पिशुनः सूचकः अमलो वल्गुर्मनोहरो हासो व्रीडावलोकश्च तैर्निहतः मोहितः अमदनः कामो यासां हेवोऽपि मुह्य लज्जया चापमपि जहात् अजहात् अथवा तादृशोऽपि मदनो यासां हेलया जितः ... धनुर्लज्जया जहौ ता अप्रमदोत्तमाः कामविजयिन्योऽपि एवं प्रभावा याः ... हिनीरूपगाम ... एता अमतात् ... विलासाः एव ... कुहकैः कपटैर्विभ्रमैः यस्येंद्रियं मनः

तेष्वीक्षमेऽयं प्राकृतो लोकः आत्मौपम्येन स्वस्मादृष्टेन संगिनं मनुजं मन्यते अत्र हेतुः व्यापृण्वानं व्याप्रियमाणं यतो ॥
ऽयमबुधः अतत्त्वज्ञः ३८ एतदीशनमीशस्य कुतः स्यादित्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ईशनमैश्वर्यं नाम ईशस्य एतदेव ।
किं तत् प्रकृतिस्थोऽपि तत्स्थानां गुणैः सुखदुःखादिभिः सदैव न युज्यत इति यत् यथा आत्मस्थसत्तादिभिरात्माश्रयापि बु
द्धिर्न युज्यते न हि तद्धर्मैश्छादितो वा आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्बुद्धिर्युज्यत इति एवं वा अस्मदात्मा देहः तत्रस्थैर्गुणै
स्तदाश्रया बुद्धिः तदुपाधिर्जीवो यथा युज्यते एवं प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैर्न युज्यत इति यत् एतदीशनमीशस्येति ३९ तस्मात्

तमयं मन्यते लोको ह्यसंगमपि संगिनं आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबु ॥
धः ३८ एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्त
दाश्रया ३९ तं मेनिरेऽबला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं
मतयो यथा ४० इति श्रीभागवते म० प्रथम० द्वारकाप्रवेशो नामैकादशोऽध्यायः ११
शौनक उवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा उत्तराया हतो गर्भ ई
शेनाजीवितः पुनः १ तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः निधनं च यथैवा
सीत्स प्रेत्य गतवान्यथा २ ॥

ऐश्वर्यं तत्त्वेन न जानन्तीत्याह तं स्त्रैणं आत्मवश्यं रहः एकान्ते अनुव्रतं च मे
निरे भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमियत्तां महिमानमजानन्त्यः ईश्वरं स्वतन्त्रं मतयः अहंवृत्तयो यथा स्वा
धीनत्वधर्मयोगिनं मन्यन्ते तद्वत् यद्वा यथा तासां मतयः कल्पनाः तथा तथा तमीश्वरं स्त्रैणादिरूपं मेनिरे इत्यर्थः
४० प्रथमे एकादशोऽध्यायः ११ पुरोक्ते यत्प्रसंगाय द्रौणिरस्त्रादिर्यं वस्तवान् द्वादशे तु तद्वोध्यवशीतिज्ञा
नाद्यर्थे परीक्षितो राजर्षेर्जन्मकर्मविलापने संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कथां प्रतिज्ञा
य पाण्डवानां राज्यस्थितिरूपो द्वादशस्तस्य प्रसंगसमाध्यायमारभ्य पितामहदानीमौपाद्यानिकमुक्तो
न्नवा पृच्छति अश्वत्थाम्नेति उपसृष्टेन प्रयुक्तेन तस्य जन्मेत्यादि उत्तरेणान्वयः १ स परी

प्रार्थयेन त्वां ज्ञापयामीत्याह गदितुं यदि मन्यसे अनुग्रहे पात्रं हि ब्रूहीति यस्य ज्ञानमदाच्छुक इति श्रवणोत्क्षा
याकारणं ३ निःस्पृहस्यापि राज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहात्तावत्कर्यात्रः समजनीति वक्तुं तस्य कृष्णैकभक्तिमाह अ
पीपलदिति त्रिभिः पितृवदपीपलत्पालयामास ४ क्रतवस्तदुपार्जिता लोकाश्च ५ सुरस्पार्हाः सुराणामपि स्पृहणीया
स्तेसंपदादयः कामाः विषयाः राज्ञः किं मुदं प्रीतिमधिजह्रुः न कृतवन्तः इत्यर्थः अत्र हेतुः मुकुन्द एव मनो यस्येति क्षुधि
तस्यान्ने कमनसो यथा इतरे स्रक्चंदनादयो न कुर्वन्ति तद्वत् ६ प्रस्तुतमाह मातुरिति ७ पुरटं सुवर्णं स्फुरत्पुरटमौलि

तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुकः
३ सूत उवाच अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रञ्जयन्प्रजाः निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपा
दानुसेवया ४ संपदः क्रतवो लोका महिषी भ्रातरो मही जंबूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च
त्रिदिवं गतं ५ किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधि
तस्य यथेतरे ६ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनंदन। ददर्श पुरुषं कंचिद्दह्यमानोऽस्त्र
तेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनं अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्यु
तं श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं तप्तकांचनकुंडलं क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतो दि
शं परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः
विधमन्तं संनिकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ १० ॥ यस्यास्तीति तं श्रीत्यादिमिश्चेति इति प्रत्ययः अपीच्यं अति
सुन्दरं दर्शनं दृश्यतेनेति दर्शनं रूपं यस्य तं तडित्तुल्यो वासो यस्य तमिति पूर्णांशमिति चपदाभ्यां विद्युदुपितमेघोपमास्ये चित्ता अ
च्युतमविकारं ८ तप्तं दाहोत्तीर्णं यत्कांचनं तन्मये कुंडले यस्य तं क्षतजाक्षं संरंभादिस्था रक्तनेत्रं अहो मद्भक्त
स्यापि गर्भोस्त्रपीडितेति क्रोधेनेति भावः ९ अस्त्रतेजो विधमन्तं विनाशयन्तं नीहारं हिमं गोपतिः सूर्य
इव सन्निकर्षे समीपे ददर्श दृष्ट्वा चासौ क इति पर्यैक्षत वितर्कितवान् १० ॥ ॥ ॥

अथैषात्मा कथं तर्हि दृष्टस्तत्राह नित्यवितर्क्यरूपः धर्मं गोपयतीति धर्मगुप्तः दशमास्यपरिच्छिन्नस्य तस्य मिषतः पश्य
तः पश्यत एव तत्रैवांतर्हितः न त्वन्यत्र गतः यतो विभुः सर्वगतः ११ उदर्के उत्तरफले सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्य
रूपे के लग्ने तच्च हेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहिताः शुभग्रहाणामुदयो यस्मिन् १२ जातके जातकर्ममंगलेषु
णपाहं १३ वरान् श्रेष्ठान् स्वन्नं शोभनमन्नं च तोषविहानकालत्वः यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाशौचमिति स्मृत
के छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयत इति वचनात् ततः पूर्वं प्रादात् अस्मान्नेवाप्रजातीर्थे पुत्रोत्पत्तिपुण्यका

विधूय तत्स्मेषात्मा भगवान्धर्मगुप्तविभुः मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवांतर्दधे हरिः ११
ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये जज्ञे वंशधरः पांडोर्भूयः पांडुरिवौजसा १२ त
स्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः जातकं कारयामास वाचयित्वा च मंगलं १३
हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् प्रादात्स्वन्नं च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स
तीर्थवित् तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयान्वितं एष ह्यस्मिन्प्रजातंतौ कुरूणां
पौरवर्षभ दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि रातो वोनुग्रहार्थाय विष्णुना प्र
भविष्णुना तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः भविष्यति न संदेहो महाभाग
वतो महान् १७ युधिष्ठिर उवाच अप्येष वंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः अ
नुवर्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः १८

तेपुत्रे जाते यत्तीर्थं पात्रे दत्तं भवति चाक्षयमिति स्मृतेः दे
वाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां आयांति हि तत्पक्षेषु पुण्याहमिति वा ब्रुवते १४ हे पौरवर्षभ कुरूणां कुरुवं
शानां १५ शुक्ले पुरुषस्मिन् प्रजातंतौ दैवेन कथंभूतेन अप्रतिघातेन दुर्वारेण संस्थां नाशं उपेयुषि गते सति
वोनुग्रहार्थाय यस्मात्प्रभवनशीलेन विष्णुना रातो दत्तः १६ तस्माल्लोके विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति नात्र सं
देह इति ते राजानं ब्राह्मणा ऊचुरित्यन्वयः १७ महाभागवतो भविष्यतीत्युक्ते हृष्टः पृच्छति अपि
स्वित् किंस्वित् साधुवादेन यशसा सत्कीर्त्या चानुवर्तिता भविष्यतीति पूर्वेस्यवातः परमस्यानुषंगः १८ ॥

प्रजानामविता रक्षकः मानवः मनोः पुत्रः ब्राह्मणेषु हितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामो यथा १९ उशीनरदेशाधि-
पतिः येन स्वमांसं श्येनाय दत्त्वा शरणागतः कपोतो रक्षितः स्वानां ज्ञातीनां यज्वनां च यशो विस्तारको दौष्यं-
तिर्भरत इव २० अर्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोः २१ हिमवानिव सतां निषेव्यः अनन्यगतिकत्वेन वसुधेव

ब्राह्मणा ऊचुः पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च
रामो दाशरथिर्यथा १९ एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः यशो वितनि-
ता स्वानां दौष्यंतिरिव यज्वनां २० धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः हु-
ताश इव दुर्द्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः २१ मृगेंद्र इव विक्रांतो निषेव्यो हिमवानिव ति-
तिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव २२ पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशो-
पमः आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्ये एष कृष्णम-
नुव्रतः रंतिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः २४ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्र-
ह्लाद इव सद्ग्रहः आहर्तैषोश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः २५ राजर्षीणां ज-
नयिता शास्ता चोत्पथगामिनां निगृहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् २६ त-
क्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसंगः पदं
हरेः २७ जिज्ञासितात्मयाथार्थ्यो मुनेर्व्याससुतादसौ हित्वेदं नृप गंगायां यास्य-

तितिक्षुः सोढा प्रीता मातापितराविव सहिष्णुः २२ पितामहो ब्रह्मा तेन समः साम्ये समत्वे रमाश्रयो हरिः २३
सर्वेः सद्गुणमाहात्म्ये तस्मिन् कृष्णमनुव्रत २४ धृत्या धैर्येण सद्ग्रहः सन् सङ्ग्रहः अभिनिवेशो य-
स्य सः आहर्ता कर्ता २५ द्विजपुत्रेण प्रेरितात् तक्षकादात्मनो मृत्युमुपश्रुत्य हरेः पदं प्रपत्स्यते भजिष्यति २६
२७ ततश्च जिज्ञासितमात्मनो याथार्थ्यं येन सः इदं शरीरं गंगायां हित्वा अकुतोभयं पदं यास्यतीति २८

लब्धा उपचितिः पूजा यैस्ते २९ परीक्षिदिति नाम निर्वक्ति स एष इति यद्यस्मात्प्रभुः सन् गर्भे दृष्टं पुरुषमनुध्याय
न् दृश्यमानेषु मध्ये सर्वमपि नरं परीक्षेत अयमसौ भवेदिति नो वेति विचारयेदतः परीक्षिदिति ख्यातः एवं दृष्टि
मिति वा पाठः अथ वा यथा यो गर्भे दृष्टस्तमनुग्रहं वा विधास्यति यद्यस्मान्मायुरि तिष्ठा स्वकारैः शुभमशुभं वा निरी
क्षमनुध्यायन्नालोचयन् परीक्षेतेति वा ३० शुक्ले शुक्लपक्षे सम्प्रसिद्ध उडुपोऽन्वहं यथा काष्ठाभिः चन्द्र

इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान्
गृहान् २९ स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यत्प्रभुः गर्भे दृष्टमनुध्यायन् परीक्षे
त नरेष्विह ३० स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः आपूर्यमाणः पितृभिः
काष्ठाभिरिव सोऽन्वहं ३१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया राज्ञा लब्ध
धनो दध्यौ नान्यत्र करदण्डयोः ३२ तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतनोदिताः धनं प्र
हीणमाजह्रुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ३३ तेन सम्भृतसम्भारो लब्धकामो युधिष्ठि
रः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिं ३४ आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्वि
जैर्नृप उवास कतिचिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया ३५ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया
सह बन्धुभिः ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन् सार्जुनो यदुभिर्वृतः ३६ इति परीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षो नाम
द्वादशोऽध्यायः १२

इ शुक्लाभिः कलाभिरापूर्यमाणो वर्द्धते एवं पितृभिर्युधिष्ठिरादिभिः कामैः सन्तुष्टः कलाभिरापू
र्यमाणो ववृधे ३१ पूर्वमश्वमेधानकृत्वा ज्ञातिद्रोहस्य दोषमपनेष्यामीति यक्ष्यमाणः ज्ञातिद्रोहस्य दानेन प्रायश्चित्तं यस्य मानः करदण्ड
योरन्यत्र धर्मो विना तल्लब्धधनः दध्यौ चिन्तयामास करदण्डयोर्धनस्य प्रजाजनमरणमात्रोपक्षीणत्वात् ३२ प्रहीणं
मरुत्तस्य यज्ञे त्यक्तं सुवर्णपात्रादिकमानीतवन्तः ३३ सम्भृतसम्भारः सम्पादितयज्ञोपकरणः भीतो ज्ञातिद्रोहात् ३४

निर्गतो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या त्रयोदशे उक्तः पौत्राभिषेकेण वक्तुं राज्ञो महोदयं १ इदानीं परीक्षितः कलिनिग्र
हादिकर्माणि कथयिष्यन् विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानं ततो ऽर्जुनागमनं ततः श्रीकृष्णान्तर्धानं ततः पाण्डवप्रस्था
नं चानन्तरं वर्णयति त्रिभिरध्यायैः गाद्गतवान् तयात्मगत्या अवाप्तं विवित्सितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं येन १ तदेवाह यावत इति कर्म
योगप्रभृतीनां विषयान् प्रश्नान् प्रथमं कृतवान् कौषारवस्य मैत्रेयस्याग्रतः पश्चात्त्रिचतुरप्रश्नाधीज्ञानमात्रेणागो

सूत उवाच विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिं ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावा
प्तविवित्सितः १ यावतः कृतवान्प्रश्नान्क्षत्ता कौषारवाग्रतः जातैकभक्तिर्गोवि
न्दे तेभ्यश्चोपरराम ह २ तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च
सूतः शारद्वतः पृथा ३ गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन्सुभद्रा चोत्तरा कृपी अन्याश्च जामयः
पाण्डोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ४ प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतं अभिसंग
म्य विधिवत्परिष्वङ्गाभिवादनैः ५ मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कण्ठ्यकातराः रा
जा तमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहं ६ तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमासीनं सुखमासने प्र
श्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वतां ७ युधिष्ठिर उ० अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्ष
च्छायासमेधितान् विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ८ ॥

विदुरज्ञातैकान्तभक्तिः
कृतार्थः सन् तेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम ततः परं न विजिज्ञासितवान् २ सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ३ कृपी द्रोण
भार्या जामयः पाण्डोर्ज्ञातिभार्याः अन्याश्च स्त्रियः ४ प्राणं तन्व इवेति कृतान्वयः छायां दित्सवः प्राणे समन्तान्मीलने सति
तन्वः करचरणादयो निश्चेष्टा भवन्ति पुनस्तस्मिन्नाविर्भूते यथोत्तिष्ठन्ति तद्वत् ५ विरहे यदौत्कण्ठ्यं तेन का
तरा विवशाः ६ तं विदुरं ७ पाण्डोर्ज्ञाप्यन्त्या नियत्या तिस्रो हेनपत्तेच्छायया वर्धितान्तद्वत् प्रसन्नव सपातश्चात्

रामः

वो युष्माभिः कयावृत्त्या वर्त्तितं देहयात्रा कृता कानि च तीर्थादीनि सेवितानीति ९ भवतां च तीर्थाटनं न स्वार्थं किंतु
तीर्थानुग्रहार्थमित्याह भवद्विधा इति मलिनजनसंपर्केण तीर्थानि मलिनानि भवन्ति ततः पुनः स्वयं तीर्थीकुर्वन्ति स्वा-
न्तमनः तत्र स्थितेन स्वस्वान्तःस्थितेनेति वा १० अपि किं सुखमासते न भवद्भिः क्वापि दृष्टाः श्रुता वा ११ १२ यदुकु-

कयावृत्त्या वर्त्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलं तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह
भूतले भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन
गदाभृता अपि नः सुहृदस्तात बान्धवाः कृष्णदेवताः दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सु-
खमासते ११ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकु-
लक्षयं १२ नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितं नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुम-
क्षमः १३ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्स-
र्वेषां प्रीतिमावहन् १४ अबिभ्रदर्यमा दण्डं यथावदघकारिषु यावद्दधार शूद्रत्वं शा-
पाद्वर्षशतं यमः १५

कुलक्षयावर्णने कारणमाह नन्विति १३ अथ समक्षं न तत्त्वमुपदिशन् १४ ननु शूद्रो सौ क-
थमुपदिशेत् न ह्यसौ शूद्रः किंतु यम एव तत्र कारणं यमे चात्रागमेः सूत्रको दण्डधरे यम एव तो याम
ह अबिभ्रदिति विधृतवान् यथा अणीमाण्डव्यस्य शापात् तथा हि केचिच्चोरान् अनुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्याश्रमे
तपस्यतः समीपे तेषां धनं संप्राप्य तेन सह बद्ध्वानीय राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया शूले आरोपयामासुः ततो रा-
ज्ञा तं मुनिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपितः उवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति ते-
नोक्तं त्वं बाल्ये शलभं कुशाग्रेण विद्धवानिति तेन छुत्वा माण्डव्येन त्वं शापवाल्ये अज्ञानेनापि महान्तं दण्डं प्र-
दत्तं कारितवान् अतः शूद्रो भवेति अतएव तावत्कालं अर्यमा सूर्यो दण्डं दधार १५ यमाय नमः ॥

इदानीं राज्यापकर्षं निरूपयितुं उत्कर्षं निगमयति युधिष्ठिर इति कुलंधरं वंशधरं १६ तदा गृह्य गृहव्यापारे ताप्र मत्तानां आत्माक्रमतः आयुः कालो निकाल: यद्वा तानसक्कामततानप्यभवदिति अर्थः १७ अमि प्रेसत्तात्वा १८ तत्र ती कार: कि यत्तानिकं निगमेन तत्र आह प्रातकि यति सर्वेषामिति यः प्रतिकर्तव्यत्वेषामपीत्यर्थः १८ कथंधनोदि वियोग: सोहं शक्यो इत आह येन चेति अभियन्त: आमिष्टस्त: २० अत्राव स्थानमतिदेन्यमितिदर्शयन् वैरा

युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलंधरं भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रि
या एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः
विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतं १९ प्रति
क्रिया न यस्येह कुतश्चिन्कर्हिचित्प्रभो स एष भगवान्कालः सर्वेषां नः समागमः १९
येन चैवाभिपन्नोयं प्राणैः प्रियतमैरपि जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः
२० पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे २१
अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् भीमेनावर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् २२
अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत् २४
अन्धः पुरैव बधिरो मन्दप्रज्ञाश्च साम्प्रतं विशीर्णदन्तो मन्दाग्निः सवाश्यकफमुद्वहन् २३

ज्यमुत्पादयति पितृभ्रातृ इति सप्तभि: आत्मा च देह: २१ येन पुत्रा हतास्तेन भीमेन दत्तं पिंडं अन्नं गृहपाल इव गृहपाल: श्वा २२ निसृष्ट: प्रक्षिप्त: गरो विषं दत्तं दूषिता अवमता: तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभि: किं यत्प्रयो जनं किंचिदित्यर्थ: २३ तस्यापि तव देह्म अनुभवतोपि परैरिति दीयते २४ ॥ राम: राम: राम:

गतस्वार्थं यशोधर्मादि यस्य मुक्तबंधनः त्यक्ताभिमानः कृतगतस्य अविज्ञाता गतिर्यस्य सः धीरः प्राप्नुः स्व
स्य स्वयं सद्देहमेनमुक्ति प्राप्तेः २५ नरोत्तमस्तु ततः प्रागेव कृतप्रतीकारः स्वकात् स्वत एव परतः परोपदेशतो वा
२६ त्वं तु नरोत्तमो नाभूः अतः इदानीं धीरो भवेत्याह अथेति अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन् इतः प्रभृति गुणान् धैर्य
आदीन् विकर्षति आछिनत्तीति तथा २७ आजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः एवं बोधितः सन् दृढि

तस्यापितवदेहोयंकृपणस्यजिजीविषोः परैत्यनिछतोजीर्णोजरयावाससीइव २४
गतस्वार्थमिमंदेहंविरक्तोमुक्तबंधनः अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः २५
यःस्वकात्परतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः
२६ अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् इतोर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणवि
कर्षणः २७ एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितआजमीढः छित्वास्वेषुस्ने
हपाशान्द्रढिम्नोनिश्चक्राममात्रसंदर्शिताध्वा २८ पतिंप्रयांतंसुबलस्यपुत्रीपति
व्रताचानुजगामसाध्वी हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनामिवसत्संप्रहारः २९
अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोभूमिरुक्मैः गृहंप्रविष्टोगुरुवंद
नायनचापश्यत्पितरौसौवलींच ३० म्नं चित्तदार्ढ्यं भ्रात्रा मात्रा संदर्शितः अध्वा वनमार्गो यस्मै सो
यस्य सः २८ सुबलस्य पुत्री गांधारी साध्वी सुशीला हिमालयं प्रयांतं पतिमनुजगाम कथं भूता सुकुमारी हिमा
दि दुःखवहुलं हिमवंतं गता अत आह न्यस्तदंडानां प्रहर्षो यस्मिन् तं दुःखदमपि केषांचित् प्रहर्षहेतुर्भवती
त्यत्र दृष्टांतः मनस्विनां शूराणां युद्धसन्नीत्रः प्रहारो यथा पाठांतरे सत्संप्रहारयुद्धं यथेति २९ कृतमैत्र
मित्रदेवत्यं संध्यावंदनं येन नत्वा सह ज्ञापितरौ विदुरं च तत्राद्राक्षीत् ३० ॥ ॥ ॥

श्रीभा० प्र० टी० ५१

ननिर्मिन्ते तस्मिन्विषण्णा तद्वदः प्रस्ट्ट एतद्वीणां त्रितं श्रीरामाय भगवान्सहतुंबरुः २ राजा दत्तोपनीतार्घः प्रत्युत्था याभिवाद्यत अम् परमासनमासीनं पोरवेंद्रोऽभ्यभाषतेति श्लोकद्वयं पाठांतरम् ३७

हे गावल्गणे गावल्गणस्य पुत्र संजय ३१ अकृतप्रज्ञे मंदमतौ मय्यपायं अपराधं आशंकमानः भार्यया सह ३२ यो अरक्षतां तौ क्व गतौ स्यातामित्यर्थः ३३ कृपया स्नेहेन वैक्लव्याद्वा अतिपीडितः आत्मेश्वरं धृतराष्ट्रं अपश्यन् वि रहकर्शितः अतः संजयः न प्रत्युत्तरमाह ३४ आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनो विष्टभ्य धैर्यं प्रयुज्य कृत्वा प्रभोः धृ तराष्ट्रस्य गांधार्याश्च पादौ अनुस्मरन् प्रत्यूचे उवाच ३५ व्यवसितं निश्चयं यतो मुषितः वंचितोऽस्मि ३६ एवं क

तत्र संजयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणे क्व नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः

३१ अंबा च हतपुत्रार्ता पितृव्यः क्व गतः सुहृत् अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबंधुः स भार्यया

आशंसमानः शमलं गंगायां दुःखितोऽपतत् पितर्युपरते पांडौ सर्वान्नः सुहृदः शिशू

न् अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क्व गतावितः ३२ सूत उवाच कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सू

तो विरहकर्शितः आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपीडितः ३४ विमृज्याश्रूणि

पाणिभ्यां विष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ३५ सं

जय उवाच नाहं वेद व्यवसितं पित्रोर्वः कुलनंदन गांधार्या वा महाबाहो मुषितो

ऽस्मि महात्मभिः ३६ अथाजगाम भगवान्नारदः सहतुंबरुः प्रत्युत्थायाभिवाद्याह द्द३

सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ३७ युधिष्ठिर उवाच नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन्क्व गतावितः

अंबा वा हतपुत्रार्ता क्व गता च तपस्विनी ३८ ॥ चित्तकालं शोचति तस्मिन्नेव नारद आजगाम अ

त्रास्ति क्वचित्पुस्तके पाठांतरं तद्व्याख्या संप्रदाये व्याख्यायते शोकवेगाद् अर्चयन्निवाह राजानं त्वम रामः

वेपत शोकाक्रांतः तथाविधः अद्भुपारहितः पुमान् गुरुं देवं हि जानाति नावदने न समाचरेत् इति सं ॥ ॥ ५१

तेः ३७ नाहं वेद वेद्मि तपस्विनी दुःखयुक्ता ३८

अपारे शोकार्णवे भगवान् त्वमेव पारदर्शकः अतोऽहं हीनि शेषः ३९ आदावेव यथावृत्तकथने शोके न स्याद्धि =
तः यतोहितिश्रुयमेतावत् शोकमुपशमयति कंचन माशुचः सामोचः न केवलं तानेव यद्यस्मादीश्वराधीनं जगत् ।
तदेवाह लोका इति ४० स संयोजयति वियोजयति च गावो बलीवर्दाः तंत्र्यां दीर्घतंत्र्यां बद्धास्त्वदामभिः नसि नासिका
यां प्रोताः स्वामिनो बलिं वहंति यथा एवं वाक्तंत्र्यां कर्त्तव्याकर्त्तव्यविधायकवेदलक्षणायां नामभिर्ब्राह्मणः क्षत्रिया
दीत्यादिवर्णाश्रमलक्षणैर्बद्धाः परमेश्वरस्य बलिं तेन यमिता वहंतीत्यर्थः ४१ अत्र लोपायतमनु क्रीडा संयोगवियो ।

कं धारं इवापारे भगवान् पारदर्शनः अथाबभाषे भगवान् नारदो मुनिसत्तमः ३९
नारद उवाच मा कंचन शुचो राजन् यदीश्वरवशं जगत् लोकाः सपाला यस्येमे
वहंति बलिमीशितुः ४० स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च यथा गावो नसि
स्या ४ प्रोतास्तंत्र्यां बद्धाश्च दामभिः वाक्तंत्र्यां नामभिर्बद्धा वहंति बलिमीशितुः ४१ यथा
क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृ
णां ४२ यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयं सर्वथा न हि शोच्यास्ते स्नेहा =
दन्यत्र मोहजात् ४३ तस्माज्जह्यंग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः कथं त्वनाथाः ५
नैः कृपणा वर्तेरंस्ते मामना त्विना ४४ ॥ १
इत्याह यथेति क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां कृत्रिमपुत्र
कादीनां संयोगवियोगौ क्रीडतुः इच्छया भवतः यथा तथा अस्मदादीनामपि ४२ ईश्वराधीनत्वान्न शोकः कार्य ।
इत्युक्ते लोकतत्त्वे च विचार्यमाणे निर्विषयो शोक इत्याह यद्यदिलोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण न चेति न ध्रुवं देहरू
पेण अनिर्वचनीयत्वेन वा उभयं वा चिज्जडांशतः सर्वथापि चतुर्ष्वपि पक्षेषु ते पित्रादयो न शोच्याः स्नेहाद
न्यत्र स्नेहः एवं केवलं शोकहेतुः स वाज्ञानमूलं इत्यर्थः ४३ तस्मान्मां विना कथं ते वर्तेरन्निति मनसो वैक्लव्यमाकु

तत्र त्वदेहं हतस्तेषां वा निरीक्ष्येत तावन्नास्तीत्याह कालेति गुणात्मकः कर्मजन्मनिमित्तं गुणास्तूपादानं तदधी
नः पाञ्चभौतिकः जडस्तद्विभागे नाशवांश्च सर्पग्रस्तः अजगरगिलितः यथा अन्यं न रक्षति तद्वत् ४५ ईश्व
रेणाविहिता वृत्तिश्च सर्वतः सुलभैवेत्याह अहस्तानि पश्वादीनि अपदानि तृणादीनि तत्र तेषु अहस्तादि
ष्वपि फल्गूनि अल्पानि एवं जीवः सर्वोपि सर्वस्य जीविका एतेनैव सर्वेषां सुगमत्वं चोक्तं ४६ मोह
निवृत्त्यर्थं तत्त्वावस्तुत्वमाह तदिदं अहस्तसहस्तादिरूपं जगत्स्वदृग्भगवानेव नन्वतः पृथक् स च एक एव
ननु नानात्वे सजातीयविजातीयभेदप्रसक्तेः कुत एकत्वं तत्राह आत्मभोक्तॄणां आत्मा स्वरूपं अतो न सजा

कालकर्मगुणाधीनो देहोयं पाञ्चभौतिकः कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो
यथा परं ४५ अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदां फल्गूनि तत्र म
हतां जीवो जीवस्य जीवनं ४६ तदिदं भगवान्राजन्नेक आत्मात्मनां स्व
दृक् अन्तरोनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा ४७ सोयमद्य महाराज भग
वान्भूतभावनः कालरूपोवतीर्णोस्यामभावाय सुरद्विषां ४८ निष्पा
दितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः ४९

तीयभेदः अन्तरोनन्तरश्च अन्तर्बहिश्च भोक्तृभोग्यरूपश्च भाति अतो न विजातीयभेदः ननु एकः
कथं तथा प्रतीयते अत आह मायया उरुधा बहुधा तं पश्येति ४७ का तावदस्तीह हृष्टो महामायावी हार्यका
यमित्याह सोयमिति अस्यां भूमौ अभावाय नाशाय ४८ तर्हि श्रीकृष्णोत्रास्तीत्यत्रैवास्माभिः स्थेयं का कथा इ रामः
त्याह तच्च देवानां कार्यं तेन निष्पादितं केवलमवशेषं प्रतीक्षते यदुकुलक्षयमिति इह तिष्ठति तावन्निजधा
म यास्यति ततो यूयमपि गच्छतेत्यर्थः तच्च भूतभाव्यदुःखात् विदुरवदेव नावलोकयत ४९ रामाय नमः ५२

तदेवं शोकमपास्य च निर्वाप्य जिज्ञासितमेव तस्मै यथावत्तं कथयति धृतराष्ट्र इति त्रिभिः हिमवतो दक्षिणभागे ५० या वै स्व
र्धुनी सा आत्मानं यत्र सप्तधा व्यधात् किमर्थं नानापृथक् सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये अत एव तत्तीर्थं स
प्तस्रोतो वदन्ति ५१ तेन कृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेति चतुर्भिः तत्र स्नानहोमौ अब्भक्षणं चेति नियमाः उक्ताः भद्रस्थाने अपानस्ती
कारात् भक्षः उपशान्त आत्मा यस्य विगता पुत्रादिविषयेषणा यस्मात् इति यमा उक्ताः ५२ जितासन इत्यादिना आसन प्राणायाम
प्रत्याहारा उक्ताः हरिभावनयेति धारणोक्ता ध्वस्ता रजःसत्वतमोरूपा मला यस्येति फलतो ध्यानमुक्तं ५३ समाधिमाह विज्ञा

धृतराष्ट्रः सहभ्रात्रा गांधार्या च स्वभार्यया दक्षिणेन हिमवतः ऋषीणामाश्रमं गतः
५० स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात् सप्तानां प्रीतये नाना सप्तस्रोतः प्र
चक्षते ५१ स्नात्वानुसवनं तस्मिन् हुत्वा चाग्नीन् यथाविधि अब्भक्ष उपशान्तात्मा
स आस्ते विगतैषणः ५२ जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतषडिंद्रियः हरिभावन
याध्वस्तरजःसत्वतमोमलः ५३ विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तं ब्रह्म
ण्यात्मानमाधारे घटांबरमिवांबरे ५४ ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः नि ६२
वर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः ५५

मुनेः
नेति द्वाभ्यां आत्मानमहंकारास्पदं स्थूलदेहादि वियोज्य
विज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृत्य तं विज्ञानात्मानं द्रष्टृरूपाच्छादि वियोज्य क्षेत्रज्ञे द्रष्टरि प्रविलाप्य तं क्षेत्रज्ञं द्रष्टृरूपाद्वियो
ज्य आधारे आश्रये ब्रह्मणि प्रविलापयत् घटाम्बरं घटोपाधेर्वियोज्य यथा महाकाशे प्रविलापयेत्तद्वत् ५४ सुषुप्ती
नाभावमाह ध्वस्तेति अन्तर्गुणाः होमादावीहा इंद्रियविक्षेपादिदोषास्थान भवत्तदुभयं तस्य नास्ति यतः ध्वस्ता मायागुणा
नामुदर्कः उत्तरफलं वासना यस्य निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आशयो मनश्च यस्य अत एव निवर्तितोऽखिल आ
हारो भोग्य इंद्रियैर्विषयाहरणं वा येन सः स्थाणुरिव निश्चलः आस्ते ५५ ॥ ॥ ॥

तथाभूतमप्यानेतुमुद्युक्तं प्रत्याह तस्येति अंतरायो विघ्नः मैवाभूः विघ्नकारी मा भूः छांदसः दर्शनमपि नावकुर्यामित्युप
तं प्रत्याह स वै अद्यतनादहः स्वस्माधीनेन हि तदा हार्यं गमिष्यामीत्यत आह तच्चेति ५६ तर्हि गांधारीनयनाय गमिष्यामीत्यत आ
ह पत्युरिति सहोटजे पर्णशालायां सते योगाग्निना सह गांधारी यस्याग्निभिः दह्यमाने तस्य पत्नी बहिः स्थिता सती तं पतिमनुअ
ग्निं प्रवेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ५७ तर्हि विदुरानयनार्थं गच्छाम्येव तत्राह विदुरस्तु तन्निशाम्य दृष्ट्वा भ्रातुः सुगत्या हर्षः तन्मृत्यु
नाशोकश्च तदाभ्यां युक्तः तस्मात्स्थानात् तीर्थानि सेवितुं गंता गमिष्यति ५८ शुचः शोकान् ५९ प्रथमे त्रयोदशोध्यायः

तस्यांतरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः स वा अद्यतनात् राजन् परतः पंचमे
हनि कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ५६ दह्यमानेग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी स
होटजे बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ५७ विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कु
रुनंदन हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंता तीर्थनिषेवकः ५८ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गं ना
रदः सहतुंबरुः युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाजहाच्छुचः ५९ इति श्रीभागव
ते महापुराणे प्र० धृतराष्ट्रस्वरूपप्राप्तिर्नाम त्रयोदशोध्यायः १३ सूत उवाच सं
प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बंधुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचे
ष्टितं व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोर्जुनः १ ददर्श घोररूपाणि निमित्ता
नि कुरूद्वहः कालस्य नु गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः पापीयसीं नृणां वार्त्तां क्रोधलो रामः

१३ चतुर्दशे त्वरिष्टानि दृष्ट्वा राजा विशंकितः अर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते १ श्लोकस्य चेति चकारे
णाशिष्टाय च ज्ञातुं कतिचित् सप्त तदा कालातिक्रमेपि नतः द्वारकायाः नायात् २ निमित्तानि उत्पातान् कुरूद्वहो युधिष्ठिरः रौ
द्रां घोरां तदेवाह विपर्यस्ता विपरीतगता ऋतुधर्मा यस्मिन् कालेतस्य कालस्य वार्त्तां जीविकां क्रोधलोभानृतैर्युक्तं

यदात्मनोंगमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ७ यस्मान्नः संपदो राज्यं दारा प्राणाः कुलं प्रजाः मूलस्त्री ५

जिह्मप्रायं कपटबहुलं व्यवहृतं व्यवहारं शाठ्यं वंचनं तन्मिश्रं सौहृदं स्नेहः पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनं कलहादि ३ अत्यरिष्टानि अत्यंतमशुभानि दृष्ट्वा नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं च दृष्ट्वा अनुजं भीमं ४।५ बंधुवित्तं केकस्मात् नागतो यातो वेहं न वेद्मि ६ अपि किं यदा आत्मनः अंगं क्रीडासाधनं अंगं मनुष्यमात्रं उत्स्रष्टुमिच्छति स कालः प्राप्तः ७ अस्माकं सर्वपुरुषार्थहेतुः श्रीकृष्णः अतस्तं हि योगं विना निष्ठं न स्यादित्याशयेनाह यस्मात् श्रीकृष्णाद्धेतोः ८

जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदं पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनां च कल्क-
नं ३ निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचा-
ष्टब: ३ नुजं ४ युधिष्ठिर उवाच संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बंधुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लो-
कस्य कृष्णस्य च विचेष्टितं ५ गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन तवानुजः नायाति क-
स्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमंजसा ६ अपि देवर्षिणादिष्टः स कालोयमुपस्थितः आसन् स-
पत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ८ पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान् भौमान् सदैहि-
कान् दारुणान् शंसतो दूराद्भयं नो बुद्धिमोहनं ९ ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरंत्यंग
पुनः पुनः वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यंति विप्रियं १० शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौ-
त्यनलानना मामंग सारमेयोयमभिरौति ह्यभीरुवत् ११

तच्चोपरिष्टादर्जुनः स्पष्टीकरिष्यति लोकाश्च यत्कारणभूतस्यानुग्रहात् ८ अदूरात् संनिहितं नोस्माकं आशंसतः उत्पातान् दैहिकानाह ऊर्वक्षीति ऊर्वादयो वामाः स्फुरंति वेपथुः कंपश्च हृदये वर्तते एते मह्यं आसन्नं संनिहितं विप्रियं दास्यंति १०। भौमानाह सार्द्धेन शिवा क्रोष्टी आदित्यमभिरौति उद्यंतं सूर्यमभिमुखं क्रोशति अनलानना अग्निं मुखेन वमंती अंग हे भीम मामभिलक्ष्य सारमेयः श्वा अभिरौति ह्यतरां निर्भवति अभीरुवत् निःशंकं ११

रामायनमः

शस्ताः मृगादयो मां सव्यं वामं कुर्वंति अपरे गर्दभाद्याः प्रदक्षिणं कुर्वंति वाहानश्वान् १२ अयं कपोतो मृत्युदू
तकः उलूकोद्घकः प्रत्युलूकः तत्प्रतिपक्षो घूकः काको वा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैः विश्वं शून्यमिच्छतः धूम्रा धूम
रा दिशः परिधयस्त्वाग्निदमान् लोकान् आवृण्वंति १३ दिग्दाहसहिताभ्यांनि निर्घातो निरभ्रवज्रपातः स्तनयित्नवो
ऽगर्जितानि तैः सह तमः विशेषेण सृजन् १४ असृक् रक्तं ग्रहाणां मर्दं युद्धं भूतानामुद्गताश्चराः तेषां गणैः संकुले ।।

शस्ताः कुर्वंति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो मम १२
मृत्युदूतः कपोतोयमुलूकः कंपयन्मनः प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिशं शून्यमि
च्छतः १३ धूम्रा दिशः परिधयः कंपते भूः सहाद्रिभिः निर्घातश्च महांस्तात साकं
च स्तनयित्नुभिः वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः असृग्वर्षंति जल
दा बीभत्समिव सर्वतः १४ सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ससंकुलैर्भू
तगणैर्ज्वलिते इव रोदसी १५ नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च न ज्व
लत्यग्निराज्येन कालोयं किं विधास्यति १६ न पिबंति स्तनं वत्सा न दुह्यंति च मा
तरः रुदंत्यश्रुमुखा गावो न हृष्यंत्यृषभा व्रजे १७ दैवतानि रुदंतीव स्विद्यंति ह्यु
च्चलंति च इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः भ्रष्टश्रियो निरानंदाः किमघं
दर्शयंति नः १८ मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हत सौभगा

आमिश्रैः प्राणिभिः सहितैः रोदसी द्यावापृथिव्यौ ज्वलिते दीप्ते इव च पश्येति १५ क्षुभमौमानाह नद्य इति सार्द्धैस्त्रि
भिः प्राणिनां मनांसि च १६ दुह्यंतीति कर्मकर्तर्यार्षं न प्रस्नुवंतीत्यर्थः १७ दैवतानि प्रतिमाः अघं दुःखं १८ एतैः कृत्वा
नाविद्यते अन्येषु पुरुषेषु श्रीर्वयस्यां कुशादिचिह्नशोभा यैस्तैर्भगवतः पदैर्हीना भूरित्यहं मन्ये १९ ।। रामायनमः

तत्त्वाद्यःख्येवं दृष्टान्यरिष्टानि येन तेन चेतसा चिंतयतः सतः २० अयथापूर्वं निपतितं तदेवाह आतुरमित्यादि अ
ब्बिंदून् अपां बिंदून् अश्रूणि नेत्राभ्यां मुंचंतं विसृजंतमित्यर्थः २१ उद्विग्नं कंपितं हृदयं यस्य विच्छायं विगतकांतिं २२
स्वजना वा भवाः २३ किंव त्वनीति शंकयाम्यवहितं क्रमेणापृच्छति शूर इत्यादिना मारिषः मान्यः मातामहः आनकदुंदु
भिर्वसुदेवः २४ स्वसारः परस्परं वसुदेवस्तेमेण तासामपि क्षेमं पृच्छ मेव तत्प्रापि पृच्छकपृच्छति स्वयमिति २५ आहुके

इति चिंतयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा राज्ञः प्रत्यागमद्ब्रह्मन् यदुपुर्याः कपिध्व
जः २० तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरं अधोवदनमब्बिंदून् सृजंतं नयनाब्जयोः
२१ विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदे
रितं २२ युधिष्ठिर उवाच कच्चिदानर्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते मधुभोज
दशार्हार्हाः सात्वतांधकवृष्णयः २३ शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाथ मारिषः
मातुलः सानुजः कच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः २४ सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः
सहात्मजाः आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयं २५ कच्चिद्राजाहुको जीवत्यस
त्पुत्रोस्य चानुजः हृदीकः ससुतोक्रूरो जयंतगदसारणाः २६ आसते कुशलं कच्चि
द्ये च शत्रुजिदादयः कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान्सात्वतां पतिः २७ प्रद्युम्नः स
र्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः गंभीररयोनिरुद्धो वर्द्धते भगवानुत २८ ॥

उग्रसेनः असत्पुत्रो यस्य अत एव जीवनमात्रमेव पृच्छं अनुजश्च देवकः हृदीकसुतः कृतः कृतवर्मा ज
यंतादयः कृष्णस्य भ्रातरः २६ २७ २८ सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः गंभीररयः युद्धे महावेगः वर्द्धते भोः तत्स्यार्थः ॥
कृष्णस्यापत्यानि कार्ष्णयः तेषु प्रवराः २९ ॥

सुनंदनंदौ शीर्षण्यौ मुख्यौ येषां ते ३०।३१ भगवति सुखमास्ते इति प्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह शौरेरित्यादि ३२
भगवतोत्रावस्थाने हि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह चतुर्भिः मंगलाय प्रभावाय क्षेमाय पालनाय भ-
वाय वृद्धये अनंतसखः बलभद्रसहायः ३३ अर्चिताः सर्वैः पूजिताः परमानंदं यथा भवति तथा महापौरुषिका
वैकुंठनाथानुचराः ३४ यस्य पादशुश्रूषणमेव मुख्यं तत्कर्म आदिभ्यः षोडशसहस्रं कर्मतेन सत्यभामा इत्यादयः सख्यो

टीकागतपद्य

सुषेणश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋष-
भादयः २९ तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः सुनंदनंदशीर्षण्या ये चा-
न्ये सात्वतर्षभाः ३० अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः अपि स्मरंति
कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ३१ भगवानपि गोविंदो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः
कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ३२ मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च
भवाय च आस्ते यदुकुलांभोधावाद्योनंतसखः पुमान् ३३ यद्बाहुदंडगुप्ता-
यां स्वपुर्यां यदवोर्चिताः क्रीडंति परमानंदं महापौरुषिका इव ३४ यत्पादशु-
श्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः निर्जित्य संख्ये त्रिदशां-
स्तदाशिषो हरंति वज्रायुधवल्लभोचिताः ३५ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनो यदु-
प्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतां बलात्सभां सुधर्मां सुरसत्तमो-

युद्धे श्रीकृष्णबलेन निर्जित्य तदाशिषः देवभोग्यान् पारिजातादीन् वज्रायुधस्य वल्लभा शची तस्या उ-
चिताः ३५ यद्बाहुदंडप्रभावोपजीविनः सुधर्मामंघ्रिभिरधिक्रामंति सभां गोविंदः सुखमास्त इति गतपंच

इदानीं तस्यैव कुशलं पृछति कच्चिदिति षड्भिः अनामयं आरोग्यं ननु लब्धमानो येन वंधुभ्यः सकाशात् किं वा तैः प्र
मुक्त अवज्ञातः तिरस्कृतः यतश्चिरोषितः बहुकालं तत्र स्थितः ३७ अभावैरिति छेदः प्रेमशून्यैरमंगलैः परुषैः शब्दादि
भिः नाभिहतः न ताडितोसि किं यद्वा अर्थिभ्यः किमपि दास्यामीति तेनोक्तं यद्वा आशया सहृदयया आशां भवति तत्पादा
स्यामीति प्रतिश्रुतं तत्सन्न दत्तं किं ३८ अभयदा शरणागतं सत्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किं यतस्त्वं पूर्वं शरणप्रदः

कच्चित्तेनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे अलब्धमानो वज्ञातः किं वा तात चिरो
षितः ३७ कच्चि[n]न्ना[illegible]भिहतो भावैः शब्दादिभिरमंगलैः न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आ
शया यत्प्रतिश्रुतं ३८ कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियं शरणोपसृ
तं सत्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वासत्कृतां स्त्रियं पराजि
तो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ४० अपि स्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्ध
बालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमं ४१ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृ
दयेनात्मबंधुना शून्योस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेन्यथा न रुक् ४२ इति श्रीभाग
वत महा० प्र० युधिष्ठिरदर्शननाम चतुर्दशोध्यायः १४

आश्रयप्रदः ३९ अगम्यामिति छेदः
निंदितां स्त्रियं नागमः किं न गतवानसि असत्कृतां मलिनवस्त्रादिनाऽगमः किं नोत्तमैः अनुत्तमैः समैर्वा पथि
असमैरधमैर्वा किं न पराजितोसि त्वं पथि ४० संभोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्च किं हित्वा पर्यभुंक्था त्यक्त्वा
भुक्तवानसि परित्यज्य जनार्थं अक्षमं कर्म योग्यं यत्तत्कृतवानसि किं ४१ नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेना
त्मगणस्त्वं बंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योस्मीति आत्मानं मन्यसे इत्यर्थः अन्यथा ते रुक् न पीडा न घ
टते ४२ इति श्रीभागवते चतु[illegible] रामाय नमः [illegible] रामः राम

कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षिति आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् कृष्णोऽर्जुनः आविक
ल्पित इति छेदः नानाशंकास्पदं रूपमुपलक्ष्य विकल्पितः संशयः प्रतिभाषितः नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः त
त्र हेतवः कृष्णविश्लेषेण कर्शितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं च हृच्च ते एव सरोजे शुष्यती वदनहृ
त्सरोजे यस्य हता प्रभा तेजो यस्य २ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छन्ति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि

सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंकास्पदं
रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं त
मेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुं २ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य ने
त्रयोः परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सार
थ्यादिषु संस्मरन् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४ अर्जुन उवाच
वंचितोऽहं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ५
यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रो
च्यते यथा ६

च पाणिना आमृज्य परोक्षेणादर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धं अधिकयत्प्रणयौत्कंठ्यं तेन का
तरः व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ३ सख्यं हितैषितां मैत्रीं उपकारितां सुहृत्त्वं संबंधितां च बा
ष्पेन कंठावरोधात् गद्गदया ४ येन मा वंचयता देवान् विस्मापयति यत् ५ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादि य
च्छब्दस्य तेनाहमद्य मुषितः इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन संबंधः प्रियस्य अप्रियत्वे दृष्टान्तः उ
क्थेन प्राणेन रहितः पित्रादिः ६॥

त्यां कृत्सो यकाराननुस्मरति यत्संग्रामादिति दशभिः यस्य संग्रामात् बलात् स्मरेण कामेन दुर्मदानां मतिमत्तानां
तेजः प्रभावः हृतं धनुर्गेहरोणेव यस्मात् तद्गुणसज्जीकृतं चतेन मत्स्याय त्रोपरि भ्रमन् विद्धः ततस्तान् विजित्य द्रौ
पदी प्राप्ता च ७ उद्गतिविस्मये खोडवं दृष्ट्वा वने अदात्तवान् स्मि खोडवदाह रहितेन मयेन कृता च सभा ले
ख्या अद्भुतप्रीत्यर्थं यामायायस्यां स्थाने अध्वरे राजसूये ८ अनंतरः श्लोको विगीतः तथापि व्याख्यायते यत्र प्रति
रः स्वर्धिय यस्य तं जरासंधं तवानुजो भीमः मखार्थं महत्कृतवान् तं निर्जित्य विना राजसूयमखानुपपत्तेः राजायुतस्य

यस्य संग्रामात् द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमखे स्मरदुर्मदानां तेजो हृतं खलु
मया भिहतं भ्रमन्मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा ७ यस्मिन्निधाय दृग्मुखो डव
मग्नये दाभिद्भुच सामरगणानरसा विजित्य लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया
१०
= दिग्भ्यो हरन्नुपतयो बलिमध्वरे ते ८ यत्तेजसा नृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्मखार्थं आ
र्योनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः तेनाहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा यन्मोचि
तास्तदनयन्बलिमध्वरे ते ९ पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघि
ष्ठचारुकबरीकितवैः सभायां स्पृष्टा विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्याः यस्त
योः कृतहतेशविमुक्तकेशाः १० ॥ सत्त्वमुत्साहशक्तिः वीर्यं बलं च यस्य सः तं हत्वा प्रमथनाथो महाभै
= रवः तस्य मखाय ये राजानः तेनाहृताः यद्यस्मान्मोचिताः ततस्मात् अध्वरे बलिमानीतवन्तः ९ यः कितवैर्दुःशासनादि
भिः तव पत्न्याः कबरीं विकीर्य उन्मुच्य स्पृष्ट्वा आकृष्ट तेषां स्त्रियो हतेशाः अतएव वैधव्यान्मुक्तकेशाः अकृत
चकार कथंभूतं कबरं अधिमखे राजसूयमधिकृत्य क्लृप्तो रचितो यो महाभिषेकः तेन श्लाघ्यतमं चारु
= रम्यं यतः सभायां तदानीमिव प्राप्तस्य श्याकृष्णस्य मनेपादयोः पतिताश्रुमुख्याः यस्याः पत्न्याः

श्री.भा.
प्र.टी.
५७

शिष्याणामयुतस्याग्रे तत्पंक्तौ भुंक्ते यः तस्माद्दुर्वाससो हेतोः अरिणा दुर्योधनेन रचितं यत् दुरंतं कृच्छ्रं शापलक्ष
णं तस्मात् सकाशात् नोऽस्मान् वने एत्य जुगोप किं कृत्वा शाकमेवान्नं तस्मिन्पात्रे अवशिष्टं उपयुज्य भक्षयित्वा यत उ
पयोगात् सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघस्त्रैलोकीं तृप्तामंस्त एवं हि भारते कथा कदाचित् दुर्वाससो दुर्योधने
नातिथ्यं कृतं तेन च परितुष्टे न वरं वृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात्पांडवाः नश्यंतु इति मनसि विधाय दुर्योधनेनो
क्तं युधिष्ठिरोऽस्मत्कुले मुख्यः अतस्तस्यापि भवतैवमेव शिष्यायुतसहितेनातिथ्येन भवितव्यं किंतु द्रौपदी
पर्यंतं भोजनसमये तत्र गंतव्यं तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गंतव्यमिति ततस्तथैव दुर्वाससि प्राप्ते परमार्तया ध्या

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुक्
यः शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्तामंस्त सलिले विनि
मग्नसंघः ११ ॥

हूंकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसंघो घमर्षणाय जले निमग्नः तत्र चिंतातुरया द्रौपद्या स्मृ
तमात्रः श्रीकृष्णः तस्य रणमेव भक्तवात्सल्यतया चागतः तया चावेदिते वृत्तांते भगवतोक्तं द्रौपद्याहं च बुभु
क्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजयेत्यतो निलज्जयोक्तं स्वामिन् मद्भोजनपर्यंतमस्याप्यन्नसंपूर्णं दत्तस्थाल्यां मया च स
र्वान्नसमोऽपि भुक्तं अतो नास्त्यन्नमिति तथाप्यतिनिर्बंधेन स्थालीमानाय्य तत्कंठलग्नं किंचित् शाका
न्नमाश्रयोक्तं अनेन विश्वात्मा भगवान्प्रीयतां अपयोक्तुं मुनिसंघं याहूयेति स च तावतातितृप्तः कृष्णा
पाकभयेन पलाय्य गत इति ११ ॥ ॥ ॥ रामः
५७

गिरिजासहितो विस्मापितः सन् निजं पाशुपतमस्त्रं अन्येऽपि लोकपालाः निजान्यस्त्राणि अदुः अन्यदप्याश्च
र्यमाह अमुनैवेति महत इन्द्रस्यासनार्द्धं १२ तत्रैव स्वर्गे क्रीडतः गाण्डीवलक्षणं चिह्नं यस्य तत् अरातयो निवात
कवचादयस्तेषां वधार्थमाश्रितवन्तः येनानुभावितप्रभावमकं कृतं हे आजमीढ युधिष्ठिर तेन मुषितः वं
चितोस्मि कथंभूतेन भूम्ना निजमहिमावस्थानेन १३ यद्बांधवः इत्यादिश्लोकत्रयस्यापि तेन मुषितोऽहमिति

यत्तेजसाथ भगवान् युधि शूलपाणिर्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्द्धं १२ तत्रैव मे
विहरतो भुजदण्डयुग्मं गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः सेन्द्राः श्रिता यदनुभावि
तमाजमीढ तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना १३ यद्बांधवः कुरुबलाब्धिमनं
तपारमेको रथेन ततरेऽहमतीर्यसत्वं प्रत्याहृतं बहुधनं च मया परेषां तेज
स्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः १४ यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्र
राजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु अग्रेचरो मम विभो रथयूथपानामायुर्मनांसि
दृशा सह ओज आर्छत १५

एवं गौणसंबंधः श्रीकृष्णबांधवत्वेन कत्वाहं कौरवसैन्याब्धिं नाम्पंतो
गांभीर्यं गाधारं च येषां तानि यस्य ततरे तीर्णवान् । उत्तरगोग्रहे अतीर्याणि दुस्तराणि सत्वानि तिमिंगिलादीनि भीष्मादि
रूपाणि यस्मिन् परेषां तैर्गोधनं प्रत्याहृतं परेषां च शिरोभ्यः सकाशात् तेजसां पदं प्रभावास्पदं मुकुटीषरूपं मणिमयं
मुकटरूपं च बहुधनं तान् सम्मोहनास्त्रेण सम्मोह्य पिल्वाहतं यद्बांधवेन मया १४ अदभ्रा अनल्पा ये राजन्यवर्याः ते
षां रथमंडलैर्मंडितासु भीष्मादीनां चमूषु संसारस्थितः येन मम अग्रेचरः सन् हे विभो तेषां रथयूथपानां आयुरा
दीनि यो दृशा दृष्ट्यैव आर्छत हृतवान् मनांसि उत्साहादि शक्ति सह ओबल तेजः शस्त्रादि कौशलं १५

यस्य दोःषु भुजेषु मा मां प्रणिहितं स्थापितं तेनैव गुर्वादिभिर्निरूपितानि प्रयुक्तानि अस्त्राणि मां न स्पृशंति स्म गुरु
र्द्रोणः त्रिगर्तदेशाधिपतिः सुशर्मा शलः शल्यः सैंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः बाह्लीकः शंतनोर्भ्राता अमोघो म
हिमा येषां तेथ्या मूलान्यपि पाठांतरेऽप्येवार्थः प्रतीकाराकरणात् अस्पर्शे दृष्टांतः नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति १६ स्वा
पराधमनुस्मरन् संतप्यमान आह सौत्ये सारथ्ये कुमतिना मे मया संवृतः कुमतिस्त्वमेवाह आत्मद इत्यादिना अभवा
यमोक्षाय भव्याः श्रेष्ठाः श्रांता वाहा अश्वा यस्य तं मा जयद्रथवधे हि जलपानं विना अश्वाः श्रांताः ततो रथादव

[illegible]

यद्दोःषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशल्यसैंधवबाह्लिकाद्यैः
अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १६
सौत्ये वृतः कुमतिनात्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः मां श्रा
न्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदा
ररुचिरस्मितशोभितानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति संजल्पितानि नरदे
व हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभो
जनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य स
हे महान्महितया कुमतेरघं मे १९ ॥ तीर्य बाणैर्भुवं भित्त्वा जलं संपादितं मया तदा यस्यानुभावेन

निरस्तचित्ता अरयो मां न प्रहृतवंतः स सौत्ये वृत इति कुमतित्वं १७ हे नरदेव उदारं गंभीरं रुचिरं यत्स्मितं तेन शोभि
तानि नर्माणि परिहासवाक्यानि तथा कथं प्रस्तावे सुहृत्पार्थेत्यादीनि मधुराक्षराणि संजल्पितानि च हृदिस्पृशानि
मनोज्ञानि माधवस्य मामेतानि स्मरतो मे हृदयं लुठंति लोठयंति विक्षोभयंति निजभाव आर्षः १८ विकत्थनं स
गुणश्लाघनादि शय्यादिषु एकत्वान् अत्यंतरंगाहूताः कदाचिद्व्यभिचारे दृष्टो हे वयस्य ऋतवान् सत्ययुक्तस्त्वं इ
ति वक्रोक्त्यादि विप्रलब्धः तिरस्कृतो विविधमान इति पाठे अनवाहूतः सखायः सति यस्य असौ महानपि मया वयस्य इति मे
त्यादिविप्रलब्धः तिरस्कृत इत्यर्थः अमुवानिति पाठे वत्सभाव आर्षः म अघं अपराधं अमहत् महितया महत्त्वेन एकपदे अ

त्वयाशंकितंपराजयंचप्राप्तोहमित्याह तेनसख्यारहितः अतोहृदयेनशून्यः अंगहेराजन् उरुक्रमस्यपरिग्रहंबौ
द्धशसहस्रस्त्रीलक्षणं असद्भिर्नीचैः अबलायोषिव २० श्रीकृष्णवियोगएवात्रहेतुर्नान्यदित्याहतद्वैइति यतःनृपाःईशेन
रिक्तंशून्यं असत्कार्याक्षमंसन्मंत्रविधानैरपिभस्मनिहुतं अतिप्रीत्यादत्तं कुहकात्मायाविनःसकाशात्राद्धंलब्धं
ऊष्यांयथासम्यक्संपन्नंहिनाश्यति ऊषरभूमौउप्तंबीजमिव २१ सुहृत्पुरेत्वयापृष्टानांनःसुहृदांमध्येचत्वारःपंचवाऽ

सोऽहंनृपेंद्ररहितः पुरुषोत्तमेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः अध्वन्युरुक्र
मपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेवविनिर्जितोस्मि २० तद्वैधनुस्तइषवःसर
थोहयास्तेसोऽहंरथीनृपतयोयतआनमंति सर्वंक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्
हुतंकुहकराद्धमिवोप्तमूष्यां २१ राजंस्त्वयानुपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे विप्रशा
पविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः २२ वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसां अ
जानतामिवान्योन्यंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतईश्वरस्यविचेष्टितं
मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणी
यसः दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमिथः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भि
रितरान्विभुः यदून्यदुभिरन्योन्यंभूभारान्संजहारह २६

वशेषिताः तत्रहेतुःविप्रशापेत्यादि
२२ वारुणींअन्नमयीं अजानतामिवान्योन्यमेरकामुष्टिभिर्निघ्नतां २३ अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्त्तारमा
हत्रिभिः प्रायेणेतिभावयंतिपालयंति २४ जलौकसांमत्स्यादीनांमध्येमहांतःस्थूलाःअणीयसःसूक्ष्मान्यथा
भक्षयंति २५ एवंबलिष्ठैर्महद्भिःपांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन् यदुभिरितरान्शाल्वादीन्निहत्यभुवोभा
रभूतान्संहृतवान् २६ ॥ ॥

अतः परं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह देशकालोचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमनकराणि च गोविंदस्य
वचनानि स्मरतो मम चित्तं हरंति आकर्षंति २७ एवमिति सार्द्धकं अतिदृढेन स्नेहेन चिंतयतो मतिः शांता
विशोका विमला विरक्ता चासीत् २८ मतिवैमल्यफलमाह वासुदेवांघ्र्यभिध्यानेन परिबृंहितं रंहो वेगो यस्याः
तयाऽनिर्मथिताः अशेषाः कषायाः कामादयो यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानं पुनरध्यगमदित्युत्तरे
णान्वयः २९ कालेन कर्मभिः तमसा भोगादिनिवेशेन च रुद्धं आवृतं सत् ३० ज्ञानफलमाह विशोक इति

युधिष्ठिरः तत्परिसर्प्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथात्मनि विभाव्य लोभानृत
जिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् २७ एवं चिंतयतो जिष्णोः कृष्णपा
दसरोरुहं सौहार्देनातिगाढेन शांतासीद्विमला मतिः २८ वासुदेवांघ्र्यभिध्यान
परिबृंहितरंहसा भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः २९ गीतं भगव
ता ज्ञानं यत्तत्संग्राममूर्द्धनि कालकर्मतमोरुद्धं पुनरध्यगमत्प्रभुः ३० विशो
को ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः
३१ निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा
युधिष्ठिरः ३२ ॥

एतदेव शोकहेत्वभावेनोपपादयति शोकस्य हि हेतुर्द्वैतभ्रमः तस्य देहः तस्य लिंगं
तस्य गुणाः तेषामविद्या तत्र ब्रह्मसंपत्त्या ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिन् तन्नैर्गुण्यमेव
ति ननु सुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषः तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अलिंगत्वाच्च असंभवः सं
स्यभोगाय भवति पुनः उत्पत्तिसंभवः स्थूलशरीरं तद्रहितः ततश्च तस्य परिच्छेदाभावात् संछिन्नो द्वैतलक्षणा
संशयो यस्य सः विशोको जात इति ३१ भगवतो मार्गं आलक्ष्य यदुकुलस्य संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्तं

राम
५९

तां भगवद्गतिं विज्ञेयां वस्यतिहि सौदामिन्यायथाऽकाशे यं त्यक्त्वाम्बरं सुलं गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृ
ष्णस्य देवतैरिति संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्तो वभूव देहं जहाविति वा ३३ तदेव मुक्तमप्यपि यादवेभ्यो भगवतो वै
लक्षण्यमवुध्यानत्तामप्यवदतः मंदमतीन्प्रति वैलक्षण्यं प्रपंचयति द्वाभ्यां यया यादवरूपया तन्वा भुवो भारं
कंटकेन कंटकमिवाहरत् यादवतनुं जन्मितद्द्वयमपीश्वरस्य संहार्यत्वेन सममेव ३४ श्रीकृष्णस्य विशेष
माह यथेति तत्तान्यपि यथा धत्ते जहाति च तद्वदिह यथा नटो निजरूपेणास्थितो यथा रूपांतराणि धत्ते त्यजति च

ध्याः पुनुस्मृत्य धनंजयो हितं नाप्नोयत्तां भगवद्गतिं च तां एकांतभक्त्या
भगवत्यधोक्षजे निवेशितात्मोपरराम संसृतेः ३३ ययाहरद्भुवो भारं तां तनुं
विजहावजः कंटकं कंटकेनेव द्वयं चापीशितुः समं ३४ यथा मत्स्यादिरू
पाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरं ३५ य
दा मुकुंदो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः तदाहरेवाप्रति
बुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्ववर्तत ३६ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः
पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथात्मनि विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रं
गमनाय पर्यधात् ३७ ॥

वा तथा तदपि कलेवरं जहौ न तु धारितरूपं ३५ युधिष्ठिरस्य स्वर्गा
रोहणप्रसंगाय कलिप्रवेशमाह स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेव वैकुंठारोहणं श्रवणीयाः सती कथा यस्य तदाप्र
हरहस्तास्मिन्नेव अहनि इति लुप्तसप्तम्यंतं पदं अप्रतिबुद्धचेतसामिति विवेकिनां तु न प्रभुरित्युक्तं अन्व
वर्तत तस्मिन्पूर्वमेवांशेन प्रविष्टस्तेन रूपेणानुवर्तितः ३६ बुधो युधिष्ठिरस्तस्य कलेः परिसर्प
णं प्रसरणं विलोक्य कंपमन्तं लोभाद्यधर्मचक्रं यस्मिन् जिह्मं कौटिल्यं पर्यधात्तदुचितं परि

आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसमं अतिसदृशं तोयं सर्वतः स्थितं समुद्रोदकमेव नीवी परिधानविशेषो यस्याः तस्या भूमेः
पतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८ वज्रं तु अनिरुद्धसुतं निरूप्य कृत्वेत्यर्थः अपि वत् आत्मन्यारोपयामास ईश्वरः स
मर्थः ३९ संछिन्नान्यशेषाणि बंधनानि दुःखोधयेन ४० तदेव प्रलयक्रमेणाह चाभिस्वपल
नसि प्रविलापितवानित्यर्थः तच्च मनः प्राणे प्राणाधाने ... तं प्राण इतरे आपाने तेन ... अपा

स्वराट्पौत्रं विनयिनमात्मनः सुसमं गुणैः तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिंचद्गजा
ह्वये ३८ मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपि
बदीश्वरः ३९ विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकं निर्ममो निरहंकारः सं
छिन्नाशेषबंधनः ४० वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तं मृत्यावपानं सोत्स
र्गं तं पंचत्वे ह्यजोहवीत् ४१ त्रित्वे हुत्वा च पंचत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः सर्वमात्म
न्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ४२ चीरवासा निराहारो बद्धवाक् मुक्तमूर्द्धजः
दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ४३ अनवेक्षमाणो निरगादशृण्व
न्बधिरो यथा उदीचीं प्रविवेशाशां गतपूर्वां महात्मभिः ४४ ॥

नव्यापार उत्सर्गः तत्स
हितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायां अनेनैव च वागादिष्वपि तत्तद्देवताः ... पंचत्वे पंचभूतेषु ४१
चभूतानामैक्ये देहे ... आत्मनः इति भावितवानित्यर्थः अजोहवीदिति पदं लुगंतात् लुङि रूपं ४१
त्रित्वे गुणत्रये तच्च त्रित्वं एकत्वे अविद्यायां सर्वं सर्वोपहेतुमविद्यां आत्मनि जीवे अजोहवीदिति वक्तव्ये अ
जुहवीदिति ... आत्मानं ब्रह्मणि अव्यये कूटस्थे ... ४२ तदेवमात्मप्रतिपत्ति

यतः पूर्वैर्हि गतं ४५ अधर्मो मित्रं यस्य तेन साधु कृताः सर्वेऽर्था धर्मादयो यैः अत एव वैकुण्ठस्य चरणाम्बुजमेव आ-
त्यन्तिकं शरणं ज्ञात्वा ४६ ४७ कथंभूतं तत्पदं विधूतकल्मषाणामात्मनां स्थानं सम्यक् निवासस्थानं यत्तस्मिन् विरजेना-
त्मनैव गतिं प्रापुः न तु षाट्कौशिकेन लिङ्गेन गतेर्वा विशेषणं विरजेनात्मनैवावस्थानरूपां गतिं ते विधूतकल्मषाः
प्रापुरिति ४८ तीर्थान्यटन् प्रभासे श्रीकृष्णावेशेन कृष्णे चित्तमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्त एव सन् तदानीमेवानुमा-

हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्तेत यतो गतः सर्वे तमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ४५
कलिनाधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमा-
त्मनः मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजं ४६ तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशु-
द्धधिषणाः परे तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिं ४७ अवापुर्दुरवापां ते
असद्भिर्विषयात्मभिः विधूतकल्मषा स्थानं विरजेनात्मनैव हि ४८ विदुरोपि
परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ४९
द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षतां वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तं ५०
यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामिति संप्रयाणं शृणोत्यलं स्वस्त्य-
यनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिं ५१ इति श्रीभा० म० प्र० पंचदशोध्यायः १५

गतैः पितृभिः सह स्वक्षयं पित्र्याधिकारस्थानं ययौ ४९ आत्मानं प्रति अनपेक्षतां तदा ज्ञात्वा तं आप ५०
इति एवं यत्संप्रयाणं अलं अतिशयेन स्वस्त्ययनं मंगलास्पदं अलं पवित्रं च ५१ प्रथमे पञ्च-
दशः १५

ततश्च षोडशेऽस्मिन् धर्मभूम्योः कलिखिन्नयोः संवादो वर्ण्यते प्राप्तिः पालकस्य परीक्षितः १ द्विजवर्याणां शि
क्षया सूत्यां जन्मनि अभिजातकोविदाः जातकर्मविदः हे विप्र महतो गुणा यस्मिन् सः २ जनमेजयादीनित्यः
त्राधिकं छांदसं २ आजहार कृतवानित्यर्थः शारद्वतं कृपं यत्र येष्वश्वमेधेषु ३ निजग्राह निगृहीतवान्
कलिमेव निर्दिशति नृपेति ४ कस्य हेतोरिति अयमर्थः कलिः कस्माद्धेतोः केवलं निजग्राह न तु हतवान्

सूत उवाच ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह यथा
हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा १ स उत्तरस्य तन
यामुपयेम इरावतीं जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २ आजहा
राश्वमेधांस्त्रीन् गंगायां भूरिदक्षिणान् शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगो
चराः ३ निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् नृपलिंगधरं शू
द्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा ४ शौनक उवाच कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दि
ग्विजये नृपः नृदेवचिह्नधृक् शूद्रकोऽसौ गां यः पदाहनत् तत्कथ्यतां म
हाभाग यदि कृष्णकथाश्रयं अथवास्य पदांभोजमकरंदलिहां सतां किम
न्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ६ क्षुद्रायुषां नृणामंग मर्त्यानामृतमिच्छ
तां इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्मणि ७॥

यतोऽसौ शूद्रकः अतिकुत्सितः यो गां पदाऽहन्निति ५ अस्य विष्णोः पदांभोजयोर्यो मकरंदः तं लिहंतीति आ
स्वादयंति ये तेषां सतां महतां वा कथाश्रयमिति समासान्तः कृष्णस्यानुषंगः तर्हि कथ्यतां तावत् किमन्यैरस
द्भिरालापैः यत्र यः आयुषोऽसद्व्ययः ६ अस्माकमपि अत्र प्रयत्नोऽपि हरिकथामृतपानार्थ एवेत्याह साई
क्षुद्रायुषामल्पमायुर्येषां अतो मर्त्यानां मरणधर्मवतां तथाऽपि ऋतं सत्यं मोक्षमिच्छतां याम मृत्युः मस्य ह

ततः किमत आह न कश्चिदिति ८ ततोऽपि किमत आह अहो न लोके हरिलीलामृतं वचः पीयते स्येनदर्थं हरिलीले
वामृतं यस्मिन् ९ तदभावे स्थैव जीवनमित्याह मदस्य अलसस्य नक्तं रात्रौ यदायुः आयुः तन्निद्रया दिवा आर्द्रं च यद्द
यत्तत् व्यर्थकर्मभिरपह्रियते १० तत्रतावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह यदा निजचक्रवर्तितदेशे कलिप्रविष्टः श्रुत्वा

न कश्चिन् म्रियते तावद्यावदास्त इहांतकः । एतदर्थं हि भगवानाहूतः परम
र्षिभिः ८ अहो न लोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः । मदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो
मंदायुषश्च वै ॥ निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ सूत उवाच ॥ यदा परी
अत्र शोक ४ क्षित्कुरुजांगले वसन् कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते निशम्य वार्तामनति देशे ४
शौंडीर इति पाठांतरे प्रियां ततः शरासनं संयुगशौंडिराददे ११ स्वलंकृतं श्यामतुरंगयोजितं रथं मृगे
न्द्रध्वजमाश्रितः पुरात् वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय
निर्गतः १२ भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून् किंपुरुषादीनि व
र्षाणि विजित्य जगृहे बलिं तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनां प्रगीयमा
नं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं १४

तदा तां अनतिप्रियां वार्तां किंचित्प्रियां च युद्धकौतुकसंपत्तेः नि
शम्य ततः शरासनं दुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगे शौंडिरः युद्धे प्रगल्भः पाठांतरे युद्धे शोभितुल्यः ११ ततश्च दिग्विजयाय
निर्गतः १२ भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि वर्षाणि मेरोः सर्वतः इलावृतं ततस्तदुत्तरतो रम्य
कं हिरण्मयं च दक्षिणतो हरिवर्षं किंपुरुषं चमानि विजित्य १३ प्रगीयमानं यशः यशः आदीन् एवं त्रैलोद् ॥ ॥
दावितिस्तीयेनान्वयः १४ ॥

श्रीभा० प्र० टी० ६२

१५ १६ किं च स्निग्धेषु पाण्डुषु विष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विष्णो जगत्कर्तृकां प्रणतिं शृण्वन् नृपतिः परीक्षित् विष्णोश्चरणारविंदे भक्तिं करोतीत्यन्वयः पारषदमिति रेफ एकारो वा विकल्पेन छान्दसः तत्र पार्षदं सभायां निवेशनं सेवनं चित्तानुवृत्तिः वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणं १७ वृत्तिमनुवर्तमानस्य सतः नातिदूरे शीघ्रमेव १८ धर्मो वृषरूपः विच्छायां हततेजसं गां गोरूपां पृथ्वीं विवत्सां नष्टापत्यां १९ ते आत्मनो देहस्य यद्यपि बहिरामयान

आत्मानं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे १५ तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृम्भितलोचनः महाधनानि वासांसि ददौ हारान्महामना १६ सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामान् स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविंदे १७ तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहं नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे १८ धर्मः पदैकेन चरन् विच्छायामुपलभ्य गां पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरं १९ कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते विच्छायासि म्लायतेषन्मुखेन आलक्षये भवतीमन्तराधिं दूरे बन्धुं शोचसि कंचनाम्ब २० पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणां आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उत स्विन्मघ

वत्यवते तथापि अन्तर्मध्ये आधिः पीडा यस्याः तां त्वामालक्षये केवलं यतो विच्छायासि अत ईषन्म्लायता वदनेन भजता मुखेनेतत्र कारणानि कल्पयन् पृच्छति दूरे बन्धुमित्यादि पंचभिः दूरे स्थितं बन्धुं २० त्रिभिः पादैर्न्यूनं अत एव एकपादं मामात्मानं

राम: ६२

हेउर्विपु॰ म्लेछप्रायैः अरक्ष्यमाणाः स्त्रियः पि॰ अरक्ष्यमाणान्बलान्प्रत्युततैरेवपुरुषादैरिवविनिर्दयैः आर्त्तान्क्लिष्टा
न्वाचंदेवींसरस्वतींकुकर्मणिदुराचारेस्थितांकुलाग्र्यान्ब्राह्मणोत्तमान्सेवकान् २२ उपसृष्टान्ग्रस्तान्अवरो
पितानिउद्वासितानिव्यवायोमैथुनंइतस्ततःनिषेधानादरणात्सर्वतोऽशनादिषुउन्मुखंप्रवर्त्तमानंजीवलोकंवा २३ हेअ

अरक्ष्यमाणाः स्त्रियः उर्विबालान्शोचस्यथोपुरुषादैरिवार्त्तान् वाचंदेवींब्रह्म
कुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्येराजकुलेकुलाग्र्यान् २२ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टा
न्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि इतस्ततोवाशनपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजी
वलोकं २३ यद्वांबतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि अंतर्हितस्यस्मर
तीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २४ इदंममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरे
येनविकर्षितासि कालेनवातेबलिनांबलीयसासुरार्च्चितंकिंहृतमंबसौभगं २५
धरण्युवाच भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांधर्मानुपृछसि चतुर्भिर्वर्त्तसेयेनपादैर्लो
कसुखावहैः २६

म्बमातःधरित्रितवयोभूरिभारस्तस्यावतारं यो कृतावतारस्यकर्माणिस्मरन्तीतेनवि
सृष्टासतीशोचसिनिर्वाणविलंबितंआश्रितंयेषुतानियद्वाअन्तरेनिर्वाणंविडंबितंउपहसितंयैः मोक्षादप्य
धिकसुखानीत्यर्थः २४ हेअंबतेसौभाग्यंकालेनवाहृतं २५ भवान्जानात्येवतथापिवदामीत्याहयेनहे
तुभूतेनत्वंचतुर्भिःपादैर्वर्त्तसे २६ ॥ ॥ ॥

यत्र वसंत्यादयो गुणा न वियंति न क्षीयंते तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः सत्यं यथार्थभा
षणं शौचं शुद्धत्वं दया परदुःखासहनं क्षांतिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं त्यागः अर्थिषु मुक्तहस्तता संतोषः अलंबुद्धिः
आर्जवं अवक्रता शमो मनोनैश्चल्यं दमो बाह्येंद्रियनैश्चल्यं तपः स्वधर्मः साम्यं अरिमित्राद्यभावः तितिक्षा पराप
राधसहनं तु परतिर्लाभप्राप्तौ वोदासीन्यं श्रुतं शास्त्रविचारः २७ ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वैतृष्ण्यं ऐश्वर्यं नि
यंतृत्वं शौर्यं संग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलं दक्षत्वं स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसंधानं स्वातंत्र्यं अपराधीनता कौशलं क्रि

सत्यं शौचं दया क्षांतिस्त्यागः संतोष आर्जवं शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः
श्रुतं २७ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्धै
र्यं मार्दवमेव च २८ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः गांभीर्यं स्थैर्यमा
स्तिक्यं कीर्तिर्मानोनहंकृतिः २९ एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः प्रार्थ्या
महत्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हिचित् ३० तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सां
प्रतं शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितं ३१ आत्मानं चानुशोचामि
भवंतं चामरोत्तम देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ३२

यानिपुणता कांतिः सौंदर्यं धैर्यं अव्याकुलता मार्दवं चित्ताद्रित्वं २८ प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः प्रश्रयो विनयः
शीलं सुस्वभावः सहः ओजो बलानि मनसः ज्ञानेंद्रियाणां कर्मेंद्रियाणां च पाटवानि भगः भोगास्पदत्वं गां
भीर्यं अक्षोभ्यत्वं स्थैर्यं अचंचलता आस्तिक्यं श्रद्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वं अनहंकृतिः गर्वाभावः २९
एते एकोनचत्वारिंशन्महागुणाः अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयो महांतो गुणा यस्मिन्नित्याः सहजा न

तस्य विरहो दुःसहस्त्वाह चतुर्भिः ब्रह्मादयोपि यस्याः श्रियः अपांगमोक्षः तस्मिन् दृष्टिपातः तत्कामाः सन्तः बहुतिथं बहु
कालं तपः समचरन् सम्यक् चरन्तिस्म भगवद्दूरतः इमेः प्रपन्ना आखिलात्मपितामह्यो यस्य पादतलावंशे अलमनुरक्ता स
ती सेवते २३ तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पादैः केतुध्वजः अब्जादयो केतकाङ्कितानियमाते यद्वा अब्जादीनां आकर्मैः समग
लंकृते अंगं यस्याः साहं ततो भगवतः विभृतिमपदं दुर्लभम् प्राप्य त्रीन् लोकान् अतिक्रम्य अरोचरो विलवत्याम्पुनः
पद्मा लतस्या विभूतेरन्ते नाशा कालेप्राप्तेसति उत स्मयतीगर्वकुर्वाणां मामसमञ्जनत्यक्तवान् २४ किंच यो वै आसुरीव

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्नाः साश्रीः स्ववा
समरविंदवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेनुरक्ता २३ तस्याहमब्जकुलिशांकुश
केतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी नान्यस्य रोचतुपलम्भ ततो विभूतिलो
कान् समां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदंते २४ यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीश
तमपानुदरात्मतंत्रः त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण संपादयन्यदुषु रम्यम
बिभ्रदंगं २५ का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः
स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटंकितायाः २६ ॥

यो येषां राज्ञां अक्षौहिणीशतरूपं ममातिभरं भारं ये अपनीतवान् त्वां च अपदत्वात् दुःस्थं संतं पौरुषेण पुरुषाका
रेण आत्मनि स्वस्मिन् संपूर्णपदं सुस्थं संपादयन् तत्क्षणहेलोः क्रियायामिति हेतौ शतृ प्रत्ययः संपादयितुमित्य
र्थः अबिभ्रदुद्वहनवानित्यर्थः २५ तस्य विरहं का वा सहते प्रेमावलोकस्मर चिरं स्मितं च वल्गुजल्पश्चतैः मधु
मानिनीनां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं तत्क्ष्णं त्वयः अहरन् समानमेकदेववा सत्वरूपेण सत्यादी
नां गृहे स्थितः सन् हृतवान् यस्यांघ्रिणा रजस्सुस्थितेन विटंकितायाः सत्यादिभिर्वेणा रोमोत्सवो भवति २६ ॥

कथयतोः सतोः प्राचीं पूर्ववाहिनीं कुरुक्षेत्रे ३७ इति प्रथमे षोडशः १६ ततः सप्तदशे राज्ञा कलेर्निग्रह उच्यते तस्यैवं
वीर्यभाजोपि वैराग्यं वक्तुमद्भुतं १ हन्यमानं ताड्यमानं १ मृणालपद्मकंदस्तद्वद्धवलं भयान्मेहंतं मूत्रयंतं २ वेपमानेन पा-
दावशेषो धर्मो भयान्मूत्रयन्निव प्रतिभाति गां दीयमानां गाः शूद्रेण पानि वीहा लं पमानः खे लिदर्शितं २ धर्मदुघा हविर्दो-

तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्व-
तीं ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोध्यायः १६ सूत उवाच
तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनं १
वृषं मृणालधवलं मेहंतमिव बिभ्यतं वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितं २
गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहतां विवत्सामश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छ-
तीं ३ पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदं मेघगंभीरया वाचा समारोपितका-
र्मुकः ४ कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली नरदेवोसि वेषेण नट-
वत्कर्मणाऽद्विजः ५

ग्धीं दीनां क्षामां कृशां यवसं तृणं पत्रादि सस्यादि ग्रसत्वत्याह विवत्सेव यत्नाद्यभावात् कृशा अत एव यव-
सामग्रिमिच्छंतीं पप्रच्छेति सूचितं ३ कार्तस्वरं सुवर्णं परिच्छदः परिकरो यस्य स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः सज्जी-
कृतकार्मुकः ४ हंसि घातयसि राज्ञाऽहमिति चेत्तत्राह नटवत् वेषमात्रेण नरदेवोऽसि कर्मणा तु अद्वि- ॥ ॥
जः शूद्रः ५ ॥

अशोच्यान्निरपराधान् रहसि त्वं प्रहरसि मशोच्यः सापराधोऽसि अतो वधमर्हसि ६ ध्वंप्रस्थाह गोलधवल
त्वं वाकः स्वयमेव संभावयसि किं कश्चिद्देवो ध्रुरूपेणास्मान् परिखेदयन् वर्त्तसे ७ दोर्दण्डैः परिरंभितं वसुन्धरा
भूतले मुचः अशक्ताणि विना अन्येषामशक्तानामनुपपत्तिनर्त्तीति खेदहेतुत्वं दर्शितं एवमुक्ते पुनरपि शोचन्तं प्र

कस्त्वं मत्तुरगो लोके बलाद्दुर्बलानुवर्त्ती शोचोऽस्य शोच्या न रह
रन्न वधमर्हसि ६ त्वं वामगोलधवलपादेन्दो नः वद्धा चरन् ७ ध्रुरूपेण
किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ७ नजानुको रवद्गाणादोर्दण्डपरिरंभितं मे
न८ तले नृपतेस्त्वं हिंसिकानातिप्राणिनां सुचः ८ मा शोरमेयानुस्मृचो यनु तेव
बलाद्दृष्टं मा रोदीरेवमद्दैते खलानां मद्विशास्तारि ९ यस्य राष्ट्रे प्रजाः स
र्वास्त्रस्यंते साध्वसाधुभिः तस्य मत्तस्य नश्यति कीर्त्तिरायुर्भगो गतिः १०
एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः अत एनं वधिष्यामि भूतद्रोह
मसत्तम ११ कोऽवकृन्तनवृषदो ... सौरमेय चतुःपदः मा स्त्रं वेत्स्वाह शा
राष्ट्रे राज्ञो कृष्णानुवर्त्तिना १२

सोऽहमो सुरभे पुत्रमाश्रुचः शोकं माकुरु येनु अपयातु गोप्रस्था
ह अत एव मातः शास्तरि मयि जीवति सति तेभद्रमेव अतो मा रोदीः ९ मम हिंसार्थमेव नहनिष्यामि नतवोपका =
रायेत्याह यस्येति द्वाभ्यां हे साध्वि सर्वाः याः काश्चिदपि त्रस्यंति अत्र साधुभिः त्रस्यंतिपी उपेतः ... मर्जो भाग्यं
गतिः परलोकः १० ११ ७ नरपि शोचंतं ध्वं प्रत्याह कः अवकृन्तन् चिच्छेद त्वा हृशाः त्वाहृधाः दुःखिताः

वोभद्रमस्तु आत्मनस्तवपादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवंतं कीर्तिं दूषयतीति तत्पाठं आख्याहि १३ ननु तदाख्याने कृते कथं भद्र
स्यादित्यत आह यस्मादनागसि जने यः अघदुःखयुजत कुर्वन्‌ भवति अस्यैवमस्तु तस्य मत्तः सकाशात्‌ सर्वत्रापि भ
यं भवति ततः साधूनां भद्रं भवेदिति १४ एतस्य दंडे अहं समर्थ इति मा शंकीरित्याह अनागःस्विति आगस्कृत्सु अ
पराधकर्त्तासु स्यामस्य स्यादेवस्यापि भुजे आह त्वोस्मि आहरिष्यामि सांगदं मिस्येनेन मत्तः तातः उत्पाद्या हरिष्यामीति

आख्याहि वृषभद्रं वः साधूनामकृतागसां आत्मवैरूप्यकर्त्तारं पार्थानां
कीर्त्तिदूषणं १३ जनेनागस्यघं युंजन्सर्वतोस्य च मद्भयं साधूनां भद्रमेवा
स्यादसाधुदमने कृते १४ अनागःस्विह भूतेषु आगस्कृन्निरंकुशः
आहर्त्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि सांगदं १५ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्म
स्थानुपालनं शासतोन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १६ धर्म उवा
च एतद्वः पांडवेयानां युक्तमार्त्ताभयं वचः येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ
भगवान्कृतः १७ ॥

दर्शितं १५ अन्वके स्यनिग्रहेणान्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति अन्यान्‌ अधर्मिष्ठान्‌।
शासतः १६ आर्त्तानामभयं यस्मात्तद्वचः वो युक्तं उचितमेव १६ वयं तु यतः पुरुषात्‌ प्राणिनां क्लेशहेतवो ॥ ॥
भवेयुः तं पुरुषं न विजानीमः यतः वादिनां वाक्यभेदैः विमोहिताः १७ ॥

वाक्यभेदैर्नानावादविकल्पभेदैर्वमते आछादयंति ये योगिनः ते आत्मानमेवात्मनः सुखदुःखप्रदमाहुः तदुक्तम् आ-
त्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः इति ये द्वा विकल्पाः कुतर्काः प्राकृता नास्तिकाः एवं हि ते वदंति न तावद्देवतादीनां
प्रभुत्वं कर्माधीनत्वात् न च कर्मणः स्वाधीनत्वात् अतः स्वयमेव पुनश्चात्मैः कारणमिति अन्ये दैवज्ञाः दैवं ग्रहादिरूपां
देवतां परे तु मीमांसकाः कर्म अपरे लौकायतिकाः स्वभावं १८ केष्वपि सेश्वरेषु मध्ये केष्वपीति दुर्लभत्वदर्शीति निश्चयपर

नवयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहि-
ताः केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः दैवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे
प्रभुं १८ अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः अत्रानुरूपं राजर्षे विमृ-
श स्वमनीषया १९ सूत उवाच एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड् द्विजसत्तम समाहि-
तेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तं २० धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोसि वृषरूपधृक्
यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् अथवा देवमायाया नूनं गतिर-
गोचरा चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः २२ ॥

तिसिद्धांतस्तु अप्रतर्क्यात् मनोगोचरात्
अनिर्देश्यात् वचनागोचरात् परमेश्वरात् सर्वं भवतीति विमृश स्वविचारय स्वबुद्ध्या १९ विखेदः गतमोहः पर्यचष्ट
प्रत्यभाषत ज्ञातवानिति वा २० अनिर्दिष्टं इति मिवनुवन् घातकं जानन्नपि न वेद इत्येवं रूपः धर्मं प्रवीषि अतो धर्मो-
सि सूचने दोषस्य हेतुत्वम् आह स्थानं नरकादिषु २१ यद्वा अज्ञानादथ्यकथनं भवतीत्याह अथवेति देवस्य मायायाः गति-
र्वध्यघातकलक्षणाकृतिः भूतानां चेतसो वचसश्चागोचरा अज्ञेया न भवतीति निश्चयः २२ ॥ रामः

धर्मोसावितिज्ञात्वातस्यपादानुवादेनअवस्थामाहतपइतिद्वाभ्यां अधर्मपादैस्त्रिभिरंशैस्तवत्रयःपादाभग्नाःस्मयो
विस्मयःसंगःक्रीडामदःअहंभावःएतैस्त्रिभिः२३ इदानींकलौहेधर्मतेपादःचतुर्थांशःतत्रापिसत्यमेवास्तियतःस
त्याद्वानात्मानंनिर्वर्त्तयेतकथंचिद्धारयेतयद्वाउरःस्थत्वात्साधयेत तमपिपादंअनृतेनसंवर्द्धितःकलिरूपोऽध
र्मोग्रहीतुमिच्छति तत्रेयंस्थितिः कृतयुगेप्रथमंसंपूर्णताअन्नतुष्ट्याद्रुमैः त्रेतायांचतुर्णामपिपादानांमध्येस्मयेनतपः

तपःशौचंदयासत्यमितिपादाःप्रकीर्त्तिताः अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसं
गमदैस्तव २३ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्त्तयेद्यतः तंजिघृक्षत्यधर्मोयम
नृतेनैधितःकलिः २४ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती श्रीमद्भिस्तत्
पदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुका २५ शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताधु
ना अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमामिति इतिधर्मंमहींचैवसांत्वयि
त्वामहारथः निशातमाददेखड्गंकलयेऽधर्महेतवे २७

संगेनशौचंमदेनदयाअनृतेनसत्यमित्येवंचतुर्थांशोहीयते द्वापरेत्वर्द्धंकलौचतुर्थांशोऽवशिष्यतेसो
ऽप्यनेननश्यतीति २४ न्यासित अन्योन्यद्वारेणावतारितउरुर्भरोभारोयस्याः कृतंकौतुकंमंगलंयस्याः २५
अश्रूणांकलयतिमुंचतीत्यश्रुकलातेनसक्तासतीशूद्राभोक्ष्यंतिमामितिशोचति २६ निशातंनिशि
तंअधर्मस्यहेतुर्यःकलिस्तंहंतुमित्यर्थः २७ ॥ ॥ ॥

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा २८ शरण्यः आश्रयार्हः श्लोक्यः सत्कीर्त्यर्हः २९ गुडाकेशोऽर्जुनः तस्य यशो धरा ये वयं तेषां तान् अति ब-
द्धांजलिर्येन तस्य ते किंतु कथंचन केनाप्यंशेन न वर्तितव्यं यस्मात् त्वमधर्मस्य बंधुः ३० नरदेवाहराजदेहेषु वर्त =
मानं त्वामनुप्रवृत्तः अधर्मसमूहः अनार्यं दौर्जन्यं अंहः स्वधर्मत्यागः ज्येष्ठा अलक्ष्मीः माया कपटं ३१ न तस्मा

तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलांछनं तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्व
लः २८ पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः शरण्यो नावधीत् श्लोक्य आ
ह चेदं हसन्निव राजोवाच न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धांजलेर्वै भयमस्ति
किंचित् न वर्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः ३० त्वां वर्तमा
नं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोयमधर्मपूगः लोभोनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा
च माया कलहश्च दंभः ३१ न वर्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये
ब्रह्मावर्ते यत्र यजंति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ३२ यस्मिन् हरिर्भगवा
निज्यमान इज्यात्ममूर्तिर्यजतां शं तनोति कामानमोघान् स्थिरजंगमानामंत
र्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ३३ सूत उवाच परीक्षितैवमादिष्टः कलिः संजातवेप
थुः तमुद्यतासिमाहेदं दंडपाणिमिवोद्यतं ३४

दुर्वर्तितव्यं वर्तितुमर्हं ब्रह्मावर्तदेशे यज्ञस्य वितानं
विस्तारस्तत्र विज्ञा निपुणाः ३२ इज्या यागस्तद्रूपा मूर्तिर्यस्य शं क्षेमं कामांश्च न निष्फलान् यो ददाति येन न तु हरिः स्त-
त्राह एष स्थावरादीनामात्मेति तथापि जीववन्न परिच्छिन्न इत्याह अंतर्बहिरिति यथा वायुः प्राणरूपेणांतः स्थितोऽपि
बहिरप्यस्ति तद्वत् सर्वांतर्यामीश्वरोपीति ३३ उद्यतासिं उद्यतखड्गं दंडपाणिं . . . .

अत्र न वस्तव्यमिति त्वयाज्ञाते यत्र क्वापि वत्स्यामि किंतु तत्र तत्रापि आत्तगृहीतः इषुः शरासनं च येन तं त्वामेव लक्षये ३५ तस्मात् नियतो निश्चलो वत्स्यामि ३६ पानं मद्यादि स्त्रियः सूना प्राणिवधः द्यूते अनृतं पाने मदः एवं मदादयो नाशकत्वेनोक्ताः अत्र तु गर्वहारान्तयो नाशकत्वेन स्त्रीषु संगः हिंसायाः कार्यं रजो नाशकमिति ज्ञेयं यद्यपि सर्वत्र संभवति तथापि प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथा सम्यक्त्वं यद्वा दर्शकत्वेन तु सम्यक् पानवादानमिति

यत्र क्व च न वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषु शरासनं ३५ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनं ३६ सूत उवाच अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ३७ पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमं ३८ अमूनि पंच स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ३९

पादाविमो र्दयेत्यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तं मनःशुद्धिरूपत्वात् तामयपश्चदानस्यत्वे तयो धर्मपादानां तुर्यो पाहीयते शनैः अधर्मपादैरनृतं सिंहासंतोषविग्रहैरित्यत्र च संतोषशब्देन तस्य हेतु गर्वो लक्ष्यते विग्रहशब्देन च तद्धेतु स्त्रीसंगः ३७ चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थाने हेतुं पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णं दत्तवान् ततः सुवर्णदानात् अनृतं मदं काममिति स्त्रीषु संगं रजः इति रजोमूलां हिंसां एतानि चत्वारि पंचमं वैरं चादादिति ३८ औत्तरेयेन परीक्षिता अमूनि अमूषु स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः ३९ रामाय नमः ॥ रामः

अथेति निहेतोः बुभूषुः उद्भवितुमिच्छुः स्त्रीद्यूतपानसेवनेनानामनयोरनासक्तिः ४१ एवं कलिनिग्रहस्य वृषस्य पादान प्रतिसं
दधेत्य आश्वास्य निवर्तितवानित्यर्थः ४१ पुण्डरीयसत्रवृक्ष तिरोहितस्य भावादेव स्याद्द्वित्रिभिः एतर्हि इदानीं युधिष्ठि
रेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं समर्पितं आसनमध्यास्ते ४२ ४३ अधुनापालयत इति च वर्तमानसामीप्येन
नेमानवन्निर्देशः सम्यग्धाहारेवा सत्राय सत्रकर्तुं दीक्षिताः दीक्षां कृतवन्तः ४४ प्रथमे सप्तदशः १७ राजस्त्वष्टादशे

अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित् विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गु
रुः वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादान् तपः शौचं दयामिति प्रतिसंदध आश्वास्य महीं च
समवर्द्धयत् स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितं पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञार
ण्यं विविक्षता आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोल्लसन् गजाह्वये महाभाग
चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतो नृपः यस्य पालयतः क्षौणीं
यूयं सत्राय दीक्षिताः ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे सप्तदशोध्यायः १७
सूत उवाच यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्या
द्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् न संमुमोहोरुभया
द्भगवत्यर्पिताशयः २

तस्य ब्रह्मशापो निरूप्यते स चानुग्रह एवास्य जातो वैराग्यमावहन् १ परी
क्षितो निर्याणमस्याश्चर्यं वक्तुं तत्संभावनाय जन्माश्चर्यमनुस्मारयति यो वा इति विप्लुष्टो निर्दग्धः सः १ ब्रह्म
कोपादुत्थितात्तक्षकात् यः प्राणविप्लवः प्राणनाशस्तस्मादुरुभयात्तस्मान्न मुमोह अत्र हेतुः यस्तु भगव
त्येवार्पिताशय इति २ रामाय नमः रामः रामः ८

किंतु तस्य ज्योतिर्वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन् विज्ञानात् अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः ३ न चैतच्चि-
त्रमित्याह नोत्तमश्लोकस्यैव वार्त्ता येषु अतएव नित्यं तत्कथामृतं जुषतां संभ्रमो न स्यात् ४ तस्मिन्
राज्ञि भुवं शासति तत्र चित्रमित्याशयेनाह तावदिति आभिमन्योः पुत्रः एकराट् चक्रवर्ती ईशः पतिः तावत् ५ ननु
तदा कलेः प्रवेश एवास्तु प्रविष्टोऽपि न प्रभवेदिति कुतः तत्राह यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे गां त्यक्त्वा

उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञानाजितसंस्थितिः वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगा-
यां स्वकलेवरं ३ नोत्तमश्लोकवार्त्तानां जुषतां तत्कथामृतं स्यात्संभ्रमो-
ऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदांबुजे ४ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः या-
वदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ५ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्स-
सर्ज गाम् तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ६ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट्
सारंग इव सारभुक् कुशलान्याशु सिध्यंति नेतराणि कृतानि यत् ७ किं नु
बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्त्त-

अनुवृत्तः प्रविष्टः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ६ नन्वधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान् तत्राह नानुद्वेष्टी-
ति सारंगो भ्रमर इव सारग्राही सारमाह यद्यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि आशु संकल्पमात्रेण फलंति इत-
राणि पापानि आशु न सिध्यंति यतस्तानि कृतान्येव सिध्यंति न तु संकल्पमात्रेणेति ७ ननु दोषाधिक्या-
त् द्वेष एव युक्तः न धीरेषु तस्य किंचित्करत्वादित्याह किं न्विति किं तु तेन भवेत् बालेषु अधीरेषु अ-

पारीक्षितमाख्यानं अपृच्छत अपृष्टवन्तो यूयं ९ किं बहुनानेरेतावदेव कर्त्तव्यमिति सर्वशास्त्रसारं कथयति याया
इति कथनीयान्युरूणि कर्माणि यस्य तस्य गुणाः कर्माणि विषयाः बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः १० पुनर्विस्तरेण कथनी
येषु तेषु किं तत्संगं चाभिनंदंति सूत हे सौम्य शाश्वतीः समाः अनंतान् वत्सरान् जीव अत्यंतसंयोगहितीयाग्रहु
यशः कीर्त्तयसि तच्चास्माकं मर्त्यानाममृतममरणनिवर्त्तकं ११ किंच अस्मिन्कर्मणि सत्रे अनाश्वासे अविश्वसनी

तुपवर्णितमेतद्धिः पुण्यं पारीक्षितं मया वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृ
च्छत ९ यायाः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः गुणकर्माश्रयाः पुं
भिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः १० ऋषय ऊचुः सूत जीव समाः सौम्य शाश्वती
र्विशदं यशः यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः कर्मण्यस्मिन्न
नाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु
तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमु
ताशिषः १३

ये वैगुण्यबाहुल्येन फलनिश्चयाभावात् धूम्रः विवर्ण आत्मा शरीरं येषां तान् अस्मान् कर्मणि षष्ठी आ
सवं मकरंदं मधु मधुरं १२ भगवत्संगिनो विष्णुभक्ताः तेषां संगस्य यो लवः अल्पः कालः तेनापि स्व
र्गं न तुलयामः समं न पश्यामः न चापवर्गं संभावनायाः लोकात् मर्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याद्याः न तुल
यामेति किमुत वक्तव्यं १३

श्री·भा· एवंसत्संगमहिम्नेद्यावश्रवणोत्कर्षमाविःकुर्वंति कोनामेति रसविन्नरसज्ञः महत्तमानामेकांतेन परं अयनं आ
प्र·टी· श्रयो यः तस्य कथायां अगुणस्यानिसंख्यो यस्य सः णस्य प्राकृतगुणरहितस्य यस्य कल्याणगुणानामंतं ये यो
६८ गेश्वरास्तेऽपि न जग्मुः एतावंत इति न परिगणयांचक्रुः भवः शिवः पाद्मो ब्रह्मा च मुख्यो येषां ते १४ आ अस्मा
कं मध्ये भगवान् प्रधानं मुख्यो यस्य सः भवान् नः शुश्रूषतां हरेः चरितं विस्तारयतु १५ तत्र शुकपरीक्षित्सं

कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य नांतंगुणानाम
गुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः १४ तन्नोभवान्वैभगवत्प्रधा
नोमहत्तमैकांतपरायणस्य हरेरुदारंचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनो
तुविद्वन् १५ सवैमहाभागवतःपरीक्षिद्येनाऽपवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ज्ञा
नेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलं १६ तन्नःपरंपुण्यम
संवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपा
रीक्षितंभागवताभिरामं १७

वादेन कथयेत्याह स वा इति द्वाभ्यां वैयासकिना शब्दितेन कथितेन
येन ज्ञानेन ज्ञानसाधनेन अपवर्ग इत्याख्या यस्य तत् खगेंद्रध्वजस्य हरेः पादमूलं भेजे १६ तत असंवृ
तार्थं यथा तथा आख्याहि तदेव निर्दिशति परीक्षितेन कथितं पारीक्षितं आख्यानं श्रीभागवतपुराणं परं। राम:
पुण्यं सत्वशोधकं अत्यद्भुते योगे निष्ठा यस्य अनंतस्याचरितैरुपपन्नं युक्तं अत एव भागवतानां अभि
रामं प्रियं एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वं दर्शितं १७ ॥ ॥ ॥ ६८

श्रीभागवताख्यानेन लब्धप्रसंगं महतामादरयात्रमात्मानं श्लाघते द्वाभ्यां अहो इत्याश्चर्ये हर्षे इति हर्षे वयमिति श्ला
घायां प्रतिलोमजा अपि अद्य जन्मभृतः सफलजन्मानः आत्मजाः वृद्धानामनुवृत्त्या आदरेण ज्ञानवृद्धः शुकः त
स्य सेवयेति वा यतो दुःकुलत्वं तन्निमित्तं आधिं च मनःपीडां महत्तमानां अभिधानयोगः लौकिकोऽपि संभाषणालाप
पः संबंधः विधुनोति अपनयति १८ कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यमनंतस्य अनंतस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमानामभिधा
नयोगो दौःकुल्यं विधुनोति कुतः पुनरिति यद्वा तस्य नाम गृणतः पुंसः कुतः पुनः दौःकुल्यमिति यद्वा गृणतः पुंस

सूत उवाच अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजा
ताः दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानयोगः १८ कु
तः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो
महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहुः १९ एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसा
म्यानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभी

तस्य नाम दौःकुल्यं विधुनोतीति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यमेवाह अनंता शक्तयो यस्य स्वतोऽप्यनंतः किं च महत्सु
गुणा यस्य स महद्गुणः तस्य भावस्तस्मात् यं गुणतोऽप्यनंतमाहुः १९ एतत्प्रपंचयति त्रिभिः एतावतेति तस्य यद्
साम्यं अनतिशायनं च गुणैस्तत्साम्यं तदाधिक्यं चान्यस्य नास्तीत्यस्यार्थस्य ज्ञानं एतावता सूचितेन अलं
पर्याप्तं कस्तत् विस्तरतो वक्तुं शक्नोतीति तदेवाह इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिः श्री
अनभीप्सोरपि यस्याङ्घ्रिरेणुं सेवत इति २० ॥ ॥

अथापि यत्पादनखावसृष्टं निःसृतमपि विरिंचेन ब्रह्मणोपहृतं समर्पितं अर्हणाम्भः अर्घोदकं ईशेन सहितं जगत्पुनाति विरिंचोपहृतं सेशमिति च तयोर्भगवदुपासकत्वमुक्तं तस्मान्मुकुंदाद्व्यतिरिक्तः को नाम भगवच्छब्दस्यार्थः प्राग्विश्वर इत्यर्थः २१ धीराः सन्तः ऊढं दृढं संगमपोह्य परमकाष्ठां वजन्ति तदाह यस्मिन्नहिंसा उपशमश्च स्वाभाविको धर्मः २२ एवं स्वभाग्यमभिनन्द्य प्राशीलितोपाख्यानं वक्तुमाह अहं हीति अर्यमणः हे सूर्या इव त्रयीमूर्तेः यः अत्रयावानात्मावगमः मम ज्ञानेन तावदाचक्षे प्रवक्ष्यामि तथा हि पतत्रिणो नभ आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेवोड्-

अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिंचोपहृतार्हणाम्भः सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः २१ यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढं व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः २२ अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्त्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने मृगाननुगतः श्रान्तः क्षुधितस्तृषितो भृशं जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमं ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनं प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतं स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियं २६

डीयन्ते न कृत्स्नं तथा विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं लीलां समं स्वमत्यनुरूपमेव वदंतीत्यर्थः २३ २४ अचक्षाणः अपश्यन् तं प्रसिद्धमाश्रमं तस्मिन्मुनिं शमीकं २५ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहृता इंद्रियादयो येन तं अत एवोपरतं स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात्परं तुरीयं पदं प्राप्तं अत एव ब्रह्मभूतत्वादविक्रियं २६॥

विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराछन्नेन ररुमृगविशेषः तस्य चर्मणा चाछन्नविशेषेण शुष्कतालुर्येस्य सः तथाभूतं मुनिं २७
नलक्ष्यते रणानलणासने मिरु पवेशस्थाने च येन सः नसमाप्तो ऽर्घः स न तं प्रियं च येन सः २८ मत्सरः तदुत्कर्षा
सहनं २९ गताक्षुम तं धनुः कोट्या चाग्निग ३० सर्पनिनेराज्ञोभिप्रायमाह एवः किं प्रत्याह तसर्वं द्विषः सनमिली
नेत्रणः स्थितः यद्वा तत्र वधुभिरागतेजीने वा किंतु स्यादित्यत्र तयामध्यासमाधिः सन्निनिजिज्ञासया स्वर्थः ३१ तस्य

विप्रकीर्णजटाछन्नं रौरवेणाजिनेन च विशुष्कतलालुस्तुं कं तथाभूतमथाच
त २७ अलक्ष्य तन्मनस्यादिरसमाप्तार्घ तन्नतः अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमान
स्तु कोपत २८ अमत्सरवेः सहसाचु कुपो महीतात्मनः आरुणीय भृकुटीस
लालाटोमन्युरेव च २९ सनु वदाज्जगतादशवंशगताशुशुरगं रुषा विनिर्गच्छन्धनुः को
ल्यानिधायपुरमागमत ३० एवं किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः समाधिमा
धितां ह्रोस्विल्विं तु स्यात्तत्र वधः न सिः तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विरहन्बालकोऽर्भकैः रा
ज्ञाः धर्षापितिमातगृ स्वातेतत्र दमब्रवीत् ३२ अहो अधर्मः पालानां पीवनां वलिभु
जामिव स्वामिन्यः धायद्वास्वानां द्वारपालानां शुनामिव ब्राह्मणे क्षत्रबंधुः हि द्वारपालो
निरूपितः स कथं तद्गृहे द्वास्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति कृष्णे गते भगवति शास्तर्यु
त्पथगामिनां तद्भिन्नसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे वलं ३४ ॥

पुत्रः शृंगीनाम अतितेजस्वी
तपोवलसंपन्नः अर्घदः खिल व अर्भक मध्ये ३२ पालानां राज्ञां पीनानां पुष्टानां अधर्ममेव निर्दिशति स्वामि
निद्रासानांस्य यदघं पापाचरणं वलिभुजां काकानामिव द्वारपालानां शुनामिवचेति ३३ दासवदृश्यपति
ब्राह्मणोऽरीति सभाण्डं भाण्ड एव स्थित ३४ तत्तदनन्तरमहं शास्मि दंडयामि ३५ ॥ ॥

इति वयस्यान् उक्त्वा रोषेण ताम्रे अक्षिणी यस्य कौशिकी नदी तस्या अपः संधि राघः वाग्वज्रं शापं ३६ इति एवं सर्पनिः॥
द्वेषेण दंक्ष्यति मर्यादायिष्यति धृष्टतीति धार्त्तातरे मत्प्रेरितः क्षिप्यति स्मेति पाठाए रणे कुलस्यांगारतुल्यं मम या ततेति
द्रुह्यमांघ ३७ गले सर्पकलेवरं सशरीरं यस्य सः अलुक्समासः मुक्तकंठः उच्चैरित्यर्थः ३८ ३९ तस्य पर्व विसृज्य

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यान् ऋषिबालकान् कौशिक्याप उपस्पृश्य वा
ग्वज्रं विससर्ज ह ३६ इति लंघितमर्यादं तक्षकः सप्तमेहनि दंक्ष्यति स्म कुलां
गारं चोदितो मे ततद्रुहं ३७ ततो भ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरं पितरं
वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकंठो रुरोद ह ३८ स वा आंगिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतवि
लापनं उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा चांसे मृतोरगं ३९ विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ व
त्स कस्माद्धि रोदिषि केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ४० निशम्य
शप्तमतदर्हं नरेंद्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनंदत् अहो बतांहो महदद्य ते कृ
तं अल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ४१ न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं संमातुमर्हस्यवि
पक्वबुद्धे यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विंदंति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ४२ अ
लक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथांगपाणावयमंग लोकः तदा हि चौरप्रचुरो वि
नंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणो विवरूथवत् क्षणात् ४३॥

केनापकारः कृतः ४० आंगिरसगोत्रोद्भ
वः अनभिनंदन वाक्यं आह इत्यादि बतेति कष्टं तेन त्वया महत् पापं कृतं द्रोहे अपराधे बहुर्दमो दंडः ४१ परः विस्मृत्य
त्वाख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुं ४२ अलक्ष्यमाणे अदृश्यमाने अविरुद्धवरूथवत् मेषसं

नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य वसोः वसुनो धनस्य विलुंपकात् दस्युहर्तृचोरादेः हेतोर्यत्पापं भविष्यति तत् अस्मन्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति अनन्वयं सर्वधर्मान्मैव तदेव पापं दर्शयति परस्परमिति शपंति वृंजते अपहरंति पश्वादीन् जते अपहरंतीति पुरुदस्यवः चौरबहुलाः ४४ आर्यधर्मः सदाचारः शुनां कपीनामिव चार्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानां ४५ एवं राजमात्रस्य शापानर्हत्वमुक्त्वा प्रस्तुते परीक्षिति विशेषमाह धर्मपाल इति सार्द्धं हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी ४६ अस्य महापापस्य न्यास्यायश्चित्तमदृष्ट्वा पापमेवाविवरयन् भगवंतं प्रार्थयते अपापेष्विति ४७ राज्ञा चेदस्मच्छापदर्षितेन

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुंपकात् परस्परं घ्नंति शपंति वृंजते पशून्स्त्रियोर्थान्पुरुदस्यवो जनाः ४४ तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः ४५ धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड्बृहच्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ४६ अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना पापं कृतं तद्भगवान्सर्वात्मा क्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि नास्य तत्प्रतिकुर्वंति तद्भक्ताः प्रभवोपि हि ४८ इति पुत्रकृताघेन सोनुतप्तो महामुनिः स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिंतयत् ४९ प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वंद्वेषु योजिताः न व्यथंति न हृष्यंति यत आत्मागुणाश्रयः ५० इति प्रथमे अष्टादशः

...र्हनिः कृतिर्भवेदपि तत्तु न संभवति तस्य भागवतत्वादित्याह तिरस्कृता इति तिरस्कृता निंदिताः विप्रलब्धा वंचिताः क्षिप्ता अवज्ञाताः हताः ताडिताः अस्य तिरस्कारादिकर्तुर्न तत्प्रतीकारं कुर्वंति तद्भक्ता विष्णुभक्ताः प्रभवः सम...

॥ ८६